

Снт 4512

ГОДИШНИК

НА

СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

ANNUAIRE

DE

L'UNIVERSITÉ DE SOFIA
„KLIMENT OHRIDSKI“
FACULTÉ D'HISTOIRE

Г О Д И Ш Н И К
НА
СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

ANNUAIRE
DE
L'UNIVERSITÉ DE SOFIA
FACULTÉ D'HISTOIRE

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Проф. *Николай Генчев* (отговорен редактор), проф. *Христо Несторов*, проф. *Петър Тивчев*, проф. *Александър Фол*, доц. *Стойко Колев*, доц. *Васил Гюджов*, доц. *Мария Матеева*, доц. *Людмила Гетов*, доц. *Елена Кирова*, доц. *Емил Михайлов* (научен секретар)

Редактор *Л. Лучева*

Техн. редактор *К. Иванова*

Коректор *А. Христови*

Дадена за набор на 25. VI. 1979 г.

Подписана за печат на 22 XII 80 г.

Печатни коли 25. 13

Формат 70/100/16

Тираж 600

Изд. коли 32. 57

Цена 4. 26 лв.

Изд. индекс 7326

Код 19 9531425611

УИК 27. 94

0602 - 80

СЪДЪРЖАНИЕ — SOMMAIRE — INHALT — CONTENTS

1. А лек с ан д ъ р Ф ол — Проучвания върху гръцките извори за древна Тракия. V. Генеалогисти и митографи от V — IV в. пр. н. е.	5
A l e x a n d r e F o l — Études des sources écrites grecques sur la Thrace antique. V. Les généalogistes et les mythographes du V ^e — IV ^e s. av. n. é.	33
2. М а р г а р и т а Т а ч е в а - Х и т о в а — Паметниците с посвещение на Хюписстос от балканските римски провинции.	35
M a r g a r i t a T a t s c h e v a - H i t o v a — Dem Hupsistos geweihte Denkmäler in den römischen Balkanprovinzen.	52
3. К и р и л Й о р д а н о в — Getica: I. Държава и религия от средата на II хилядолетие до средата на VI в. пр. н. е.	55
K i r i l J o r d a n o v — Getica: I. Etat et religion dès le milieu de II-ième millenaire jusqu'au milieu du VI-ième siècle av. n. é.	82
4. Ц в е т а н а Г е о р г и е в а — Френската политика и българите в началото на XVIII в.	83
T z v é t a n a G u é o r g u i è v a — La politique de France et les Bulgares au début du XVIII ^s	106
5. Й о р д а н П е е в — Походът на Н. Бонапарт и процесът на национално оформяне в Египет.	107
J o r d a n P e e v — L'expédition de Bonaparte et la formation de la nation Egyptienne.	163
6. З и н а М а р к о в а — Русия и българският църковно-национален въпрос 1856 — 1864 г.	165
Z i n a M a r k o v a — Russia and the Bulgarian National-Church Question 1856 — 1864.	261
7. Б о й к а В а с и л е в а — Български женски организации през Възраждането.	263
B o y k a V a s s i l e v a — Women's Organization in Bulgaria in the Period of National Revival.	295
8. М а р и я Р а д е в а — Просветната политика на правителството на Народно-либералната партия (1903 — 1908 г.)	297
M a r i a R a d e v a — La politique d'instruction du Gouvernement du Parti Populaire-Libérale (1903 — 1908).	333
9. И л ч о Д и м и т р о в — Английската политика към България/От Аншлуса до началото на Втората световна война.	335
I l . D i m i t r o v — British Policy towards Bulgaria from the Anschluss to the Beginning of the Second World War.	402

 Софийски университет — Исторически факултет
1980
с/о, Jusaџtor, Sofia

93/99(05)

АЛЕКСАНДЪР ФОЛ
ПРОУЧВАНИЯ ВЪРХУ ГРЪЦКИТЕ ИЗВОРИ
ЗА ДРЕВНА ТРАКИЯ
V. ГЕНЕАЛОГИСТИ И МИТОГРАФИ
ОТ V—IV В. ПР. Н. Е.

ALEXANDRE FOL
ÉTUDES DES SOURCES ÉCRITES GREQUES SUR LA
THRACE ANTIQUE.
V. LES GÉNÉALOGISTES ET LES MYTHOGRAPHERS
DU Ve—IVe S. AV. N. E.

Рецензент

доц. *Маргарита Тачева*

Редактор

проф. *Велизар Белков*

В студията са включени десет генеалогисти и митографи от V и IV в. пр. н. е., в чиито фрагменти се съдържат сведения за Тракия и за траките. Тези автори са Хекатей от Милет, който е представен с извадка от своите „Генеалогии“ (останалите фрагменти са разгледани у Ф о л. Проучвания I), Акусилаи от Аргос, Ферекид от Атина, Хеланик от Митилена на остров Лесбос, Харон от Лампсак, Дамаст от Сигейон, Симонид от Кеос, Андрон от Халикарнас, Асклепиад от Трагил и Бион от Проконес. Разборът на текстовете е извършен по изданието на Якоби с изключение на трите фрагмента от Харон, който не е поставен от него в състава на генеалогистите и митографите от V—IV в. пр. н. е. (?). Фрагментите на Харон са извлечени от Плутарх и от Атеней.

Двадесет от всичките тридесет и три откъса са от Хеланик. Неговите текстове образуват относително компактна група от данни, които се въвежда в историографията за пръв път; досегашните позовавания на Хеланик са предимно в езиковедската литература. Тази обща констатация остава в сила и за другите автори.

По-възрастен от Херодот и от Тукидид, Хеланик е автор на „Форонида“ (митичната история на първия аргоски цар Фороней), на „Девкалиония“ (митичната история на спасилия се от потопа Девкалион, елинския прародител), на „Атлантида“, на етно-географски очерци, на „Троянски дела“, на „Персийски дела“, на „Скитски дела“, на „За основавания на градове“, на „Варварски обичаи“ и др. Това огромно творчество е документ за достойнствата и значението на ионийската етиологическа проза в елинския духовен живот. При разбора на текстовете на Хеланик тази оценка винаги тежи. Тя се отнася, макар и повече като следствие от традиция, която вече се антикваризира, и за другите автори. Тяхното творчество е белязано обикновено от предвзет аристократически интелектуализъм, който противостои на причинното мислене, защитено от Тукидид.

Поради това фрагментите са анализирани, а изводите — поднесени с изострена предпазливост.

* * *

I 1. Текстът на схолиаста, който предшества фрагмента на Хекатей, е следният: ὁ δὲ Τηϊος Ἀνδρῶν φησὶ μίαν τῶν Ἀμαζόνων φυγεῖσαν εἰς Πόντον γήμασθαι τῷ τῶν τόπων ἐκείνων βασιλεῖ, πίνουσαν τε πλεῖστον οἶνον ὀνομασθῆναι Σανάλην, ἐπειδὴ μεταφραζόμενον τοῦτο σημαίνει τὴν πόλλα πίνουσαν . . .

Анекдотичният разказ е предаден от Андрон и от Хекатей. Той е рязомиран от схолиаста след II—I в. пр. н. е., записан е в ± 500 г. пр. н. е.

за пръв път и презсъздава легендарното наследство на местното южно-понтийско население, усвоено от ионийските колонисти най-рано към VIII в. пр. н. е.

Тракийското население от Боспора до р. Сангарий (дн. Сакария) през Херодотово време е назовано витини и тини (Ф о л, Прочувания II, 16—17); през елинистическата епоха тракийският език показва известни локални особености спрямо езика на европейските траки, което личи от антропомичните данни (L. R o b e r t, Index commenté des noms des personnes dans: N. F i g a t t i, Les stèles funéraires de Byzance gréco-romaine, Paris, 1964, 149). Това население е поставено в една етнокултурна и етно-лингвистична общност с амазонките. Реалността на представата се състои в доловените същностни разлики между йонийската култура и културата на племената от понтийско-кавказкия басейн; антитезата се подсилва у H e s u s h. σάυαλτιν'οἰβολότην, Σκίθια, където същата глоса приобичава скитите към траките и амазонките.

Σαυάλη е местно име от Малоазийска Тракия, което се включва в тракийската топонимия. У D e t s c h e w. 420 то не стои; там и самата глоса е поставена под съмнение (?).

II. 1. II 2. Двата фрагмента принадлежат към легендарната традиция от втория слой данни в епоха, т. нар. Омиров слой (Ф о л, ПИТ, 38—68), който се разполага в предколонизационния период. Брачната връзка на Орейтия, дъщерята на атинския цар Ерехтей, с Борей в Тракия е контаминирана въз основа на тракийското присъствие в Елада и Атика; тя отразява обаче и по-дълбоки културно-религиозни отношения в тракопеласгийския кръг от югозападна (по-късна) Тракия, Тесалия, Фокида и Атика с наслояващите се елини (Ф о л, Прочувания III).

III 1. Фрагментът предава устната полулегендарна традиция, усвоена от йонийците в предколонизационния период и при първите им контакти с тракийското население по южния и по западния бряг на Понта.

Най-древната версия на мита за Финей е у H e s. fr. 151, по която слепият пророк е цар на Салмидес; тя е възпроизведена от A e. s. c. h. Eumen. 50 и от S o p h. Antig. 679, 966—967. Ферекид в разглеждания фрагмент, Хеланик (IV 16), A p o l l. R h o d. II 178—181, и A g g i a n. Bith. 20 локализира владението на Финей общо в Северозападна Мала Азия (Витиния, Пафлагония или Мариандиния).

Първата група автори възсъздават ранните представи за враждебните тракийски крайморски владетели от периода на микенска Тракия и след него, вторите изграждат генеалогията на царя на основата на връзката витини — тини в Мала Азия, като прехвърлят там локализацията на царството. В случая топонимът Φυνίς, нос на западния бряг на Понта (дн. Ийнеадабурун) над Салмидес, е едновременно и остров при витинския бряг (S k u l. 92) и позволява изместването, което за Ферекид е без трудности, понеже етнонимът Φυνοί ще се появи в Европа за пръв път едва у X e n. Anab. VII 5,12.

Ако Ферекид „казва [H e s. fr. 52, 151]“ в шеста книга, че траките в Азия са тини и пафлагони, „а други казват“, че децата на Финей са Гин и Мариандин, то съобщенията имат стойност сега засега само като допълнение към общото състояние на тракийския етнос отвъд Боспора. При-

надлежността на мариандините към тракийските племена у Strab. VII 3,2 не предизвиква съмнение, макар че и те според него са изселници от Европа (?), както и останалите малоазийски групи.

Етнонимът *Μαριανδύνοι* може да влезе в тракийските езикови остатъци.

IV 1. Фрагментът предава устната полулегендарна традиция за разселването и движението на тирените (тирсените) към устието на р. Спинет на адриатическото италийско крайбрежие, оттам през града Кротон към Тирения (Етрурия, дн. Тоскана). Версията е известна и по нея миграцията се датира през втората половина на IX и в началото на VIII в. пр. н. е.

Разказът на Хеланик във „Фороида“ сега позволява да се въведат нови хронологически уточнения. Съобщената династия на родоначалника Пеласг е представена освен от него и от Фрастор, от Аминтор, от Тевтаמיד (най-добре измежду различията) и от Нанас, при който пеласгите-тирени били прогонени. Миграционната група започва движението си след края на карийската таласократия в Източното Средиземноморие и при началото на трайното елинско (йонийско) настаняване на материка и по островите.

Краят на карийската таласократия по хронологията на D i o d. VII, fr. 11 е в ± 850 г. пр. н. е. най-рано, ако се приеме 1285—1275 г. пр. н. е. за време на Троянската война, и в ± 830 г. пр. н. е., ако датите на войната останат по Блеген в 1265—1255 г. пр. н. е. Първото е по-вероятно и сега (вж. хипотезата у A l. F o l. Les grandes périodes de l'histoire thrace. Actes du IIe Congrès International de Thracologie, Bucarest, 1976, sous presse), защото петте поколения пеласгийска династия у Хеланик заема ± 250 -годишен легендарен период, при което царуването на митичния епоним Пеласг ще бъде върнато назад в ± 1100 г. пр. н. е. Едромащабната датировка съвпада със съобщението на Диодор, че 92 години след Троянската война пеласгите владеели морето, т. е. между 1275 и 1183 г. пр. н. е., или в ± 1190 г. пр. н. е. Към това време започва по Диодор 79-годишната тракийска таласократия, чието начало у хронографа щастливо съвпада с появата на керамиката Троя VII в 2 именно в ± 1190 г. пр. н. е. Краят на тракийската таласократия съвпада с началото на царуването на митичната пеласгийска династия вече на материка. Нейната предистория следователно лежи в тракопеласгийското разсейване в Източното Средиземноморие, когато започва компактното им обособяване в най-южните части на Балканския полуостров. Там ги откриват като реликт Херодот и Тукидид (Ф о л, Проучвания III) и по-точно, според изричните им внушения, след Троянската война в Тесалия, сиреч към края на XII в. пр. н. е. или в ± 1100 г. пр. н. е. Това изрично е посочено чрез брака на Пеласг с Менипа, дъщеря на речния бог Пеней (р. Пеней, където лежи границата между Тесалия и Беотия).

Появата на Пеней е второто стойностно сведение на Хеланик, защото, от една страна, трако-пеласгийският централен етнокултурен район е Тесалия и, от друга, защото там се извършва първият исторически засвидетелстван контакт на разселващите се елини (йонийци) с по-старото население (Ф о л, Проучвания IV, към фр. 217; по-долу IV 7).

Версията на Мирсил у D i o n. H a l. I 28,4 е неприемлива; съдържащите се в нея сведения заедно с проблема за появата на името Кротоне и в Тракия са разгледани у Ф о л, Проучвания III.

IV 2. Фрагментът съдържа типонима Σάλμος, град в Беотия. Областта принадлежи към трако-пеласгийския етно-културен кръг до втората половина на IX в. пр. н. е. и затова отразената у Хеланик устна полублеендарна традиция датира Салмос в периода XII—IX в. пр. н. е. Пак с Беотия е свързан хероят Σάλμος у P a u s. II 4,3 (срв. P a u s. IX 34,10 и P i i n. NH V 29).

Σαλμ-/Zaλμ- е първа съставка в тракийски лични и местни имена (D e t s c h e w, 414), но Σάλμος като субстратен топо- и антропоним не е включен в тракийските езикови остатъци. На основание на хипотетичното езиково и сигурното културно трако-пеласгийско койне той принадлежи към тях, както и другите явно субстратни имена в тракийски като Σαλμυδη-σ(σ)ός.

IV 3. Фрагментът обрисова събития след Троянската война във времето на поколението след Еней, т. е. през втората половина на XIII в. пр. н. е. Основан тогава от Скамандър и Асканий, сина на Еней, троянският град Арисбе става митиленска апойкия след ±850 г. пр. н. е. Версията на Кефалон не противоречи особено на подобна хронология, защото се разполага общо във времето на пеласгийско-тракийската таласократия до края на XII в. пр. н. е.

Градът Арисбе в Трояда е действително познат в преобладаващия слой данни на епоса (H o m. II. II 836, VII 13), но изворът на Хеланик е етиологическата генеалогия в устната традиция. Той се присъединява към обяснението на Кефалон, но назовава дъщерята на Тевкр не Арисбе, а Βάτεια по конектурата на Меурсиус и на Салмазиус. Тази конектура обаче се гради от двамата палеографи върху сведението в същия фрагмент, че Тевкр е критянин и на критски диалект най-приемлива ще бъде формата Βάτεια (M ü l l e r. FHistGr I, fr. 130, p. 63); четенето им се основава и на FGrHist I 4 F 24a, където по цитат на Стефан Византийски Хеланик в първа книга на „Троянски дела“ съобщава Βατίεια τόλος τῆς Τροίας . . . κέκλυται ἀπὸ βατείας τινός.

Възстановката е много спорна. Най-напред не е сигурно от текста на фрагмента IV 3 дали и за Хеланик освен за Кефалон Тевкр е критянин (вж. и FGrHist I 4 F 24c). Цитатът на Стефан Византийски, приведен току-що, е съмнителен и заради обърканите Βατίεια/Βατείας τινός (?), и заради другото обяснение ἢ ἀπὸ τοῦ πάτου τῶν ἰππων ἠγοῦν τῆς τροφῆς, τροπῆι τοῦ π εἰς β ἢ ἀπὸ τῶν βάτων, което е нормална грешка. Особено трудно може да се поддържа конектурата <B> ἀτειαν срещу всички основни кодекси, където разночетенията ἀτειαν R ἀτειν P. В същност тези форми са най-близо до ατίας, ατις, αττις, αβης, ατια и пр. и по-добре се свързват с малоазийската езикова среда (D e t s c h e w, 8).

Във всички случаи името на града е Арисбе/Арисба. Топонимът се среща на Лесбос (S t r a b. XIII 1,21) и в Беотия (S u i d. s. v.), т. е. по територията на трако-пеласгийската общност; топоним *βατεια/*βατίεια и подобно лично име не могат да се приемат. Сигурността на заключението се увеличава и от хидронима Ἄρισβος, река в европейска Тракия, приток на Марица и „близо до траките кебрани“ (S t r a b. XIII 1,21; срв. S t e p h. В у z. 119,3). Троянският Арисбе/Арисба лежи между Перкоте и Абидос на брега на Хелеспонта, както гласи изпуснатото (?) от Якоби изречение в същия фрагмент: . . . μεταδὲ Περκώτης καὶ Ἀβύδου.

На Лесбос Арисбе/Арисба е дъщеря на Макар или на Мероп, в Трояда — на Тевкр. И на двете места тя се свързва от генеалогистите с трако-троянския кръг чрез Дардан и чрез Александър (срв. още *A p o l l.* III 147). Този кръг обхваща в текста Самотраки, Лесбос и Трояда от времето непосредствено след Троянската война.

IV 4. Фрагментът се датира приблизително както предишния, защото е от първа книга на Хеланиковите „Троянска дела“. Допълнението на Ефор увеличава сигурността за продължителното предколониционно съществуване на местно селище в южния край на Тракийския Херсонес назад от средата на VI в. пр. н. е.

Κρήθητι (поправката на Диндорф е точна) е местно име, което принадлежи към трако-троянската културно-езикова среда. То не стои в компендиума на Дечев, поради което сега се включва сред тракийските езикови остатъци.

IV 5. Фрагментът се датира, както IV 3 и IV 4, т. е. във втората половина на XIII в. пр. н. е. по митографската хронология. Локализацията на Крусида и на Крусаите обаче е по аутопсия на ионийските географи в VI — начало на V в. пр. н. е. Схващането, че полуостров Палена, най-западният дял на Халкидика, „лежи отпред на Европа“, произтича от представата за егейското крайбрежие у ионийците. За тях то е Европа (*H e r.* VII 8, 10, 50, 73, 126 и VIII 97; вж. по-долу VIII 1).

Крусида/Кросайе се разполага по източния бряг на Термейския залив. На нея се намират селищата Липаксос, Комбрия, Лиса, Гигон, Кампса, Смила, Енея (*H e r.* VII 123; срв. *T h u c.* II 79,4). Κρουσίς се явява и във формата βρουσίς у *S t e p h.* *B u z.* 186,21 и други (*D e t s c h e w,* 269).

Етнонимът (разночетенето κλουσίον Α е неприемливо) Κρουσαίων (ἔθνος) е свързан митографски у Страбон = *S t e p h.* *B u z.* 387,6 с мигдоните в „... ἀπὸ Κρούσιος τοῦ Μυγδόνοιο υἱοῦ. Представата възлиза към *H e r.* VII 123, 124, 127 и други автори (*D e t s c h e w,* 322), които локализируют европейската Мигдония при Термейския залив до към ез. Болбе. Включването на крусаите в мигдонската племенна група е късна контаминация, образувана на основата на трако-троянската етно-културна общност, която е особено силна между Струмско-Вардарската област и Северозападна Мала Азия. Генеалогическата връзка сега може да се разшири с разночетенето в *S o d. V e n e t.:* Στρυμό, ut *A p o l l o d.* III 12,3 вместо Τρυμό като майка на Приам в *S c h o l. II.* III 250, където е цитиран Хеланик (*M ü l l e r,* *FHistGr I,* p. 64).

Движението на Еней в митографска проекция отразява миграцията на племена от Азия в Европа. С областта при Термейския залив се отбелязва възловият пункт на тази миграция, която в момента е най-сигурна за тирените/тирсените (Φ ο λ, Проучвания III; срв. IV 1).

IV 6. Фрагментът е идентичен с *H e c.* 167 (= *FGrHist I 1 F 167*) и спада към първите ионийски описания на земите при и отвъд Хем (Φ ο λ, Проучвания I, 26). Мъжкият род на оронима се появява много късно, което личи от самия *S t e p h.* *B u z.* 50,8: Αἴμιος, ὄρος Θράκης, λέγεται δὲ οὐδετέρως, ὡς οἱ πολλοί. Това се дължи на късно образуваната митографска стематология на Хем, който е син на Борей и на Орейтия в същия цитат.

Личното име (D e t s c h e w, 10) е несигурен белег за тракийска етническа принадлежност (V e l k o v - F o l, Studia Thracica 4, 1977, 14, п. 21).

IV 7. Фрагментът е от „Тесалийски дела“ на Хеланик с конектура Ἐσθιαῖωτιν за четвъртия дял на Тесалия. Тя е особено полезна за анализа.

Значението на четириделна Тесалия за тракийските дела чрез аналогията с траките (и бесите) тетрахорите е обосновано у Ф о л. Проучвания IV под 115 F 217 с 115 F 208, а мястото на Тесалия в трако-пеласгийския религиозен синкретизъм — у Ф о л, Проучвания III.

Стратиграфията на изворите за делението на Тесалия е сложна. У

Н о т. II. II 684—685 е съхранено делене, което се предава като „ . . . . . Μυρμιδόνες . . . . . καὶ Ἕλληνας καὶ Ἀχαιοὶ под водачеството на Ахил. То е очевидно възпроизведено у Хеланик в изгубен текст на „Форонида“ (?), който е преразказан от D i o n. H a l. I 17; там трите тесалийски област са Φθιώτις (тази на Омировите елини), Ἀχαιῖα (тази на Омировите ахейци) и Πελασγίωτις (тази на Омировите мирмидонци). Съмнително е дали Хеланик е отразил гъкмо тази версия, но във всички случаи триделното състояние е първоначалното и се отнася към времето до разселването на йонийците.

Четириделното състояние е факт от времето на писаната история, съобщен най-напред от ионийските генеалогисти и митографи. Сетне Хеланик е преповторен и от авторите на IV в. пр. н. е.; Аристотел извлича рода на Алевадите, приемниците на Херакъл, именно от четириделната Тесалия (FGRHist I, 452). Според S t r a b. IX 5,4 при Еол тя е била единна, а в Омирово време е „δέκα μέρη καὶ δυναστεῖαι“ (от коментара към каталога на корабите); твърденията са анахронични, защото отразяват късното схващане за ролята на царската власт и за преминаването от 4 към 10 фили, осъществено от Клистен в Атина.

Имената на четирите дяла показват развитието на нещата в Тесалия. Старата Ахея става Θεσσαλιώτις (на запад към Епир); това означава, че Тесал, сина на Херакъл, е включил своя дял в Елада при завръщането на Хераклидите. Фтиотида не променя положението си като централна изходна земя на елините (на юг към р. Пеней), а Пеласгиотида запазва името си, т. е. съхранява етно-културното наследство (на изток към Термейския залив). Появата на Ἐσθιαῖωτις е знак за елинското преосмисляне и персонафициране на трако-пеласгийската идея за богинята-майка в Хестия.

IV. 8. Фрагментът е от втора книга на „Персийски дела“. Датировката му е колеблива. Текстът може да се отнася към кампанията на Мегабаз в Тракия, извършена веднага след скитския поход на Дарий I, или към кампанията на Мардоний от 492 г. пр. н. е. Ранната датировка би се основавала на хипотетичната хронология на цялото съчинение; тя е допустима заради следващия IV 9, където Τυρόδιζα независимо дори от локализацията на S t e r h. В у z. 642,18 „ μετὰ Σέρριον (дн. Макри), регионално стои близо до H e r. VII 25,2 εἰς Τυρόδιζαν τὴν Περινθίων“; в същност в приведения от Стефан Византийски откъс на Хеланик местонахождението на Тироидиза не се посочва изрично.

По-късната датировка би отнесла фрагмента към похода на Ксеркс от 480 г. пр. н. е., защото и у T h u c. I 61,4 е посочена Στρέφα в Мигдония на север от Терме; при това положение топонимът може да се появи у Хела-

ник в описанието на делата на Ксеркс в югозападна Тракия, в района на Солунския залив и в Мигдония. Трудността се състои в това, че Н е г. VII 123, 124, където тези дела са описани и имената на много градове — съобщени, не споменава Стрепса. Пасажът на Тукидид възстановява действията на атиняните срещу Аристей, т. е. срещу потидейците и пелопонесците, в 432—430 г. пр. н. е. По силата на съглашението им с Пердика царят идва от Македония, стига Берое и оттам — Стрепса. Топонимът обаче се появява в текста на Тукидид само заради конектурата на Pluuger ἐπί Στρέψαν вместо ἐπιστρέψαντες на всички кодекси (срв. изданието на Smith).

За предпочитане е първата датировка със съответстващата ѝ локализация по Н е г. VII 25,2 за Тиродиза. Стрепса не стои в компендиума на Дечев, което следва да се поправи.

IV 9. Датировката и локализацията са посочени при IV 8. Локализацията по Н е г. VII 25,2 изглежда сигурна, защото градът е споменат при подготовката на Ксерксовия поход, но не — и сред превзетите или преминалите от царя места (срв. Н е г. VII 58 и 59, където при н. Серион са посочени само Сале и Зона).

Четеното на името от Майнеке е най-приемливо и е предадено у D e t s c h e w, 531 (с други данни за локализацията).

IV 10. Фрагментът е от „Скитски дела“ и е откъс от устната легендарна традиция за хиперборейците; той спада към текст, в който е включен и IV 20.

Митът за хиперборейците е еденическа легенда от типа на тази за Елисейските полета. Ранната версия е у Омирическите химни (Humbert, 1936), P i n d. Olymp. III 16 и 31, P i n d. Pyth. X 29 и е отразена у Н е г. IV 13 и 32 сл. Тази версия е създадена в ионийската анкетна литература през ранния колонизационен период, но съдържа косвени сведения за (етно-?) религиозната връзка между далечния североизток и югозапада при Делфи от времето преди VIII—VII в. пр. н. е. Митът се затвърдява в класическата литература и се възпроизвежда в по-късната. Хиперборейски жрец на Аполон е Абарис (FGrHist I 1 34 F 1), който у Свидас е Ἀβαρίς, Σκύθης, Σεύθου υἱός или трак, роден в Скития. P a u s. I 4,4 съобщава, че ἔξ Ὑπερβορέων λέγουσιν ἔλθεῖν, Ὑπεροχον καὶ Ἀμάδοκον, т. е. херои в Делфи (Λαοδόκος у P a u s. X 23,2 и Λαοδόκη у Н е г. IV 33).

Фрагментът на Хеланик е най-ранната възможност да се свърже митът за хиперборейците с тракийското етно-културно присъствие на североизток от Буг (вж. очевидния реликт у P i n. HN VI 21 за Imadochi сред племената circa Maeotim et Scythians). Фрагментът се разполага добре сред „скитските“ откъси на периегзата на Хекатей (1 F 189: Ματωκέται, 1 F 190: Μυργέται = Turgetai и 1 F 188 Καρδησσός, за които вж. Ф о л, Проучвания I, 22). Ἀμάδοκαί/Ἀμάδοκος принадлежат към кръга на царските имена у одрисите (данните у D e t s c h e w, 15—16) и поради това са равностепенни със Севтовия син Абарис.

Името на племето не стои в компендиума на Дечев, но с колебание може да се постави като архаизиран етноним.

IV 11. Фрагментът е от „Основания“ [на племена и градове], които, изглежда, имат повече антикварски и етнографски, отколкото географски характер (FGrHist I, 1, 454). Датировката му е, доста сигурно, към края на VI в. пр. н. е., защото текстът се обвързва с аналогични сведения на Хекатей

за пеоните (FGrHist I 1 F 154). По всяка вероятност и сравнението у Хеланик е спрямо пеоните. То потвърждава общия бит между племенните групи.

IV 12—14. Трите фрагмента са от „За основаването на Хиос“ и понеже третира лемноските синтии, се разглеждат заедно.

Първото споменаване на Σίντιες е у Н о т. II. I 593—594 (прил. II 1). В стиховете се поднася разказ от периода на образуването на гръцката митология през микенската епоха: Хефест, хвърлен от Зевс, паднал на Лемнос, където синтиите го прибрали и спасили. В схолиона (прил. II 2) разказът, чийто герой е Хефест, се гради с център Лемнос, защото островът е седалище на пирати, следователно — там се произвежда оръжие, събират се ковачи, открит е огънят (IV 13). Тази версия на митологизуващия архетип от XVI—XII в. пр. н. е. е от периода на морските грабежи и разбойничества след Троянската война, на които били подложени елини и варвари от островите и от крайбрежията (по Т h u c. I 5, 1—3). Възстановката на Тукидид е отразена в коментара на Порфирий (III в. пр. н. е.), който е съхранен у схолиаста (прил. II 2). У Хеланик е възпроизведена същата версия от времето на таласократиите до ± 850 г. пр. н. е. (срв. IV 1).

През този период общата характеристика на морските грабителите и заниманията на островните жители съдържат определящи етнокултурни белези. Σίντιες, както личи от коментаторите в схолиона, са причиняващи вреда, понеже грабват девичите в Браурон (Филохор) или понеже, бидейки магьосници, откриват отровни треви (Ератостен), или понеже изработват бойни оръжия и първи изнамират пиратството, което е все еднакво лошо (Порфирий). Омир не определя етнически жителите на острова. Филохор ги нарича пеласги поради твърдо съхраняващата се представа за разположението на пеласгите в островния свят и по материка (картата им по писмени данни у Ф о л. Проучвания III); те стоят и на Лемнос по Н е г. VI 137 и 138 (с цитат на Хекатей). Изворът на Филохор е Херодот. Характеристиката на синтиите като пирати, магьосници, лечители, производители на бойни оръжия и откриватели на огъня ги приобщава към (трако-) пеласгийското културно единство.

В схолиона е предадено и движението на синтиите към Атика, към дема Браурон. Тук изворът отново е Н е г. VI 138 с цитата от Хекатей. Цялата миграция на север и запад е доловена от Херодот и от Тукидид, които заварват (трако-) пеласгите като анклави в Атика, Халкидика и Хелеспонта през V в. пр. н. е. (Ф о л. Проучвания III). Грабването на девичите е религиозен сюжет, който лежи в тъканта на по-късната идея за Артемида, елинското преосмисляне и персонифициране на трако-пеласгийската богиня-майка. Епитетът, произведен от името на дема, е запазен като реликтов женско име в династията на едоните (Т h u c. IV 107,3).

Второто споменаване на синтиите е у Н о т. Od. VIII 294 (прил. II 3), което се датира и анализира по същия начин. Фрагментът IV 12 е втора част на схолиона; първата му част е в прил. II 4. Там синтиите се определят като Θρακῶν γένος с буквално същата характеристика, каквато Филохор отрежда на пеласгите. Хеланик е този, който информира, че синтиите са траки, а в схолиона се дава по-късната, получена чрез естествена ретроспекция представа за тракопеласгийската общност. Догръцкото население на Лемнос прочее в историографията се смята или за пеласгийско (Хекатей — Херодот — Филохор) или за тракийско (Хеланик-схолиаста).

Целият текст на схолиона към Н о т. Od. VIII 294 (прил. II 4) с фрагмента IV 12 е силен и с наблюденията върху езика на синтиите. Те са ἄγροφόνους, сиреч βαρβάρους, които стават μιξέλληνες. Термините съответствуват на констатациите на Н е г. I 57, 1—3 за варварския език на пеласгите в Халкидика и в Хелеспонта и на Т h u c. IV 109,4 за двуезичните варвари-микселини в Халкидика. Процесът е закономерен и на Лемнос завършва с колонизацията на Милтиад Младия, който в края на VI в. пр. н. е. заселва там атински клерухи (Н е г. IV 145, V 26).

Третото споменаване на синтиите е у Анакреон в последния абзац на схолиона към посочения вече стих на „Одисея“ (прил. II 5), където те са двойно определени и като кимерийци. Живял при Поликрат на Самос, поетът свързва във втората половина на VI в. пр. н. е. чутото за лемноските пирати със северните нападатели на Мала Азия. Този цитат е фрагментиран под IV 13 допълват картината на етно-културното и етнонимическото състояние на острова в периода до края на VI в. пр. н. е. Смущение предизвиква IV 14 с прил. II 6 заради твърдението на схолиаста, че тирсените обитавали най-напред острова. Изворът на схолиаста към A p o l l. R h o d. I 608 е Т h u c. IV 109,4, където „ . . . τῶν καὶ Λημόν ποτε καὶ Ἀθήνας Τυρσηῶν οἰκησάντων . . . “. Вмъкването на етнонима на тирсените е оправдано и не променя общата ситуация на трако-пеласгийското разположение.

Късната група извори е представена обобщено от Страбон. В VII fr. 46 той слага знак за равенство между Омировите Σίντιας и Σίντοί, които той въвежда по Т h u c. II 98,1, A r i s t. De mirab. auscult. 800a, 27 и T i t. L i v. 42, 51, 2. Тези автори обаче локализираят Σίντοί над бисалтите. S t r a b. X 2,17 изравнява Σίντιες със Σίντοί, като усложнява грешката си със Σαλαῖοι = Σίντοί = Σίντιες (сапите у Н е г. VII 110 са срещу T a c o s, у S t r a b. XII 3,20 — при Абдера) и със Σαῖοι = Σίντοί (= Σίντιες) (сапите у Архилох в D i e h l. Anth. lyr. 3³, fr. 6; Schol. ad A r i s t. Pax 1298).

Контаминацията на Страбон между Омировите синтии и Тукидидовите синти (с последвалите го автори) служи за основа на широко разпространената теория за преселването на синтите от Струмската долина на Лемнос. Хипотезата на [Frick] K r e t s c h m e r. Glotta, 30, 1943, 117, че Σίντιες = Σίνται = [морски] грабители, колебливо се приема от D e t t s c h e w. 446, но е най-вероятна. Трако-пеласгийският субстрат по островите и в Югозападна Тракия е достатъчна причина да се появят сходни етноними, съдържащи трайни белези на живота и бита на племенните групи, на няколко места. Съвсем не е необходимо да се антиципира и обратно движение от Лемнос до Струма, за да се появи и там аналогичният или близкият етноним. Единственото, което се долавя в изворите, е изтласкването на (трако-) пеласгите на север и на запад от елинските колонисти и заселници. Това обстоятелство може най-много да породи хипотетични доводи за евентуално озвучаване на стар етноним в периферията на елинския свят.

IV 15. Фрагментът е от „Варварски обичаи“, но е със сложна структура и очевидно не принадлежи изцяло на възможния етно-географски логос на Хеланик за гетите.

Първото изречение съдържа позоваване на Н е г. IV 95,1, определеното на Залмоксис като „скит“, което е излязло под перото на Фотий-

Свидас в духа на следантичната обобщена представа за скитския етнос, и погрешното елинско тълкуване на учението τὸν ἀθανάτων εἶναι τὴν ψυχὴν вместо ἀθανατίζουσιν, за което ще стане дума по-нататък. Второто изречение е цитат на Мнасей, в който различенията не създават трудности; без съмнение се предпочита Κρόνον на Фотий и на Свидас пред χρόνον ET заради уранския характер на божеството в елинската му литературна нагласа към класическия пантеон.

Трето — седмо изречение са фрагмент на Хеланик.

Осмото повтаря почти напълно Н е г. IV 95,1 като λέγουσι δὲ τινες на Фотий-Свидас са елините по бреговете на Хелеспонта и на Понта у Херодот. Деветото изречение е точно извлечение от Н е г. IV 96, където е сторен забележителният извод за много по-голямата древност на Залмоксис спрямо Питагор. Трудно е да се каже кому принадлежат десетото и единадесетото изречение. Обичаят да се устройват жертвоприношения е малко по-различен и по-богат от описания у Н е г. IV 94 за гетите (травсите и живеещите над крестоните), а теризите Херодот въобще не познава. Τέριζοι (Τερέτιζοι на Фотий) са несъмнено Τριζοί ἔθνος πρὸς νότον ἀνέμου τοῦ Ἰστρου. Ἑκαταῖος Ἑυρώπῃ (S t e p h. B y z. 634,11 = FGrHist I 1 F 171), които D e t s c h e w, 496 и 527 разграничава (?); етнонимът повече не се споменава. Κρόβυζοι са известни на Хекатей под същото име и със същата локализация като теризите (S t e p h. B y z. 385,11 = FGrHist I 1 F 170), но Н е г. IV 49,2, изглежда, ги постави по на запад, като определя землището им с вливащите се в Истър Атрис (дн. Янтра), Ноес (запазен в по-късния топоним Нове) и Артанес (?); вероятното е, че Херодотовите информатори са схващали разпространението на популярния етноним върху по-обширна територия в хинтерланда на Одесос — Калатис, където той е най-добре засвидетелствуван (D e t s c h e w, 268). Може да се допусне, че текстът в десетото и в единадесетото изречение принадлежи изцяло на Хеланик, понеже племената са известни на йонийските географи.

Хеланик следователно е оставил у Фотий — Свидас трето-седмо и десето и единадесето изречение от приведения фрагмент.

В сведенията на автора се съдържат две версии за Залмоксис и за неговата религиозна доктрина. Едната произхожда от елинските колонисти и обяснява действията на Залмоксис с неговата елинизация при Питагор. Тази версия е предадена с думите на Хеланик ὅτι Ἑλληνικός τε γέγονός и е с изрично уточнен паралел у Н е г. IV 95,1. Елинската версия се образува постепенно след края на VII в. пр. н. е., но в края на VI в. пр. н. е. тя е окончателно изградена с подмяната на вярата в безсмъртието с вярата в безсмъртието на душата, проповядвана от прочулия се тогава Питагор. Критичното мислене модернизира и рационализира, но същевременно изменя понятията, като свързва персонафицирания култ с действителни исторически лица. Тази интелектуална предпоставка се допълва, изглежда, и от политическа, понеже колонистите виждат сами опита и опитите на гетските племена да създадат военноадминистративни организации именно в течение на и към края VI в. пр. н. е. (Ф о л. ПИТ, 75—78). Появата на политически партньори е обяснено отново с ролята на елинизирания Залмоксис сред „водещите жалко съществуване траки“ (Н е г. IV 95). Политизирането на информацията е възприето и у S t r a b. VII 3,5 и VII 3,11 (без да се пренебрегва и P l a t. Charm. 156d, 158b), където е изложено състоянието на нещата при Биребиста и при неговия съветник Декеней, ма-

гъосник и наследник на Залмоксис. Същият характер на сведенията се запазва чак у I o r d. Get. 39, който създава родословие на царе-ерудити при гетите: „ . . . et Zeutam prius habuerunt eruditum, post etiam Dicineum, tertium Zalmoxen. . . “ (D e t s c h e w, 181, предполага, че Зевта е бащата на Абарис, хиперборейския жрец на Аполон); тези персонажи I o r d. Get. 40, или по-точно неговият извор Дион Хризостом поставя сред гетските Tarabostesei или Pilleati „ . . . ex quibus eis et reges et sacerdotes ordinabantur“.

В същност именно политическата характеристика на Залмоксис е общото между елинската и тракийската версия. Тракийската версия е осъзната от Н е г. IV 96, където авторът датира Залмоксис много години преди Питагор. Реалността на извършеното от него за гетите се вълпява в култа, понеже те вярват, че като умрат, ще отидат при Залмоксис (Н е г. IV 94). Вярата в безсмъртието за разлика от вярата в безсмъртието на душата е демократизация на древната, но винаги жива в Тракия идея за царя-жрец-бог. Тази демократизация в северния район на хиперборейския диагонал е единствено в тракийската религия явление; в този смисъл и Ζαλμόξιv δαίμονα у Херодот е относително верна елинска интерпретация, понеже наблюдателят не е в състояние да прозре допитагорейския тракийски орфизъм като държавно-религиозна система.

Доктрината се образува в периода на Микенска Тракия като хтонично-соларно учение. Хтонизмът е подчертан, макар и косвено, в разказа за пещерата на Залмоксис, соларността — в начина, по който пратеникът се изпраща при него. Изразът у Н е г. IV 94 οἱ δὲ αὐτῶν τὸν αὐτὸν τοῦτον (т. е. Залмоксис) ὀνομάζουσι Γεβελείξιv може с предпазливост да се използва за характеристика на соларния облик на култа по конектурата на С. P o g h i r c. Considerations philologiques et linguistiques sur Gebeleizis, Thracia II. 1974, Sofia, 357—360. Погирк смята, че различението в кодексите Γεβελείξιv/Γεβελείξιv/βελείξιv се дължат на грешката на преписвачите, които вместо v поставят y. Поради това от архетипа εβελειξιv може да се образува формата *Νεβελειξιv, или бог на бурята, уранско божество. Нова проверка на кодексите на Херодот (вкл. и възможното νομίζουσι вместо ὀνομάζουσι Γεβελείξιv) е наложителна, но във всички случаи οἱ δὲ αὐτῶν . . . ὀνομάζουσι у Н е г. IV 94 показва, че това божеско име хапакс е към края на VI в. пр. н. е. вече на изчезване.

Допустимо е то именно да е отглас от епохата на образуването на доктрината през втората половина на II хил. пр. н. е. Предположението би се подкрепило от обстоятелството, че Залмоксис е със съставка Ζαλμ-, Ζελμ-, която е позната и от глосата ζαλμός, влиза в многобройни двусъставни местни и лични имена и е от по-късните фази на развитието на тракийския език (за глосата вж. Г е о р г и е в Т Е. 14—15, и D e t s c h e w, 175, с коментара; Ζαλμ-, сближено с Γερμ-, Γαρμ-, Ζαρμ- (??) в значение на „горещо, топло“ вж. у К. V l a h o v. Die Vertretung der indo-europäischen $\bar{A}$ und $\bar{E}$ im thrakischen, GSU — FZF 60, 1966, 106—107, № 7—3,4).

IV 16. Съдържанието на фрагмента в частта му за Финей и за локализацията на царството е изчерпано под III 1 с изворите и датировката. Хеланик поставя отново владенията на Финей в Мала Азия (Пафлагония);

тук схолиастът е написал по-ясно двете противоположни мнения, отколкото в схолиона към *Αρολλ, Rhod.* II 181 и разночетенията не променят смисъла.

В коментара е изложена пълната митична генеалогия на Финей, който се оказва седмо коляно от рода на Фойникс. Свързването на Финей с Хелиос е по-важно за соларно-хтоничната тракийска религия и за мястото на царя-жрец-бог в нея, отколкото елинската идея за ослепяването, което изостря пророческия дар чрез самовглъбяване.

IV 17. Фрагментът е от втора книга на „Форонида“ и е откъс от пред-историята на аргоските царе. Устната полулегендарна традиция едновременно представлява отглас от военно-политическата действителност по крайбрежието на Микенска Тракия в персонажа на бистонския цар Диомед (Фол, ПИТ, 41—42) и сблъсъкът между местното население и колонистите през VIII—VII в. пр. н. е.

Историята на разкъсания от конете на Диомед Абдер е част от осмия подвиг на Херакъл, който изпълнил повелята на микенския владетел Евристей и докарал същите коне в Микена.

IV 18. Фрагментът е от „Троянски дела“ и се привежда за пълнота на документацията за Кабасос, който йонийските географи поставят след Омир освен в Кападокия в Ликия (Киликия според конектурата на Штурц за текста на Хеланик) и в Тракия. Проблемът е разгледан у Фол. Проучвания I, 23.

IV 19. Фрагментът е от „Троянски дела“. По легендарната хронология основаването на града се отнася към дарданската (и фригийската) миграция в Мала Азия. В текста сведенията от преобладаващия слой данни са митологизувани.

Θυμβρα е топоним — място в Троада (дн. долна Тимбрек) у Нот. II. X 430. Θυμβραῖος е троянски персонаж у Нот. II. XI 320 сл. и у Ецг. Rhes. 224. Местният бог е Аполон, посочен у Ецг. Rhes. 508 с епитета Θυμβραῖος, което е късен отглас на соларния облик на култа от времето на заселването.

Друг топоним е θυμβριον, град във Фригия с неустановено местонахождение (при дн. Улу-Бунар-Дервент или край дн. Ишакли), споменат у Хен. Anab. I 2, 13.

Местните и личните имена (с епитета) не стоят в компендиума на Дечев, което противоречи на неговия принцип на подбор. Те могат да се поставят сред тракийските езикови остатъци с разночетенията и особено с онова на самия Хеланик както заради възможното θυν-, θυμ-βρα/θυν-, θυμ-βρια (срв. местността Тъмбра между Брацигово и Пещера с тракийско укрепено селище), така и заради сходната историко-културна среда на Тимбрион с Югозападна Тракия. Текстът на Ксенофонт гласи: . . . εἰς θυμβριον, πόλιν σικουμένην. ἐνταῦθα ἦν παρὰ τὴν ὁδὸν κρήνη ἢ Μίδου καλούμενῃ τοῦ φρυγῶν βασιλέως, ἐφ' ἣ λέγεται Μίδας τὸν Σάτυρον θηρεῦσαι οἶνω κέρασας αὐτήν.

Съвпадението с Нег. VIII 138, който предава същата история за градините при пл. Бермий в европейска Бригия, е поразително. Проблемът е третиран у Фол. Проучвания IV; вж. по-долу X 1.

IV 20. Фрагментът е от „Скитски дела“. Проблемите около мита за хиперборейците са разгледани под IV 10. Срв. по-долу VI 1.

V 1. Фрагментът е най-вероятно от „За делата на Лампсак“ (по Сви-дас, докато по Плутарх съчинението е „Лампсак“ — ?). Текстът на Ха-рон съдържа устен разказ от времето на началото на елинската колони-зационна миграция след края на карийската таласократия (вж. под IV 1). Той внася яснота по начина и етапите на заселването на ойкистите в дру-гоплеменната им среда. Може да се съжاليا, че досега фрагментът не е използван при описанията на колонизацията по тракийските крайбрежия в Европа и Мала Азия.

Завареното старинно наименование на Лампсак е Πιτύεια, което по тълкуването у S c h o l. A p o l l. R h o d. I 933 произлиза от тракий-ската глоса πιτύη = θησαυρός с обяснението θρηκες γάρ τὸν θησαυρὸν πιτύην λέγουσιν. Името е съобщено още от H o m. II. II 829, от S t r a b. XII 589, където е предадена формата Πιτυοεσσα/πιτυουσα от S t e r h. B u z. 410, 15, който го извежда от гръцкото πίτυς.

Няма основание да не се приеме тракийският етно-културен облик на областта на Лампсак до колонизацията и в компендиума на D e t s c h e w. 372 освен глосата ще трябва да се включат името на сели-щето и епонимът Πιτυοεσσηνοί, който образува двойно име с Βεβρυκες, митичното население на Вигиния у A p o l l. R h o d. II 98. Μάνδρων е вероятно тракийско (D e t s c h e w. 285 — Μανδρος).

V. 2 Фрагментът принадлежи към предишния разказ. В него се съдържа топонимът Βεβρυκία, земята на бевриците, обитателите на Ламп-сакенската територия през доколонизационния период. Топонимът се включва в тракийските сзикови остатъци.

V 3. Фрагментът е от „Анали“ на Харон (според поправката на Кай-бел в изданието на Атенея, III, 1925). Текстът е анекдот, общо място в морализаторската литература. Изразът на Атенея τὰ ὅμοια ἱστῶρησε, с който започва разказът, е връзка с предишния за изнежените сибарити.

Името на предводителя на бисалтите (за тях у D e t s c h e w. 70 — 71) е тракийско и съгласно поправката на Кайбел, възприета от D e t s c h e w. 328, е Νάρτις.

Предполагаемите реални военно-политически събития са възстано-вени от Ф о л, ПИТ, 101—103.

VI 1. Фрагментът е от „Каталог на етносите“ на Дамаст и се привеж-да за пълнота на документацията към откъсите на Хеланик за хипербореи-те (IV 10 и IV 20). Посочената в текста легендарна локализация на хипер-бореите (срв. FGrHist I 1 F 193 и 194 с коментара и H e r. IV 32—33) оста-ва без последствия независимо от споменаването на иседоните. Те са из-вестни на H e r. I 201 като южни съседи на масагетите, които живеят „от тази страна“ на Аракс. Но Аракс у Херодот е наименование, което се от-нася към Окс или към Яксарт, или към долното течение на Волга.

VII 1. Фрагментът е от „Генеалогии“ на Симонид и принадлежи към митологизуваното родословие на Атина. Дъщерите на Итона в същност са три: Атина (срв. P a u s. IX 34,2 за Атина Итония, която има свой храм в Коронея), Хромия, съпруга на Ендимион (P a u s. V 1,3) и Йодама. Ми-тологизацията на родословието е в духа на рационализирането на кул-товете през VI и V в. пр. н. е.

Ἰτωνίς/Ἰτωνία са имена на Атина у тесалийците. Божеското име при-надлежи към докласическия, трако-пеласгийски етнокултурен кръг в

Атика, Тесалия и Тракия. То се появява като топоним отвъд Хем у Хекатей (FGrHist I 1 F168), в Итон, град в Тесалия (S t e p h. В у z. 342, 5) и на други места (D e t s c h e w, 219), но възхожда към Н о m. II. II 696 Ἰτῶνα τε μητέρα μῆλων .

VIII 1. Фрагментът е от „Сингенеи“ на Андрон и отразява възходящата към ранноколонизационния период космогонична представа за четирите дяла на земята. Тази представа произтича от идеята за четиристепненния цикъл в религиозното мислене на (трако-) пеласгийския етнокултурен субстрат.

Двете дъщери на Океан са епоними на двете полукълба у Н e s. Theog. 357, у Н e r. IV 45 жените-епоними са три, а на Хекатеевата карта стоят вече четирите дяла с четирите крайни народа (FGrHist I. 481).

Тракия невинаги е сочена като епоним на четвъртата квадранта, но представата за голямата северна страна се образува в Омировия слой данни и е засвидетелствувана в космогоничната устна традиция, отразена късно у S t e p h. В у z. 316, 9: Θράκη . . . ἀπὸ Θράκης νόμφης Τιτανίδος, ἀφ' ἧς καὶ Κρόνου Δδλοῦκος.

В преомировия слой данни етнонимът е отнесен само към обитателите на Хелеспонта и за техните вождове под Троя (Н о m. II. II 844—850 и XX 484—487), откъдето се разпространява над останалите племенни групи. Разпространяването му става през до- и ранноколонизационния период. Това наблюдение съпада с вложената в цитата от Стефан Византийски представа за сина на Кронос и на нимфата Траке Долонк, епоним на долонките от Тракийския Херсонес. Очевидно от този район на север започва да се измества територията на географското наименование, за да отстъпи по егейското крайбрежие на Εὐρώπη. В този случай географската гледна точка е Азия, от която в същност преминава самата Европа от познатия мит. Следователно анонимността постепенно изчезва в субмикенския период и след него от югоизток към северозапад така, както сам Н e r. IV 45 е описал явлението (срв. IV 5).

Изместването на територията на географското понятие Тракия на север върви успоредно с успеха на колонизацията, но не по цялата дължина на егейската крайбрежна ивица. Терминът Тракия се задържа в някои пунктове, особено в областта на устията на Варлар—Струма, през V в. пр. н. е. Тълкуването трак. Εβγορα йон.-ат. Εὐρώπη = равнина с близки планини на K. V l a h o v, Die thrakische Herkunft des Namens Europa, Bulgarian Historical Review, 3, 1976, 52—60, което е езикова хипотеза, има известни основания в изворите, ако се мисли в духа на приведените анализи.

VIII 2. Фрагментът е от „Сингенеи“ на Андрон. Текстът му е част от по-голям разказ (FGrHist I 1 10 F 1); тук се съдържа в последното изречение. Изворът е атидографски.

Фрагментът възстановява митологизираното родословие на Евмолпидите. В него се съобщават петте поколения до Евмолп, който основал елевсинските мистерии. Според Фотий възможни са две стематологии на Евмолп с различни прародители: по едната той произхожда от едноименника си тракиец ἀπὸ Εὐμόλλου τοῦ θραϊκός или е син на Музей, по другата е или от рода на тракиеца Евмолп, или е син на Аполон и Астикома, или — на Музей и Диопа (FGrHist I 1, 481 — 482).

Тракийското обкръжение на Евмолп в шесто поколение е посочено изрично във фрагмента на Акестодор. В откъса, общо взето, добре се пред-

ставя сложната етно-културна обстановка в Атика, където при автохтонните жители дошли на помощ траките с Евмолп за Ерехтеевата война. Това сведение допълва казаното за трако-пеласгийската съставка на населението от полуострова.

IX 1. Фрагментът е от „Генеалогии“ (за Τραγωιδούμενα вж. FGrHist I 1, 484) на Асклепиад. Привежда се за пълнота на документацията към Рез, понеже не е поставен в компендиума на Дечев (D e t s c h e w, 395—397) и не е въведен в обръщение. Разночетенията позволяват да се оформи само относително стабилен текст за възстановка на етимологизациите.

X 1. Фрагментът на Бион е песен урен и се съдържа в последното изречение. Локализацията на извора: Iuvva (D e t s c h e w, 216) у Ф о л, Проучвания към фр. 75a по същия текст на A t h e n. II 45c е между медите и пеоните на пл. Керкине за V—IV в. пр. н. е. Тя се основава на предишния откъс на Теопомп за опиването на Силена от същия (?) извор, но е допустима при положение, че след ἄλλο δέθους ἤθελεῖσεν издателят поставя горна точка, т. е. две точки, както е сторил при FGrHist I 2 105 F 75a. Тук обаче горната точка липсва и текстът трябва да се провери отново в кодексите, понеже в такъв случай предложената хипотетична локализация ще отпадне.

Π Ρ Ι Λ Ο Ζ Η Ν Ι Ε Ι.

ΦΡΑΓΜΕΝΤΙΤΕ НА ГЕНЕΑЛОГИСТИТЕ И НА МИТОГРАФИТЕ— СТАРОГРЪЦКИ ТЕКСТ

(Редът, номерацията и правописът са по F Gr Hist I 1
с изключение на фрагментите на Харон)

I. HEKATAIOS

1.

34 (S. 15 — 16): SCHOL. APOLL. RHOD. II 946: ἐπει δὲ οἱ μέθυσοι σανά-
ποι λέγονται παρὰ Θραιζίν, ἢ διαλέκτοι χρῶνται καὶ Ἀμαζόνες, κληθῆναι
τὴν πόλιν <Σανάπην>*, ἔπειτα κατὰ φθορὰν Σινώπην. ἢ δὲ μέθυσος Ἀμα-
ζών ἐκ <ταύτης>** τῆς πόλεως παρεγένετο πρὸς Λυτίδαν, ὡς φησιν Ἑκα-
ταῖος.

.....
*Σανάπην KEIL** ταύτης JAC.

II. AKUSILAOS

1.

30 (S. 55): SCHOL. HV HOM. OD. ξ 533: Ἐρεχθεὺς ὁ τῶν Ἀθηναίων
βασιλεὺς ἴσχει θυγατέρα τοῦνομα Ὀρείθυιαν* κάλλι διαπρεπεστάτην.
κοσμήσας δὲ ταύτην ποτὲ πέμπει κανηφόρον θύσουσαν εἰς τὴν ἀκρόπο-
λιν τῆι Πολιάδι Ἀθηναί. ταύτης δὲ ὁ βορέας ἄνεμος ἐρασθεὶς λαθὼν τοὺς
βλέποντας καὶ φυλάσσοντας τὴν κόρηνηρπασεν. καὶ διακομίσας εἰς Θρά-
κιην ποιεῖται γυναῖκα. γίνονται δὲ αὐτῶι παῖδες ἐξ αὐτῆς Ζήτης καὶ Κάλαις,
οἱ καὶ δι' ἀρετὴν μετὰ τῶν ἡμιθέων εἰς Κόλχους ἐπι τὸ νάκος ἐπλευσαν ἐν
τῆι Ἀρυοῖ. ἢ δὲ ἱστορία παρὰ Ἀκουσιλάωι.

.....
*Ὀρείθυιαν DINDORF ὠρίθυαν SCHOL.

2.

31 (S. 55): APOLLODOR. BIBL. III 199: Ὀρείθυιαν δὲ παίζουσαν* ἐπι
Ἰλισσοῦ ποταμοῦ ἀρπάσας βορέας συνῆλθεν· ἢ δὲ γενναῖ θυγατέρας μὲν
Κλεοπάτραν καὶ Χιόνην, υἱοῖς δὲ Ζήτην καὶ Κάλαιν πτερωτοῦς, πλέοντες

σὺν Ἀρπυίας ἀπέθανον. ὡς δὲ Ἀκουσίλαος λέγει, περὶ Τῆνον ὑφ' Ἡρακλέους ἀπώλοντο.

* παίζουσαν STAVEREN περῶσαν BIBL.
** και HERCHER.

III. PHEREKYDES

1.

27 (S. 68): SCHOL. APOLL. RHOD. II 181: γαίη βιθυνίδι πείσματ' ἀνήγαν. ἔνθα δ' ἐπάκτιον οἶκον Ἀγνηνορίδης ἔχε Φινεύς, ἴσθι δὲ ἦρχεν ὁ Φινεύς μέχρι τοῦ βοσπόρου Θρακῶν πάντων τῶν ἐν τῇ Ἀσίᾳ· εἰσι δὲ οὗτοι βιθυνοὶ τε καὶ Παφλαγόνες-Φερεκύδης ἐν τῇ ξ φησί . . . παῖδας* δὲ αὐτοῦ φασὶ γενέσθαι Μαρνανδυνὸν καὶ Θυνόν· καὶ ἀπὸ μὲν Θυνοῦ Θυνηίδα. ἀπὸ δὲ Μαρνανδυνοῦ προσαγορευθῆναι λέγουσιν.

*INTER φησί ET παῖδας HES. F 52,
151; AD APOLL. RHOD. II 177 SQQ.

IV. HELLANIKOS

1.

4 (S. 108 — 109): DIONYS. HAL. AR I 28: τούτῳ τῷ λόγῳ πολλοὺς καὶ ἄλλους συγγραφεῖς περὶ τοῦ Τυρρηνῶν γένους χρησαμένους ἐπίσταμαι, τοὺς μὲν κατὰ ταῦτά (WIE HEROD. I 94), τοὺς δὲ μεταθέντας τὸν οἰκισμὸν καὶ τὸν χρόνον . . . (3) Ἑλλάνικος δὲ ὁ Λέσβιος τοὺς Τυρρηνοὺς* φησὶ Πελασγοὺς πρότερον καλουμένους, ἐπειδὴ κατώκησαν ἐν Ἰταλίᾳ, παραλαβεῖν ἦν νῦν ἔχουσι προσηγορίαν. ἔχει δὲ αὐτῷ ἐν Φορωνίδι ὁ λόγος ὧδε: " τοῦ Πελασγοῦ τοῦ βασιλέως αὐτῶν καὶ Μενίπης τῆς Πηγείου ἐγένετο Φράστῳ**, τοῦ δὲ Ἀμύντῳ, τοῦ δὲ Τευταμίδης***, τοῦ δὲ Νάνας. ἐπὶ τούτου βασιλεύουτος οἱ Πελασγοὶ ὑπ' Ἑλλήνων ἀνέστησαν, καὶ Σπινῆτι ποταμῷ ἐν τῷ Ἰονίῳ κόλπῳ τὰς νῆας καταλιπόντες Κρότωνα πόλιν ἐν μεσογείῳ εἶλον, καὶ ἐντεῦθεν ὀρμώμενοι τὴν νῦν καλομένην Τυρσηνίην ἐκίτισαν. (4) Μυρσίλος (III) δὲ τὰ ἔμπαλιν ἀποφαινόμενος Ἑλλανίῳ τοὺς Τυρρηνοὺς φησιν, ἐπειδὴ τὴν ἐξέλιπον, ἐν τῇ πλάνῃ μετονομασθῆναι Πελαργούς**** τῶν ὀρνέων τοῖς καλουμένοις πελαργοῖς εἰκασθέντας, ὡς κατ' ἀγέλας ἐφοίτων εἰς τε τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν βάρβαρον· καὶ τοῖς Ἀθηναίοις τὸ τεῖχος τὸ περὶ τὴν ἀκρόπολιν τὸ Πελαργικόν***** καλούμενον τούτους περιβαλεῖν.

* τυρρηνικὸς BA ** φάστῳ B
*** Τευταμίδης TUMPEL Τευταμίας APOLL. BIBL. II, 47
**** πελασγοὺς B B***** πελασγικὸν B B.

2.

16 A) (S. 110): STEPH. BYZ. S. Σάλμος·πόλις Βοιωτίας, ἧς οἱ πολῖται Σαλμώνιοι*, ὡς Ἑλλάνικος ἐν β Δευκαλιωνείας.

* σαλμόνιοι V σαλμόνιον P
<ἀπὸ Σάλμωνος >?

3.

24 B) (S. 113): STEPH. BYZ. S. Ἄρισβη· πόλις τῆς Τρωάδος, Μιτυληναίων ἄποικος, ἧς οἰκισταὶ Σκαμάνδριος καὶ Ἀσκάνιος, υἱὸς* Αἰνείου. . . . Κεφάλων** (45 F 4) δέ φησιν ὅτι Δάρδανος ἀπὸ Σαμοθράικης ἐλθὼν εἰς τὴν Τρωάδα τὴν Τεύκρου τοῦ Κρητὸς θυγατέρα γαμεί Ἄρισβην. Ἑλλάνικος δὲ <B> ἄτειαν*** αὐτὴν φησιν. ἐστὶν ἑτέρα Λέσβωι ἀπὸ Ἄρισβης τῆς Μάκαρος θυγατρὸς. Ἐφορος (II) δὲ Μέροπος αὐτὴν γενεαλογεῖ, καὶ πρῶτην Ἀλεξάνδρῳ τῷ Πριάμου γαμηθῆναι.

* υἱοῦ ** κεφαλῶν R *** ἄτειαν V ἄτειαν
P Βάτειαν MEURSIUS

4.

27 (S. 114): HARPOKRAT. S. Κριθώτην . . . Κριθώτη μία πόλις τῶν ἐν Χωρρονήσῳ, καθά φησιν Ἑλλάνικος ἐν α Τρωικῶν**. Ἐφορος (II) δὲ ἐν τῇ δ φησιν αὐτὴν κατοικιαθῆναι ὑπὸ Ἀθηναίων τῶν μετὰ Μιλτιάδου ἐκεῖ παραγενομένων.

* Κριθώτη DINDORF κριθωτή HARP.
** τρωικῆς B.

5.

31 (S. 117) DIONYS. HAL. AR I 47, 5 — 6: (5) δεξάμενος δὲ ταῦτα Αἰνεΐας καὶ νομίσας ἐκ τῶν ἐνόνητων κράτιστα εἶναι, Ἀσκάνιον μὲν τὸν πρεσβύτατον τῶν παίδων, ἔχοντα τοῦ συμμαχικοῦ τινὰ μοῖραν. ἧς Φρύγιον ἦν τὸ πλεῖστον. εἰς τὴν Δασκυλίτιν καλουμένην γῆν. ἐνθα ἐστὶν ἡ Ἀσκανία λίμνη, μετὰπεμπτον ὑπὸ τῶν ἐγγχωρίων γενόμενον ἐπὶ βασιλείαι τοῦ ἔθνους ἀποπέμπει καὶ ὠίκησεν Ἀσκάνιος αὐτόθι χρόνον τινὰ οὐ πολύν. ἐλθόντων δὲ ὡς αὐτὸν Σκαμανδρίου τε καὶ τῶν ἄλλων Ἐκτοριδῶν, ἀφειμένων* ἐκ τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ Νεοπολέμου, κατὰγων αὐτοὺς ἐπὶ τὴν πατρίαν ἀρχὴν εἰς Τροίαν ἀφικνεῖται. (6) καὶ περὶ μὲν Ἀσκανίου τὸσαῦτα λέγεται. τοὺς δὲ ἄλλους παῖδας Αἰνεΐας παραλαβὼν καὶ τὸν πατέρα καὶ τὰ ἔδη τῶν θεῶν, ἐπειδὴ παρεσκευάσθη τὸ ναυτικὸν αὐτῷ, διαπλεῖ τὸν Ἑλλήσποντον ἐπὶ τῆς ἄγγιστα κειμένης χερρονήσου τὸν πλοῦν ποιούμενος, ἢ πρόκειται μὲν τῆς Εὐρώπης**, καλεῖται δὲ Παλλήνη. ἔθνος δ' εἶχεν αὐτὴν*** Θράκιον σύμμαχον, Κρουσαῖον**** καλούμενον, ἀπάντων προθυμότετον τῶν συναραμένων αὐτοῖς τοῦ πολέμου.

* ἀφειμένων SYLBURG ἀφιγμένων DINDORF
** Εὐρωπίης IS. VOSS. *** αὐτὴν SINTENIS αὐτὴ
A ἐν αὐτῇ B **** κλουσαῖον A

6.

41 (S. 119) PHOT. BEROL. LEX. P. 53, 21 REITZ. (BEKK. ANECD. 362, 24): Αἶμον· τὸ ὄρος οὐδετέρως· Ἐκαταῖος διὰ παντὸς (I F 167) καὶ Διονύσιος (III) καὶ Ἑλλάγικος ἐν Ἄτθίδος καὶ Τιμαῖος (III) καὶ Ἐῦδοξος (V).

7.

52. (S. 121) HARPOKR. SUID. S. τετραρχία· . . . τετάρων μερῶν ὄντων τῆς Θεσσαλίας ἑκαστον μέρος τετράς ἐκαλεῖτο, καθά φησὶν Ἑλλάγικος ἐν τοῖς Θεσσαλικοῖς*. ὄνομα <τα> δέ φησιν εἶναι ταῖς τετράσι Θεσσαλιῶτιν Φθιωτῖν Πελασγιῶτιν· Ἐστιαιωτῖν**· καὶ Ἀριστοτέλης δὲ ἐν τῇ κοινῇ Θεσσαλῶν Πολιτείᾳ (III) ἐπὶ Ἀλεῦα τοῦ πυρροῦ διηρησθαί φησιν εἰς δμοίρας τὴν Θεσσαλίαν.

* Θεσσαλοῖς BC ** Ἐστιαιωτῖν MAUSSAC αἰ(σ)-
τιεῶτιν HARP.

8.

61. (S. 123): HARPOKR. S. Στρέψα· . . . πόλις ἐστὶ τῆς Θράκης, ὡς Ἑλλάγικος ἐν β Περσικῶν ὑποσημαίνει.

9.

62. (S. 123): STEPH. BYZ. S. Τυρόδιζα*· πόλις Θράκης μετὰ Σέρριον. Ἑλλάγικος δὲ Τυρόριζαν** αὐτὴν φησὶ ἐν Περσικῶν β.

Τυρόδιζα MEINEKE τυρ(ρ)έδιζα STEPH.
** τυρόρριζαν V

10.

64. (S. 124): STEPH. BYZ. S. Ἀμάδοκοι· Σκυθικὸν ἔθνος· Ἑλλάγικος ἐν Σκυθικοῖς. ἡ γῆ δὲ τούτων Ἀμαδόκιον.

11.

66 (S. 124): ATHENAI. X 447 C· Ἑλλάγικος δ' ἐν Κτίσεισι καὶ ἐκ ῥιζῶν, φησὶ, κατασκευάζεται* τὸ βρῦτον γράφων ὧδε· πίνουσι δὲ βρῦτον· ἐκ τινῶν** ῥιζῶν***, καθάπερ οἱ Θραϊκὲς ἐκ τῶν**** κριθῶν.

* κατασκευάζεσθαι? ** τινῶν LEMMA
*** ῥιζῶν VEL βριζῶν HELL. **** τῶν ATHEN.

12.

71 A) (S. 125): SCHOL. HOM. OD. θ 294: εἰς Λῆμνον μετὰ Σίντιας ἀγριοφώνους Σίντιες ἐκαλοῦντο οἱ Λῆμνιοι, ὡς Ἑλλάγικος ἱστορεῖ ἐν τῷ Περι Χίου Κτίσεως τὸν τρόπον τοιοῦτον· ἐκ τῆς Τενέδου ὠχοντο εἰς τὸν Μέλανα κόλπον*, καὶ πρῶτον μὲν εἰς Λῆμνον ἀφίκοντο. ἦσαν δὲ αὐτόθι κατοικοῦντες Θραϊκὲς τινες οὐ πολλοὶ ἄνθρωποι· ἐγεγόνεισαν δὲ μιξέλληνες.

95 (S. 132): SCHOL. APOLL. RHOD. II 178: Ἀγνορίδης ἔχει Φίβεος Ἀγνη-
νορος γὰρ παῖς ἐστὶν, ὡς Ἐλλάδικος. ὡς δὲ Ἡσιόδος φησὶν (F31), Φοί-
νικος τοῦ Ἀγνηνορος καὶ Κασσιεπειῆς. ὁμοίως δὲ καὶ Ἀσκάπητιδης (12 F 22)
καὶ Ἀντίμαχος καὶ Φερεκύδης (3 F 86) φησὶν . . . ἀλλως. οὐκ ἐν τῇ πέφαν
Βιβλίῳ, ἀλλ' ἐν τῇ τῆς Θράκης*, ἣτις ἐστὶ τῆς Ἐβρώπης . . . ἐνίοι δὲ
αὐτὸν ἐν τῇ Παφλαγονίᾳ βασιλεύουσαι ἰστοροῦσιν, ἣτις ἐστὶ τῆς Ἀσίας,
ὡς φησὶν Ἐλλάδικος. Ἀγνορίδην δὲ εἶπε τὸν Φίβην, καθὼς Ἀγνηνορος
ἐστὶ παῖς, ὁ δὲ Ἡσιόδος τοῦ Φοίνικος αὐτὸν φησὶ τοῦ Ἀγνηνορος. πηρωθῆ-
ναι δὲ λέγουσι τὸν Φίβην ἀπὸ Ἡλίου. οἱ πολλοὶ γὰρ εἰς τὸν Φίβην εἶπετο μᾶλλον εἶναι

16.

* Κρόνον PHOT SUID Ἰρόνον ET ** Ζήμοζον
ET*** ἐν Θρακίῃ: Θρακίκοις ET GEN. P. 139
MILLER **** Τερετίλοι PHOT.

73 (S. 125 126): PHOT. SUID. S. Ζήμοζός (ET. M. 407, 45): Πυθαγόρα
δοῦλεύσας. ὡς Ἡρόδοτος τετάρτη (95), Ζκρόθης. ὅς ἐπαυλαθὼν ἐδίδασκε
περὶ τοῦ ἀθῶνατον εἶναι τὴν ψυχὴν. Μνασέας (V) δὲ παρὰ Ἰταίης τὸν Κρο-
νον* τιμάσθαι καὶ καλεῖσθαι Ζήμοζόν**. Ἐλλάδικος δὲ ἐν τοῖς Βαρβα-
ρικοῖς Νομίμοις φησὶν οἱ Ἐλλήνικοις τε γελῶντας τελέτας κατέδειξε Ἰταίης
τοῖς ἐν Θρακίῃ***, καὶ ἐλέγην οἱ οὐτ' ἀν αὐτὸς ἀποθάνοι οὐθ' οἱ μετ' αὐτοῦ,
ἀλλ' ἔξουσι πάντα τὰ ἀγυθὰ. αἴμα δὲ ταῦτα λέγων οἰκιστὸς οἰκίημα κατὰ-
γυλον. ἔπειτα ἀφανισθεῖς αἰφνιδίον ἐκ Θρακῶν ἐν τοῦτω διηγήσατο. οἱ δὲ
Ἰταῖα ἐπὶ τοῦτον ἀνέβη. λέγουσι δὲ τινες ὡς ὁ Ζήμοζός ἐδουλεύσατο Πυθαγόρα
Μνασάρχου Ζαίτη καὶ ἐλευθερωθεῖς ταῦτα ἐσοφίστατο. ἀλλὰ πάλιν πρὸ-
τερος μοι δοκεῖ ὁ Ζήμοζός Πυθαγόρου γελῶσθαι. ἀθανάτισσος δὲ καὶ
Τερετίλοι καὶ Κρόβυλοι, καὶ τοὺς ἀποθανόντας ὡς Ζήμοζόν φασιν οἱ ἴξε-
σθαι, ἠέειν δὲ αὐθιγὰ καὶ ταῦτα ἀεὶ νομίζουσιν ἀληθεύειν. θύουσιν δὲ καὶ
ἐβωχόντων ὡς αὐθιγὰ τοῦ ἀποθανόντος.

15.

71 C) (S. 125): SCHOL. APOLL. RHOD. I 608: κρᾶσθην Ζεντιδία Ἀήμων
ἴκοντο ἐπιτεθεικῶς Ζεντιδῆς ἡ Ἀήμωνος. Τυρσηνοὶ γὰρ αὐτὴν πρῶτον οἰκιστῶν
βαρτακωτάτων ὄντες. ἡ τὴν ἀπὸ τῶν βαρβαρῶν οἰκισθεῖσαν καὶ Οἰμπος
(θ 294) ὠρέτο δὲς Ἀήμων μετὰ Ζεντιδῆς ἀγριοφώνους. Ἐλλάδικος δὲ
πολεμικά, παρὰ τὸ σίβεσθαι τοὺς ἄλλοις καὶ βαρταρεῖν.

14.

71 B) (S. 125): TZETZ. LYK. 227 (UND 462): Ἀημῶται περὶ ἐν Ἀήμωνι
πρῶτως εὐρέθη τὸ τε πδρ καὶ αὐ ὄναυρηται, καθὼς ἐν τῷ Ἰεπρ Χιον Κρισεως
Ἐλλάδικος ἰστορεῖ.

13.

* κόλαρον Ε πόρον Q
ἀναμῆς ὡς ἡλθον αὐτοῖσι καὶ κατέλιπον ναῦς πέυτε.
τοῦτους ἐκάλουον οἱ περλοικοὶ Ζεντιδῆς, οἱ ἦσαν αὐτῶν δημιουργοὶ τινες
πολεμιστήρια ὄντα ἐργάζομενοι, τοῦτοις συνωκισσαν ἑαυτοὺς ἀναμῆς

ἢ βλέπειν. εἴητοι μὲν τοσαύτας ἐζήκῃναι γενεὰς ἀπίθανον εἶναι φασιν, πλείους δὲ αὐτοὺς γεγονέναι. καὶ ἕτερον τὸν Φινέα ἑβδομον ἀπόγονον εἶναι τοῦ Φοίνικος, πρὸς ὃν ἀπήντησαν οἱ ἥρωες.

* τῆι πέραν Βιθυνίαι, ἀλλ' ἐν τῆι τῆς Θραίκης F (THUC. 4. 75,2 διὰ Βιθυνῶν Θραικῶν, οἱ εἰσι πέραν ἐν τῆι Ἀσίαι, UBI οἱ Ἀσίαι GLOSSE) τῆι περι Βιθυνίαν, ἀλλ' ἐν τῶι πέραν τῆς Θραίκης L τῆι ἐπὶ τῆς Ἀσίας Βιθυνίαι, ἀλλ' ἐν τῆι πέραν, τῆς Θραίκης KEIL.

17.

105 (S. 134): STEPH. BYZ. S. Ἀβδηρα πόλεις δύο. ἡ μὲν Θραίκης ἀπὸ Ἀβδήρου τοῦ υἱοῦ Ἑρμοῦ*. Ἡρακλέους ἐρωμένου, ὃν αἱ Διομήδους ἵπποι διεσπᾶσαντο, ὡς Ἑλλάνικος καὶ ἄλλοι φασίν.

* Ἑρμοῦ MEINKE ἠρίμου STEPH.

18.

147 (S. 141): STEPH. BYZ. S. Καβασσός· πόλις ἐν Καππαδοκίαι, πατρίς Ὀθρυνέως. Ὅμηρος (IL. N 363)· Καβησσόθεν ἔνδον ἔοντα . . . Ἑλλάνικος δὲ τῆς Λυκίας* πόλιν Καβησσόν . . . S. I F 169.

* Λυκίας STEPH. Κιλικίας STURZ.

19.

151 (S. 142): STEPH. BYZ. S. Θύμβρια (EUST. HOM. IL. K 430) πόλις Τρωάδος, Δαρδάνου κτίσμα, ἀπὸ Θύμβρου* φίλου αὐτοῦ. ὁ ποταμὸς Θύμβρις**, ἀφ' οὗ Ἀπόλλωνος Θυμβραίου ἱερόν < ἐν ᾧ ἔτοξεύθη Ἀχιλλεύς > ***. λέγεται καὶ διὰ τοῦ ζ Ζυμβραῖος. λέγεται καὶ Θύμβριος. Ἑλλάνικος δὲ Δύμβριος**** φησι διὰ τοῦ δ καὶ Δυμβριεύς*****.

* ἐπὶ Θύμβρωι EUST. ἀπὸ θυμβραίου STEPH.

** Θύμβρις R EUST. θύμβριος R VP

*** ἐν Ἀχιλλεύς EUST. OMIS. STEPH.

**** Δύμβριος OMIS. R***** καὶ Δυμβριεύς OMIS. EUST.

20.

187 A) (S. 150): STEPH. BYZ. S. Ὑπερβόρειοι . . . Ἑλλάνικος Ὑπερβόρειοι γράφει διὰ διφθόγγου. (S. 5 F I.)

V. CHARON

1.

PLUT. DE VIRTUTIBUS MULIERUM (MORALIA II), 255 A — E. Ἐκ Φωκαίας τοῦ Κοδριδῶν γένους ἦσαν ἀδελφοὶ δίδυμοι Φόβος* καὶ Βλέψος· ὧν ὁ Φόβος ἀπὸ τῶν Λευκαδῶν πετρῶν πρῶτος ἀφῆκεν ἑαυτὸν εἰς θάλασσαν,

ὡς Χάρων ὁ Λαμψακηνὸς ἱστώρηκεν. Ἔχων δὲ δύναμιν καὶ βασιλικὸν ἀξίωμα, παρέπλευσεν εἰς Πάριον ἰδίων ἔνεκα πραγμάτων· καὶ γενόμενος φίλος καὶ ξένος Μάνδρωνι βασιλεύοντι Βεβρύκων τῶν Πιτυεσσηνῶν προσαγορευομένων, ἐβοήθησε καὶ συνεπολέμησεν αὐτοῖς ὑπὸ τῶν προσοίκων ἐνοχλουμένοις. Ὁ δὲ Μάνδρων ἄλλην τε πολλὴν ἐνεδείξατο τῷ Φόβῳ φιλοφροσύνην ἀποπλέοντι καὶ μέγας τῆς τε χώρας καὶ τῆς πόλεως ὑπισχεῖτο δῶσειν, εἰ βούλοιο Φωκαεῖς ἔχων ἐποίκους εἰς τὴν Πιτυόεσσαν ἀφικέσθαι. Πείσας σὺν τοῖς πολίταις ὁ Φόβος ἐξέπεμψε τὸν ἀδελφὸν ἄμυντα τοὺς ἐποίκους. Καὶ τὰ μὲν παρὰ τοῦ Μάνδρωνος ὑπῆρχεν αὐτοῖς ὡσπερ προσεδόκησαν· ὠφελείας δὲ μεγάλας καὶ Λάφυρα καὶ Λείας ἀπὸ τῶν προσοίκων βαρβάρων λαμβάνοντες, ἐπίφθονοι τὸ πρῶτον, εἶτα καὶ φοβεροὶ τοῖς Βέβρυξιν ἦσαν. Ἐπιθυμοῦντες οὖν αὐτῶν ἀπαλλαγῆναι, σὺν μὲν Μάνδρωνα χρηστὸν ὄντα καὶ δίκαιον ἄνδρα περὶ τοὺς Ἕλληνας οὐκ ἔπεισαν· ἀποδημήσαντος δὲ ἐκείνου, παρεσκευάζοντο τοὺς Φωκαεῖς δόλω διαφθεῖραι. Τοῦ δὲ Μάνδρωνος ἡ θυγάτηρ Λαμψάκη, παρθένος οὖσα, τὴν ἐπιβουλὴν προέγνω, καὶ πρῶτον μὲν ἐπεχειρεῖ τοὺς φίλους καὶ οἰκείους ἀποτρέπειν, καὶ διδάσκειν ὡς ἔργον δεινὸν καὶ ἀσεβὲς ἐγχειροῦσε πράττειν. εὐεργέτας καὶ συμμάχους ἄνδρας, νῦν δὲ καὶ πολίτας, ἀποκτινύντες. Ὡς δὲ οὐκ ἔπειθε, τοῖς Ἕλλησι ἔφρασε κρύφα τὰ πραττόμενα, καὶ παρεκελεύσατο φυλάττεσθαι. Οἱ δὲ, θυσίαν τινὰ παρασκευασάμενοι καὶ θοίνην, ἐξεκαλέσαντο τοὺς Πιτυεσσηνοὺς εἰς τὸ προάστειον· αὐτοὺς δὲ διελόντες δίχα, τοῖς μὲν τὰ τείχη κατελάβοντο, τοῖς δὲ τοὺς ἀνθρώπους ἀνείλον. Οὕτω δὴ τὴν πόλιν κατασχόντες, τὸν δὲ Μάνδρωνα μετεπέμποντο συμβασιλεύειν τοῖς παρ' αὐτῶν κελεύοντες· καὶ τὴν Λαμψάκην ἐξ ἀρρωστίας ἀποθανοῦσαν, ἔθαψαν ἐν ἐν τῇ πόλει μεγαλοπρεπῶς, καὶ τὴν πόλιν ἀπ' αὐτῆς Λάμψακον προσηγόρευσαν. Ἐπει δὲ ὁ Μάνδρων, προδοσίας ὑποψίαν φεύγων, τὸ μὲν οἶκον μετ' αὐτῶν παρηνόσατο, παιδᾶς δὲ τῶν τεθνηκότων καὶ γυναῖκας ἤξιώσε κομίσασθαι· καὶ ταῦτα προθύμως οὐδὲν ἀδικήσαντες ἐξέπεμψαν, καὶ τῇ Λαμψάκῃ πρότερον ἡρωϊκὰς τιμὰς ἀποδιδόντες, ὕστερον ὡς θεῶν θύειν ἐψηφίσαντο· καὶ διατελοῦσιν οὕτω θύοντες

* φόβος CODD. OMNES HIC ET INFRA Φόξος POLYAEN. VIII 37, CF. VI 24.

2.

SCHOL. APOLL. RHOD. II 2 A: χάρων δὲ φησι καὶ τὴν Λαμψακηνῶν χώραν πρότερον Βεβρυκίαν καλεῖσθαι ἀπὸ τῶν κατοικησάντων αὐτὴν Βεβρύκων, τὸ δὲ γένος αὐτῶν ἠφάνισθαι διὰ τοὺς γενομένους πολέμους.

3.

ATHEN. XII 520 D — F: Τὰ ὅμοια ἱστώρησε καὶ περὶ Καρδιανῶν ὁ Λαμψακηνὸς χάρων ἐν δευτέρῳ Ὁρων* γράφων οὕτως: Βισάλται εἰς Καρδίην ἐστρατεύσαντο καὶ ἐνίκησαν· ἡγεμῶν δὲ τῶν Βισαλτέων ἦν Οναρίς** οὗτος δὲ, παῖς ὢν, ἐν τῇ Καρδίῃ ἐπράθη, καὶ τινὶ Καρδιηῶν δουλεύσας, κορσωτεὺς ἐγένετο. Καρδιηνοῖς δὲ λόγιον ἦν, ὡς Βισάλται ἀπιέονται ἐπ' αὐτούς· καὶ πυκνὰ περὶ τούτου διελέγοντο ἐν τῷ κορσωτηρίῳ ἰζάνοντες· καὶ ἀποδράς ἐκ τῆς Καρδίας εἰς τὴν πατρίδα, τοὺς Βισάλτας ἔστειλεν ἐπὶ τοὺς Καρδιηνοὺς, ἀποδειχθεὶς ἡγεμῶν ὑπὸ τῶν Βισαλτέων. Οἱ δὲ Καρδιηνοὶ πάντες τοὺς ἵππους ἐδίδαξαν ἐν τοῖς συμποσίοις ὀρχεῖσθαι ὑπὸ τῶν αὐλῶν·

καὶ ἐπὶ τῶν ὀπισθίων ποδῶν ἰδτάμενοι. τοῖς προσθίοις ἄρχονται ἐξεπιστάμενοι τὰ αὐλήματα. Ταῦτα οὖν ἐπιστάμενος Ὀναρις*** ἐκτίσατο ἐκ τῆς Καρδίας αὐλητριδὰ καὶ ἀφικομένη ἢ αὐλητρίς τοὺς Βισάλτας, ἐδίδαξε πολλοὺς αὐλητάς· μεθ' ὧν δὴ καὶ στρατεύεται ἐπὶ τὴν Καρδίην. Καὶ ἐπειδὴ ἡ μάχη συνειστήκει, ἐκέλευσεν αὐλεῖν τὰ αὐλήματα, ὅσα οἱ ἵπποι τῶν Καρδιηνῶν ἐξεπισταίαιτο· καὶ ἐπεὶ ἤκουσαν οἱ ἵπποι τοῦ αὐλοῦ, ἔστησαν ἐπὶ τῶν ὀπισθίων ποδῶν, καὶ πρὸς ὄρχησμον ἐτράποντο· τῶν δὲ Καρδιηνῶν ἡ ἰσχὺς ἐν τῇ ἵππῳ ἦν· καὶ οὕτως ἐνικήθησαν.

* ὄρων VULG. ** Νάρις KAIBEL πάρις A Ὀναρις MUS Νάρις DETSCHEW
*** Ὀναρις A CORR. COB. ὁ Νάρις DETSCHEW

VI. DAMASTES

1.

I (S. 153 — 154): STEPH. BYZ. S. Ὑπερβόρειο ἔθνος. Πρώταρχος (VI) δὲ τὰς Ἀλπεῖς Ρίπαια ὄρη οὕτω προσηγορευθῆναι, καὶ τοὺς ὑπὲρ* τὰ Ἀλπεῖα** ὄρη κατοικοῦντας πάντας Ὑπερβορέους*** ὀνομάζεσθαι. Ἀντίμαχος**** δὲ τοὺς αὐτοὺς φησὶν εἶναι τοῖς Ἀριμασποῖς. Δαμάστης δ' ἐν τῷ Περὶ Ἐθνῶν ἄνω Σκυθῶν Ἰσσηδόνας οἰκεῖν, τούτων δ' ἀνωτέρω Ἀριμασπούς, ἄνω δὲ Ἀριμασπῶν τὰ Ρίπαια ὄρη, ἐξ ὧν τὸν βορέαν πνεῖν, χιόνα δὲ μηποτε αὐτὰ ἐκλείπειν. ὑπὲρ δὲ τὰ ὄρη ταῦτα Ὑπερβορέους καθήκειν εἰς τὴν ἕτεραν θάλασσαν. καὶ ἄλλοι ἄλλως Ἑλλάνικος (4 F 187) Ὑπερβόρειο γράφει διὰ διφθόγγου.

* ὑπὲρ CLUVER ὑπὸ STEPH.
** Ἀλπεῖα MEINEKE ἄλπεῖα R ἄλπαια P καὶ παια V *** ὑπερβοραίους P
**** Ἀντίμαχος: Καλλίμαχος RUHNKEN

VII. SIMONIDES

1.

I (S. 159): ET. M. P. 479, 47 (TZETZ. LYK. 355): Ἰτωνίς καὶ Ἰτωνία ἢ Ἀθηνᾶ εἴρηται παρὰ τοῖς Θεσσαλοῖς, ἀπὸ τίνος πόλεως Ἰτωνος. φησὶ δὲ ὁ γενεαλόγος Σιμωνίδης Ἰώνου* θυγατέρας γενέσθαι δύο, Ἀθηνᾶν καὶ Ἰοδάμαν, ἃς ἐξηλοκίας τὴν ὀπλομαχικὴν εἰς ἔριν τὴν εἰς ἀλλήλας χωρήσαι, ἀναιρεθῆναι τε τὴν Ἰοδάμαν ὑπὸ τῆς Ἀθηνᾶς.

* Ἰωνίου TZETZ.

VIII. ANDRON

1.

7 (S. 162): SCHOL. AISCHYL. PERS. 188 (TZETZ. LYK. 894. 1283): κασιγνήτα γένους ταύτου Ἄνδρων ὁ Ἀλικαρνασεύς φησὶ „Ὠκεανὸς δὲ

ἠθέλησεν. ἐστὶ δὲ ἡ κρήνη, ὡς φησι Βίων, μέση Μαιδῶν* καὶ Παιόνων
Ἰννα καλουμένη.

* Μαιδῶν CASAUBONUS μῆδων ATHEN.

П Р И Л О Ж Е Н И Е I I

Откъси от антични автори и схолиони към фрагментите
(по реда на въвеждането им в изложението)

1. IL. I 593 — 594: κάππεσον ἐν Λήμνω, ὀλίγος δ' ἔτι θυμὸς ἐνήεν· ἔνθά
με Σίντιες ἄνδρες ἄφαρ κομίσαντο πεσόντα.
2. SCHOL. IL. I 594 (FCOR HIST 328, 101): φιλόχορος φησί Πελασγούς.
αὐτοὺς ὄντας, οὕτω προσαγορευθῆναι, ἐπεὶ πλεύσαντες, εἰς Βραυρῶνα
κανηφόρους παρθένους ἠοπάσαν· σύνεσθαι δὲ τὸ βλάπτειν λέγουσιν.
Ἐρατοσθένης (F COR HIST 241, 41) δέ, ἐπεὶ γόητες ὄντες εὐρον δηλητήρια
φάρμακα. ὁ δὲ Πορφύριος, ἐπεὶ πρῶτοι τὰ πολεμιστήρια ἐδημιούργησαν
ὄπλα. ἢ πρὸς βλάβην ἀνθρώπων συντελεῖ. ἢ ἐπεὶ πρῶτοι ληστήρια ἐξε-
ῦρον.
3. HOM. OD. VIII 294: ὄχεται (Ἥφαιστος) ἐς Λῆμνον μετὰ Σίντιας (ACC.)
ἀγριοφώνους
4. SCHOL. OD. VIII 294: Θρακῶν γένος οἱ Σίντιες τῶν ἐποικησάντων
ποτὲ τὴν Λῆμνον. ἀγριοφώνους δὲ βαρβάρους. τὸ γὰρ ἄγριον ἐπὶ
βαρβαρικῆς (πειρατὰς ὄντας ἢ ὄτι) τίθησι προαιρέσεως. παρὰ τὸ σί-
νεσθαι καὶ βλάπτειν πειρατὰς ὄντας ἢ ὅτι δικοῦσιν αὐτοὶ πρῶτον ἐπινε-
νοηκέσαι τὰ πρὸς πόλεμον ὄπλα.
5. SCHOL. OD. VIII 294: τι μοι τῶν ἀγκυλοτόξων, ὦ φίλε, Κιμμερίων Σιν-
τιέων τε μάλει
6. SCHOL. APOLL. RHOD. I, 608 (DET. 445 — 446): κραναὴν Σιντιίδα
Λῆμνον ἴκοντο ἐπιτεθικῶς Σιντιῆς ἢ Λῆμνος. Τυρσηνοὶ γὰρ αὐτὴν πρῶ-
τοι ᾤκησαν βλαπτικώτατοι ὄντες. ἢ τὴν ὑπὸ τῶν βαρβάρων οἰκισθεῖ-
σαν καὶ Ὀμηρος ᾤχετο δ' ἐς Λῆμνον μετὰ Σίντιας ἀγριοφώνους· Ἐλ-
λάνικος δὲ φησι Σίντιας ὀνομασθῆναι τοὺς Λημνίους διὰ τὸ πρῶτους
ὄπλα ποιῆσαι πολεμικὰ πρὸς τὸ σίνεσθαι τοὺς πλησίον καὶ βλάπτειν.

П Р И Л О Ж Е Н И Е I I I

Поправки и добавки към тракийските езикови остатъци
по сведенията на генеалогистите и митографите

Αἴμος PN (I. IV 6). D e t s c h e w. 10: nom. thrac. Non accipio.
Ἀμάδοκοι EN (I. IV 10): nom. thrac; (?).

Βέβρυκες EN (I. V 1), Βεβρυκία ON (I. V 2): nom. thrac.
Θύμβρα, Θύμβρις, Θύμβριον, Δύμβριος ON (I. IV 19): nom. thrac.
Κριθώτη ON (I. IV 4): nom. thrac.
Μάνδρων PN (I. V 1): nom. thrac.
Μαριανδύνοι EN (I. III 1): nom. thrac.
Πιτύεια, Πιτύεσσα ON, Πιτυοσσηνοί EN (I. V 1): nom. thrac.
Σάλμος ON (I. IV 2): nom. thrac.
Σανάπη ON (I. I 1): nom. thrac. D e t s c h e w. 420: ψσανάπη.
Στρέψα ON (I. IV 8): nom. thrac. (?).
Φλέγρη ON (I. IV 5): nom. thrac.

ÉTUDES DES SOURCES ÉCRITES GRECQUES SUR LA THRACE
ANTIQUE. V. LES GÉNÉALOGISTES
ET LES MYTHOGRAPHERS DU ve—ive
S. AV. N. E.

Alexandre Fol

(Résumé)

Les 33 fragments des généalogistes et des mythographes grecques dont 20 appartiennent à Hellanique sont ci-dessus analysés à la base d'une recherche texte-critique, historico-géographique et linguistique. La plupart des fragments et l'ensemble des témoignages sont mis à la pointe pour la première fois dans la littérature sur l'histoire de la Thrace antique, c'est qu'a provoqué de nombreuses corrections des noms des lieux, de noms de personnes et d'autres appréciations. On propose 12 essais de précisions des restes de la langue des Thraces.

L'étude comprend encore les textes des fragments en grec (suppl. I); les textes grecques encadrés dans l'analyse (suppl. II) et les corrigenda de D. D e t s c h e w, Die thrakischen Sprachreste, Wien, 1957, stéréotypé avec bibliographie ajournée de Ž. Velkova en 1976.

СПИСЪК НА СЪКРАЩЕНИЯТА

Кирилица

1. Георгиев ГЕ: В л. Георгиев. Траките и техният език. С., БАН, 1977.
2. Данов ДТ: Х р. Данов. Древна Тракия. Изследвания върху историята на българските земи, Северна Добруджа, Източна и Егейска Тракия от края на IX до края на III в. пр. н. е., С., Наука и изкуство, 1969 (= Altthrakien, W. de Gruyter, Berlin — New York, 1976 — 77).
3. Извори: Г. К а ц а р о в — Д. Д е ч е в и д р., Извори за старата история и география на Тракия и Македония. С., БАН, 1949.
4. Ф о л ПИТ: А л. Ф о л. Политическа история на траките от края на бронзовата епоха до края на V в. пр. н. е., С., Наука и изкуство, 1972.
5. Ф о л ТБ: А л. Ф о л. Тракия и Балканите през ранноелинистическата епоха, С., Наука и изкуство, 1974.
6. Ф о л Проучвания: А л. Ф о л. Проучвания върху гръцките извори за древна Тракия I. Тракия в Периегезата на Хекатей. — ГСУ — ИФ 66, 1972 — 1973, С., 1975, 19 — 33; II. Тракийският логос на Херодот. Пак там, 67, 1973 — 1974, С., 1976, 7 — 25; III. Тракия в „Археология“—та на Тукидид. Пак там, 68, 1974 — 1975, С., 1977 (под печат); IV. Теопомп: „История на Филип II [Македонски]“ и „Гръцка история“. Пак там, 69, 1975 — 1976, С., 1978 (под печат).

7. D e t s c h e w : D. D e t s c h e w. Die thrakischen Sprachreste. Wien, 1976².
8. F G R H i s t : F. J a c o b y. Die Fragmente der Griechischen Historiker I I. Berlin, 1923.

СПИСЪК НА АНТИЧНИТЕ АВТОРИ

1. A e s c h y l u s. Eum. (Wilamowitz-Möllendorf)
2. A p o l l o d o r u s (Wagner)
3. A p o l l o n i u s R h o d. (Merkel)
4. [P s.] A r i s t o t e l e s. De mirab. auscult. (Appelt)
5. A r r i a n u s. Bith., Periopl. (Roos)
6. A t h e n a e u s (Kaibel)
7. D i o d o r u s (Vogel)
8. E u r i p i d e s, Rhes. (Wecklein)
9. H a r p o c r a t i o n (Dindorf)
10. H e c a t a e u s (Jacoby)
11. H e r o d o t u s (Stein-Hude, Feix)
12. H e s i o d o s (Razch²)
13. H o m e r u s. Tlias; Odyssea (Amcis-Hentze), Hymn. (Humbert)
14. J o r d a n e s. Getica (Mommsen)
15. P a u s a n i u s (Jones, Schwabe)
16. P i n d a r u s. Olymp., Pyth. (Bergk)
17. P l a t o, Axiochos, Charm. (Schanz)
18. P l i n i u s (Mayhoff)
19. P l u t a r c h u s. Vitae paral., De cur. (Ziegler), Moralia II (Nachstädt-Sievekling-Titchener)
20. P o l y a e n u s (Wölfflin-Melber)
21. [P s.] S k y l a x (Müller)
22. [P s.] S k y m n o s (Müller)
23. S o p h o c l e s. Antig. (Pearson)
24. S t e p h a n u s B y z a n t i n u s (Meineke)
25. S t r a b o (Meineke)
26. S u i d a s (Bernhardy)
27. T e o p h r a s t u s. Hist. plant. (Wimmer)
28. T h u c y d i d e s (Hude, Romilly, Smith)
29. X e n o p h o n, Anab. (Vollbrecht), Hell. (Marchant)

МАРГАРИТА ТАЧЕВА-ХИТОВА
ПАМЕТНИЦИТЕ С ПОСВЕЩЕНИЕ
НА ХЮПСИСТОС ОТ БАЛКАНСКИТЕ
РИМСКИ ПРОВИНЦИИ

MARGARITA TATSCHÉVA-HITOVA
DEM HYP SISTOS GEWEIHTE DENKMÄLER
IN DEN RÖMISCHEN BALKANPROVINZEN

Р е ц е н з е н т

проф. *Александър Фол*

Р е д а к т о р

проф. *Велизар Велков*

Още от края на миналия век се дискутира върху посвещенията и култа на анонимния бог с прякора Хюпсistos (θεός Ὑψιστος), който в многобройни случаи е в теокразия със Зевс (Ζεύς Ὑψιστος). Изказани са много и често твърде противоречиви тези и мнения за етническия произход на посветителите, както и за характера на самия култ, намерил широко разпространение почти изключително само в източните провинции на Римската империя.¹ Струва ми се, че противоречията се дължат преди всичко и до днес на използването на паметниците главно от Мала Азия и Боспоранското царство, върху които се градят заключения, без всякакъв опит да се поставят явленията от Хюпсистовия религиозен кръг в тяхната непосредствена етно-културна и историческа среда. А един даже бегъл прегледа на паметниците, произхождащи от различните области на древния източносредиземноморски свят, би показал твърде значителни разлики в религиозната характеристика и иконография на този „всевишен“ бог, предхождащ по прякора си християнския; бог, съчетаващ белезите на небесните и планинските богове (Зевс, сирийските Ваали), на хтонично соларния тракийски Сабазий, както и на различни локални хенотеистични божества. Не по-малко важен е и фактът, че съвременната историография на античните религии е твърде малко информирана за паметниците на Хюпсistos от балканските земи, където са засвидетелствувани най-ранните (елинистически) епиграфски паметници за Хюпсistos, както и още по-ранните упоменавания на този прякор за Зевс в литературните извори. Това се дължи на трудно достъпните за европейската историография периодични балкански издания, пък и на издателите на паметниците, които са се ограничавали предимно в първични публикации, в които са съобщавали изказаните от големите ерудити мнения по проблема.² Засега единственото изключение (доколкото ми е известно) в тази насока е моята студия върху посвещенията на Хюпсistos от Долна Мизия и Тракия. В нея наред с въвеждането в научно обръщение на ред непубликувани и важни за проучването надписи съм се опитала да обобща данните за етническия произход на посветителите, разпространението и характеристиката на култа в тракийските земи, а така също и да свържа неговата най-ранна проява в бал-

¹ Литературата и дискусиите по въпроса вж. последно у М. Т а т с ч е в а - Н и т о в а. *Dem Hypsistos geweihte Denkmäler in Thracien* (Untersuchungen zur Geschichte der antiken Religionen. III). — In: *Thracia* IV. 1977, p. 271 ff.

² Г. К а ц а р о в. Антични паметници от България. — ГПНБМ 1923, с. 201 сл.; V. P â r v a n. Une nouvelle inscription de Tomi. — *Dacia* I, 1925, p. 477; G. K a z a r o v, s. v. *Thrace* (Religion). *RE* VI A, 1936, kol. 529 ff.; S. Pelekides. — *Arch. Delt.* 8, 1923, p. 268. Я. М л а д е н о в а. Оброчни паметници от Пловдив. — ГМПД 4, 1950, с. 181 сл.; М. Л а з а р о в. Епиграфски паметници в Бургаския музей. — *ИАИ* 27, 1964, с. 189 сл.

канските земи с явленията в религиозния живот на древните траки и македонци. Тия наблюдения са в основата и на настоящото изследване, което третира паметниците на Хюпсисос от елинистическата и римската епоха в балканските земи. Те са разгледани последователно, съобразно административното деление на провинции през римската епоха (I — III в.), което не съвпада със съвременното политическо деление, но улеснява кореспонденцията с останалата историческа литература по третираните тук проблеми. В приложения каталог са събрани за пръв път паметниците от древна Македония и Дакия. Цитираната по-горе студия прави излишно поместването и на паметниците от Долна Мизия и Тракия в този каталог и затова те се цитират по каталога в студията.

* * *

I. Провинция Дакия

Оттук са известни досега две посвещения, които произхождат от колония Сармизегетуза — едното е за Зевс Хюпсисос (№ 23 в каталога), а другото — за (анонимния) бог Хюпсисос (№ 24). Имената на посветителите издават императорска романизация при Хадриан и ми дават основание да предпологам, че техните носители са най-вероятно преселници от гръцкия Изток, които се свързват с колонизирането на новата тракийска провинция Дакия, организирана след дакийските войни на Траян в началото на II в. от н. е. Пак на същата епоха, както личи по името на посветителя, принадлежи и оброчният надпис на булевта (съветник) от колония Сармизегетуза, който е намерен в Мютилена (о-в Лезбос, № 25).

Тази еднократна във времето проява на култа към Хюпсисос в провинция Дакия се дължи явно на ориенталските преселници. Те са останали без следовници в следващите десетилетия, което би могло да се отдаде на слабата елинизация на тракийските земи северно от Дунава.

II. Провинция Горна Мизия

Тук досега не са засвидетелствувани паметници и посвещения на Хюпсисос.³

III. Провинция Долна Мизия

В тази провинция паметниците се появяват спорадично, както и в Дакия. Досега са известни две посвещения — от Томи и Одесос.⁴ Много повреденият надпис от Томи представлява особен интерес поради съхранените в него данни за тиаз и жрец. Имената на тиаситите (така както са възстановени от издателя Н. Гостар) не се срещат в ономастиката на населението от западнопонтийските градове. Паметникът от Одесос е една от най-ранните датирани прояви на култа (II—I в.), а релефното изображение върху него има своите паралели в паметниците от същата епоха в Македония (тип В) и в паметници на Сабазий.

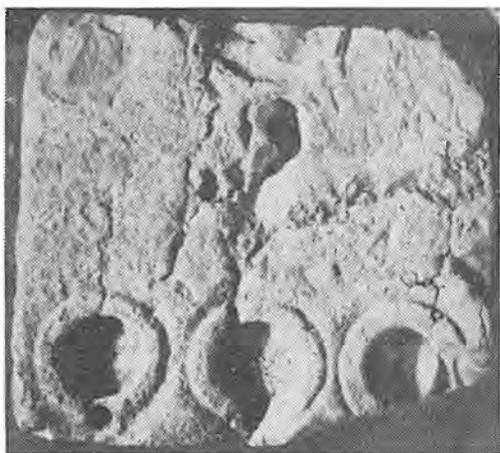
IV. Провинция Тракия

Тук са открити досега 20 посвещения на Зевс Хюпсисос и анонимния бог със същия прякор, които очертават няколко центъра на разпространение на култа — преди всичко Сердика и територията ѝ, Филипопол и тери-

³ Твърдението е на основание на работата на L. Z o t o v i ć. Les cultes orientaux sur la territoire de la Mésie Supérieure. Leiden, 1968.

⁴ N. G o s t a r. Noi monumente epigrafice din Scythia minor. Constanța, 1964, p. 74, fig. 2; G. Mihailov. IGBulg II, 780.

торията му, Анхиало и Неаполис (Кавала). От близката околност на Кавала произхожда и неизвестният ми доскоро паметник с надпис, поместен тук в каталога (№ 22), който има сравнително близък паралел в Македония (№ 2). Особен интерес представляват уникалните паметници от предполагаемото светилище в Сердика — изображението на бога, носен на крилете от орел (обр. 1), както и двата алтара с вградени лампи⁵ (обр. 2). Да-

1. Бюст на Хюпсistos от светилището в Сердика

2. Алтар с вдълбани лампи от светилището в Сердика

тировката на всички паметници отнася най-ранните данни за разпространението на култа към времето на последните царе от одриско-сапейската династия (19—45 г.); в тези паметници епитетът Хюпсistos е придаден, както изглежда, на върховния местен соларен култ, отъждествен с Аполон.⁶ Тази тенденция отмира с анексията на Тракийското царство през

⁵ Паметниците са публикувани за пръв път с любезното разрешение на ст. н. с. Ив. Венедиков, ръководител на разкопките, и коментирани от М. Т а t s c h e v a - Н и t o v a. *Op. cit.*, p. 278 f. fig. 4, 5.

⁶ М. Т а c e v a - Н и t o v a. *Zur Religionsgeschichte Thrakiens in der hellenistischen Zeit (Untersuchungen zur Geschichte der antiken Religionen. II)*. — In: *Pulpudeva I*. 1976, p. 238.

45 г. Следващата проява на разпространението на култа е главно през епохата на Северите и е свързана или поне повлияна от масово засвидетелствуваните по това време преселници от Мала Азия. Сега Хюпсисотос, представян заедно със или само чрез своя орел, е почитан главно в области, в които е будел асоциации със стария местен култ на Сабазий.

Що се отнася до adeptите на Хюпсисотос, те са както лица с евентуален произход от гръцкия Изток, така и траки. Онова, което прави особено впечатлението, е липсата на каквито и да е епиграфски или други данни за лица с еврейски произход, т. е. липсва онази етническа среда, която според ред изследвачи на култа е допринесла за появата на прозелити или адоранти на еврейския върховен бог под името Хюпсисотос.⁷

V. Македония и Ахия

1. Балканска Гърция. Тук за пръв път се появява епитетът Хюпсисотос при Зевс като господар на боговете и хората в литературата на V—IV в.⁸ Павсаний съобщава за светилище на Зевс Хюпсисотос край едноименната врата на Тива (IX, 8, 5), за два алтара по пътя към хиподрома в Олимпия (V, 15, 5), както и за статуя на Зевс Хюпсисотос в Коринт, която била наред с още две изображения на Олимпиеца — едното като Хтониос, а другото Певсеней посочва без епитет (II, 2, 8).

Известни са също и надгробие на жрица, чиято надгробна могила била в съседство със светилището на Зевс Хюпсисотос в Смирна (Аргос), както и няколко посвещения на Зевс Хюпсисотос върху алтари от Спарта. Съвсем различен е почитаният Теос Хюпсисотос в Атина през императорската епоха. Многобройните посвещения са били поставяни в скалните ниши на Пникс. Това са оброчни надписи върху релефни изображения на части от тялото, за оздравяването на които атинските жени са търсили помощ при Хюпсисотос.⁹ Подобни релефни посвещения са откривани в Кипър, Парос, Тера, Прей и са свързани с Асклепий и Артемида.¹⁰

В паметниците няма преки данни за евреи или за еврейско влияние. За разлика от тракийските земи обаче тук не липсват данни за лица от еврейски произход, които са оставили надгробни надписи¹¹ — Тесалия, Делфи (актове за освобождаване на роби евреи под форма на продажба в храма), Атика, Аргос и Аркадия. В Коринт е имало еврейска синагога поне от I в. пр. н. е. Липсват обаче каквито и да било данни за култови взаимовлияния между гръцкото и еврейското население.

2. Македония. Най-голям брой паметници са открити на територията на Едеса, древната тракийска твърдина, край която някои учени локализират Еге, старата столица на Аргеадите и техните македонски наследници (№ 6—11). Интензивно е засвидетелствуван култът на Хюпсисотос и в Кожани (ант. Малей?) (№ 15—19), по-малко — в Бероя (№ 12—13) и Тесалоника (№ 3—5), а единични надписи са известни от Кердилион (№ 1), Ейдомена (№ 2), Еуристор (№ 21), Пидна (№ 14), при Требени (№ 20). Въпреки че ред паметници затрудняват изследователите по отношение не само

⁷ Вж. например Б. Н а д е л ь. К вопросу о культе безымянного „всевышнего“ бога в Танаисе. — *Listy filologické* 89, 1966, p. 19 ff.

⁸ A i s c h y l. *Eumen.*, 28; P i n d. *Nem.*, I, 90; XI, 2; S o p h o k l. *Phil.*, 1289.

⁹ A. B. C o o k. *Zeus. A study in ancient religion.* vol. II. Cambridge, 1925, p. 878 (7).

¹⁰ O. W e i n r e i c h. Θεοί ἐπιήκοοι. — *AM* XXXVII, 1912, p. I ff., N. 22, 34;

¹¹ P. J. V. F r e y. *Corpus inscriptionum Iudaicarum* I. 1936, n. 695 — 720.

на интерпретацията, но и на датирането, има все пак сигурно датирани към елинистическата епоха посвещения. Те очертават ареала на най-ранното разпространение на култа, който е ограничен на север от Ейдомене; на югозапад границата е Едеса, където паметниците от II в. пр. н. е. — II в. очертават едно от огнищата на постоянно поддържане на религиозната традиция. Другият подобен център е при Кожани, определен от паметници от елинистическата и римската епоха. Най-късно се датира паметникът от Пидна (250 г.).

3. Посветителен надпис от Еуристос (№ 21)

Посвещенията в надписите от Македония са почти изключително на Зевс Хюпсistos. От това правило се отклоняват двата паметника от Тесалоника (№ 4,5), които са посветени на Теос Хюпсistos вероятно от малоазийски преселници. Някои смятат, че IOYEC в единия е името на европейския бог Яхве, но, доколкото ми е известно, това име никога не се е изписвало. И в другия паметник от Тесалоника се търси семитско-европейско влияние заради епитетите на бога (Μεύιστος и Σωτήρ), но тези епитети са характерни за култовите паметници и религиозното светосъщане на целия елинистически свят. В паметниците от Македония

Хюпсистос е лишен от допълнителни характеристики. Даже свързаният с него епитет ἐλήκοος в паметниците от Гърция и Тракия се среща само в надписа от Пидна, където Зевс Хюпсистос е наречен θεός Ὑψιστος. Текстът в паметниците е твърде лапидарен. Някои от посветителите съобщават, че са направили посвещението след сън (κατ'ὄνειρον (№ 5), κατ'ὄναρ (№ 6) или по божия заповед (κατ'ἐπιταγήν, № 4). Тези формули липсват в тракийските паметници. В надпис, чийто произход не е съвсем сигурен (Солун?, № 3), на Зевс Хюпсистос се посвещава (изображение на?) Немезида. Със същата богиня и с Хелиос богът е свързан в надпис от Александрия,¹⁴ който е посветен от евреи. В този паметник аз съм склонна да видя посветител от еврейски произход, повлиян от паганизма, тъй като и в други паметници на Хюпсистос, посветени от евреи, се търси отмъщение и справедливост заради убийство или престъпление. В надписа от Пидна посвещението се предхожда от формулата ἀγαθῆ τύχη, която е характерна за паметниците от римската епоха и не означава, че Хюпсистос се свързва с едноименната богиня.

Някои от имената на посветителите са типично македонски или характерни за ономастиката на македонския ареал (№ 9, 16); други имена издават тракийска етническа принадлежност (№ 2, 19), която се предполага в паметниците от Требени (№ 20) (открит заедно с паметник на тракийския конник) и Ейдомене (№ 2) заедно с паметник със сцена на погребално угощение. За Ζωίλος Ἀλεξάνδρου (№ 10) с основание се предполага, че в едноименният ковчезник при двора на Персей.¹⁵ Липсват изключително имена или конкретни указания и в паметниците за юдейска култова принадлежност. Известно е, че в Бероя, на важния търговски път от Тесалоника за Тесалия, е имало еврейска община около началото на н. е. и е проповядвал апостол Павел.¹⁶ В Стоби е имало еврейска базилика (най-рано през I или II в.), а в Хипела е открит еврейски надгробен паметник от II в. от н. е.¹⁷ Евреи е имало и в Тесалоника. Онова, което следва като извод от тези наблюдения, е, че не може да се открие пряка връзка между еврейското и местното население, т. е. между еврейския култ на Яхве и култа на Хюпсистос в Македония. Еврейското присъствие в Стоби не е повлияло за възникване на адорация към Хюпсистос, а в Тесалоника, както вече се изтъкна по-горе, като че ли има обратно въздействие — на паганизма върху еврейски адепти. Тук обаче в космополитния елинистически град биха могли да се търсят и религиозни феномени, несвързани с местната традиция. По едно съвсем кратко съобщение за разкопките в Серапеума на града може да се съди, че Сарапис е бил наричан Хюпсистос.¹⁸

Македонските паметници дават твърде малко данни за организацията и характера на религиозните сдружения, свързани с адорацията на Хюпсистос. Жреци на Хюпсистос са упоменати в паметниците от Солун (№ 5)

¹⁴ A. V. C o o k. Op. cit., p. 889 (33).

¹⁵ Пак там, p. 880 (19).

¹⁶ Такъв е например случаят с паметника от Mylasa, CIG 2693 e.

¹⁷ A. D. N o s k. The Gild of Zeus Hypsistos. — The Harward Theol. Review XXIX, 1, 1936, p. 61.

¹⁸ Acta Apost. 17, 10, 13; 20, 4; Ф. П а п а з о г л у. Македонски градови у римско доба, Скопје, 1957, с. 116.

¹⁷ P. J. B. F r e y. Op. cit., n. 693 — 695.

¹⁸ R. W i t t. The egyptian cults in ancient Macedonia. — In: Ancient Macedonia. Thesaloniki, 1972, p. 332; така е и в надпис от Испания: L. V i d m a n. Sylloge inscriptionum religionis Isiacae et Sarapiacae. Berlin, 1969, n. 758.

от 74—75 г., Едеса (№ 9) от 51 г. Колегията от Пидна е имала архисинагог през 250 г. Тази длъжност обикновено се свързва с юдейския култ, но макар и по-рядко — и с други антични религиозни сдружения. Религиозно сдружение за култа е имало и в Едеса (№ 5). Доколкото ми е известно, поради липсата на системни разкопки липсват археологически данни за светилища или култови места на Зевс Хюпсисос в Македония освен проученото от Ф. Петсас светилище на хълма Хагиос Елевтериос при Кожани,¹⁹ то е просъществувало поне 6 века (III в. пр. н. е. — III в. от н. е.).

Интересно е да се отбележи, че в македонските колегии участвували и жени, по което се отличават от изключително мъжките колегии в Боспорското царство; посветителки-жени не са известни и от тракийските паметници. Нетипични за религиозния клир на Хюпсисос са архисинагогът и другите длъжностни лица в надписа на колегията от Пидна.

Паметниците от Македония са особено важни за проучването на култа на Хюпсисос чрез релефните изображения върху тях — тук единственото е възможно проследяването на традицията от елинистическата епоха в паметниците от първите три века на н. е. Без релефи са посвещенията от Кердилион (№ 1), Тесалоники (№ 3—5), Едеса (№ 6—8), Бероя (№ 13), Пидна (№ 14) — всички от римската епоха.

Релефните македонски паметници могат да бъдат обособени в три основни типа.

А. Паметници с изображение на орел, стъпил върху подставка, с леко разтворени криле; около него — венец от дъбови листа, обвит с лента. Към този тип се отнасят релефите от Едеса (№ 10, 11 от елинистическата епоха, № 9 — от римската) и Бероя (№ 12 — римска епоха).

На тези паметници има и други символични изображения: лунен сърп (№ 9), розета (№ 9, 11), акант и грифони (№ 10, 11), бухраний (№ 11), обр. 3.

Б. Скулптурни изображения на орел върху подставка (паметникът от Трибени (№ 20) или стъпил върху глава на овен (в паметник от Ейдомене, № 2, от елинистическата епоха). Последният е твърде близък до паметника от Кавала (№ 22), който представлява орел, стъпил върху глава на бик.

В. Паметници с изображение на бога, което се доближава до конвенционалната иконография на Зевс — брадат, понякога и с мустаци, обикновено с химатий, заметнат над лявата ръка, в която държи жезъл (копие, тояга?). Лявата страна на фигурата е гола, в ръката богът държи фиала и прави възлияние над алтар. Към този тип се отнасят паметниците от Кожани (№ 15—19 от елинистическата и римската епоха). Тук орелът е спътник на бога, както личи от № 18. Останалите паметници са повредени. Зевс Хюпсисос в тези паметници се отличава от конвенционалния тип на Зевс Ортиос в територията на Кожани, чийто орел обикновено е на мястото на алтара.¹⁹ Орелът следователно е характерен за посвещенията на Хюпсисос от всички области на македонския ареал на разпространение и през елинистическата и през римската епоха. Фактът, че скулптурни изображения на орел с посвещения на Хюпсисос се откриват и в тракийските паметници (Филипопол, Кавала²⁰), и в Мала Азия (Тиатира—Лидия²¹), говори, че орелът е символ и възплъщение на самия бог, най-често близко-

¹⁹ Ph. Petsas. *Praktika*. 1965, p. 25 ff.

²⁰ M. Tatscheva - Hitova. *Op. cit.* in *Thracia IV*, p. 287 ff. n. 15, 22.

²¹ A. V. Cook. *Op. cit.*, p. 888 (20).

4. Посвещенията на Ζωίλος' Αλεξάνδρου от Едеса (към 7)

стоящ до Зевс като върховно божество на планините и на цял ред други планински богове. Изображението на орела във венец, характерно за паметниците от типа А, се открива и върху паметници от Мютилене (където Хюпсистос е свързан със Зевс Керавън²²), и от Танаис, където М. Ростовцев идентифицира всевишния танаиски бог на религиозните колегии със Сабазий.

Същото това изображение се открива и върху монетните емисии на македонските владетели Александър Велики, Филип V и Персей, чийто ковчезник се идентифицира с посветителя на паметниците от Едеса (№ 10—11).

Както е известно, орелът в македонските монетни емисии се явява най-рано при Аминта III (389 г. пр. н. е.), по-късно — и при Александър II, Филип II.

За характера на бога, почитан с прякора Хюпсистос в Македония, е особено показателен паметникът от Ейдомене от елинистическата епоха (№ 2), където орелът е стъпил със забити нокти върху главата на овен. Тук богът, символизиран чрез орела, е свързан с характерното за Сабазий животно — овена, който носи неговата соларна и небесна характеристика и символизира плодородието. Паметниците, в които Сабазий (най-често във фригийски костюм) е стъпил върху главата на овен, са главно посветените на този бог бронзови скулптурни ръце от Будапеща, Балтиморе, Помпеи и др., които, както напоследък се изтъква,²³ имат сотериологичен и апотропеичен характер. В тази връзка е важно да се отбележи, че в много случаи оброчните надписи на Хюпсистос и от Тракия, и от Мала Азия са поставени „Заради спасение“. Според Ф. Петсас релефът от Ейдомене, както и другият, намерен заедно с него (със сцена на погребално угощение), произхождат от струмска Македония или Тракия. Л. Робер изтъква, че македонската ера, по която е датиран надписът, изключва възможността да е тракийски. Тракийско обаче е името на посветителя. Δαξείλα, а Ейдомене е първият град, който Ситалк превзел на македонска територия при похода си през 429 г. пр. н. е.

Грифоните в паметниците от Едеса (№ 10, 11) са изключително явление в паметниците на Хюпсистос от целия ареал на разпространението на адорацията му. Митологически те се свързват по-често с Дионис в предримската епоха, а с Аполон и Хелиос — в римската. Те се откриват в паметници от Халкидика и Самотраки, в монетите на Абдера (център на култа на Аполон Дерайнос), където откриваме изображение на Дионис с грифони. Особено важни в това отношение са бронзовите плочки и мозайката от Халкидика, където изображението на бога и богинята с графониите е по-стара (азиатска според Мьобиус и Пикар) схема. Богът, под когото е изобразен орел, е Сабазий според същите учени. Този тип на бога в бронзовите плочки от края на I — нач. на IV в. е създаден в област според тях, дълбоко повлияна от ориенталските идеи за азиатския или сирийски бог или божествен херий — може би в Йония на Пропонтида или Черно море. Но тази схема е и минойска — тя се открива в паметниците на Крит,

²² Ibidem, p. 806, 807, 3 (3).

²³ П. Г о р б а н о в. За характера на фигуралните паметници на Сабазий и някои аспекти на култа. — Археология XVIII, 1976, кн. 4, с. 15.

на о-в Егина от първата половина на второто хилядолетие пр. н. е. Струва ми се, че традицията на тази схема в паметниците на Сабазий от Халкидика трябва да се търси именно в критското влияние върху тракийското население и в Халкидика, и в омировата Пиерия, и в съседната Ематия (по-късно Ботиея), където според изворите се настанили част от бежанците от Крит след краха на минойския свят. Както е известно, по-късно, около началото на VII в. пр. н. е., тук нахлули Аргеадите и изтласкали тракийските пиери. Вероятно следващото поколение продължило агресията на север, към Термейския залив, и подчинило Ботиея. Тракийската крепост Едеса била превзета и край нея Аргеадите основали Еге, първата македонска столица. Тракийското население е оказало силно влияние върху религията на македонците (митологически свързани със синовете на Зевс — Херакъл и Македон), което се посочва като причина за широкото разпространение на култа на трако-фригийския бог Сабазий и неговата свита сатири, наричани тук *sabadi*.²⁴ Този култ бил толкова силен в самия македонски двор, че е направил неотразимо впечатление върху Еврипид, а късноелинистическата легенда твърди, че Олимпиада започнала Александър от Зевс, превърнат в змия — нещо, с което Александър особено се гордеел според Плутарх. Тази легенда превръща в същност Александър в един земен, материален Сабазий.

В паметниците от Едеса соларният характер на култа се потвърждава и от изобразената върху тях розета, каквато се открива и на паметника на Хюпсисотос от Одесос. Лунният сърп най-вероятно говори за синкретизъм на божеството с Мен. Синкретизмът между Мен и Сабазий е засвидетелстван от античните паметници и по-късната традиция.²⁵

Трилистният акант в релефите с грифоните от Едеса може да се види над главата на Сабазий от бронзовите плочки и допълва характеристиката на едеския Хюпсисотос като Зевс Сабазий, небесен и слънчев бог, повелител на животинския свят, покровител на вегетацията и плодородието.

В Едеса според епитоматора на Помпей Трог, Юстин, е имало храм на най-стария култ на Зевс у македонците. Паметниците от Едеса, разгледани тук, са едно основание да се предположи, че този култ на Зевс е бил покрит през елинистическата епоха от Зевс Хюпсисотос.

Между паметниците от типа В най-добре запазен е релефът с изображение на орел, кацнал върху колона (№ 18, II в. пр. н. е.). Негов най-близък паралел е скалният релеф от Кушкая край Амастрис (Пафлагония).²⁶ В арковидна ниша, между две колони е изобразен мъж в тога. Дясната му ръка лежи върху гърдите, лявата ръка и главата не са запазени. Вляво от нишата се вижда колона, върху която е кацнал орел с разперени криле (обща дължина на изображението — 4 м). На базата се чете посвещение на Теос Хюпсисотос — Хелиос. Името на посветителя Г. Юлиус Аквила, който е идентифициран чрез друг надпис, го определя като пожизнен жрец на императорския култ през 45 г. от н. е. Но в лидо-фригийската област Хюпсисотос се свързва и с местния слънчев бог, наричан през римската епоха Аполон, и с Хелиос; символиката и изображенията в тези паметници са

²⁴ F. E d s o n. Early Macedonia. — In: Ancient Macedonia, p. 21, 23, 46.

²⁵ C h r. B l i n k e n b e r g. Archäologische Studien. Kopenhagen, 1904, p. 105, n. 30; P r o k l u s. Scholia in Platonis Timaeum IV, 251 (non vidi).

²⁶ E. K a l i n k a. Antike Denkmäler. — ÖJh XXVIII, 1933, AB, kol. 64 — 66.

близки с тези на Аполон и Сабазий от трако-македонския ареал. Следователно в лидийските и фригийските паметници на Хюпсistos, както и в трако-македонските се открива местно върховно соларно божество, при което Л. Робер, ерудираният познавач на анатолийската древност и привърженик на тезата за еврейското влияние върху адорацията на Хюпсistos, отрича всякакви връзки с юдейския култ.²⁷

Интересни паралели към македонските паметници от типа В предлагат паметниците на Хюпсistos от Тракия (територията на Филипополис²⁸). Техният посветител Δορξενθης Δινεος е поискал да изобразят неговият бог като гръцкия Зевс — той е полузаметнат с химатий над лявото рамо и жезъл в лявата ръка, а с дясната прави възлияние над пламтящ алтар. Но този бог не е гръцкият олимпийец, а близкият по име и по същност до него тракийски бог (Диос?), когото траките са отъждествили със Зевс. Той носи и типичния за тракийските велики богове епитет κύριος, а в един трети паметник (от Гурмазово) Δορδζεντες Δινεος го е нарекъл Зевс Хюпсistos.²⁹ Че това е така, се вижда от двата филипополски оброка, където наред с бога е изобразен и орелът, както в македонските паметници, в необичайна иконография и големина за паметниците на Зевс, и от молитвата, която е отправена към слънцето (Хелиос) чрез орела. Много близки по иконография с паметниците на Динеос са релефите върху сребърните плочки на Сабазий от Виши, което е отново в полза на предлаганата от мене идентификация на божеството от трите паметника на Δορδζεντες Δινεος (от римската епоха). Близък до тези изображения е и релефът с посвещение на Зевс Хюпсistos от Одесос, който, както вече бе изтъкнато, има свой близък паралел с паметника на Сабазий от Колос.³⁰

Наблюденията, направени дотук върху паметниците на Хюпсistos от македонския и лидо-фригийския ареал, както в изказаната от мен хипотеза за идентифицирането на Хюпсistos с тракийския Аполон дават възможности за едно по-детайлно наблюдение върху древната тракийска религия. Преди всичко се вижда, че през елинистическата епоха с прякора Хюпсistos се е почитало едно хенотеистично соларно божество в Македония с белезите на гръцкия планински Зевс и на трако-фригийския Сабазий, чиито корени възлизат поне до ранномикенската епоха. В лидо-фригийските области на Мала Азия местният Аполон, който носи също сабазиєви черти и иконография, както и Хелиос, също се идентифицират с Хюпсistos. Най-после и тракийският Аполон от паметниците на одриските царе показва белези на хтонизъм. Тези наблюдения доказват твърдението на Макробий, че според Александър Полихистор в Тракия на голяма религиозна почит бил Хелиос-Дионис, когото те наричали Сабазий. Той изтъква, че Дионис и Аполон според Аристотелевите Теологумена са един и същи бог, и посочва като примери храма на Дионис в Тракия, където се изказват пророчества, както в Кларос; пелопонеските Хиацинтii, при които лакедемонците се украсяват с бръшлян по бакховия ритуал, дел-

²⁷ L. Robert. Reliefs votifs et cultes d'Anatolie. — Anatolia 3, 1958, p. 119, n. 60; cf. J. et L. Robert. Bull. ép., 1959, n. 274.

²⁸ G. Mihailov. IGBulg III, 1, n. 965, 966; M. Tãtscheva - Hitova. Op. cit. in: Thracia IV, p. 282 ff., n. 11 b, c.

²⁹ G. Mihailov. IGBulg IV, n. 2014.

³⁰ M. Tãtscheva - Hitova. Op. cit., p. 275 ff., n. 2.

фийското светилище, където се извършват религиозни церемонии и за Дионис, и за Аполон. Макробий се позовава на стиха от Орфей, според който Дионис е прозвище (епikleaza) на Хелиос, а така също и на други орфически документи, от които се вижда характерното за орфизма отъждествяване на Дионис-Сабазий и Аполон.³¹ Пак оттук може да се съди, че синкретизмът в Хюпсистовия култ, който някои учени искат да свържат с един стремеж към монотеизъм под влияние на юдейския култ, е в същност едно далеч по-старо явление, което има своите корени в древната тракийска религия. И ако в трако-македонските паметници и в лидо-фригийските паметници на Хюпсistos се открива аналогичен синкретизъм между Сабазий и Аполон, това говори, че това явление в религията на трако-фригите може би трябва да се отнесе към времето, преди фригите да изоставят своите местоживелища на Балканите.

Култът на Зевс Сабазий в македонския двор при Филип II и Александър и възприемането му като официален култ от редица елинистически владетели по-късно, както и разпространението му през тази епоха, може да се обясни само ако се приеме, че той е бил върховен царски култ, силно повлиян от тракийския орфизъм.

Известно е, че в Ересос е бил посветен алтар на Филип II — Ζεύς Φιλίππιος, т. е. в него Зевс се появява като цар Филип на земята; от друга страна, според легендата у Плутарх Александър е земният Дионис-Сабазий, който е бил обожествен още приживе. Митът за Александър бил изграден на основата на мита за Херакъл и Дионис. На монети, открити напоследък в Македония, той е наречен Ἀλέξανδρος τοῦ Διός — „Зевсов син“. Следващите обожествявани приживе елинистически владетели също биват наричани νεός Διόνυσος — „Нов Дионис“. Вижда се явно тенденцията към унифициране на религията на различните етноси в конгломератната държава на Александър Македонски. Тази религия е трябвало да утвърждава едноличния владетел като божествен представител, на върховния бог на земята. Аналогията с орфическия цар-профет³² е очебийна. Без съмнение този нов политически и идеологически курс, възприет от Александър Македонски и отговарящ напълно на историческите задачи, поставени от епохата, е бил повлиян от нейните философи Платон и Аристотел.³³

КАТОЛОГ НА ПАМЕТНИЦИТЕ ОТ МАКЕДОНИЯ И ДАКИЯ

I. KERDYLION

VCH XIX, 1895, 110, § 2; A. B. COOK, *Zeus II*, 878, n. (9).

Μ. Λευκέϊλιος Μακλᾶς Διί

Ἰψίστωφ χαριστήριον.

2. EIDOMENAI

F. Petsas, *Arch. Delt.* 23, 1968, *Chron.*, p. 325, tab. 273 s'. *Robb.*, *Bull. ép.* 1970, n. 352.

Διί Ἰψίστωφ

³¹ Macro b. *Sat.* I, 18, 1.

³² P. Perdrizet. *Cultes et mythes du Pangée*. Paris, 1910, p. 19, 22.

³³ Plato *Meno* 99d, 100b; *Arist. Polit.* 3, 13 (1284a).

Διαξειπα Δύτουλου
ἔτους βί. Πανήμου.

3. THESSALONIKA

W. Kubitschek. Jahrb. für Altertumskunde, IV, 1910, p. 148.

Δι' Ὑψίστῳ θεᾶν δικαίαν Νέμεσιν

Κό(ιντος) Οὐρβανὸς ἀνέθηκεν
εὐχήν.

4. THESSALONIKA

Avezou, Ch. Picard. BCH XXXVII, 1913, p. 100, n. 8.

Θεῶ' Ὑψίστῳ κατ' ἐπιταγὴν IOYEC.

5. THESSALONIKA

D. Kanatsoules. Makedonika 5, 1955, p. 75, n. 10.

Θεῶ' Ὑψίστῳ Μεγίστῳ Σωτήρι.

Γ. Ἰούλιος Ὀριος κατ' ὄνειρον χρηματισθεὶς
καὶ σωθεὶς κ. λ. π. ἐπὶ ἱερέως Μ. Οὐητ(τ)ίου
Πρόκλου, ἔτους βκς'.

6. EDESSA

J. M. R. Cormack. ABSA 58, 1963, p. 24, n. 7.

Πο. Αἴλιος Δι[ι] Ὑψίστῳ
Τερεντιανὸς Ἀττικὸς κατ' ὄναρ.

7. EDESSA

A. B. Cook, Zeus, II, p. 878, n. (9).

Δι' Ὑψίστῳ εὐχήν. Μάρκος Λιβούρνιος
Οὐάλης.

8. EDESSA

P. Perdrizet. BCH 22, 1898, p. 347, n. 2

Χάρης Ἀλεξάνδρου καὶ Δημήτριος
Χάρητος Δι' Ὑψίστῳ.

9. EDESSA

S. Pelekides. Arch. Delt. 8, 1923, p. 268, n. I, Fig. 7, b.

Ἵπὲρ τῆς σωτηρίας

Μ. Οὐίβιου Ἀμβούα

Οἱ συνήθεις ἐπιμελη-

ταὶ Σ. Ποσιδωνίου

τοῦ Ταρούλου καὶ

Γ. Ποντίου Τορκουάτου

Π. Οἰέττιος Νάρκισσος

Λ. Λιβούρνιος Χρύσιππος

Γ. Φλάουιος Ἀλυπος

Σεκοῦνδος Ἀδύμου

Μελέτη Ἀπολλοδώρου

Ἀπολωνίδης Θευδᾶ

Μ. Οὐίβιος Ἑρμέρω

Ἐπαφρᾶς Δαμοθάρους

Μ. Ἀντώνιος Μούστιος

Κρίσπος

Ἐτους Θαρ Περιτίου, Ἰερητευ-

οντος Μ. Ἀττίου Λόγγου

ΡΥΣ ἐποίει.

10. EDESSA

S. Pelekides. Arch. Delt. 8, 1923, p. 268, n. 2, Fig. 7.

Ζωίλος Ἀλεξάνδρου
ὑπὲρ τῶν παιδίων
Δι' Ὑψίστω.

11. EDESSA

S. Pelekides. Arch. del. 8, 1923, p. 268, n. 3.

Ζωίλος Ἀλεξάνδρου
ὑπὲρ τῶν παιδίων
Δι' Ὑψίστω.

12. BERROIA

J. M. R. Cormack. JRS XXXI, 1941, p. 21, Fig. 2.

Δι' Ἰ Ψ[ίστῳ]
[Οἰ]περὶ Ἐρωτα [Ε]ὐβιότου διάκ[ο]νου
Τ. Φαβρίκιος . . . τος, Α[πολλ]οδώρο[υ]
Ἀλεξάνδρος Νεικολάου, Μένανδρο(ς) Παμφίλας,
Τίτος Μαίλλιος ΕΙCΙΕΡΟC

Κάρπων, Τ. Φλ(άβιος), Ἀλκιπ(π)ος, [Λε]ύκιος π[ιπ]
[Λο]ύκιος.

13. BERROIA

J. M. R. Cormack, JRS XXXI, 1941, p. 19, Fig. 1.

Διει' Ὑψίστω ΑΓΑΙC κατ' εὐχὴν ἀνέ<θ>ηκ<ε>
Εὐτυχῶς, εἴτους ἕξς. Δαισίου ηἱ.

14. PYDNA

J. M. R. Cormack. Mélanges helléniques offerts à G. Daux, p. 51, Fig. 1, 2.

Ἀγαθὴ τύχη, εἴτους ΘΠC Σεβ. τοῦ καὶ ΗqT Δαισίου Η. Γ
ἐν Πύδνῃ οἱ συνελθόντες θρεσκενταὶ ἐπὶ
θεοῦ Διός Ὑψίστου εἴθεντο τήνδε τὴν στήλην
λογιστεύοντος Οὐρβανίου Βιλίστου ἄρχοντος Αὐρ. Νιγερ[ί]ωνος,
ὑπὸ ἀρχισνάγωγον Αὐρ. Κηπίωνα τὸν πρὶν Πιερίωνος
καὶ προστάτου Αὐρ. Σεβήρου καὶ γραμματέως Αὐρ. Θεοφίλου
τοῦ πρὶν Πιερίωνος καὶ οἱ λοιποὶ θρησκευταὶ οἱ
ὑπογεγραμμένοι εὐτυχῶ[ς] κλπ Αὐρ. Σαβεῖνα κλπ
Αὐρηλία Ἀθηνῶ

δεῖ ἐπιμελητοῦ Θεοφίλου καὶ Αὐρηλίου
Κηπίωνος τοῦ πρὶν Πιερίωνος

15. MALEI (?) — Κοζάνι

F. Petsas. Praktika 1965, p. 26, n. 2, tab. 28

Δι' Ὑψίστω
Ορέστης
Λιμναίου.

16. MALEI (?) — Κοζάνι

F. Petsas. Praktika 1965, p. 26, n. ; tab. 28

Δι' Ὑψίστω
Ἀμύ-
ντα-
ς.

17. MALEI (?) — Κοζάνι

I. Makaronas. Makedonika 2, 1941 52, Arch. chron., p. 638, n. 89, Fig. 13.

J. M. Cook, JHS 1946, p. 113

Χρύσερος Φιλίππου
ἀνπελουργός Δι' Ὑψί-
στω εὐχαριστήριον ὑπέ[ρ]
κυρίου ὀνομαζέει

δὲ αὐτῷ ἀμπέ-
λων δύω ὄρχου-
ς ἐκ τῶν πε-
κουλαρίων.

18. MALEI (?) — Kozani

H. I. Makaronas. Arch. Ephem. 1936, Arch. chron., p. 7, n. 9, Fig. 6.

Δι᾽Υψίστῳ
Ἄρτεμ [ας]
καὶ Νει κ[ά]
νῶρ οἱ [Νει]
κάνο ρος
εὐχήν.

19. MALEI (?) — Kozani

H. I. Makaronas. Arch. ephem., Chron., p. 8, n. 10.

Ἄλέ- ὁ καὶ
ξαν- ῚΡῆγλος
δρος Δι᾽
ῚΡυμε- ῚΥψίς-
ταλ- τῷ
κου εὐχή[ν].

20. TREBENI — Syndendron

A. D. Keramopoulos, Praktika 1936, p. 67.

Μαικηνας Δι᾽Υ-
ψίστῳ εὐχήν.

21. EURISTUS край с. Дренџво, обр. 4.

Надписът се публикува за пръв път у нас по снимка с любезното разрешение на проф. Ф. Папазоглу, която ми предостави снимката и сведението, че е бил вграден в една селска къща. Част от колона (?), вероятно вторично използвана за надписа:
Размери: 0,96 : 0,70 м.

Δι(ι)᾽Υψίστῳ
Π(οὐβλιος) Αἴλιος [Π]ου-
βλιανός κατ'εὐ-
χήν ἀνέθηκεν.

22. BERGE край Neapolis (Кавала).

Непубликуван паметник в музея на Кавала, който ми бе показан от д-р Хайдо Хрисантаки с любезното разрешение да го използвам за настоящото проучване. Той представлява орел, кацнал върху главата на бик. Паметникът не е запазен изцяло, върху него се чете посвещението:

Δι᾽Υψίστῳ Τокης καὶ Ἰσίδωρος.

23. SARMIZEGETUSA

A. Daicoviciu, Sarmizegetusa, Cluj, 1938, p. 58, n. 23.

Δι᾽Υψίστῳ ἐπικῶς Αἴλιος Ἀπολλινάριος ἐπίτροπος καὶ Μάξιμα εὐχαριστήριον.

24. SARMIZEGETUSA

RA 1930, II, p. 380, n. 136.

Θεῷ ῚΥψίστῳ ἐπικῶς εὐχαριστοῦσα ἀνέθηκ(εν) Αἴλια Κασία.

25. MYTILENAI

R. Cagnat. IGRR IV, 47.

Θ(εῷ) ῚΥψίστῳ. Π. Αἴλιος Ἀρριανός Ἀλέξανδρος βουλευ(τῆς)
Δακίας κολωνείας Ζέρμιζεγεθοῦσης εὐχή[ν] ἀνέθηκεν.

DEM HYPYSISTOS GEWEIHTE DENKMÄLER IN DEN RÖMISCHEN BALKANPROVINZEN

M. Tatscheva-Hitova

Zusammenfassung

Die gegenwärtige Historiographie der antiken Religionen überverfügt wenig Informationen über die Hypsistos-Denkmäler in den Balkangebieten (die meist in schwer zugänglichen lokalen Periodica veröffentlicht sind), in denen die frühesten Erwähnungen des Hypsistos bezeugt sind — in der litterarischen Tradition sowie in den epigraphischen Denkmälern. Die Wissenschaftler der Balkanländer haben sich vor allem auf primäre Veröffentlichungen der entdeckten Denkmäler und die Mitteilung der von grossen Gelehrten vertretenen Meinungen beschränkt, ohne zu versuchen, die Phänomene des religiösen Kreises des Hypsistos auf dem Balkan mit seiner unmittelbaren kultur-historischen Umgebung zu verbinden. Eine Ausnahme, die die Denkmäler aus Moesia Inferior und Thracia betrifft, sind meine Untersuchungen, erschienen in den bulgarischen Zeitschriften *Pulpudeva* (I, 1976) und *Thracia* (IV, 1977).

Die hier besprochenen Denkmäler gehören der hellenistischen und der römischen Zeit an. Sie werden nacheinander entsprechend der administrativen Teilung in Provinzen in der römischen Zeit behandelt.

I. Provinz Dacia. Die seltene Weihungen (nn. 23, 24) wie auch die Namen der Stifter, die auf Übersiedler aus dem griechischen Osten weisen, sind am wahrscheinlichsten auf die schwache Hellenisierung der thrakischen Gebieten nördlich der Donau zurückzuführen.

II. Provinz Moesia superior. Hier fehlen Daten über die Verehrung des Hypsistos.

III. Provinz Moesia Inferior. Auch hier kommen die Denkmäler nur sporadisch vor (nn. I, 2 im Katalog in *Thracia* IV, S. 274—276).

IV. Provinz Thracia. Hier sind bisher 20 Weihinschriften bekannt (nn. 3—22 in demselben Katalog, S. 278 ff.), die mehrere Verbreitungszentren des Kultes erkennen lassen. Von besonderem Interesse sind die einmaligen Denkmäler aus dem vermuteten Heiligtum in Serdica — die Darstellung des von einem Adler getragenen Gottes sowie die beiden Altäre mit eingebauten Lampen, cf. die gesamte Untersuchung über die Denkmäler von den beiden Provinzen in *Thracia* IV, S. 290—300).

IV. Provinz Macedonia und Achaia.

I. Balkan-Griechenland. Zum ersten Mal erscheint hier das Epitheton Hypsistos für Zeus als Herr der Götter und Menschen in der Literatur des 5—4 Jhdts. Pausanias berichtet über Denkmäler und Standbild des Gottes in Ko-

rinth; bekannt sind Denkmäler aus Smyrna (Argos) und Sparta. In Athen wurde Theos Hypsistos mit Votivinschriften auf Reliefs von Körperteilen, für deren Gesund die athenischen Frauen die Hilfe des Hypsistos gesucht haben, verehrt. Ähnliche Weihinschriften wurden auf Cypern, Paros und Thera entdeckt.; sie stehen mit Asklepios und Artemis in Zusammenhang. Solche Denkmäler sind nicht in den anderen Balkangebieten entdeckt.

II. Makedonien. Die zahlreichen Denkmäler werden von demselben Autor in *Balkan Studies* (Thessaloniki), 1978, 2 interpretiert worden (Katalog, nn. 1—20). Hier werden zum ersten Mal noch zwei Denkmäler publiziert, nn. 21, 22, mit dem gnädigen Erlaubnis von Prof. F. Papazoglu (Beograd) und Dr. Ch. Kukuli-Chrysantaki (Kavala), denen ich hier meinen besten Dank aussprechen möchte. Die Ergebnisse und die Schlussfolgerung dieser Untersuchung sind auf Deutsch in *Balkan Studies*, 1978, 2 zugänglich.

С Ъ К Р А Щ Е Н И Я

- ГМПл — Годишник на музеите в Пловдив
ГПНБМ — Годишник на Пловдивската народна библиотека и музей
ИАИ — Известия на (Българския) археологически институт
АВ — Archäologisches Beiblatt
АМ — Mitteilungen des deutschen Archäologischen Instituts Athenische Abteilung
СIG — Corpus Inscriptionum Graecarum
IGBulg — Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae.
ÖJh — Österreichische Jahreshefte
RE — Pauly-Wissowa Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft

КИРИЛ ЙОРДАНОВ

GETICA: I. ДЪРЖАВА И РЕЛИГИЯ
ОТ СРЕДАТА НА II ХИЛЯДОЛЕТИЕ ДО
СРЕДАТА НА VI В. ПР. Н. Е.

KIRIL JORDANOV

GETICA: I. ÉTAT ET RELIGION DÈS LE MILIEU
DE II-^{ème} MILLENAIRE JUSQU'AU MILIEU
DU VI-^{ème} SIÈCLE AV. N. È.

Рецензент

доц. *Мargarита Тачева*

Редактор

проф. *В. Велков*

Изборът на заглавието не е случаен и има своя първообраз в античната писмена традиция. Пръв Херодот, когато описва тракийския маршрут на персийската армия, предвождана от Дарий I срещу скитите, подробно обяснява историята и религиозните представи на племената, населявали Североизточна Тракия, като ги нарича гети. В предримската епоха Тукидид, Теопомп и Страбон утвърждават етнонима, а живялият през I—II в. писател, оратор и философ Дион Хризостом дори написал съчинението „Гетика“, чиито преписи не са достигнали до модерните издатели. Списъкът на античните автори с трайни интереси към историята на гетските племена завършва с готския историк Йордан. За да подчертае ранната история на своите сънародници, той отъждествява готи с гети в написаното около средата на VI в. съчинение „De origine actibusque Getarum“, издадено и коментирано от Момзен под съкратеното и по-удобно наименование „Getica“.

След публикуването на обширното и задълбочено изследване на румънския археолог и историк В. Първан¹ върху историята на племената от Карпатско-Дунавския басейн в предримската епоха, името гети зае отдавна полагащото му се място в историческата наука. Това фундаментално съчинение даде необходимия тласък да се ускори изследванията върху езика, поселищния живот, бита и религията, икономическите отношения с понтийските колонии и политическата история на племената от Североизточна Тракия. Достиженията на румънската, съветската и българската историческа наука за древността в последните две десетилетия създадоха една достатъчно устойчива база за интердисциплинарно проучване върху историята² на севернотракийските племена от къснобронзовата епоха насетне.

Приемането или респективно отхвърлянето на етнонима гети е въпрос с особена важност и от методическа, и методологическа гледна точка, още повече, че в научната книжнина все още съществува неоправдан разнобой. Достатъчен е примерът с публикуваната наскоро статия от Х. Дайковичу,³ който разглежда сведенията за севернотракийските племена у античните автори с археологическите проучвания върху поселищния живот, като изложи своите аргументи срещу употребата на изкуствените

¹ V. Pârvan. *Getica: O protoistorie a Daciei*. București, 1926, passim.

² Постиженията на румънската историография са разгледани в статията на R. Vulpe. *Histoire des recherches thracologiques en Roumanie, Thraco-Dacica*. București, 1976, p. 13 — 51; А. Л. Фол. *Тракия и Балканите през ранноелинистическата епоха*. С., 1975, с. 35 — 59, с л-ра; И. Николитц. *Геты IV — III вв. до н. з. в Днестровско-Карпатских землях*. Кишинев, 1977.

³ H. Dăicoviciu. *Thrace et Daco-Gètes à la fin du Hallstatt et au début de La Tène en Roumanie*. — *Thracia*, IV, Serdicae, 1977, p. 5 — 13.

термини „трако-гети“, „трако-гетска общност“, „трако-гетско изкуство“⁴ и т. н. В хода на изложението авторът се отклонява от собственото си твърдение, че за изходна база е приета информацията на писмената традиция и за основен доказателствен аргумент е изтъкнат начинът на погребение. Подкрепен е далеч по-изкуственият хибрид „дако-гети“, „дако-гетска нумизматика“, „дако-гетско изкуство“ и т. н., които според него далеч преди първото споменаване на даките у Страбон по времето на Цезар съществуват като етногеографска, културно-политическа и религиозна общност на север от Дунав. Мнението е очевидно тенденциозно, тъй като неоспорим факт е, че от неолита насетне голямата река не е била сериозна преграда за икономически, политически, културен и религиозен синкретизъм за населяващите я по двата бряга общности. Впрочем споменатата терминология и досега е широко застъпена в румънската историография.⁵

Горната хронологическа граница на изследването естествено не е случайно избрана. Около средата на II хилядолетие пр. н. е., в епохата на късният бронз, североизточните предели на тракийските земи са част от микенското койне, както личи от многобройните археологически находки и анализа на оскъдните писмени сведения. С развитието на производителните сили и повишената интензивност на производството се разхлабват и родовите връзки, като постепенно и естествено завършва процесът на отмиране на родовата община. Постепенният преход от родовата към съседско-териториалната община, който вероятно продължава през цялото III и първата половина на II хилядолетие пр. н. е., също е към своя край. Това е времето на преминаване от двусъставната антагонистична родова община към съседско-териториалната, която дава възможност за нови форми на експлоатация.⁶ Така изградената социална структура позволява да се създадат благоприятни условия и за развитие на държавообразователните процеси, което естествено от своя страна води до усъвършенствването на религиозните представи и вярвания. Може да се приеме, че общотракийската религиозна доктрина със своите регионални особености е вече окончателно оформена към средата на II хилядолетие пр. н. е. Долната хронологическа граница е характерна с рязкото увеличаване на сведенията в писмената традиция за Тракия; ражда се йонийската историческа проза, а постоянно увеличаващият се археологически материал позволява по-прецизно да се локализира отделните центрове на политически живот.

В това изследване не се разглеждат многобройните и сложни проблеми, свързани с развитието на поселищния живот и на изкуството, както и икономико-политическите отношения между западнопонтийските колонии и местните представители на аристократическия елит. Извън темата остават дискуссионните етногенетични процеси, въпросите, свързани с миграциите, сложните и все още нерешени проблеми на историческата география.

Средата и втората половина на II хилядолетие пр. н. е. е период на значителен подем в историческото развитие на Североизточна Тракия. Убедително археологическо доказателство относно принадлежността на гетските земи към микенска Тракия са например калъпите за отливане на бронзови изделия, открити в местността „Побит камък“ край Разград.

⁴ D. B e r c i u. Contribution à l'étude de l'art Thraco-Gète, Bucureşti, 1974, passim.

⁵ Thraco-Dacica. Bucureşti, 1976, passim.

⁶ A. I. F o l, I. v. M a g a z o v. Thrace and the Thracians, London, 1977, p. 144 — 147.

Голямото спирално украшение с пета, чукът-брадва или по-скоро скиптър имат паралел с депото за бронзови предмети при Драйна де Йон, недалеч от Плоещ, и брадвата-скиптър с мечовете-кинжали от Лозово, Ниспоренски район на Молдавска ССР.⁷ В изследването си Венедиков изрично отбелязва, че Разградският скиптър има същите канелюри, каквито са изобразени и върху Вълчитрънското съкровище. Той е категоричен и относно датировката на калъпите за скиптри и украшения от Разград и тези от Драйна де Йон.⁸ Тук, както и в Молдавия е съществувал център, който обслужвал двора на местните легендарни царе-жреци от къснобронзовата епоха. За Североизточна Тракия тези анонимни владетели се персонифицират в образа на антроподемона Залмоксис. Тези находки не само потвърждават съществуването на отделни центрове на политически живот, но и подсказват съществуването на една прослойка в рамките на съседско-териториалната организация. Това са майсторите-занаятчий, тъй като едва ли редовният селянин-общинник е могъл да създава подобни шедевори на бронзолерството и торевтиката. Същевременно дървеният семантичен комплекс скиптър — власт — закон е символ на върховната политико-религиозна и съдебна власт на традиционното право. Предположението се потвърждава и от две известия в „Илиада“, които трябва да се отнесат към микенската епоха. В първото Ахил скрепява клетвата си над жезъл, а във второто върху щита на Ахил е изобразена сцена, където скиптърът преминава в ръцете на старците-съдии. Според анализа на специалистите⁹ това е съветът на басилевсите под стените на Троя.

Все още хипотетичната принадлежност на Североизточна Тракия към микенското койне се потвърждава и от многобройните находки на конски амуниции (псалиа) от Украйна, Молдавия, Влашката равнина и Добруджа, датирани най-общо към XV—XIII в. пр. н. е. Те са достатъчно доказателство за високото занаятчишко майсторство и техника на производството в тези обширни зони. Според издателя на находките споменатите конски амуниции са пряко доказателство за употребата на бойни колесници, познати на почти всички народи в басейна на Източното Средиземноморие в микенската епоха.¹⁰

Същевременно Карпатско-Дунавският басейн с Добруджа и Североизточна България са богати с находки от бронзови рапири и мечове, които са основното нападателно оръжие на аристократичната върхушка. Достатъчно е да се споменат оръжието от с. Йонкова, Разградско, от XVI в. пр. н. е., мечът от Меджидия с относителна датировка XIV в. пр. н. е. или съкровището от с. Сокол, Силистренско, от края на XIV—XIII в. пр. н.

⁷ И в. Венедиков. Вълчитрънското съкровище. — Изкуство, 1975, кн. 3/4, с. 2 — 10 с л-ра; В. А. Дергачов. Бронзовые предметы XIII — VIII вв. до н. э. из Днепровско-Прутского междуречья. Кишинев, 1975, с. 17, 33 — 34, 52, 60, 69 — 70.

⁸ За Вълчитрънското съкровище и калъпите от Разград вж. у А. I. F o l, I v. M a g a z o v. Op. cit. p. 60, 63, 65, 136 — 137, 148.

⁹ Н o m., Ilias, I, 234 — 239; XVIII, 497 — 506 (Ameis-Hentze); Ю. В. Андреев. Раннегреческий полис (Гомеровский период). Л., 1976, с. 54 с бел. 25; за царете-жреци в микенска Тракия вж. у А. I. F o l. Политическа история на траките. С., 1972, с. 39 — 44 с л-ра; А. I. F o l, I v. V e n e d i k o v, I v. M a g a z o v, D. P o p o v. Thracian Legends. Sofia, 1976, p. 69 — 103.

¹⁰ А. О а н с е а. Branches des mors au corps en forme de disque, Thraco-Dacica. Bucu-rești, 1976, p. 59 — 75.

е.¹¹ Тук е мястото да се споменат и бронзовите двойни брадви, които според историческата интерпретация имат несъмнено култово предназначение и са прерогатив на царя-жрец от микенската древност. Според анализите, подобни брадви с известни изменения продължават да се произвеждат и през ранножелязната епоха, чак до VI в. пр. н. е.,¹² явно продължение на традициите от микенска Тракия. В случая особена стойност имат брадвите от с. Рояк, Провадийско, Семерджиievo, Русенско, и Кръвеник, Търновско, приблизително датирани в XIV—XIII в. пр. н. е. Оттогава е и фрагментарно запазеният екземпляр от Извоареле,¹³ Олтения. Към същата епоха се отнасят и откритите антропоморфни паметници при Езерово, Варненско, Монастира и Плачидол, Толбухинско, които изобразяват воини, вероятно царе-жреци. Фигурите са сходни с каменните изображения на династи при Белоградец, Сибиоара и Ступин (датирани към VII—VI в. пр. н. е.). Наскоро бяха публикувани още два антропоморфни паметника от бронзовата епоха. Каменните изображения са открити край с. Стан, Варненско, и с. Невша. Според издателя голямата огърлица-торква символизира жреческата власт на изображения вожд. В заключение авторът систематизира споменатите паметници от къснобронзовата епоха в два основни типа. Към първата група са отнесени находките от Езерово (стара находка), Плачидол и Невша, а към втората спадат тези от Езерово (нова находка), Монастир, новооткрития паметник от с. Стан и този от Хаманджия.¹⁴

През втората половина на II хилядолетие пр. н. е. в съседско-териториалната община е подчертан социалният антагонизъм между селяните-общинници с вече оформената прослойка занаятчий и откъснатата се племенна аристокрация, която се обособява като собственик на средствата за производство. Същевременно този социален елит укрепва и налага военно-политическата и религиозната власт на своя предводител царя-жрец. Наличието на държавни организации и изградената социална структура позволяват да се развият и утвърдят религиозните предстиви, които обединяват силите на земята и небето, на мъжкото и женското начало. Приблизително по този път еволюира и тракийската идея за съчетаване на двете начала — хтоничното и соларното, защото вярата в безсмъртието или по-точно обезсмъртяването е нереална без другото начало — небето (соларността). Това е пълният цикъл, който се извършва в природата и се възпроизвежда всяка година; според представите така е и при човека, който се обезсмъртява чрез това сливане на соларното и хтоничното. По този начин хероизацията утвърждава вярата в безсмъртието и стимулира усъвършенстването на духа в идейно-религиозен план. Тази условно наречена степен налага идеята, че всеки може да бъде херой. По този начин и простосмъртният поема по мечтания път към безсмъртието и се добли-

¹¹ M. I r i m i a. Das mykenische bronzeschwert aus Medgidia, Dacia, 14, 1970, S. 389 — 395; I v. P a n a y o t o v. Bronze Rapiers, Swords and Double Axes from Bulgaria. Thracia, V, 1979 (под печат).

¹² И в. В е н е д и к о в. Вълчитрънското съкровище, с. 8.

¹³ A l. V u l p e. Toporul de bronz cu doua taisuri de la Izvoarele (jud. Ilfov) — SCIV, 22, 1971, p. 485 — 489.

¹⁴ Г. Т о н ч е в а. За антропоморфния паметник от с. Стан, Варненско. — Векове, кн. 3, 1977, с. 70 — 74.

жава до божеството. Паралелът е съвсем естествен. Става дума за хероса,¹⁵ особено широко разпространен през римската епоха. В частност предположението се подкрепя по археологически път чрез открития хероон при с. Люблен, Търговишки окръг, където е погребан лекар-хирург с неговия инструментариум. Комплексът се състои от надгробна могила, светилище и свещен двор. Датировката на находката, средата на II до края на III в., недвусмислено потвърждава консервативността на тракийските политико-религиозни представи.¹⁶

Следващата, по-висша степен съдържа в себе си белези на обожествяване, приемане и разпространение на вярата в безсмъртието. Това е антроподемонът, пресъздаден от Херодот в лицето на гета Залмоксис чрез информацията на йонийските колонисти от Пропонтида и Понта по собственото му признание. Сред тесен аристократичен кръг в подземната си зала Залмоксис разпространява учението си чрез полубожествени дела.

Висшата семантична степен е тази на бога, който е безсмъртен не само като религиозна представа, достъпна за всеки приобщен, но е и свършен като съставна част от системата земя — небе, соларно — хтонично, мъжко и женско начало. Едва сега е възможен инцестът между сина и Великата богиня-майка, с което завършва един цикъл, за да започне той отново. В общи линии така изглежда семантиката на системата човек — природа според религиозните представи на траките¹⁷ от микенската древност насетне.

Решаването на многобройните проблеми, свързани с политико-религиозната същност на тракийското общество, потвърждава съществуването на отделни култове в различните райони на тракийската диаспора. Казано най-общо, всяко племе или група племена, свързани в една политико-религиозна система, имат своето върховно божество с персонифициран култ. Докато за Южна Тракия това е легендарният Орфей, съчетал в религиозно-политическо единство соларното и хтоничното с вярата в безсмъртието, то за североизточните ѝ предели това е антроподемонът Залмоксис. Погледнато в социално-политически план, това е религията на едно затворено аристократично общество, предвождано от царя-жрец,¹⁸ който извършва религиозните тайнства и жертвоприношения и който след смъртта се въздига до божеството. На земята политико-религиозните идеи на върховното божество се осъществяват от царя-жрец и неговата приближена прослойка от аристократи, посветени в тайнствата.

¹⁵ Вж. главата, писана от Венедиков в книгата *A l. F o l, I v. V e n e d i k o v, I v. M a g a z o v, D. P o r o v. O p. cit., p. 9 — 37.*

¹⁶ Д. О в ч а р о в. О наличии герооно в древней Фракии. — *Thracia, III, Serdicae, 1974, с. 345 — 352.*

¹⁷ За култа към Великата богиня-майка в Източното Средиземноморие от неолита насетне вж. у *P. L é v ê q u e. Formes et structures Méditerranéennes dans la genèse de la religion grecque, Praelectiones Patavinae, Roma, 1972, p. 147 — 148, 152, 166 за хиерогамията p. 152, 159, 171, 177; вж. и писаната от Д. Попов глава в: *A l. F o l, I v. V e n e d i k o v, I v. M a g a z o v, D. P o r o v. O p. cit., p. 90 — 97; за инцеста в Ирано-Кавказкия етнокултурен кръг, включително и Скития вж. у Д. С. Р а е в с к и й. Очерки идеологии скифо-сакских племен. М., 1977, с. 50 — 52.**

¹⁸ А л. Ф о л. Тракия и Балканите . . . , с. 41 — 43 с извори и л-ра.

Последните изследвания върху тракийската религия и гръцките извори, в частност периегезата на Хекатей, логосът на Херодот и „Археологията“ на Тукидид, потвърдиха консервативността на социалната структура и политико-религиозните представи у траките, които почти не търпят промени от микенската древност до римското владичество на полуострова.¹⁹

Историческата интерпретация на няколко Херодотови сведения позволи на специалистите да изложат мотивираното предположение за съществуването на една трако-пеласгийска етно-културна общност с вече изградена социална структура, държавни организации и религиозни представи. В основата на хипотезата е заложена информацията на „бащата на историята“, че пеласгите говорят непонятен „варварски“ език и са исторически предшественици на елините. В тази трако-пеласгийска общност влиза почти целият йонийски свят и по-точно Атика, Цикладските острови и най-вече Лемнос, Имброс, Скирос, Самотраки, Лесбос, крайбрежието на Хелеспонта,²⁰ Еолида (Троада), Малоазийска Мизия, част от Ахайя в Пелопонес и тези, които живеят на север — тирсените, сиреч етруските в града Крестон.²¹ Последното сведение има очевиден паралел с многократно цитираното известие у Херодот „те (траките) имат еднакви обичаи с изключение на гетите, травсите и живеещите над крестоните“. Четенето „живеещите на север крестони“ или „живеещите оттатък крестони“²² не променя налагащите се изводи от гледище на историческата интерпретация. Съпоставянето на двете сведения води до предположението за еднаквостта на обичаите. Това допуска възможността и за еднаквост на политико-религиозните представи на споменатите етноси, които се различават от тези на останалите траки. Следващите известия на Херодот потвърждават казаното по-горе. Само травсите оплакват новороденото и се радват на спасението на покойника, който и според гетските представи се е избавил от всички злини. Това е и причината погребението да се извършва с шегичи и веселие. Същевременно само тези на север от крестоните познават обичая жените на покойния, това се отнася предимно за представителите на аристокрацията, да се съревновават помежду си за честта да го придружат по пътя му към безсмъртието.²³

В този ход на разсъждение съвсем логично се стига до извода за наличието на обособена етнокултурна група, която има своите държавни институции, социална структура и религиозни представи и се различава по най-важния за археолога и историка обичай — погребалния. Подобни

---

¹⁹ Вж.: А. л. Ф о л, Проучвания върху гръцките извори за древна Тракия, I, Тракия в периегезата на Хекатей. — Год. Соф. унив. Ист. фак., 66, 1972/1973, 1975, с. 19 — 33; Проучвания върху гръцките извори за древна Тракия, II, Тракийския логос на Херодот — Год. Соф. унив. Ист. фак., 67, 1973/1974, 1976, с. 7 — 25.

²⁰ H d t., I, 56, 2 — 3; 2, 56, I; 4, 145; 5, 26; 6, 136 — 140; 7, 42; 7, 94 — 95; 8, 44 (Steinhude, Feix); M. S a k e l l a r i o u. Peuples préhelléniques d'origine indo-européenne, *Ekdotike Athenon S. A.*, 1977, p. 28, 47, 83, 88 — 92, 95 — 97, 215 — 230, 291, 298; А. л. Ф о л, Проучвания върху гръцките извори за древна Тракия, III, Тракия в Тукидидовата „Археология“, I, 2 — 12 и II, 14 — 17. — Год. Соф. унив., Ист. фак., т. 68, 1974/1975, 1979.

²¹ H d t., I, 57, I; D. D e t s c h e w. Die thrakischen Sprachreste. Wien, 1976, p. 266; M. S a k e l l a r i o u. Op. cit., p. 47, 88 — 89, 99 — 100, 159 — 160, 167.

²² H d t., 5, 3, 2; А. л. Ф о л, Политическа история . . . , с. 57 — 58.

²³ H d t., 5, 4, 2; 5, 5; D. D e t s c h e w, Op. cit., p. 521.

предположения се подкрепят и от откритите досега скални гробници в Североизточна България, Източна Стара планина и Източните Родопи. В североизточния район на древна Тракия това са компактни некрополи със значителен брой разположени в съседство гробници. Засега най-добре изследвани са комплексите в местността Яйлата над морския бряг при с. Камен бряг (28 гробници), при с. Венчан (15 гробници) и с. Староселец (22 гробници) в Провадийското плато и тези на нос Калиакра. Отделни гробници са описани пак при с. Староселец и с. Паницово в Източна Стара планина. Досегашното системно проучване на този тип мегалитна архитектура позволява да се заключи, че те са замисляни и изградени като семейни гробници на аристократическия елит. Все по-убедителна изглежда хипотезата, че мегалитните строежи, включително и скалните гробници,²⁴ представляват примитивни хероони, светилища, свързани с местния соларно-хтоничен култ в микенска Тракия. В гетските земи те са били последно жилище за членовете на аристократичните родове, приближени до местния цар-жрец, и образували затвореното общество на обезсмъртените почитатели на Залмоксисовата религия.

Датировката на мегалитните паметници все още е несигурна, но сега засега приблизително се отнася към ранния халчат, т. е. XII—XI—IX в. пр. н. е. Разпространението на мегалитните строежи по-ясно очертава приобщаването на Североизточна, Югоизточна и Югозападна Тракия с част от островите в Егея към вече споменатия трако-пеласгийски свят.

Единството на тази религиозно-политическа общност се потвърждава и от мита за хиперборейците от кръга на Аполоновите вярвания. Той е особено популярен и широко разпространен в писаната традиция. Хиперборейците са възпяти и полуобожествени от Омир, Хезиод, Пиндар и Платон, за да продължат да се споменават у Страбон, Павзаний, Аполоний Родоски, Помпоний Мела, Плиний Стари и дори Свида. Най-подробни и ясни са информацията за тях у Херодот. За хиперборейците, тяхната родина и религия не знаят дори и скитите, твърди „бащата на историята“. Най-много за тях разказват делосци. Според техните думи през земите на скитите преминават жертвени дарове, увити в пшеничена слама от страна на живеещите над (отвъд) Борей, родината на северния вятър. Даровете се предават от народ на народ, докато стигнат в храма на Аполон в Делфи. Херодот разказва и историята на полумитичния хиперборей Абарис, който обиколил целия тогавашен свят със стрела в ръка, символ на Аполон и неговите почитатели.²⁵

Освен пътя на хиперборейските дарове от крайния североизток до земите на югозападна Тракия, чак до Делфи, последните изследвания върху тракийската религия потвърдиха, че култът към Бендида е особено широко разпространен в поречието Струма — Места и може да се отъждестви с този на Великата богиня-майка.²⁶ Същевременно образът на върховното

²⁴ Вж. у И в. Венедиков, А л. Ф о л. Мегалитите в Тракия, Тракийски паметници. I, С., 1976, с. 99 — 106; П. Д е л е в, Проблеми на тракийските мегалитни паметници. Мегалитите в Тракия, II — Тракия Понтика (Тракийски паметници, III), С., 1979, дял 2, гл. III (под печат).

²⁵ H d t., 4, 13; 4, 32 — 36; P l a t., Char., 158 b (Croiset); S u i d a e., s. v. Ἄβάρης (Adler); D. D e t s c h e w. Op. cit., p. 173.

²⁶ D. P o p o v. Essence, origine et propagation du cult de la déesse thrace Bendis, Centre de recherches d'histoire ancienne. Besançon, 1976, p. 289 — 300.

женско божество е представен и в шедьоврите на тракийската торевтика от първата половина на IV в. пр. н. е. Достатъчно е да се споменат кне-мидата от Могиланската могила във Враца и двата наколеника от Аджи-гьол. Единият е по-добре запазен и не се различава по начин на изработка от врачанския, което би трябвало да възпре от потенциалния скептицизъм. Върховна повелителка на хтоничните сили, една от най-съществените и разпространени хипостазии на Великата богиня-майка, е тази на покрови-телка на животинския свят. В случая най-съществено за изложението е съпоставянето ѝ със змиеногата богиня, прародителка на скитите.²⁷ Това е Πότνια Θηρών хипостазата на Бендида — Артемида, покровителка на животните. Тя е изобразена върху споменатите наколенници, тъй като е и закрилница на човека. Синът е този, който ще сложи кнемидата, за да го запази в ценностното изпитание. След него той може да получи инсигниите на властта. Тук богинята е ἀποτροφαῖος, т. е. отблъсква злите сили, които се стремят да погубят сина ѝ.

Според досегашните паралели в целия басейн на Източното Среди-земноморие, включително и ирано-кавказкия етнокултурен свят, в този царски лов синът трябва да убие носителя на злите сили, в случая глигана, за да се издигне до ранга на царя-жрец и получи правото на свещен инцест. По този начин се преминава към по-висша степен в усъвършенствването на инвеститурата.²⁸

По пътя на подобни разсъждения трябва да се опрем на последните изследвания върху тракийската етногеография от края на втората половина на II хилядолетие пр. н. е. насетне. Ал. Фол аргументирано доказва, че много често, ако не винаги, племенното име произлиза от названието на рода на царя-жрец, т. е. търсят се религиозно-политически причини за разпростра-нението му не само в определен район, населен от даден етнос, но понякога и от цяла етническа група. По този или подобен начин се създават племен-ните названия на беси, мизи, трибали и гети.²⁹ Споменатото предположе-ние се подкрепя и от многократно използваната в научно обръщение едонска октадрахмова монета от края на VI или началото на V в. пр. н. е. с надпис: Γετα βασιλέως Ηδωνων, Γετας Ηδονεων βασιλεύς, Γετα βασιλευ Ηδωνεων.

Първоначално в науката доминираше схващането, че емисията потвърждава евентуалното нашествие на гетски енклави в югозападна посока, което довело до покоряването на силните едони и до господството на гетски династически дом над тях. Впоследствие монетата бе обявена за фалшива и проблемът изоставен. Изследванията на нумизмати и исто-рици³⁰ потвърдиха автентичността на емисията, което позволява да се направят някои по определени и достоверни изводи. Изображението на

²⁷ Н d t., 4, 9; А. М. Х а з а н о в. Социальная история скифов. М., 1975, с. 38 — 42, 176 — 177; Д. С. Р а е в с к и й, Цит. съч., с. 19, 21 — 24, 43 — 45, 47, 50, 52 — 53, 55 — 57, 76, 106 сл-ра.

²⁸ Вж. Р. L é v ê q u e. Op. cit., p. 159, 171, 177; за Скития вж. у Д. С. Р а е в с к и й. Цит. съч., с. 81 — 83, 162; И в. М а р а з о в. Сюжетът „лов на глиган“ в колана от с. Ловец. — Археология, 17, кн. 2, 1975, с. 38 — 39.

²⁹ А л. Ф о л. Проучвания върху гръцките извори за древна Тракия, II, с. 15, 17, 20 — 21.

³⁰ В. Н e a d. Historia Nummorum. A manual of Greek numismatics. Chicago, 1967, p. 201; D. D e t s c h e w, Op. cit., p. 105; А л. Ф о л, Политическа история, с. 104 — 105, 109 — 110.

тракийския Хермес психопомпос, наречен от Херодот родоначалник на тракийските царе, не бива да смушава, тъй като потвърждава тракийската идея за хтонизма в пряка връзка със соларността. Едонската монета по недвусмислен начин подкрепя вече изказаното предположение за единството на трако-пеласгийската общност в политико-религиозен план с нейния продължителен традиционализъм. Регистрирането на името Гета едва в епохата на персийското проникване по егейското крайбрежие и гръко-персийските войни не е обикновен архаизъм, а просто реминисценция, потвърждаваща устойчивостта и продължителността на институцията цар — жрец; тя струи от микенска Тракия и е в сила както за югозападните, така и за североизточните ѝ предели. Казано най-общо, в сферата на социално-политическата и религиозната практика върховният повелител с мъжете от неговото семейство представлява една затворена аристократична система от посветени и тъй като властта им е неограничена, родовото име може да получи и целият етнически състав, над който те господствуват.

Районът на изток от Марица и север от Пропонтида заедно с Тракийския Херсонес,³¹ както личи от анализа на данните в „Илиада“, също принадлежи към трако-пеласгийския свят. Тук през XIII в. пр. н. е. царуват Пейрой, син на Имбрас и Акамонт, „най-храбрият измежду траките“.

Изглежда, от II хилядолетие пр. н. е. датират и отношенията между тази етнокултурна общност и делфийските Тракиди, премахнати от Филомел около 356 г. пр. н. е., защото наказали с голяма парична глоба фокидците според сведението на Диодор.³²

Херодот е основният информатор, който недвусмислено подчертава особеная, дори върховен момент в религиозните тайнства, характерни за епохата след втората половина на II хилядолетие пр. н. е. Според него всеки пет години гетите изпращат при върховния си бог Залмоксис пратеник, като го подхвърлят към небето, и той пада върху насочените нагоре копия.³³ Без съмнение човешкото жертвоприношение е приоритет на царя-жрец. Само по този начин може да се изтълкува и сведението за царете на кените Диегилис и Зибелмий. Когато улавя двамата братя от Аталовото царство, Диегилис не ги води към олтаря на местно божество или светилището на върховен бог, а ги отвежда в собствения си дворец. Там царят-жрец извършва ритуалното жертвоприношение.³⁴ Сведението още веднъж потвърждава традиционализма на религиозните обряди, тъй като се отнася към средата на II в. пр. н. е. Пак Диодор предава любопитни подробности за пленяването на Лизимах от гетския владетел Дромихет, макар че тук не се извършва жертвоприношение на победените македони. Гетският цар отвежда диадоха с неговата свита в резиденцията Хелис, принася жертва в двореца и едва тогава започват пирът и преговорите.³⁵

³¹ Н о т., П i a s, II, 844 — 850; IV, 517 — 538; M. S a k e l l a r i o u, Op. cit., p. 150 — 157; A л. Ф о л. Политическа история . . . , с. 40, 66 — 67, 73, 110.

³² D i o d., 16, 23, 3 (Vogel, Dindorf-Müller); D. D e t s c h e w. Op. cit., p. 206.

³³ H d t., 4, 94; за човешките жертвоприношения като политико-религиозен акт вж. у A l. F o l, I v. M a r a z o v. Op. cit., p. 24 — 25, 49.

³⁴ D i o d., 33, fr. 14 — 15; 34, fr. 12; D. D e t s c h e w. Op. cit., p. 135.

³⁵ D i o d., 21, 12; D. D e t s c h e w. Op. cit., s. 158; A l. F o l, I v. M a r a z o v. Op. cit., p. 53, 56.

За изложението е особено уместно отново да се върнем към сведенията на Херодот, които винаги дават важни и любопитни подробности. Според неговия разказ знатният персиец Ойобаз успява да се отскубне от Ксантип, бащата на Перикъл, като напуска Сест, но попада в ръцете на апсинтийците, които го принасят в жертва на върховното си божество Плейстор.³⁶ Събитието се датира в 478 г. пр. н. е.

Изградената сложна политико-религиозна система на траките може да се свърже и с една интересна находка от южна Италия, в т. нар. Велика Гърция, колонизирана още през VIII—VII в. пр. н. е. Става дума за публикуваната от С. Ферри³⁷ плоча от Дауния с изображение на човешко жертвоприношение. Стелата е датирана към края на VII — началото на VI в. пр. н. е. Върху страната В в по-голямата долна сцена са изобразени разни начини за измъчване на жертвите. Според издателя тази екзекуция с мъчения може да се свърже с Херодотовото известие за пратеничеството на гетите при Залмоксис. Вдясно от сцената е мъченията са изобразени мъж и жена в туника. Мъжът държи в ръката си три копия, притиснати към гърдите, като върховете им стърчат над главата му. Авторът смята, че двете фигури нямат семантическа връзка със сцената на екзекуция?! Струва ми се, че подобна връзка е налице, още повече, че италианският учен е категоричен относно паралела между стелата от Дауния и материалите от Анатолия и Тракия и очевидните връзки между трако-пеласгийския свят и Апенинския полуостров още през II хилядолетие пр. н. е.

Античните автори регистрират и практически доказват архаичността на политико-религиозното устройство в Североизточна Тракия далеч преди сведенията на Херодот да се появят на бял свят. Традицията запазва интересни и важни моменти от държавостроителната практика, религиозна и социалната структура на гетите в продължение на повече от хилядолетие.

В това отношение особено интересни са сведенията на късноантичния автор Йордан, който живее и твори в VI в. Той черпи особено ценна информация от много свои предшественици, като Касиодор, Павел Орозий, Амиан Марцелин, Дион Хризостом, Помпоний Мела, Помпей Трог (Юстин), Теопомп, а вероятно чрез тях и Херодотовата „История“. Това е основната причина, поради която информацията му за историята на гетите, т. е. гетите, е особено ценна. За пример ще цитираме едно доста често интерпретирано място от неговата „Гетика“. „Както съобщава историкът Дион (Хризостом), Филип (II Македонски) . . . решил да опустоши град Одис (Одесос) в Мизия, който, като бил в съедство с Томи, се подчинявал на гетите (гетите). Поради това готските (гетските) жреци, сами наричащи се праведни, изведнъж разтворили портите, излезли насреща му с китари и бели дрехи, с умолително пеене се обърнали към бащините си богове да бъдат те милостиви към тях и отблъснат македоните. Македоните, като ги видели така уверено да се приближават към тях, се стъписали и тогава. . . -невъоръжените довели в уплаха въоръжените.“³⁸ Анализът

³⁶ H d t., 9, 119; D. D e t s c h e w. Op. cit., p. 372; К. Й о р д а н о в. Проблемы гетской религии. — Studia Thracica, I, 1975, c. 156 — 157.

³⁷ S. F e r r i, Un inaspettato documento Daunio degli „athanatizantes“ Traci, Atti della Accademia Nazionale dei Lincei, Rendiconti della Classe di Scienze morali, storiche e filologiche, XXIX, fast. 5 — 6, Roma, 1974, p. 230 — 235.

³⁸ I o r d., Getica. 65 (Mommsen).

на 216 фрагмент от 46 книга на Теопомповата „История на Филип II Макодонски“, запазен у Атеней, и другото дошло до нас сведение чрез Сатирос дават ценна информация за стойността на това известие и за политическите отношения между гета Котелас и Филип. Почти сигурно е, че фрагментът у Теопомп има пряка връзка с Филиповите операции в Тракия и с описанията на Сатирос и чрез Атеней е достигнал до Йордан с естествени грешки при предаването на имената.³⁹ Впрочем описаният обичай, отнесен от готският историк само за жреците, е засвидетелствуван и у Стефан Византийски.

Погледнато в социално-политически план, споменатите жреци са представители на аристокрацията. Много е вероятно те да са членове на царското семейство, което пази традициите на религиозните тайнства в продължение на векове. Особено ценни от гледище на историческата интерпретация са белите одежди на жреците, символ на пеласгийската аристокрация дори по времето на Херодот и Тукидид. Белите дрехи са своеобразен атрибут и са в пряка връзка с тайните на орфическата соларна доктрина, която е в тясно взаимодействие с хтоничните сили. Оттук и близостта с култа към гетския антроподемон Залмоксис.

Литературата върху религията на гетите и култа към върховното им божество е огромна,⁴⁰ но далеч не всички поставени проблеми изглеждат окончателно решени. Изследванията върху гръцката писмена традиция например потвърдиха, че сведенията за Орфей и Залмоксис са хронологически неверни, тъй като поставят двете божества в по-късна епоха. Най-ранният и подробен автор Херодот, както и Хеланик, Платон и Страбон говорят за култа в Североизточна Тракия предимно от епохата на йонийската колонизация по западния бряг на Понта, сиреч от VII в. пр. н. е. насетне. От гледище на историческата интерпретация обаче споменатите автори регистрират една изградена социална структура и наличието на държавни организации сред гетите с вече оформена религиозна доктрина далеч преди това, още в микенската древност. Разказът на Херодот е особено пъстър и подробен, защото той смесва личните си наблюдения, дочутите и невинаги добре разбрани и осмислени информации на колонистите от крайбрежието с местната устна традиция и собствените си съждения. Поради това „бащата на историята“ не всичко разбира ясно и свързва соларно-хтоничните идеи на траките за обяснение на света от епохата на късния бронз с тази на питагорейското учение и доктринерския орфизъм от и след края на VI в. пр. н. е. Изглежда, това е основната причина в подробния разказ за гетското божество да се излага версията за робството му при Питагор на остров Самос, където Залмоксис усвоил много тайнства, сред които се откроява същността на учението за безсмъртието. Впрочем

---

³⁹ A t h e n., 14, 627 d-e (Kaibel) = T h e o p o m p., fr. 216 (Jacoby) u Satyros y A t h e n., 13, 557 d; S t e p h. В у з., 206, 5 (Meineke); D. D e t s c h e w. Op. cit., s. 249, 300. А л. Ф о л. Проучвания върху гръцките извори . . . , IV, фрагментите на Теопомп. Год. Соф. унив., Ист. фак., 69, 1975/76, 1979 (под печат).

⁴⁰ Вж. у К. Й о р д а н о в. Цит. съч., с. 154 — 159, както и докладите на румънските специалисти изнесени пред II международен конгрес по тракология: J. C o m a n, Aspects de la foi dans l'immortalité chez les Thraco-Gètes; I. B a n u. Zalmoxis et le phénomène de secte; M. N' a s t a. Les rites d'immortalité dans la religion de Zalmoxis; syncrétisme et contamination (под печат).

още в следващата глава Херодот потвърждава собствения си скептицизъм относно епохата на Залмоксис, като я вметва хронологически далеч преди Питагор.⁴¹ Догадката му вече може да се смята за доказана благодарение на последните изследвания върху социалната структура, поселищното развитие, политическия живот и религията на племената, населявали Североизточна Тракия.

Въпреки многобройните анализи на Херодотовия разказ за гетските религиозни представи с култа към човека, антроподемона или бога Залмоксис текстът продължава да поставя проблеми пред специалистите — езиковеди и историци. Още в началото на своето изложение „бащата на историята“ изрично отбелязва, че някои измежду гетите наричат своя бог Гебелеизис.⁴² Името не се среща повече в историописната традиция, въпреки че интересът към безсмъртието или обезсмъртяването у гетите продължава да вълнува авторите чак до готския политически деец и историк Йордан. Бяха създадени няколко предположения, които не успяха окончателно да решат проблема. Идеята за един своеобразен религиозен дуализъм, според който Залмоксис е носител на хтоничното начало, а Гебелеизис на соларното, бе изоставена като недостатъчно обоснована. Бе предложено друго решение, според което явно затвореният аристократичен кръг на Залмоксисовите почитатели предизвикало ответна реакция, която довела до създаване на култа към Гебелеизис от страна на редовите членове на селската териториална община. Хипотезите имат повече умозрително теоретична, отколкото доказателствена стойност и не бяха възприети от повечето специалисти. Несигурно изглежда и допускането, че Гебелеизис е по-старото име на божеството, като впоследствие се наложило това на Залмоксис. Споменатите идеи се базират върху етимологиите на двете имена и имат стойността да потвърдят сложността на проблема.⁴³ Ако се изходи от цитата у Порфирий, че тракийската дума ζαλμός означава „кожа“, шлем“, то името на Залмоксис може да се свърже с гетския пилос, носен само от представителите на аристокрацията според писмените сведения и многобройния археологически материал. Според тази етимология името на гетското божество означава „покровител, господар, цар“⁴⁴ и поне засега изглежда най-праводоподобна. Влахов потърси друго езиковедско обяснение, според което чрез двойното третиране на индоевропейските фонемни могат да съществуват някои дублетни форми на едно и също име. Нещо повече, той заключава, че целият тракийски ареал бил населяван от племена, които познавали Lautverschiebung 'а, но впоследствие били изтласкани на юг от дако-мизийски (?) племена, които не го познавали. Вероятно това смесване на тракийски и дако-мизийски езици позволило гетското божество да има двойно име. Според Погирк в колексите на Херодот има разночетения, като правилната форма била Νεβελείζις вместо Γεβελείζις, което означавало „бог на бурята“. Някои учени се стремят да обяснят нещата чрез религиозния синкретизъм между

⁴¹ H d t., 4, 95 — 96.

⁴² H d t., 4, 94; D. D e t s c h e w. Op. cit., p. 100.

⁴³ R. P e t t a z z o n i. Il „monoteismo“ dei Geti. — В: Сб. Д. Дечев, С., 1958, p. 654 — 655; К. Йорданов. Цит. съч., с. 155 — 156.

⁴⁴ P o r p h i r., Vita Pythag., 14; D. D e t s c h e w. Op. cit., p. 175; В л. Г е о р г и е в. Траките и техният език, С., 1977, с. 14 — 15.

хтоничното (Залмоксис) и соларното (Гебелеизис) начало, вероятно извършен като реформа от земния цар-жрец, цар-бог.⁴⁵ Въпреки положените усилия най-вече от страна на езиковедите сега засега проблемът не може да се смята за окончателно решен.

Не по-малко труден за анализ е и пасажът, в който картинно е описан един на пръв поглед странен и особен ритуал у гетите. По време на буря те хвърлят стрели нагоре срещу гърма и светкавицата и заплашват бога, като вярват, че няма друг бог освен собствения им. Разказът позволи на някои учени да приемат монотеизма на гетската, а оттам и на тракийската религия. Твърдението отдавна загуби научна стойност, още повече, че е опровергано на няколко места от самия Херодот, когато изброява божествата на траките. Макар и кратко, той споменава тракийските хипостазии на Арес, Дионис, Артемида и Хермес, последният почитан само от царските семейства; чрез него те свързвали и своя произход. Сведенията за върховните божества на апсинти и гети, Плейстор и Залмоксис, бяха споменати по-горе.⁴⁶

Още Кацаров анализира разказа за странния гетски обичай и предположи, че става дума за контаминация в изложението на айтиона за Залмоксис. Херодот чел, допуска той, че гетите имат обичай да стрелят срещу гърмотевицата, свързал го с върховното им божество и така описанието влязло в изложението за техните религиозни представи. Предположението има своите достойнства, но поне засега не може да се смята за единствено правилно. Чрез съпоставяне на човешките жертвоприношения у траки и скити бе направен успешен опит да се разшири кръгът на интересната проблематика. Освен изпращането на пратеник при Залмоксис и жертвата на Ойобаз в чест на Плейстор Херодот описва и кървавия ритуал на скитите, които разсичали един на всеки сто пленници и го принасяли в чест на тяхния Арес.⁴⁷

Данните у Херодот още веднъж подкрепят предположението за принадлежността на Североизточна и Югоизточна Тракия към един политико-религиозен и културен кръг.⁴⁸ Езиковедските изследвания също говорят в подкрепа на казаното по-горе. Според специалистите името Плейстор означава „най-голям, най-велик“. Същевременно то е сродно с дакийската дума *πλεῖστοι*, спомената у Йосиф Флавий. Така се наричали жреците на Залмоксис, а така също и аскетите, които образували секта, подобна на есените, и били на голяма почит у даките. Разбира се, в етимологиите се съдържат и елементи на несигурност, но терминът трябва да се свърже с известието у Дион Хризостом за носенето на *πίλος* у гетите, на Дион

⁴⁵ К. В л а х о в, Тракийски лични имена. Фонетико-морфологични проучвания, *Studia Thracica*, 2, С., 1976, с. 20, 45 — 46; С. Р о г х и г с. *Considérations philologiques et linguistiques sur Gebeleizis*. — *Thracia*, II, *Serdicae*, 1974, p. 357 — 360; M. E l i a d e. *De Zalmoxis à Gengis-khan. Etudes comparatives sur les religions et de folklore de la Dacie et de l'Europe Orientale*. Paris, 1970, p. 59 — 61.

⁴⁶ H d t., 4, 94; 5, 7; 9, 119. З л. Г о ч е в а. Боги фракийцев и скифов по сведениям Геродота. — *Studia Thracica*, I, Sofia, 1975, с. 143 — 146.

⁴⁷ H d t., 4, 62; Г. К а ц а р о в. Нови изследвания върху религията на старите траки. — *Сп. БАН*, кл. ист.-фил., 33, 1945, с. 178 — 179; З л. Г о ч е в а. *Цит. съч.*, с. 145 — 146.

⁴⁸ Възможното отъждествяване на Залмоксис и Плейстор с едно върховно божество на войната т. н. тракийски Арес вж. у К. Й о р д а н о в. *Цит. съч.*, с. 156.

Касий за πλοφόρος, на Йордан за Pilleatos и на Страбон за τ. нар. κτίσται, безбрачните тракийски жреци с етимология „чист“, всичките без съмнение представители на гетската аристокрация.⁴⁹

Като се изхожда от източносредиземноморските и иранокавказки представи за обезпечаване на плодородието, към които принадлежат и трикийските, може да се допусне, че действията на гетите представляват ритуално-мимическо възпроизвеждане на битката между хероя и дракона-облак, чийто благоприятен изход осигурява дъжд и плодородие.⁵⁰ Вероятно този ритуал потвърждава идеята за ценностното изпитание на сина на Великата богиня-майка, който трябва да победи злите сили и се издигне до семантичната степен на царя-жрец.

Интересът към гетските религиозни представи и свещенните тайнства на култа продължават през цялата античност и дори през средновековието. Красноречив пример в това отношение е един фрагмент на Хеланик, записан чрез Мнасеас, Фотий и лексикона Свида. Един от последните представители на йонийската историописна школа и съвременник на Тукидид, Хеланик в общи линии пресъздава разказа на Херодот за гетската религия и Залмоксис, като изрично отбелязва, че култът бил почитан от теризите (у Фотий теретизи) и кробизите.⁵¹ Същевременно Мнасеас отъждествява Залмоксис с Кронос. Беше изказано предположението, че първоначално Залмоксис е само бог на мъртвите и по тази причина бил оприличен от колонистите с Кронос; едва впоследствие антроподемонът станал върховно божество. Каквото и предположение да се приеме, сведенията за Залмоксис потвърждават доминирането на хтоничното над соларното в култа за разлика например от този на Орфей, който е соларен и хтоничен едновременно, още повече, че според легендите бил в конфликт с Дионис, носител на хтонизма. Убедението се подкрепя и от споменатата емисия октадрахмови едонски монети, където е изобразен другият хтоничен бог, тракийският Хермес психопомпос. За разлика от елинските представи, тракийското хтонично божество не се отъждествява с безсмъртието на душата според философско-политико-религиозната доктрина на питагоризма, а с безсмъртието или по-точно обезсмъртяването изобщо. По този път на разсъждение може да се долови близостта между култовете на Залмоксис и Хермес не само поради хтонизма, но и защото принадлежат към една политико-религиозна и културна общност.

В Платоновия диалог „Хармид“ Сократ говори за вярата на траките в безсмъртието и умението на Залмоксисовите лекари да оздравяват тялото с припявания. Философът научил тази любопитна подробност в навечерието на Пелопонеската война, когато атиняните се опитали да сложат ръка върху коринтската колония Потидея. Сведението е особено ценно, защото освен потвърдението за съществуването на затворено об-

⁴⁹ Ioseph. Flavius. Arch., 18, 22; Dio Chrysost., Or., 72, 3 (Arnim); Dio Cass., 68, 9 (Dindorf-Melber; Boissevain); Iord. Getica, 40; Strabo, 7, 3, 3 (Meineke); D. Detschew. Op. cit., p. 372, 489.

В л. Георгиев. Цит. съч., с. 16 — 17, 90, 103.

⁵⁰ Iv. Marazov. Influence et originalité ou l'Iran et la Thrace. — Thracia, IV, 1977, p. 22, 30.

⁵¹ Hellanikos. fr. 73 (Jacoby); D. Detschew. Op. cit., s. 174, 268, 496; A. I. Fol, Iv. Marazov. Op. cit., p. 12, 48 — 49, 57, 59.

щество от почитатели на култа с тайни обряди, известни само на посветените, доказва и вековните връзки между Североизточна и Югозападна Тракия. Иначе съветът на философа „ако си трезв и достатъчно благоразумен, няма никаква нужда от припяванията на Залмоксис и тези на хиперборея Абарис“ губи своя смисъл. Изглежда, елините били запознати поне отчасти със семантиката на гетските религиозни представи, защото едва ли иначе ще споменават Залмоксис като цар, който същевременно е и бог. Ценна информация има и в сведението на Диодор, запознат с тракийската религия още от времето на йонийските писатели, Херодот и някои елинистически автори. След като описва почитането на Залмоксисовия култ у гетите с вярата в обезсмъртяването, авторът прави интересен и на пръв поглед странен паралел с почитането на юдейския цар-жрец и законодател Мойсей и на богинята Хестия.⁵²

Изследванията върху тракийската религия потвърдиха, че богинята на домашното огнище олицетворява продължаването на рода и естествено появата на сина-любовник. Кръгът на домашното огнище освен култа към огъня има връзка със соларните и хтоничните сили. Запаленото и неугасимо огнище символизира единството на антитезата земя — небе, то започва и завършва цикъла раждане — смърт и като божество (Хестия) се отъждествява според индоевропейските представи с Великата богиня-майка. В този дух на разсъждение, връзката между гетския антропосомон, цар-жрец и бог и Хестия изглежда естествена и логична.⁵³

И така през къснобронзовата епоха севернотракийските племена познават социалната диференциация в съседско-териториалната общинна организация. Комплексният подход към писмените сведения и резултатите от известните досега археологически проучвания недвусмислено потвърждават предположението за интензивни държавнообразователни процеси в гетското общество. Нещо повече, известията на йонийските писатели Хекатей, Хеланик и естествено Херодот доказват съществуването на затворено общество от почитатели на култа, представители на аристокрацията. Техен върховен повелител е местният базилевс, персонафициран в образа на Залмоксис. Той е върховният политически и религиозен предводител, съдник на традиционното право.

Връзката между военно-политическата и религиозната власт се потвърждава добре от сведенията у Страбон, който поради нарасналия интерес към гетите от времето на Цезар насетне се интересува от историята, бита и религията на севернотракийските племена. При задължителния тексткритичен анализ познанията му имат задоволителна стойност, тъй като често се базира на елинистически извори.

В общи линии Страбон следва разказа на Херодот, според който Залмоксис приема само представителите на аристократичния елит и в пещерата, символ на хтонизма, ги поучава и въвежда в своята философско-религиозна и държавнополитическа доктрина. Гетският демон е владетел, но същевременно и жрец; той извършва основните ритуали и мистерии на култа. Неговата зала наподобява дворците, построени от царете-жреци

⁵² P l a t., Charm., 156 d, 158 b; D i o d., I, 94, 2; D. D e t s c h e w. Op. cit., p. 173.

⁵³ I. B a n u. Zalmoxis et le phénomène de secte (под печат), който доказва връзката Залмоксис-Гибелеизис-Хестия; за култа към Хестия в Скития вж. у Д. С. Р а е в с к и й. Цит. съч., с. 87 — 94, 102 — 107, 120 — 121, 163, 174, 187 — 188.

от микенска и елинистическа Тракия Марон, Орфей, Котис I, Диегилис и гета Дромихет. Тук се обединяват политическите и религиозните нишки на властта, от тук се ръководи държавата. Вероятно повлиян от информацията на съвременниците си, известният географ и историк на пръв поглед отделя функциите на царя от тази на жреца. Залмоксис е жрец, който убеждава владетеля да бъде съуправител (съветник в управлението), тъй като знае да тълкува божиите заповеди и съгласува делата си с тях. Затова, отбелязва Страбон, Залмоксис бил назначен за жрец на бога, а след това и сам провъзгласен за бог. Жрецът се преселил в пещерата Когайонон, близо до едноименната река и царят постоянно се съветвал с него, защото се убедил, че заповедите му, издавани по волята на боговете, карат хората да му се подчиняват. Когато над гетите властвувал Бурбиста, отбелязва Страбон,⁵⁴ срещу когото божественият Цезар подготвял поход, тоя сан (на жрец) се заемал от Декеней. Тук авторът предава, че жрецът се превръща в бог, което не е съобщено пряко у Херодот, Ако се следва текстът, то, изглежда, че разделянето на политическите от религиозните дела е повече от ясно; същият автор твърди, че хората много повече почитат божиите заповеди и съгласува делата си с тях. Поради тази причина профетите на траките Орфей, Музей, Залмоксис и гадателят на Бурбиста, Декеней, се провъзгласявали за царе.⁵⁵ Казано накратко, у Страбон недвусмислено е потвърдена пряката и ненарушима връзка между военно-политическата, религиозната и законодателната власт, събрана в ръцете на местния бисилевс — жрец и бог.

Наличието на затворен кръг от представители на аристокрацията, които изповядват култа към местното върховно божество, в случая с гетите Залмоксис, освен у Херодот и Страбон се потвърждава и у по-късните автори, които сравнително добре познавали политическия и религиозния живот на гетите от I в. пр. н. е. насетне. Дион Хризостом например изрично отбелязва, че гетите носят островърхи плъстени шапки (пилос). Живелият около едно поколение след него Дион Касий, когато дава подробна информация за войната между Траян и Децебал, между другото споменава, че последният изпратил при римляните парламентъори, но не вече от кометите, сиреч дългокосите, а най-видните от пилофорите, представители на аристокрацията.⁵⁶

Готският историк Йордан, събрал значителна информация от предшествениците и най-вече от Касиодор и Дион Хризостом по собственото си признание, дава важни и любопитни подробности от историята на готите, т. е. гетите. Като говори за първото разселване на готите в скитските земи около Меотида, той отбелязва, че техен владетел бил Филимер. Според специалистите става дума за петия готски крал Филимер, управля-

⁵⁴ S t r a b o, 7, 3, 5; D. D e t s c h e w, Op. cit., p. 273; R. V u l p e. Décénée, conseiller intime de București, — Studia Thracologica, București, 1976, p. 62 — 63, 67; авторът предполага, че планината Когайонон трябва да се свърже с Градищеа Мунцелулуй, където се издига религиозно-политическият център Сармизегетуза, столица на Децебал. Категоричността на извода поставяме под съмнение, още повече, че военно-политическите интереси на Бурбиста са насочени към морето и столицата му не трябва да се отъждествява с тази на последния дакийски владетел.

⁵⁵ S t r a b o, 7, 3, 11; 16, 2, 39; D. D e t s c h e w, Op. cit., p. 174; R. V u l p e. Op. cit., p. 63.

⁵⁶ Вж. бел. 49; D. D e t s c h e w, Op. cit., p. 489.

вал около средата и втората половина на II в. При него готите достигнали до долното течение на Висла. При второто разселване в Дакия, Тракия и Мизия техен предводител бил забележителният с познанията и философията си Залмоксис. Но и преди него, продължава готският историк, те (готите, сиреч гетите) имали учения мъж Зевтас, а след него Дикиней, трети бил Залмоксис. Тук видимо Йордан нарушава хронологическия порядък на гетските владетели. Поради тези причини, продължава авторът, гетите били най-образовани сред варварите, едва ли не равни на елините, както отбелязва Дион (Хризостом), написал на гръцки тяхната история. „Той (Дион) говори, че tarabostesei (в отделните кодекси tarabostereos, zarabostereos, strabostes eos, thorabostes eos), впоследствие именувани pilleati, били сред тях (т. е. гетите) благородници; от тяхната среда се избирали царете и жреците.“⁵⁷ Анализът на сведението позволява да се различат отделните пластове, които се съдържат в него. Информацията за Залмоксис по думите на самия автор е почерпена от много летописци. Изглежда, основен извор и тук е бил Дион Хризостом, който от своя страна е познавал гетския политико-религиозен живот чрез Страбон, а вероятно и чрез Теопомп и Херодот. Йордан просто е размесил отделните пластове в тази толкова богата информация и затова поставя Декеней (Дикиней) преди Залмоксис. С голяма вероятност може да се предположи, че сведението за съвременника на Бурбиста, жреца Декеней и негов наследник, готският историк дължи на Страбон чрез Дион Хризостом.

Изреждането на готските (гетските) царе-жреци у Йордан освен хронологическата непоследователност поставя и въпроса, кой е този Зевтас (Севт). Съществуват следните възможности. От една стратегема на живелите през II в. Полиен се знае, че Дромихет имал полководец на име Севт, който с военна хитрост помогнал да се разбие и залови Лизимах. Типичното за този род литература преувеличение не подлежи на съмнение, но и не изключва напълно възможността да е съществувала подобна личност в двора на гетския владетел. Промяната на толкова разпространеното тракийско име може да се дължи на грешки в късната историописна традиция, на транскрипцията от гръцки на латински или на някои чисто езикови явления. Много по-прецизна изходна информация се съдържа във вече цитираното сведение на Свида за хиперборея Абарис. Там изрично е отбелязано, че прочутият скит е син на Севт. Това тълкуване обяснява и защо Йордан поставя Зевтас (Севт) преди Залмоксис, тъй като според една от етимологиите името означава „жрец“.⁵⁸ В случая отново се потвърждава традиционното единство на царската и жреческата власт в гетските земи.

Лукиан от Самосата също дава интересна информация за религиозния живот на гети и скити въпреки очевидно съдържащия се в нея сатиричен тон. Чрез диалога между Мом и Зевс от „Събранието на боговете“ отново се доказва продължителният традиционализъм на местните култове чак до римската императорска епоха. Според Мом „скити и гети . . . се обявяват за безсмъртни и избират за богове, които си пожелаят, по същия начин, по който Залмоксис, един роб, незабелязано бе вмъкнат в нашия списък

⁵⁷ I o r d., *Getica*, 39 — 40; R. V u l p e. *Op. cit.*, p. 65 — 66; D. D e t s c h e w. *Op. cit.*, p. 489.

⁵⁸ P o l y a e n. *Strat.*, 7, 25 (Wölfflin-Melber); В л. Г е о р г и е в. *Цит. съч.*, с. 45, 161.

(т. е. на боговете)“ . Тук вероятният извор на Лукиан е Дион Хризостом или Страбон, ако не е познавал първия. Основателен интерес поражда и друго сведение на сатирика, където скитската аристокрация е наречена тилофоркои; подобен атрибут носел и знаменитият Анахарсис, почитател и разпространител в Скития на култа към Великата богиня-майка, убит от брат си цар Савлий, според думите на Херодот с лък и стрела, защото приемал чужди обичаи.⁵⁹

Археологическият материал по недвусмислен начин потвърди сведенията на античните автори, че само представителите на аристокрацията носят островърхи плъстени шапки, т. е. пилос. Върху златния шлем от Коцофънеши, датиран в IV в. пр. н. е., са изобразени сакрални сцени, които представят царя-жрец в момент на свещенодействие. Върху единия набузник на шлема върховният повелител е опрял коляно на жертвеното животно. С лявата ръка той повдига главата му, а в дясната, вече вдигната, държи акинак. Главата на царя е покрита с островърх шлем, който наподобява пилос, гърдите са защитени от ризница, а на гърба е заметната хламида. Същата сцена е изобразена и върху другия набузник. Подобно предназначение имат и известните сребърни шлемове от Аджигьол и този, съхраняван в Института по изкуство в Детройт. Върху шлема от Аджигьол, който има островърха форма, е изобразен конник, вероятно царя-жрец, в момент на схватка. Берчу основателно свързва шлемовете от Аджигьол и Детройт, като предполага, че поради еднаквост на предназначението и формите си са произведени в едно и също ателие. Върху десния набузник на последния е изобразен орёл, който държи в клоната си риба, а в ноктите заяк. Авторът вижда в тези сцени политико-религиозната доктрина на гетите в действие. Сцените символично обединяват земята, небето, водата и въздуха, т. е. единството на соларно и хтонично, на природа и човек. Подобни сюжети са изобразени и върху сребърното гобеле от Железни врата и тези от Аджигьол.⁶⁰ Владетелят, изобразен върху кнемидата от Аджигьол, държи в ръката си ритон, който приближава към устните. Отгоре е изобразен конник, който държи в ръката си лък. Сюжетът напомня сцените с инвестира от Кавказко-Иранския етнокултурен кръг, където идеята за божествения произход на властта е особено разпространена.

Върху ритона от Поройна от края на IV — началото на III в. пр. н. е., изработен в гетско ателие, са изобразени четири богини, вероятно покровителки на плодородието. Две от богините седят на столове и държат в ръка по един ритон, а в другата по една фиала. Ритонът и фиалата са съдове за пиене, но погледнато в религиозно-семантичен план, са инсигнии на властта и затова пиенето от тях може да стимволизира само приобщаването с властта, побратимяването с царя-жрец. Почти сигурно е, че това означава и влизането в кръга на посветените, на обезсмъртените приближени до царя-жрец, призовал смъртните при себе си. Вероятно това са причините ритоните и фиалите обикновено да се изработват от сребро.

⁵⁹ Lucian. *Deorum Concilium*, 9; *Scyth.*, 1; *Anach.*, 16; *Hdt.*, 4, 76 — 77; A. M. Хазанов. Цит. съч., с. 181.

⁶⁰ D. Vergiu. *Op. cit.*, p. 46 — 53, 62 — 63, 85 — 103, 130 — 131, 169 — 178; fig. 5 — 9, 21 — 22, 42 — 43, 47 — 48, 72 — 73;

а повърхността им да е изпъстрена с ритуални изображения на даден култ или на самите божества.⁶¹

И така историческата интерпретация на оскъдните писмени сведения и особено на многобройния археологически материал убедително потвърждават принадлежността на гетските земи към един обширен културен и политико-религиозен кръг. Съседско-териториалната община, окончателно изградена в къснобронзовата епоха, постепенно еволюира, което позволява да се ускори развитието на производителните сили, окончателно да се разкъсат родовите връзки и се задълбочи социалното разслоение. По този път на бавна еволюция естествено се създават условия за оформянето на по-устойчиви военно-политически организации начело с родовата аристокрация и върховния ѝ предводител царя-жрец.

Представителите на аристокрацията заемат първенстващо място и в постоянно развиващото се тракийско изкуство. Те имат своето богато въоръжение и се стремят да отстоят социалното си превъзходство по пътя на войната. Изследванията върху тракийската социална структура потвърдиха, че собствеността на съседско-териториалната община принадлежи на владетеля, докато родовите общинници са само владелци и всеки момент могат да загубят правото си по волята на върховния си повелител. Казано накратко, тракийската съседско-териториална община не е напълно завършена отворена система за разлика от напредналите елински полиси.⁶²

Историческото развитие на Североизточна Тракия в първите столетия на I хилядолетие пр. н. е. се очертава по-ясно благодарение на последните проучвания върху изворите, известния археологически материал и тяхното преосмисляне в политико-религиозен и етнокултурен план. Напоследък историци, археолози и изкуствоведи все по-убедително доказват, че трудно може да се говори за забележим упадък и въпреки че вътрешноетническите размествания все още не са завършили, вече могат да се посочат утвърдени центрове на политико-религиозен живот.

В подкрепа на споменатото по-горе е достатъчно да посочим публикуваното съкровище от Бързица⁶³ (Шеремет), което съдържа пет добре запазени колана и златни обеци. То има паралели със съкровището от Михалков, което според издателя символизира соларното начало на местния култ. Без съмнение находката е принадлежала на владетел с неограничени политикорелигиозни функции, сиреч това е един от анонимните царе-жреци. Специалистите изследват находките от Бързица и заключават, че геометричните очертания върху колоните са на водни птици. Според религиозната семантика водноплаващите птици са често срещан сюжет в индоевропейското изкуство. Те символизират съприкосновението на слънцето с водата в момент на залез, когато светлината изчезва в земята, и са една от зримите връзки между соларното и хтоничното. Разпространението на животинската декорация в тракийското изкуство от края на II хилядолетие

⁶¹ Вж. у Д. С. Раевский. Цит. съч., с. 162 — 164; I v. M a g a z o v. Les rhytons thraces (V — III s. av. n. e), Pulpudeva, I, Sofia, 1976, p. 206 — 212.

⁶² A I. F o l, I v. M a g a z o v. Op. cit., p. 144 — 147.

⁶³ И. К. Свещников. О символике вещей Михалковского клада. — СА, кн. 1, 1968, с. 10 — 27; Д. Гергова - Домарадска. Съкровището от Бързица, Варненски окръг. — Археология, 1979 (под печат).

пр. н. е. насетне потвърждава подобно предположение, тъй като изобразяването на птици и животни е характерно за целия Източносредиземноморски басейн и защото социалната структура с религиозните представи на населяващите го етноси са особено близки.⁶⁴

Трябва да се отбележи, че по своята орнаментация и размери златните обеци от Бързица представляват едно по-късно типологическо развитие на трансилванския тип обеци, датирани в началото на ранножелязната епоха. Начинът на изработка на обещите потвърждава продължителността на традициите от късния бронз в Европейският Югоизток; засега те могат да се датират заедно с цялото съкровище най-късно към края на VIII в. пр. н. е.

Към изключителните достижения на тракийската торевтика се отнася и златната диадема от Царевброд (Ендже), изработена от тънка лента с дължина 21,5 см и ширина 3,9 см. Украшенията са с изчукан геометричен орнамент от кръгове, полукръгове, успоредни линии и пъпки. В полето равномерно са разположени три големи и два по-малки кръга. В един от кръговете се очертава фигура, наподобяваща малтийски кръст. Диадемата е открита, положена в краката на погребения воин. Употребата на златна пластинка (диадема) от владетелите, символ на върховна власт, е характерно за целия източносредиземноморски свят от Трансилвания и Карпатите до Микена и Крит през къснобронзовата епоха. В северните райони подобни диадеми са известни от съкровищата в Михалков и Фокуру,⁶⁵ датирани към края на VIII — началото на VII в. пр. н. е. Те също потвърждават наличието на продължителна традиция в изкуството и политико-религиозния живот от микенска Тракия.

В гетските земи особено внимание се отделя на находката при Белоградец. Първоначално тук бе намерена каменна надгробна статуя на воин, несъмнено местен цар-жрец. В центъра на могилата, сред останките на дървена гробница, бе открито и самото погребение на владетеля. Според издателя най-значителната находка от гробния инвентар е железният кинжал с масивна дръжка и правоъгълно напречно сечение. Ножницата има метална обковка от масивен лист злато. Тя е богато инкрустирана и според орнаментите има соларна символика. Кинжалът е прикрепен към портупеев колан и авторът без необходимата културно-историческа аргументация предполага кимерийския му произход с вероятна прародина Северен Кавказ?! Естествено е и издателят да приеме хипотетичния път, по който проникват този кимерийски тип кинжали. Това са района на Кавказ и по брега на Северния и Северозападния Понт до гетските предели, в останалите райони на древна Тракия. Изводите на автора са категорични; кинжалът със златообкована ножница е бил притежание на племенен вожд. Късият меч е една от инсигниите на върховната му власт. Погребението поне засега е датирано през първата половина на VII в. пр. н. е.⁶⁶

Многобройният археологически материал, открит напоследък, позволи на някои специалисти да допуснат съществуването на едно трако-

⁶⁴ Вж. у Д. С. Раевски и. Цит. съч., с. 59, 61, 63, 132, 162.

⁶⁵ Г. Тончева. О фракийцах нынешних Украины, Добруджи и Северовосточной Болгарии в XI — VI вв. до н. з. — *Studia Thracica*, I, Sofia, 1975, с. 44 — 46, 49, 52.

⁶⁶ Г. Тончева. Кинжал кимерийски тип от с. Белоградец, Варненски окръг — *Археология*, 18, кн. 3, 1976, с. 52 — 55.

кимерийско койне, макар и в хипотетичен план. Мелюкова дори употреби термина „трако-кимерийска древност“? — резултат на икономически и военно-политически отношения, породени и от придвижванията на някои кимерийски племена. Същевременно авторката приема възможността за известна инфилтрация на тракийски (т. е. гетски) етнос в Северозападното Причерноморие, двуречието Буг — Днестър и хинтерланда на Олбия от средата и втората половина на VII в. пр. н. е. насетне според последните изследвания.⁶⁷

От своя страна Тереножкин е категоричен относно принадлежността на находките от Белоградец и Царевброд (Ендже) към кимерийската етно-културна общност. Златната ножница от Белоградец е обявена за произведение на кимерийското изкуство въпреки изричното авторово признание, че някои елементи на ювелирната техника не са били известни на кимерийските майстори — занаятчий и торевти. Интерпретираните по този начин археологически находки позволяват на Тереножкин да подкрепи старата теза за едно нахлуване на значителна кимерийска вълна в Дунавския басейн с главен маршрут по западнопонтийското крайбрежие. На практика почти е игнорирано самостоятелното икономическо и вътрешнополитическо развитие на племената, населявали Североизточна Тракия. Авторът дори стига до извода, че богатите погребения при Белоградец и Ендже ясно очертава пътя на кимерийската вълна от степите на Причерноморието към Мала Азия през първата половина на VII в. пр. н. е., която увлякла със себе си и войнствените тракийци?!

Още по-странно и нереално от гледище на историческата интерпретация изглежда авторовото твърдение, че едва около VII в. пр. н. е. социалната диференциация е ясно доловима и на преден план изпъкват богатите могилни погребения на конните войни, представители на кимерийската аристокрация. Най-богатото, признава той, е погребението при Белоградец, което окончателно компрометира тезата за кимерийския му произход, още повече, че отстои на стотици километри в югозападна посока от естествената кимерийска историко-културна среда. Напоследък българските изкуствоведи и историци с основание защитават предположението, че споменатите находки принадлежат на тракийски ювелирен център и тук вероятно е било последното жилище на местен владетел, цар-жрец.⁶⁸

Поне засега още в ранния халщат се долавят следи от тракийската материална култура в северозападните райони на Поднестровието. Това говори за активен културно-исторически обмен и в следващите столетия, който не е задължително да се свързва с хипотетичното предвижване на кимерийците по западния бряг на Понта.⁶⁹

Откритите кинжали кимерийски тип близо до Дунавската делта и в Молдавия с датировка края на IX—VIII в. пр. н. е. не могат да потвърдят някои предположения на археолозите. Така трерите хипотетично са локализирани в крайния североизток, където вече е доказано наличието на тра-

⁶⁷ А. И. М е л ю к о в а. Итоги и задачи изучения взаимосвязей киммерийских и скифских племён с фракийцами в советской науке. — *Studia Thracica*, I, Sofia, 1975, с. 63 — 64.

⁶⁸ А. И. Т е р е н о ж к и н. Киммерийцы. Киев, 1976, с. 22, 25, 34 — 35, 42 — 43, 91, 98, 105, 109, 144, 180, 204, 214 — 215.

⁶⁹ В. И. К о з е н к о в а. Связи Северного Кавказа с Карпато-Дунайским миром. Скифский мир. Киев, 1975, с. 52 — 70.

кийска материална култура в споменатата епоха. Това кара някои специалисти⁷⁰ да предположат, че трерите под кимерийски натиск напускат предишните си местожилища, придвижват се по делтата на Дунав и през гетските простори се заселват в района на Враца. Очевиден е стремежът да се съгласуват някои археологически изводи с известието на Тукидид за трерите.

Наличният археологически материал не може да потвърди придвижването или военно-политическото присъствие на кимерийците по западния бряг на Понта. Повече от съмнителна е и хипотетичната трако-кимерийска културна общност; съмнението ще остане и поради продължаващите спорове относно етническата принадлежност на този рано изчезнал полумитичен етнос. Тя не се потвърждава и от достигналите сведения на писмената традиция. Същевременно информацията за присъствието на трерите в Мала Азия дължим не на йонийските етногеографи от VI—V в. пр. н. е., а на късния Страбон. От своя страна нито Хекатей, нито Херодот споменават за придвижването на кимерийците по западния Понт, макар че „бащата на историята“ дава сравнително подробна информация за тях. Той описва и кимерийското проникване до Йония преди Крез, но това не било никакво трайно завоевание, а по-скоро плячкаджийски набег.⁷¹

Повечето специалисти са склонни да приемат един основен маршрут за придвижването на скити и кимерийци в Азия. Според тях от южноруските степи, Боспор и през Кавказ кимерийците се придвижват по източния бряг на Понта и нахлуват в Мала Азия. Скитите, които ги следват, проникват в Мидия също чрез пътищата между Кавказ и Каспийско море.⁷²

В скитския логос Херодот пресъздава етногоничните легенди на кимерийците и отново описва оттеглянето им от земите, които населявали под скитския натиск.⁷³ И тук сведенията не дават необходимите доказателства на привържениците на версията за тракийския маршрут на кимерийската вълна към Мала Азия.

Някои известия на Херодот са особено интересни за изложението. Така с подробности е описано приготвянето на Ксеркс за войната с елините. Между другото историкът изброява всички най-значителни армии до неговото време, сиреч около средата на V в. пр. н. е., и споменава тази на скитите, когато преследвали кимерийците в Мидия и пълчищата на мизите и тевкрите, когато около Троянската война приминали през Босфора и покорили траките до Йонийско море, като на юг достигали река Пеней. Според изследванията върху тракийската етногеография информацията на Херодот е меродавна и потвърждава преселването на мизите от Азия в Европа за разлика от текста у Страбон,⁷⁴ който съобщава обратна миграция на споменатите племена.

⁷⁰ И. Т. Черняков. Киммерийские курганы близ устья Дуная, Скифы и Сарматы. Киев, 1977, с. 29 — 36; G. Topceva, Sur l'origine des Thraces. — Thracia, III, Serdicae, 1974, p. 84.

⁷¹ Hdt., I, 6; I, 15 — 16; I, 103; за движенията на кимерийците вж. С. Н. Давидов. Alttrakien. Berlin, 1976, p. 155.

⁷² G. Wirth. Zum Volksstamm der Trieren. — Klio, 49, 1967, p. 48.

⁷³ Hdt., 4, 11 — 12; 4, 13, 2; Сведенията са събрани и анализирани у А. Л. Фол. Проучвания върху гръцките извори . . . II, с. 13.

⁷⁴ Hdt., 7, 20, 2; 7, 74, 2; 7, 75, 2; Strabo, 7, 3, 2; 7, 3, 3; 7, 3, 10; 12, 3, 3; 12, 8, 3; D. Detschew. Op. cit., p. 306 — 307; А. Л. Фол. Цит. съч., с. 13 — 15.

В хода на изложението ще разгледаме проблема трери, които със или без основание се свързват и с историята на севернотракийските племена около средата на VII в. пр. н. е. Тукидид е първият хронологически информатор за трери и тилатеи и сам е най-сигурното доказателство, че това племе не е последвало кимерийците в хипотетичния им поход през тракийските предели. Анализът на Тукидидовия текст позволява на специалистите да локализират най-общо трери и тилатеи в днешното Софийско поле. Долната хронологическа граница на сведението се отнася към средата и втората половина на V в. пр. н. е., докато горната е след XIII в. пр. н. е., когато започват големите миграции и вътрешнополитически размествания в Югоизточна Европа и Мала Азия. Впоследствие тилатеите изчезват от изворите и се споменават само у Стефан Византийски, който се позовава единствено на Тукидид.⁷⁵

Най-често трерите са споменавани у Страбон обикновено във връзка с походите на кимерийците в Мала Азия и тази информация е основният аргумент на привържениците за преминаването на последните през тракийските земи. Известният историк и географ не уточнява основните си източници, но видимо в сведенията му се долавя едно хронологическо разместване на отделните пластове, нещо, съвсем естествено, тъй като той отстои от тях във времето почти осем столетия. Тази объркана стратиграфия позволява на специалистите да заключат, че сведенията му принадлежат и към по-ранната етнография на Тракия. От своя страна Вирт анализира всички Страбонови известия за трери и кимерийци в Мала Азия, като приема, че за него съществуват две групи от трерите — източни, в близка връзка с кимерийците, и западни, обитавали Пропонтида със Северозападната Мала Азия и в постоянни контакти с местните тракийски племена.⁷⁶ Изглежда, за трерите и техните придвижвания знае Тукидид, предполага авторът. И така Страбон свързва етнически трери с кимерийци, но същевременно изрично отбелязва, че те са траки и обитават част от Мала Азия. Сякаш окончателно да усложни нещата, географът съобщава, че трерите живеят в областта на Бистонското езеро редом с местните траки.⁷⁷

Чрез фрагмент у Теопомп от „Гръцка история“, запазен у Стефан Византийски, става ясно, че трерите, вариант на трерите, са траки и имат селище с име Трерос. Локализацията на селището е несигурна. Фол предпочита да търси селището в Софийското поле, когато преди и по време на Тукидид трерите са окончателно уседнали.⁷⁸

За последен път трерите се споменават у Плиний Стари, който ги поставя съседи на Македония заедно с дарданци и пиери. Б. Геров анализира известието и вижда няколко възможности за тълкуване. Според него най-вероятно е по времето на Плиний трерите да са били вече асимилирани

⁷⁵ Th u c., 2, 96, 4 (Böhme-Widman); St e p h. В у z., 624, 9; D. D e t s c h e w. Op. cit., p. 505; G. W i r t h. Op. cit., p. 47; Б. Б е р о в. Проучвания върху западнотракийските земи през римско време. II. — Год. Соф. унив., ф-т. зап. фил. 61, 1, С., 1967, с. 18 с бел. 4, където е възприето противното мнение.

⁷⁶ G. W i r t h, Op. cit., p. 49 — 51.

⁷⁷ S t r a b o. I. 3, 18; 1, 3, 21; 13, 1, 8; 13, 4, 8; D. D e t s c h e w. Op. cit., p. 272—273, 521 — 522.

⁷⁸ S t e p h. В у z. 634,3 = T h e o p o m p., fr. 378; Б. Г е р о в. Цит. съч. с. 19 с бел. 1; А л. Ф о л. Проучвания върху гръцките извори . . . , IV, Фрагментите на Теопомп. — Год. Соф. унив. Ист. фак. 69, 1975/1976, 1979 (под печат).

Авторът знае за тях от Варон, чиито извори са по-рани, изглежда, от ранноелинистическата епоха. Геров приема, че трерите от Софийско слизат от историческата сцена под натиска на силните военно-политически съседи трибалите или при келтското нашествие.⁷⁹

Анализът на изворните данни потвърждава неоснователността на теорията за трако (треро)-кимерийска етнокултурна общност. От гледище на историческия анализ археологическите комплекси при Белоградец и Царевброд (Ендже) нямат и не могат да имат доказателствена стойност в подкрепа на предположението за някакво кимерийско културно или военно-политическо присъствие. Достатъчно е да припомним, че съществуват гетски държавни организации още от къснобронзовата епоха със значителен военно-политически потенциал. Около столетие и половина след кимерийския призречен удар гетите упорито отстояват независимостта си срещу огромните сили на Дарий I. И още нещо. Според традицията преди Страбон траки, респ. трери, не са имали никакви контакти с кимерийците. В противен случай за това щяха най-общо да съобщят представителите на йонийската школа в лицето на Хекатей и Херодот или пък поне Тукидид и Теопомп.

Ако нахлуването е било реален исторически факт, то неминуемо е имало сблъсъци между отделните гетски династи и нашественика. Подобни събития, ако изобщо са станали, не може да са останали неизвестни за йонийските колонисти, които се появили и затвърдили по тези места само половин век след това, а те са главните извори на Хекатей и Херодот. Двамата обаче не споменават трерите изобщо, а „бащата на историята“ не говори нищо за кимерийско нахлуване в Североизточна Тракия или по брега на Западния Понт.

Страбон смята трерите за съучастници на кимерийците в опустошаването на Мала Азия, но никъде не споменава, че минават по тракийския Понт. Версията е резултат на свръхмодерни интерпретации от страна на съвременните изследвачи. Вероятно до географа са достигнали далечни реминисценции на реални исторически събития, които така и не са били правилно разбрани и осмислени от него.

Стратиграфският анализ на изворния материал позволява да се създаде още една работна хипотеза за предвижванията на трерите, която няма претенциите за прецизност или категоричност на изводите.

Изселването на мизи и тевкри,⁸⁰ т. е. трояни, от Мала Азия в Европа през проливите, към долините и устията на големите реки от XIII в. пр. н. е. и това на витините, по-рано наричани стримони, понеже живеели по долината на Струма в обратна посока, усложняват в значителна степен етногеографската карта на Югозападна и Югоизточна Тракия със Северозападна Мала Азия. Около средата на VII в. пр. н. е. започват нахлуванията на кимерийски групи в пределите на Мала Азия с някои съвсем естествени етнически и военно-политически последици. Приблизително около това

---

⁷⁹ P l i n., Nat. Hist., 4, 35 (Mayhoff); D. D e t s c h e w. Op. cit., p. 522; Б. Г е р о в. Цит. съч., с. 19 с бел. 3 — 5.

⁸⁰ H d t., 2, 118; 5, 13; 5, 122, където изрично е споменато, че тевкрите са трояни; H d t., 7, 75, 2; S t r a b o, 7, 3, 2; 12, 3, 3, за преселването на витините в Мала Азия от долината на Струма; D. D e t s c h e w. Op. cit., p. 63, 306, 482; А л. Ф о л. Проучвания върху гръцките извори . . . , II, с. 14 — 17.

време започва процесът на постепенно усядане на основните тракийски етнически маси. Наистина Херодот не съобщава нищо за трерите, но вероятно той споменава само придвижванията на най-значителните племена, в случая мизи и тевкри. Изглежда, че поне част от трерите били увлечени от тях и преминали в Европа. Мизи и тевкри покорили всичко по пътя си чак до Йонийско море, като на юго достигнали р. Пеней. Трерите ги следвали, вероятно по принуда, тъй като Страбон чрез многобройните си извори отбелязва, че сред местното тракийско население около Бистонида имало и трери. Вероятен краен пункт от миграцията на трерите е дн. Софийско поле, тъй като там ги локализира Тукидид. След V в. пр. н. е. те играят незначителна роля в етнографията и политическата история на Тракия до постепенната им асимилация от по-многобройните и силни съседи.

Според историческата интерпретация на писмената традиция и наличния многоброен археологически материал Североизточна Тракия не нарушава вътрешния ритъм на своето социално-икономическо и политическо развитие през първите столетия на I хилядолетие пр. н. е. Миграционната вълна от полемичните в научната книжнина кимерийци и трери не я засяга, още повече, че тя е по-скоро хипотетична и дори призрачна, отколкото исторически реална. Около и след средата на VI в. пр. н. е. прогресивно нарастват изворните данни и археологическите находки за този огромен район. Все по-точни и ясни стават сведенията за поселищния живот, погребалните обичаи, икономическото развитие, социалната структура и политическата история, което позволява и една по прецизна локализация на отделните държавнополитически центрове.

Интердисциплинарният подход при анализа на наличните изходни данни позволи по-ясно и точно да се очертаят главните моменти от историческото развитие на Североизточна Тракия в рамките на цяло хилядолетие. Вече може да се смята за доказано, че около средата на II хилядолетие пр. н. е. съседско-териториалната общинна организация е солидно изградена и не търпи съществени изменения. Така очертаната социална структура не се отличава от другите райони на микенска Тракия и може да се допусне съществуването на раннодържавни организации начело с царя-жрец и обкръжаващата го аристократическа върхушка. Именно този елит изповядва култа към антроподемона Залмоксис с преклонението пред соларното и хтоничното начало и вярата в обезсмъртяването.

Комплексните изследвания в последните години допускат, макар и все още в хипотетичен план, да се говори за приобщаването на гетските земи към Югозападна и Югоизточна Тракия в една етнокултурна и политико-религиозна общност. През първите векове на I хилядолетие пр. н. е. гетските племена не са смутени от вътрешни сътресения или външни миграции с последващите ги етнически промени. Всичко това допринася да се утвърди местната държавостроителна практика и се развие религиозната доктрина. Сравнително спокойното историческо развитие позволило на гетските царя-жреци или местни династии в епохата след VI в. пр. н. е. да играят значителна роля в общотракийския политико-религиозен живот.

GETICA: I. ÉTAT ET RELIGION DÈS LE MILIEU DE IIème MILLÉNAIRE JUSQU'AU MILIEU DU VIème SIÈCLE AV. N. È.

Kiril Jordanov

(Résumé)

La méthode d'analyse complexe a permis de tracer plus clair et plus juste les moments principaux du développement historique de la Thrace de Nord-les. Est dans cadres d'un millénaire. On peut déjà accepter qu'au milieu du IIème millénaire av. è. l'organisation de la commune territoriale est solidement fondée et qu'elle ne se modifie pas essentiellement. La structure sociale de ces régions n'est pas assez différente par rapport aux autres rayons de la Thrace mycène et on peut y admettre l'existence des organisations d'Etat, dirigées par des rois-prêtres et leurs entourages aristocratiques. En somme cet élite confesse le culte de Zalmoxis, avec la vénération du commencement solaire et chtonique et la foi dans l'immortalité.

Les recherches complexes dernièrement faites admettent, quoique en cadres hypothétiques, de parler pour un ralliement des pays gètes à la société ethnoculturelle et politico-religieuse de la Thrace du Sud-Est et Sud-Ouest. Durant les premiers siècles du Ier millénaire av. n. è. les tribus gètes ne sont pas gênées par des chocs internes, ni des migrations extérieures avec leurs modifications ethniques. Cette situation contribue l'accélération de la formation des Etats et l'évolution de la doctrine religieuse. Les développement historique, presque tranquille permet aux rois-prêtres gètes ou aux dynastes locaux dans l'époque après le VIème siècle av. n. è. de jouer son rôle important dans la vie générale politico-religieuse des Thraces.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
Том 70 ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ 1976
ANNUAIRE DE L'UNIVERSITÉ DE SOFIA
Tome 70 FACULTÉ D'HISTOIRE 1976

ЦВЕТАНА ГЕОРГИЕВА
ФРЕНСКАТА ПОЛИТИКА И БЪЛГАРИТЕ
В НАЧАЛОТО НА XVIII В.

TZVÉTANA GUÉORGUIÉVA
LA POLITIQUE DE FRANCE ET LES BULGARES
AU DÉBUT DU XVIII^eS.

Р е ц е н з е н т

проф. д-р *Николай Генчев*

Р е д а к т о р

проф. д-р *Константин Косев*

Проблемът за проникването на европейското влияние в Османската империя е твърде актуален в съвременната историография. В последно време се появиха значителен брой изследвания, третиращи отделни моменти и аспекти на този продължителен и сложен процес.¹ Активният интерес към темата се дължи и на обстоятелството, че при сегашното ниво на проучванията нейното всестранно осветляване е необходимо условие за изясняването както на модернизацията на Османската империя, така и на възрожденските движения на балканските народи. Досегашните изследвания на динамиката, етапите и степента на проникване на капиталистическите производствени отношения и на буржоазните идеи в балканския свят показваха определящата роля на политиката на европейските сили спрямо Османската империя и включените в нейните територии християнски народи.

В българската историография вече се наброяват множество проучвания, които пряко или косвено третират пътищата, формите и резултатите от политиката на една или друга от европейските държави за проникване в българската икономика, в политическия и духовния живот на българското общество.²

Те доказват, че и тук, както в останалите имперски владения европейските сили правят първия пробив в сферата на икономиката по пътя на търговските контакти. Не закъсняват опитите за инфилтриране на духовно влияние в българското общество, чрез което се очаква не толкова неговото приобщаване към културата на европейския Запад, колкото формирането на бъдещи политически позиции. Борбата за икономическа експанзия и

---

¹ С. Ф. Орешкова. Русско-турецкие отношения в начале XVIII в., М., 1971.; А. М. Станиславская. Русско-английские отношения и проблемы Средиземноморья (1789—1807). М., 1962; L. S. Stavrianus. The Influence of the West on the Balkans Transition, New York, 1967; L. Cassals, The Struggle for the Ottoman Empire (1717 — 1740). New York, 1967, и др.

² Хр. Гандев, Търговската обмяна на Европа с българските земи през XVIII и началото на XIX в. — В: Проблеми на българското възрождане. С., 1976, с. 395 — 425; Европейски проучвания на България през време на възрождането. Проблеми . . . , с. 470 — 487; В. Свеклова. La situation internationale et le peuple bulgare à la fin du XVIe et au début du XVIIe siècle. — Bulletin de l'AIÉSEE, IX, 1971, 1 — 2, p. 58 — 74; В. Паскалева. За търговските връзки между Франция и българските земи от началото на XIX в. до Освобождението. — ИПр, XVI, 1960, 5, с. 53—84; V. Pascaleva. Contribution aux relations commerciales des provinces balkaniques de l'Empire ottoman avec les Etats Européens au cours du XVIIe et la première moitié du XIXe s., ЕН. IV, S., 1968; Н. Генчев. Франция, католицизмът в Ориента и в България през 40 — 50-те години на XIX в. — В: Сб. България и европейските страни през XIX — XX в., С., 1975, с. 49 — 64, и др. Общо за значението на проблема вж. у Д. Косев. Отношенията на България с другите страни като проблем на историческата наука. — Векове, 1977, 1, с. 7 — 12.

политическа хегемония е същността на европейската политика към Османската империя от края на XVII и началото на XVIII в. В тази политическа и търговска битка участвуват всички европейски държави, имащи реални или имажинерни претенции за икономически и военен авторитет. В нея се използват пътищата на войната, дипломацията, търговията, духовната пропаганда. С еднакви надежди за успех се действа с безкрупността на буржоазния прагматизъм и с търпението на християнското мисионерство. Противоречивите и разнопосочни интереси на европейските държави, към които вече е приобщена и Русия, към османските владения и тяхното население ще доведат в своето развитие до зараждането и набъбването на Източния въпрос, който близо един век с един от най-болезнените проблеми в политическия живот на Стария свят. В тази борба много активно участвува и Франция, достигнала апогея на феодалния абсолютизъм при Луи XIV, но едновременно с това поела доста уверено пътя на капиталистическото развитие. Предлаганата статия е един опит да се проследят началните стъпки на френската политика по отношение на българските земи в началото на XVIII в. въз основа на документацията на френското дипломатическо представителство в Цариград. Въпросът е твърде важен, за да бъде нов за българската историография. Досега обаче той не е проучван самостоятелно, а по-скоро като въведение към изследването на френското проникване в края на XVIII и предимно през XIX в.³

* * *

На 26 януари 1699 г. османският рейс-ефенди Рами Мехмед паша и драгоманът на Високата порта Ал. Маврокордато подписват мирен договор, който признава поражението на Османската империя във войната ѝ със Свещената лига, чиито членове са Австрия, Венеция и Полша. Четвъртият член на европейската коалиция — Русия, предпочита двугодишно примирие, подписано два дни по-късно. Значението на този мирен договор, носещ по традиция името на града, където е сключен — Карловацки, днес се оценява като първо разделение на Османската империя.⁴ Той санкционира новата обстановка в Югоизточна Европа, в която най-голямата държава на късното средновековие, тривековният агресор, почти непознаваш сериозни неуспехи, безусловно е поставен в позицията на победена страна. Карловацкият мирен договор и предхождащият го международен конгрес бележат края на Средновековието и настъпването на новото време в политическия живот на Европа. Дипломатическите комбинации около подписването на договорния акт и последвалите го събития разкриват настъпилото прегрупиране на силите, новите тенденции, главните участници в бъдещите политически сблъсъци.

Големите сили на средновековна Европа — Испания и Португалия — са загубили своите позиции и вече са напълно изолирани от източната политика. Венеция, която дълго време е капацитет в средиземноморския политически театър, трябва да се задоволи с ролята на маловажен партньор. В същото положение се оказва и разкъсваната от къснофеодалната криза

³ Хр. Гандев. Цит. съч., с. 395 — 400; В. Паскалева. За търговските връзки . . . , с. 53 — 56; Н. Генчев. Цит. съч., с. 49 — 50.

⁴ С. Ф. Орешкова. Цит. съч., с. 30.

Полша. Австрийската империя най-после би трябвало да триумфира, отвоювала една генерална победа след няколковековни схватки с Османската империя. Но тя няма време за сложни дипломатически комбинации, за да закрепи престижа си, тъй като трябва да се готви за нова военна акция в съвсем предстоящата война за Испанското наследство. Членовете на Свещената лига са спечелили една трудна битка и Високата порта е принудена да им признае не само териториална придобивка, но и да им гарантира достъп до собствените си пазари чрез изгодните условия на т. нар. капитулации.⁵

Английската дипломация, ангажирана главно в Индия, дава да се разбере, че никак не е равнодушна към идеята за проникване в африканското и азиатското средиземноморско крайбрежие, територии, които реално или номинално са османски владения. За постигнатите от нея успехи свидетелствува приветствието на султан Ахмед III при първата аудиенция на новия английски посланик в Цариград Р. Сътън през 1710 г. „Англичаните са наши добри и стари приятели и във всички случаи ние ще даваме доказателства, че имаме същите чувства към тях. Ние ще се стараем да засвидетелствуваме на Вашия крал признателност за благоприятното посредничество и доверието, което влагаме в неговото приятелство.“⁶

Второто място е отвоювано от Русия, която определено демонстрира намеренията си да участва активно в европейската източна политика. Нейната дипломация, дирижирана умело от Петър Първи, все още се колебае в избора на политическата линия по отношение на Османската империя. Но в подготовката на Цариградския мирен договор Русия не крие претенцията си за първостепенен фактор в тази зона на Европа.⁷

Русия, чиято историческа перспектива зависи от вече осъзнатата необходимост от излаз на море, дълго се колебае между южния (черноморски) и северния (балтийски) вариант на непосредственото си военно настъпление. Въпреки значителния потенциал, с който разполага и който ѝ осигурява изгледи за успех, независимо от направения избор тя предпочита настъплението на Север, което изисква укрепването на добросъседските ѝ отношения с османците.

В подписания през 1700 г. Цариградски мирен договор първоначалните руски претенции са силно смекчени. С пристигането на първия руски посланик И. А. Толстой през 1702 г. в османската столица започва да се чувствава активното руско дипломатическо присъствие.⁸

При тази обстановка, в която в Европа назряват два нови военни конфликта (Северната война и тази за Испанското наследство), Франция, великата сила на късното средновековие, абсолютната монархия на Луи XIV, се намира в твърде неизгодно положение.⁹ Подготвяната война за Испанското наследство трябва да укрепи или анулира нейния престиж в

⁵ R. Sutton. The despatches of sir Robert Sutton, Ambassador in Konstantinople (1710 — 1714). Ed. A. N. Kurat, London, 1953, p. 118 — 126.

⁶ R. Sutton. Op. cit., p. 29.

⁷ С. Ф. Орешкова. Цит. съч., с. 30 — 32.

⁸ С. Ф. Орешкова. Цит. съч., с. 33 и сл.

⁹ За външната политика на Франция и нейните позиции на международната политическа сцена в началото на XVIII в. вж. у G. G. P i c a v e t . La diplomatie française au temps de Louis XIV, 1661 — 1715. Paris, 1938, p. 248.

Централна и Западна Европа. В същото време тя трябва да съумее да запази своите отдавна отвоювани позиции в Леванта, във владението на стария ѝ партньор Османската империя. В хода на подготовката и подписването на Карловацкия и Цариградския мирен договор ясно проличава охлаждането във френско-османските отношения. Високата порта демонстрира своята изолотираност от Франция, прибегвайки до английските посреднически услуги.¹⁰ Османската дипломатия многократно изтъква, че мирният договор, сключен през 1697 г. между Луи XIV и Леополд I, дава възможност на Хабсбургската империя да съсредоточи силите си срещу османците, т. е. французите са обвинени за турските военни и дипломатически неуспехи.

След сключване на Карловацкия мир и победителите, и помирителите получават широки права в сферата на търговията и възможности за духовно проникване, чрез системата на религиозната пропаганда. Това обстоятелство само по себе си застрашава френските позиции в Леванта. Всичко, което французите са отвоювали и утвърдили в резултат на дългия си флирт с Високата порта, престава да е единствено тяхна привилегия. Широкият търговски достъп до най-удобните средиземноморски пристанища, почти неограниченият експорт и импорт, изключително ниските мита, правото на духовен протекторат над католишкото население те сега трябва да делят с редица други европейски държави, три от които (Австрия, Англия и Холандия) са нейни явни политически и военни противници.

Във Версай, където значението на Леванта за просперитета на френската икономика отдавна е оценено, решават, че е необходимо оптимално активизиране на френските позиции в османските владения. Правителството на Луи XIV изпраща като осъществител на тази идея Шарл дьо Фериол. Маркиз д'Аржентал, който през 1700 г. е акредитиран за френски посланик в двора на султан Мустафа II.¹¹ Изборът му е продиктуван от няколко обстоятелства. Той е добър познавач на Османската империя и вече е преживял пет години в нейните европейски територии като френски представител във въстаническата армия на Е. Текели. Знае езика, познава обстановката в османските владения и едновременно с това притежава практичността, рационализма и енергичността на дипломатите от колбертовата школа. При сложните османо-френски отношения има значение и неговият твърде ексцентричен характер, което дава възможност някои особено драстични действия да се обясняват с личната му авантюристичност, а не с линията на френската политика.

Шарл дьо Фериол пристига в Цариград, за да отстоява и укрепва разклатените френски позиции, снабден, както своите предшественици, с подробна инструкция за насоките на бъдещата си дейност. В нея ясно и категорично са посочени трите основни елемента на френската генерална стратегия в източната политика, които той в качеството си на посланик трябва неотклонно да следва:

1. Да поддържа и раздухва антиавстрийските тенденции в османските политически кръгове, за да може мощта на турците винаги да внушава страх на австрийския двор.

¹⁰ Вж. у Recueil des Instructions données aux ambassadeurs et ministres de France, XXIX, Turquie, par P. Duparc, Paris, 1969, p. XVI.

¹¹ Ibidem, p. XVII.

2. Да поддържа пропагандата и разпространението на кралската (католическата) религия в Леванта.

3. Да съдействува за запазването и нарастването на френската търговия във владенията на султана.¹²

Ш. дьо Фериол, както и тези, които го заместват на посланическия пост — П. Дезалер (1709—1716), Ж. Л. дьо Бонак (1716—1724), Ж. Б. д'Андрезел (1724—1728), Л. дьо Вилньов (1728—1740), стриктно спазват тези изисквания, които формират канавата на френското присъствие в Леванта в продължение на три столетия.¹³

Провеждайки главното изискване на тази стратегия, френската дипломация в Цариград развива активна политическа дейност, насочена не само срещу Хабсбургската империя, но и срещу всяка европейска държава, която в даден момент застрашава интересите на нейната страна. В името на общите си противници Франция и Високата порта поддържат относително балансиран приятелски отношения, в името на които и двете страни правят немалко компромиси. Въпреки охлаждането, настъпило в края на XVII в., през първите десетилетия на новото столетие дипломатическото агентство на Версай развива твърде интензивна дейност за стабилизирането на контактите с Високата порта. В името на традиционното политическо единство срещу австрийската империя двете страни преодоляват своите търкания, за да достигнат през 20-те години и 30-те години на века до една от най-високите точки на своето приятелство. В името на това много старо и многократно доказвано приятелство френската дипломация участва активно във формирането на османската позиция към Русия и Полша. Нейната цел е утвърждаване на солидно политическо влияние в Цариград, за да бъде използвана Османската империя като инструмент на френската европейска политика, една цел, която французите никога не успяват да достигнат напълно.¹⁴

Втората голяма задача на френската дипломация е утвърждаването и разширяването на религиозната пропаганда, осъществявана съвместно, но едновременно обособено от органите на Ватиканската конгрегация за пропаганда на вярата. Целта, която преследва тази линия на френската политика, е налагане на духовно влияние сред известни немюсюлмански етнически групи в османските владения. Тази линия французите следват настойчиво още от времето на първата капитулация (1535). В началото на XVIII в. те вече са достигнали значителни успехи преди всичко в Сирия, Ливан, някои острови на архипелага (главно Хиос) и сред арменското население. Действайки чрез широка и гъвкава мисионерска мрежа, осигурявайки политическо покровителство на католическите поданици на султана, французите практическите подготвят и поддържат една немалобройна група, която излъчва френските търговски и политически агенти на Изток.¹⁵

¹² Archives du Ministère des Affaires Etrangères, S. Correspondance politique (по-нататък AMAE, С. Р.) — Turquie, v. 33. Instruction à M. de Ferriol, allant à Constantinople en qualité d'ambassadeur à sa Magesté, f. 30 — 36.

¹³ Recueil des Instructions . . . , p. I — XIX.

¹⁴ G. G. R i c a v e t. La diplomatie française . . . , p. 264.

¹⁵ M. B é l i n. Histoire de l'église latine de Constantinople. Paris, 1812, p. 63 — 78.

Развитието на френската икономика и твърде активната борба за колонии, в която французите не успяват да запазят голяма част от териториите си в Новия свят, изисква максимално търговско пласиране в Леванта. Те не могат да си позволят каквито и да било отстъпления от левантските пазари, тъй като стопанството им вече е тясно свързано с тях чрез вноса на зърнени храни и суровини и чрез пласмента на текстилната продукция и колониалните стоки. Преките контакти с османските пазари, санкционирани от капитулациите в 1673 г. и организирани от Търговската камара в Марсилия, се осъществяват преди всичко чрез крайбрежните средиземноморски зони на султанските владения. Цариградският пазар, Сирия и Египет осигуряват значителна част от необходимите за френската промишленост суровини. В началото на XVIII в. вече е ясно, че французите безвъзвратно са загубили не само позициите си в Америка, но и търговско-дипломатическата битка за Индия, Владенията на Османската империя са един от пунктовете, където те имат възможност да компенсират част от неуспехите си и да разчитат на реални печалби. Именно поради това френската дипломация в изпълнението на тази задача не само се старее да укрепи старите си търговски пунктове, но се впусна и в издирването на нови пазари. Включвайки нови зони в своите търговски операции, французите се опитват да ограничат английската конкуренция и да осигурят неатакуеми суровинни и пласментни зони.¹⁶

Следвайки основните линии на своята генерална стратегия в Леванта от началото на XVIII в., френската дипломация пряко или косвено се допира до българската икономика и българското общество. Резултатите от тези контакти не остават без следа в еволюцията на българите.

* * *

Договорът, сключен между Франсоа I и Сюлейман I в 1535 г. поставя началото на един от най-трайните политически съюзи в европейската история.¹⁷ Въпреки неколkokратните промени на външнополитическата си стратегия френската дипломация не ревизира ролята си на съюзник на Високата порта. Амбициозните планове за европейска християнска коалиция на Карл VI отдавна са забравени. Едновременно с тях е погребан и интересът на френските управляващи кръгове към християнските народи, намиращи се под османско владичество. Появяващите се от време на време информации за българи или сърби в дневниците и пътеписите на дипломати и пътешественици имат стойност на екзотични курйози и не дават никакво отражение върху концепциите и плановете на френската източна политика.¹⁸ Тази дезинтересираност достига дотам, че се загубва каквато и да е представа за етническата карта на османските балкански владения. В началото на XVIII в. френската дипломация продължава да употребява сборните названия „гърци“ или „ортодокси“ като народностно

¹⁶ P. M a s s o n. Histoire du commerce française dans le Levant au XVIIe siècle. Paris, 1896, p. 323 — 352.

¹⁷ За тези и последвалите го договори вж. у G. P e l i s d e R a n s e s. Le régime des Capitulations. Capitulations dans l'Empire Ottoman. Paris, 1910.

¹⁸ Б. Ц в е т к о в а. Френски пътеписи за Балканите XV — XVIII в., С., 1975, с. 10 — 18.

определение на всички православни християнски народи. В едно анонимно описание на империята от 1702 г. се отбелязва, че вътрешните провинции на Запад от Цариград са населени с различни чужди (нетурски) народи, но не споменават никакви конкретни етнически названия.¹⁹ Следвайки традицията, неизвестният автор съобщава, че в Пловдив живеят 5000 гърци, т. е. православни християни.²⁰ Ш. дьо Фериол, който редовно информира своето правителство за положението на антиавстрийския въстанически корпус на Е. Текели, през 1700 г. пише, че 1500 души от войниците на унгарския граф са били заселени в областите около Видин и р. Дунав, чието коренно население е ортодокси.²¹ Като се има пред вид, че посланикът е прекарал цели пет години в лагера на унгарските въстаници, т. е. в българските придунавски райони, трудно можем да си представим, че той не познава етнонима „българи“. Използвайки обаче „официално“ възприетите названия, той съзнателно го избягва. Употребата на сборните понятия „гърци“ и „ортодокси“ от лица, които безспорно познават етническото състояние на Балканите, се налага от обстоятелството, че балканските народи не са известни във Версай, а и в останалите европейски дворове. Етническите наименования са заменени със събирателни названия, разкриващи вероизповеданието, което е значително по-ясно за европейската дипломация. Това подменяне на понятията само по себе си показва много слабия интерес към християнските поданици на османските балкански провинции. В началото на XVIII в. френските управляващи среди вече градят своята източна политика въз основа на рационалното познание на османския вътрешнополитически живот. Те проявяват жив интерес към имперското административно и стопанско състояние, към все по-отчетливите изяви на финансов и военен безпорядък, към борбите на столицната и провинциалната върхушка. Тяхната дезинтересираност към поробените балкански народи говори, че те все още не се считат за фактор в османската политическа действителност. При това положение френската дипломация не проявява никакъв пряк интерес към българския народ и практически той е изключен от нейните политически планове.

От гледна точка на своите косвени резултати обаче френската източна политика съществено засяга битието на българския народ, както и на останалите балкански народи. Без преувеличение може да се каже, че френската концепция на съюз с Високата порта е една от спирачките за освободителните процеси на Балканите. Как френската дипломация сама оценява генералната си стратегия за съдбата на Югоизточна Европа, се вижда от един доклад на Ш. дьо Фериол от септември 1706 г. Посланикът предава аудиенцията си при великия везир Балтаджи Мехмед паша, в която Високата порта отхвърля поредното френско предложение за намеса в конфликта с Австрийската империя, за да облекчи положението на стария си съюзник във войната за Испанското наследство. Великият везир, чието правителство в този случай няма никакво намерение да сътрудничи на Франция, мотивира отказа си с обяснението, че Виенският двор спазва своите договорни задължения, а коранът забранява да се започне война без законни основания. Невъздържаният и избухлив френски дипломат му отговаря,

¹⁹ AMAE, C. P. — Turquie, v. 37, De la Turquie, 1702, f. 235.

²⁰ Ibidem, p. 245.

²¹ Ibidem, v. 34 lettre de Ferriol, 28. IV. 1700, f. 74.

че „те (османците) не могат да излъжат никого под този претекст, че Свещеният закон може да бъде мотив за народа, но не за политиците. Ако преди тридесет години — продължава той — френски части не бяха влезли в Германия, когато войските на императора бяха пред вратите на София, турците не ще можеха да задържат даже крак на земите на Европа.“²² Тази преценка може би е съзнателно пресиленa, но в общи линии отговаря на действителното положение. Именно френското нахлуване в долината на р. Рейн през 1689 г. принуждава австрийците да спрат настъплението си на Балканите. А това настъпление стимулира най-масовите революционни действия на българите от началото на османското владичество, изразени в три поредни въстания — Второто търновско (1686), Чипровското (1688) и Карпошовото (1689).²³ Практическата безрезултатност на този освободителен импулс на българите до голяма степен е обусловена и от френската стратегия на единен фронт с Високата порта.

Антиавстрийската линия, която е основен жалон на френската политика и през цялата първа половина на XVIII в., има все така негативно отражение върху историческото битие на балканските народи, включително и върху българите. През 1718 г. френският посланик Ж. Л. дьо Бонак насърчава великия везир Али паша да отхвърли австрийския ултиматум, подмятайки, че Хабсбургите са окупирали Унгария и Трансилвания, които са законни султански територии.²⁴ При мирните преговори в Пожаревац (1718) френските дипломати се мъчат да ограничат османските загуби. Обсъждайки предаването на Белград на австрийците, Ж. Л. дьо Бонак заявява на новия велик везир Домад Ибрахим паша, че подобна отстъпчивост не ще донесе нищо добро на Портата, а е полезна единствено на посредниците (Англия и Холандия).²⁵ Австрийските успехи при поредната Руско-австро-турска война продължават да тревожат френската дипломация. Сега тя успява да заеме ролята на посредник при сключването на мирния договор в Белград през 1739 г., който връща на Високата порта Сърбия с Белград и Олтения с Крайова. Френската намеса има немалко значение за успеха на османците. Още в началото на преговорите кралската канцелария нарежда на цариградския посланик Л. дьо Вилньов да направи всичко възможно, за да не се допуснат австрийците на Изток от р. Сава.²⁶ Този период е една изключително активна фаза на френско-турското единство, в името на което се пренебрегват не само интересите, но и самото съществуване на балканските народи. Средновековната външнополитическа тактика все още тежи на европейската дипломация и тя в своите планове изобщо подминава местното население, размествайки граничните линии, без да се съобразява с него. От гледна точка на балканските народи антиавстрийските позиции на Франция поддържа османското владичество и затруднява освободителните тенденции в тяхната историческа еволюция.

От същата гледна точка трябва да се даде отрицателна оценка и на антируската линия на френската дипломация в Цариград. В началото на XVIII в. Франция, както и останалите европейски държави, трябва да ре-

²² АМАЕ, С. Р. — Turquie, v. 45, Rapport de Ferriol. 17. IX. 1706. f. 84—87.

²³ Б. Ц е т к о в а. Хайдутството в българските земи. С., 1970, с. 64.

²⁴ Ibidem, v. 76, Rapport de Vaunac. 4. III. 1718, f. 53.

²⁵ Ibidem, v. 78, Rapport de Vaunac, I. II. 1719, f. 48.

²⁶ Ibidem, v. 101, Lettre de Villeneuve. 16. I. 1738, f. 63.

визира досегашните си контакти и отношения към Русия. Последната неудържимо се намесва в европейските проблеми с все още прикрити, но определени претенциите за първа цигулка в политическия концерт. Османската империя и Полша са двата пункта, където се сблъскват противоречивите интереси на двете сили. Цариград е мястото, където техните конфликти са най-чести и най-остри.²⁷ Кореспонденцията на френското посолство в османската столица съдържа множество документи, говорещи за интереса на Версай към подготовката на Цариградския договор в 1700 г. Преговорите на специалния руски пратеник Е. И. Украинцев са обект на постоянно наблюдение.²⁸ Първоначалните френски грижи за големи териториални и политически претенции на Москва постепенно стават безпредметни. В крайна сметка те се оценяват като твърде скромни и действително са такива, тъй като Петър I бърза с подписването на мира, за да открие шведския фронт. В хода на преговорите обаче едно неочаквано руско искане хвърля в истинския смут както османското правителство, така и френската дипломация. През май 1700 г. Ал. Маврокордато се обръща със специална молба към Ш. дьо Фериол във връзка с настояването на Е. И. Украинцев Русия да получи право на покровителство над гърците, т. е. на православно-ното население на империята.²⁹ Турският драгоман признава, че Портата не може да намери аргументиран претекст за отказ, поради което се обръща към френския посланик, искайки от него дипломатическа намеса и протестите на френския крал.

В Цариградския договор подобна клауза не съществува, което показва, че Русия не е счела това искане за необходимо или не е могла да го защити. Но и османският чиновник Ал. Маврокордато, и френският посланик много точно оценяват значението на евентуалния руски протекторат над православните османски поданици — мост за руско влияние и всестранно проникване в османските владения. Отрицателната първоначална реакция е показателна за бъдещата френска позиция срещу основната линия на генералната руска стратегия на Изток. Може би тази руска претенция за първи път ще накара европейските политици да си спомнят за съществуването на балканските народи. Широките възможности, които Русия би могла да получи чрез протектората на православно-ното население, е главният мотив за постепенно нарастващото внимание към поробеното население и неговото бъдещо включване в европейските дипломатически комбинации.

Мемоарът от 1702 г. отразява резултата от внимателното наблюдение на френските агенти върху руско-османските отношения в следната констатация: „Московитите с големи основания заплашват империята със значителната си армия. Турците обаче убеждават, че те са лоши войници и изнежен народ. Последната война не потвърждава тези твърдения.“³⁰

Руско-турските отношения са обект на постоянни грижи на френския дипломатически екип. Кореспонденцията на Ш. дьо Фернол свидетелства колко плътно неговите агенти следят дейността на първия постоянен посланик на Москва И. А. Толстой. Полагат се много усилия за изостряне

²⁷ Вж. С. Ф. Орешков а. Цит. съч., с. 35 — 42.

²⁸ АМАЕ, С. Р. — Turquie, v. 36, който почти изцяло е комплектуван от донесения, отнасящи се до подготовката и преговорите на Цариградския договор.

²⁹ Ibidem, v. 35, Lettre de Ferriol, 12. V. 1700, f. 75.

³⁰ Ibidem, v. 37, De la Turquie, f. 235.

на руско-турските отношения чрез стимулирането на преговорите между Високата порта и Карл Шведски. Едновременно с това французите поддържат претенциите на Станислав Лешчински, провъзгласен от шведите за полски крал. Ш. дьо Фериол развива изключително широка дейност активизиране на антируските настроения в Цариград. Неговият заместник П. Дезалер, който заема посланическия пост в 1710 г., счита изнетото на Руско-турската война в 1711 г. за своя лична заслуга.³¹ В съвременната литература антируските интриги на френските дипломати в Цариград се обясняват с желанието на Версай да въздействува на руската политическа концепция и в крайна сметка да я принуди към бъдещ съюз срещу Австрия. Едновременно с това трябва да се отчете и желанието за трайно компрометиране на руските позиции в Цариград, за да се ограничат възможности и претенции за покровителство на православно население. Тази тенденция продължава и в по-нататъшните действия на френските дипломати. Едно шифровано донесение на Л. дьо Вилньов, посветено на подготовянния през 1738 г. руско-турски мирен договор, формулира опасностите, които крие бъдещият съюз на двете воюващи страни за френските интереси на Изток. „Русите — пише той — искат да наложат специална клауза, която не само им осигурява свобода на търговията подобно на всички останали чужденци, но и свободата да плуват върху техни кораби в Черно море. Те ще могат да пренесат свободно своите стоки и да търгуват в Крим, Требизон и всички останали пристанища на султана. Това дава много голямо предимство на московците и ще засегне нашите търговски интереси в самия Цариград. Исканията им за покровителство на ортодоксите, които са извънредно много във владенията на султана, ще засили тяхното влияние и ще им спечели значително предимство пред Високата порта.“³²

Опасенията на френския посланик в Цариград през 1738 г. са основателни, но прибързани. Поради причини от вътрешен характер, както и поради активната опозиция на европейските ѝ партньори, Русия ще успее да реализира тези предимства едва през следващото столетие.³³

В европейския политически театър Русия е една от великите сили, чиито интереси на Изток съвпадат с тези на намиращите се под османска власт балкански народи. Поради това те могат да очакват от нея не безкористна, но реална подкрепа. Многобройните пречки, които създава френската дипломация за стабилизиране на руското влияние в Османската империя, косвено забавят политическите движения на християнското балканско население, включително и българите, които също правят първите си стъпки в политическите борби с идейното и материално съдействие на Русия.

Така без изобщо да се занимава с отдавна загубилия независимостта си български народ, източната политика на Франция е един от съществените фактори, които затрудняват неговото естествено развитие при условията на османския политически и икономически режим.

³¹ С. Ф. Орешкова. Цит. съч., с. 80 — 83.

³² АМАЕ, С. Р. — Turquie, v. 100, Lettre de Villeneuve, 8. I. 1738, f. 16 — 19.

³³ Ibidem, v. 100, i. 18.

Чрез мисиите на своите монашески ордени (главно езуити и капуцини) Франция развива активна дейност за налагане на духовното си влияние сред немюсюлманските поданици на Османската империя. Гарантирана от правото на религиозен протекторат чрез капитулациите, френската мисионерска пропаганда регистрира значителни успехи още през XVII в., когато тя изгражда стабилна мрежа, обхващаща Цариград, Смирна, Алепо, Хиос и Александрия.³⁴ Френско-османският договор от 1673 г. разширява правата на католическите мисии и техния достъп до нови територии — Египет и днешен Ливан. Оттогава датира и силното френско влияние над значителна част от арменското население на империята.³⁵

В края на XVII в. кривата на френските религиозни успехи бележи чувствителен пад. Усложненията в политическите отношения и конкуренцията на протестантската пропаганда заплашват стабилността на френските позиции. През 1699 г. правителството на Луи XIV изпраща нарочен пратеник в Ориента, за да проучи състоянието на католическите мисии. Той посещава главните центрове на френската религиозна пропаганда и наблюденията му звучат твърде песимистично. Главната му констатация е, че „цари голямо безредие в религиозните дела, поради което множество християни са изоставили протекцията на Франция, за да вземат тази на Холандия“³⁶.

Ценейки високо ролята на религията като средство за налагане на своето влияние в Изтока, френското правителство нарежда на посолството в Цариград да се вземат енергични мерки за укрепването и разширяването на църковно-мисионерската мрежа. Препоръчва се възстановяване и активизиране на старите религиозни центрове и разширяване на пропагандната мрежа в други райони на империята.³⁷ На цариградската дипломация се внушава да направи опит за религиозно проникване в централните балкански райони на османските владения, по-точно в еялета Румили. В отговор Ш. дьо Фериол съобщава, че перспективите за реализирането на тази идея са много съмнителни поради изключително солидните позиции на Цариградската патриаршия сред православноното население на Балканите. Направените сондажи изключват възможността за създаване на френски мисионерски център на запад от столицата. Той счита, че в момента не е целесъобразно да се предприемат специални действия и да се запази досегашното положение, т. е. тези области да останат под опеката на Ватиканската конгрегация за вярата.³⁸ Докладът на Ш. дьо Фериол не съдържа никакви конкретни данни нито за обсега на френските сондажи, нито за дълбочината на техните разузнавателни проучвания. Макар и песимистичен в своите прогнози, този доклад трябва да се отчете като първа информация за френските намерения за духовно проникване в териториите на запад от Цариград, включително и в българските земи.

Констатациите на посланика не задоволяват правителството на Луи XIV. С една инструкция му се нарежда да проучи възможностите за включване в системата на протектората онези християни (респ. католици), които

³⁴ Recueil des Instructions . . . , p. XXIV — XXVII.

³⁵ Ibidem, p. XXIX.

³⁶ AMAE, С. Р. — Turquie, v. 35, f. 3.

³⁷ Ibidem, v. 36, f. 231 — 234.

³⁸ Ibidem, v. 3, f. 171, Lettre de Ferriol, 5. VIII. 1801.

се намират под покровителството на Конгрегацията. Инструкцията няма дата, но е включена в том, комплектуван с документи от 1702 г.³⁹ Вероятно тази новопоявила се насока на френската религиозна пропаганда трябва да се свърже с войната за Испанското наследство и прехвърлянето на френско-австрийското съперничество и в сферата на католишката църковна организация в империята.

Доколкото са взети мерки за изпълнение на тези конкретни препоръки, засега не може да се установи. От цитирания анонимен доклад от 1702 г. се вижда, че е извършена някаква дейност, която засега не е съвсем ясна. В доклада се съобщава, че в европейските османски територии живеят голям брой евреи и християни от различни православни и латински секти. Тъй като в тези земи няма френски консули, „пътуващите по тези места французи и мисионери са протезирани от местния ага или паша“⁴⁰. Това съобщение позволява да се предположи, че поради силния натиск на Версай Цариградската мисия се опитва чрез преки наблюдения да получи поясна представа за положението в балканските райони. Поради твърде общия характер на информацията не може да се уточни нито техният характер, нито резултатите им.

Логично е френските планове за разпространение на религиозния протекторат и в балканските територии да се свържат с намерение да се наложи френско влияние сред балканските католици, които по време на предходната турско-австрийска война участвуват активно в тактическите планове на Хабсбургите. Би могло да се предположи, че тази доста неочаквана активност на френската дипломатия произтича от нейните много тесни връзки с унгарските въстаници на Е. Текели, настанени в райони със значителен процент българско католическо население. Това население е опозиционно настроено спрямо френските протезета по съвсем понятни причини. Може би цариградското посолство, търсейки начин да облекчи трудното положение на унгарците, е счело, че може да повлияе на местните католици чрез своите мисионери.

Трудно би могло да се предположи, че по това време французите се надяват на някаква действителна резултатност в религиозната пропаганда сред православното население. Неговата привързаност към Цариградската патриаршия и вековната неприязън към Западната църква са много добре известни на френските среди в Цариград.⁴¹ В търсенето на начини за преодоляване бариерата на православната църква френското правителство прави един експеримент, който надхвърля тактиката на средновековната религиозна пропаганда. За него научаваме от едно писмо на Ш. дьо Фериол до държавния канцлер конт Л. дьо Понтшартрен от 1700 г., с което се съобщава, че в изпълнение на кралска заповед вече са подбрани няколко гръцки деца, за да бъдат изпратени във Франция.⁴² Целта е те да бъдат подготвени за бъдещи католически мисионери в Леванта. Може би идеята за този експеримент е дошла от османската система девширме, която винаги е вле-

³⁹ AMAE, C. P. — Turque, v. 40, p. 173, Lettre de Ferriol, p. 87.

⁴⁰ Ibidem, v. 37, De la Turquie, f. 236.

⁴¹ Ibidem, v. 34, f. 30, Lettre de Ferriol, I. 1700.

⁴² Ibidem, v. 34, f. 130, Lettre de Ferriol, I. 1700.

чатлявала европейците. Въпреки възлаганите надежди опитът не се оказва достатъчно резултатен, за което говори обстоятелството, че не е повторен.⁴³

Войната за Испанското наследство изостря отношенията в католическите кръгове на Изтока. Френските мисионери и тези на Конгрегацията се оказват в позиция на враждуващи страни. Ш. дьо Фериол още в 1701 г. докладва, че пристигналите в Цариград представители на Конгрегацията действуват единствено според нарежданията на Рим и с цялата си дейност служат на каузата на австрийския двор. Местните мисионери изпълняват стриктно техните нареждания. Те не само атакуват френските си колеги, но се занимават и с политическа пропаганда в полза на Хабсбургите. При това положение — заключава посланикът — ще се наложи да сложи край на мира (сред католическите клерикални среди) в Леванта.⁴⁴ Така към традиционните съперници на френската религиозна пропаганда се прибавят и техните сътрудници от Конгрегацията.

Това тласка французите към краткия им опит за самостоятелно проникване в балканските владения в началото на XVIII в.

През следващите десет години не се откриват никакви данни за намерения на френската католическа пропаганда да проникне в западните провинции на империята. Това може да се обясни с екстрената ситуация, създадена след авантюристичното отвлечение на патриарха Авецик, към което френският посланик не е непричастен. Острата реакция на Цариградската патриаршия, подпомогната много активно от Ал. Маврокордато, принуждава Високата порта да предприеме репресии срещу намиращите се под френски протекторат арменци-католици.⁴⁵ Всички усилия на френския пропаганден институт се насочват към укрепване на застрашените мисии на езуити и капуцини в азиатските райони. Впрочем цариградските гръцки кръгове около патриаршията създават множество пречки на френската пропаганда. През 1706 г. Ш. дьо Фериол заключава, че главните спънки в религиозната пропаганда идват от гърците. Според него, ако не е Ал. Маврокордато, открит неприятел на Римската църква, три четвърти от християните биха се подчинили на папата.⁴⁶ Преценката е повече от пресиленна, но тя показва значението на Цариградската патриаршия като бариера на френското духовно проникване и ролята, която играят гърците, участващи в управлението на Османската империя, за неговото ограничаване с методите на държавната политика.

Френските опити за религиозно проникване в българските земи се възобновяват след отзоваването на Ш. дьо Фериол. През 1713 г. неговият наследник П. Дезалер съобщава, че Високата порта е дала разрешение на езуита Мено да посети Пловдив и София.⁴⁷ Документът не съдържа данни за целите на това пътуване. Пет месеца по-късно, през октомври с. г., се докладва, че Мено се е завърнал, след като е посетил християните в Одрин, Пловдив, София и Никопол.⁴⁸ Два от маршрутните пунктове на Мено от-

⁴³ R. M o n t r a n. Origines, évolution et perspectives de l'orientalisme français. — Bulgarian Historical Review, IV, 1976, 2, p. 77.

⁴⁴ AMAE, C. P. — Turquie, v. 38, f. 144, Lettre de Ferriol, 5. VIII. 1702.

⁴⁵ I. N a m m e r. Histoire de l'Empire Ottoman. T. III. Paris, 1844, p. 334 — 335.

⁴⁶ AMAE, C. P. — Turquie, v. 45, Lettre de Ferriol, f. 178, 18. VI. 1706.

⁴⁷ Ibidem, v. 52, Rapport de Desalleurs, f. 183, 6. V. 1813.

⁴⁸ Ibidem, v. 53, Rapport de Dessalleurs, f. 87, 18. X. 1713.

давна са средища на католишката църква, в които действуват агентите на Конгрегацията за пропаганда на вярата. Вероятно френският мисионер е търсил контакти с местните свещеници или е разузнавал обстановката с оглед евентуално френско пласиране.

До този момент френската пропаганда се задоволява с разузнавателни проучвания, осъществявани от цариградски мисионери. През 1715 г. в Солун трайно е настанен един езуит, който поставя началото на бъдещата френска мисия тук. Той обслужва френските търговци и семействата на чиновниците в тукшното консулство. Няма никакви данни за активна католишка пропаганда в този район до 1740 г. По данни на Шампоазо внимателната, но продължителна дейност на Цариградската мисия дава изведнъж твърде богат резултат през 40-те години на века, когато в Пловдив католическата религия е възприета от 2245 души, в София — от 17 души и 3—4 души в Ниш и Призрен.⁴⁹ Този неочакван бум за френската пропаганда на Балканите изглежда твърде съмнителен, но не може да бъде и отречен. Той обяснява значителния брой католишко население в Пловдив и Пловдивско, а цифрите, посочени за останалите селища, са напълно приемливи. Вероятно през 1742 г. френската цариградска мисия е осъществила някаква изключително резултатна акция, която обаче не е отразена в дипломатическите документи.

Този успех е твърде необясним, като се има предвид общата обстановка в империята, при която католическата пропаганда е силно затормозена. Още през 1724 г. една султанска заповед забранява на гърци, арменци и сирийци, поданици на султана, да изоставят старата си религия и да преминават към римската църква. Един мемоар обяснява, че тази заповед е издадена под претекст, че се нарушават данъчните постъпления, събирани от православното население, но че фактически тя е издействувана от Цариградската патриаршия, за да се спре настъплението на католицизма в империята.⁵⁰ Ако повярваме на Шампоазо, ще трябва да отчетем един безспорен успех на френската мисионерска дейност сред българското население, която ѝ осигурява значителен човешки контингент в един от най-големите градски центрове в българските земи.

Влезли в кръга на френското пропагандно наблюдение, българските земи стават обект на едно не особено настойчиво, но постоянно внимание. От първите десетилетия на XVIII в. французите проявяват траен интерес към българското население като възможна среда за инфилтриране на своето влияние, прокарано по традиционния за епохата маниер чрез религиозна дейност на Балканите. Те осъзнават както огромните трудности, които ще срещнат, така и относително малките успехи, които биха могли да очакват.

Въпреки това те последователно следват възприетата линия, очаквайки разширяване на пропагандните възможности в перспектива. Положителният ефект от този френски интерес е безспорен. През следващите десетилетия той разширява техните конкретни представи за българите, тласка ги към един по-непосредствен допир и съответно към една по-

⁴⁹ Н. Генчев. Франция, католицизмът в Ориента . . . , с. 50.

⁵⁰ АМАЕ. С. Р. — Turquie, v. 67, f. 33, 6. III. 1724.

пълна и по-точна информация за тяхното положение. Тези мисионерски наблюдения поставят началото и на френския политически интерес към българския народ.

* * *

В края на XVII и началото на XVIII в. Франция преживява първите големи неуспехи в своята колониална политика. Англо-холандската конкуренция до голяма степен я изтласква от Новия свят и Индия, заплашва и левантийските ѝ пазари. В Цариград, Сирия, Египет и островите в Егейския архипелаг трайно се настаняват англичани и холандци, ползващи предимствата на капиталулационния търговски режим. Заплашена в една от търговските зони, където се чувства най-уверена и която е вече тясно свързана с икономиката ѝ, Франция се стреми да укрепи позициите си не само чрез активизиране дейността на старите си търговски агенства, и чрез разширение на икономическата експанзия в райони, намиращи се в дълбочина от средиземноморското крайбрежие.

В началото на XVIII в. правителството на Луи XIV прави опит да разшири търговската си инвазия в три насоки.

След Египет французите се насочват към Африканския рог, откривайки в Етиопия и днешна Сомалия подходящи пазари за своята текстилна промишленост. Те разчитат, че налагането им в тези територии ще разкрие перспективи за достъп до централна Африка и по-преки връзки с Индия.⁵¹

Вторият обект на тяхното търговско разширение е Персия, която ги привлича не само като консуматор на традиционната им износна листа, а и като източник на много необходимите за френската промишленост вълни.⁵²

Третата зона, включена във френските планове, са балканските владения на Османската империя, чиито импортно-експортни възможности са малко познати, главно чрез Цариградския пазар.⁵³ Балканите не са напълно неизвестни на френските търговци. Западният район на Средиземноморското крайбрежие отдавна привлича вниманието на някои отделни търговци или фирми, а през 1685 г. е направен опит за по-активното му включване в търговската мрежа с откриването на постоянно консулство в Солун.⁵⁴ Първите години от неговото съществуване не са много обещаващи, но след 1700 г. интензитетът на дейността му видимо се засилва. Той се дължи на османо-френската конвенция за износ на жито и зърнени храни от имперските владения. Солун се оказва изключително удобно средище за събиране на зърнени храни от обширна част на Балканите. Търговската камера в Марсилия бързо го превръща в един от основните маршрутни пунктове на френските кораби. През първите 15 години на века пристанището е посетено от 153 плавателни съда, пътуващи под френски флаг.⁵⁵

Постепенно местното консулство разширява своята дейност и разнообразява обменната листа. Започва експорт на традиционните за бал-

⁵¹ P. Masson. Histoire du commerce . . . , p. 323 — 325.

⁵² Ibidem, p. 325 — 326.

⁵³ Recueil des instructions . . . , p. XXII.

⁵⁴ N. S v o r o n o s. La commerce de Salonique au XVIIIe siècle. Paris. 1956, p. 64 — 82.

⁵⁵ X p. Г а н д е в. Цит. съч., с. 54 — 56.

канското стопанство стоки — кожи, вълна и вощък. По-късно нараства износът на памук и тютюн, чието бързо разпространение в местното селско стопанство до голяма степен се дължи на изискванията на френския експорт.

Солунското тържище не остава индиферентно към френския внос. Тук се плашират както традиционните сукна, така и бои, индиго и хартия.⁵⁶ Солунският пазар е търговски център на един голям район от българските югозападни територии, които чрез него се обхващат от френската търговска дейност. За това свидетелствува едно писмо на Ш. дьо Фериол, който съобщава, че за нов френски консул в Солун през 1700 г. е назначен някой си Арно, местен търговец, който посетил Бер, Лерин, Манастир (Битоля) и Прилеп, където имал много приятели сред търговците.⁵⁷

Огромните френски нужди от жито по време на войната за Испанското наследство насочват вниманието на Търговската камера и към един друг град на беломорското крайбрежие — Кавала. Тук през 1700 г. се създава постоянно френско консулство. То е необходимо, за да бъде включено във френската търговска мрежа житното производство на земите на изток от Места. При тогавашното ниско ниво на транспортната техника нито Солун, нито Цариград могат да натрупат необходимите за французите количества зърнени храни. Поради това много често френските кораби не са натоварвани с пълния им капацитет. Консулството в Кавала се създава, за да се осигури постоянен и сигурен износ от Западнотракийската равнина. По обобщени данни на консулските доклади в местното пристанище през първите десет години на XVIII в. са акустирали 51 кораба на френски компании.⁵⁸ Дейността му не е особено голяма главно поради затруднения от техническо естество. Пристанището на Кавала се счита за опасно и неудобно. Изобщо консулството в Кавала се оказва не особено перспективно и в 1756 г. е закрито. Макар и ограничена, дейността му в началото на XVIII в. свързва стопанството на българските тракийски райони с френската търговска система.

Основната тенденция във френската търговия на Балканите през първите десетилетия на XVIII в. е организиране на постоянен и редовен достъп до производствените зони, за да се избегне реимпортната роля на цариградския пазар, основен вносно-износен пункт за западните османски провинции. Според доклад на Ж. Б. Андресел търговията в Цариград става твърде неизгодна поради конкуренцията на англичани, холандци и германци. „Освен това — пише той — тук стоките пристигат невинаги в добро състояние, а цените са неоправдано високи.“⁵⁹ Многократно се изтъква, че недалеч от столицата „има изключително богати провинции, чието немюсюлманско население е готово за една внимателна търговия“.⁶⁰

Първоначалната реализация на тези френски намерения е предоставена на многочислената търговска колония в Цариград. Началото на века тя брои 400 души, предимно търговци и занаятчии.⁶¹ Част от тях правят

⁵⁶ В. Паскалева. Цит. съч., с. 54 — 56.

⁵⁷ АМАЕ, С. Р. — *Turquie*, v. 34, *Lettre de Ferriol*, 28. IV. 1700, f. 71.

⁵⁸ Хр. Гандев. Цит. съч., с. 398.

⁵⁹ АМАЕ, С. Р. — *Turquie*, v. 67, *Rapport de M. d'Andresel*, 6. VIII. 1824, f. 42 — 47.

⁶⁰ *Ibidem*, v. 37, *De la Turquie*, 1702, f. 236.

⁶¹ *Ibidem*, f. 240.

първите стъпки за преки контакти с производствените райони на Запад от Цариград, чрез периодически пътувания или по-трайно отсядане в по-значителните градски средища.

Естествените начални пунктове на тяхното проникване в северозападна посока са селищата по най-голямата пътна артерия на Балканите: Цариград — Одрин — Пловдив — София — Белград.

В началото на XVIII в. французите са настанени в Одрин доста солидно. Тук постоянно пребивават трима френски търговци, представители на цариградски фирми. Тяхната дейност, както и тази на местния им английски колега задоволява главно нуждите на султанския двор, който Мустафа III пренася в Одрин.⁶² Едно писмо на дьо Боно, установил се тук френски търговец, показва значително разнообразие на френския внос — сукно от Лангодок, марсилски бонета, захар, кафе, индиго, опиати, бразилско дърво, олово и хартия.⁶³ Поръчката, включваща традиционните за френския импорт артикули, би могла да бъде пласирана както в двора, така и на местния пазар. Няма никакви преки данни за експортна дейност на френския търговски екип в Одрин, но вероятността той да е търсил пласмент на местния пазар е голяма. Трудно допустимо е, че тримата живеещи тук търговци са безразлични към производството на тази богата област и не са направили опит да го използват за нуждите на френската търговска мрежа.

В един доклад на Ш. дьо Фериол се съобщава, че в резултат на интригите на австрийския посланик турските власти в София са арестували четирима френски търговци, въпреки че последните са носели препоръчителното писмо от споменатия вече дьо Боно.⁶⁴

Информацията на посланика за нас е важна в два пункта. Тя показва, че спорадично френски търговци са достигали до софийския пазар, т. е. макар и нерегулярно, западните български земи вече са обект на френското търговско проникване. Вторият пункт е потвърдението на онези затруднения и рискове, които трябва да понесат чуждите търговци при своята дейност във владенията на султана. Именно тези пречки и липсата на сигурност въпреки капитулациите забавят по-широкото и организирано приобщаване на вътрешните райони в международния търговски обмен.

По тези причини френското намерение за интегриране на производствените зони в пряката търговия се осъществява много бавно. Но трябва да се подчертае, че макар и предпазливо, французите работят със замах и в твърде широк мащаб.

През 1703 г. те правят опит да включат в търговската си система районите около западната граница на империята, в близост до австрийските владения. Тук те имат намерение да пласират военни и хранителни приноси, т. е. артикули извън традиционната търговска листа. В писмо до Л. Поншартрен посланикът в Цариград съобщава, че въпреки огромните затруднения и неприятности осъществяването на това мероприятие има много големи изгледи за успех.⁶⁵ Този експеримент е свързан не толкова

⁶² AMAE. C. P. p. 245.

⁶³ Ibidem, v. 33, Lettre de Boneau, 28. X. 1700, f. 284.

⁶⁴ Ibidem, Rapport de Ferriol, 21. VI. 1700, f. 190.

⁶⁵ Ibidem, v. 43, Lettre de Ferriol, 14. IV. 1703, f. 88.

с търговската, колкото с политическата тактика на Франция, но той е свидетелство за амбициите, а до известна степен и за възможностите на френската търговия на Балканите.

Идеята за проникване в производствените зони и тяхното свързване с пристанища по Беломорското крайбрежие обуславя опитите за по-детайлно проучване на пътно-транспортните комуникации извън традиционните артерии. Изпълнението на тази задача не може да се предостави на местните френски търговци, тъй като Високата порта стриктно определя техните маршрути. Поради това френското правителство използва услугите на учените-пътешественици, чиито мотиви за пътувания дават възможност за по-свободно движение в османските територии. Именно поради тази причина нерядко пътешествия с научна цел се финансират от Търговската камара в Марсилия.

През 1700 г. по нареждане на държавния канцелар Л. Понтшартрен камарата отпуска кредитно писмо за сумата от 10 000 ливри на боганиста Турнефорт за негово пътуване в Леванта. Наредването на Л. Понтшартрен изрично се казва, че целите на това пътуване не са чужди на интересите на търговията.⁶⁶

По същите причини Търговската камара финансира и пътуванията на Пол Люка през българските земи. Пак по нареждане на държавния канцелар тя му осигурява 3000 пиастра от финансите на представителството в Цариград и 2000 от консулството в Солун. „Сър Люка — пише Понтшартрен — е натоварен с проучване на различни неща, между които има много, които засягат търговията.“⁶⁷ Целите на пътуването на известния учен през 1706 г. прозират от самия му маршрут. Преминавайки традиционната отсечка Цариград — Одрин — Пловдив, той рязко свива на юг, пресича Родопите от Асеновград до Драма и оттам през Орфано се насочва към Солун. Съчетаването на научния интерес с икономическото разузнаване личи от текста на собствения му пътепис, в който се отделя немалко внимание на производствения потенциал на посетените от него области и на възможността за използване на планинските пътища.⁶⁸ Трудното пътуване през Родопите показва невъзможността за бързи, сигурни и удобни връзки между богатата Западна Тракия и Беломорското крайбрежие. Изключително лошото състояние на пътя, констатирано от Пол Люка, налага търсенето на други, не така преки, но по-удобни пътища. Може би това е една от причините за второто балканско пътуване на същия учен, при което той пресича Беломорската равнина по диагонала Одрин — Солун.

Използвайки различни средства, френската цариградска дипломация успява да изпълни поне първия етап от поставената задача и да установи начални търговски контакти в районите на юг от Стара планина. Опитите й да прехвърли тази граница обаче дълго време са неудачни. С оглед на най-удобния за камарата в Марсилия начин за търговия Версай многократно настоява френският посланик в Цариград да издействува достъп до пристанищата в Черно море. Всички опити в тази насока получават категоричния отказ на Високата порта. В отговор на безбройните настоявания на Ш. дьо Фериол Ал. Маврокордато му заявява, че подобно искане

⁶⁶ P. M a s s o n. Op. cit., p. 331.

⁶⁷ Ibidem, p. 331.

⁶⁸ Френски пътеписи . . . , с. 285 и сл.

е неизпълнимо. „Французите трябва да разберат — заявява той, — че султанът по-лесно ще пусне чужд мъж в собствения си харем, отколкото да допусне чужди кораби в Черно море.“⁶⁹

Въпреки широкия достъп на европейски търговци, осигурени чрез капитулациите, Османската империя дълго време не допуска никакво чуждо присъствие в северозападния дял на Балканите, представляващ главен снабдител на столицата.

През 1729 г. Високата порта издава поредната забрана за износ на жито от имперските територии.⁷⁰ Франция, която в немалка степен балансира консумацията си на зърнени храни с левантийския внос, бързо се ориентира към контрабандна търговия. И тъй като цариградското тържище е най-строго контролирано, френските плавателни съдове се насочват към по-малките пристанища, където при царящата в империята корупция успяват да товарят значителни количества зърнени храни. В резултат на тази контрабандна търговия цялата търговска дейност рязко се засилва. 30-те години са един от най-активните периоди в дейността на френските консулства през XVIII в.⁷¹

Недостъпността на Черноморските пристанища и развиващите се нужди на пазара карат французите да търсят сухопътен достъп до придунавските райони. В края на 30-те години те успяват да проникнат в североизточните български земи. За това свидетелствува един проект за откриване на търговска къща в Русе или Свищов, който може да бъде датиран между 1739 и 1742 г. Анонимният му автор е френски търговец, който показва много сериозно познаване както на икономическата обстановка, така и на обществената атмосфера в този район. Неговата компетентност свидетелствува за дълъг престой и постоянни търговски връзки. Според проекта североизточните български земи са перспективна зона за пласмент на основния артикул на френския експорт — сукната, които биха могли бързо да изместят значително по-долнокачествения полски внос. В доказателство за високите консумативни възможности той посочва, че на панаира в Свищов през 1738 г. са продадени големи количества френско сукно тип Лондрин на съвсем задоволителни цени. Подробно са описани експортните възможности на този български край и многократно се подчертава високото качество на местната продукция. Авторът маркира пътищата, чрез които ще се осъществява търговският трафик, както и начинът, по който може да се получи разрешение от местните власти за установяване на търговска къща без намесата на правителствените институции.⁷² Проектът не е осъществен може би поради отказ на Портата или на Търговската камара в Марсилия, която е счела, че такава търговска къща не би била достатъчно изгодна. Но очевидно в края на 30-те години отделни френски търговци, принадлежащи към колонията в Цариград, трайно проникват в северните български земи. Техните търговски контакти в района на Русе и Свищов са толкова сериозни, че изискват създаването на постоянно действащ обменен пункт.

⁶⁹ AMAE, C. P. — Turquie, v. 45, Lettre de M. Ferriol, 12. V. 1706, f. 33.

⁷⁰ Ibidem, v. 80, Lettre de M. de Villeneuve, 20. VII. 1729, p. III.

⁷¹ Recueil des Instructions . . . , p. XXIII.

⁷² P. M a s s o n. Op. cit., p. 348.

Започнало в 1685 г. с откриването на консулството в Солун, френското целенасочено търговско проникване в българските земи до края на 30-те години на XVIII в. обхваща Тракия и Източната част от Дунавската равнина. Без да е особено интензивно в своя начален етап, то поставя сериозна основа за бъдещата широка търговия. Слага се край на няколковековната икономическа изолацианост на българските земи и те се свързват непосредствено с капиталистическата икономическа мрежа. Французите първи се ориентират към вносно-износни връзки с българската икономика, което им осигурява значителен приоритет в бъдеще.

* * *

Първите десетилетия на XVIII в. са времето, когато се осъществяват началните преки контакти между голямата европейска сила Франция и българският народ, намиращ се вече три века под османско владичество. Тези контакти са част от френската икономическа и духовна инвазия в османските владения, непосредствен резултат от усиленото търсене на пазари и източници на суровини. Следствие от френската активност те предварително поставят българската икономика и българското общество в позицията на обект, на потърпевша страна в създаващите се взаимоотношения. Те имат задачата да открият входове за бъдещата експлоатация на българското стопанство и за духовно и политическо влияние в българското общество.

Ограничената изворова база създава впечатление, че в тази начална фаза на допира си с българите французите действуват спорадично, акциите им са случайни и породени от известни обстоятелства. Зад тази разпокъсаност обаче се очертават планове за едно организирано настъпление особено в сферата на икономиката.

Френската политика спрямо българския народ, доколкото може да се говори за такава, не се ръководи от сантиментални чувства спрямо поробените християни, а от съвсем делови и прагматични планове за утвърждаване на своите икономически, идейни и политически позиции в Ориента и за парирание същите намерения на Австрия, Англия, Русия. При тази постановка нито е необходимо, нито е възможно началното френско проникване в българските земи да се оценява в черно-бял кадър. Традиционната френска политика в Ориента обективно задържа освободителните тенденции, по-точно условията, които биха породили подобни тенденции, сред всички поробени народи, включително и българския. Антиавстрийската и антируската насоченост на Версай укрепва османската сигурност и от гледна точка на интересите на балканските народи забавя тяхното развитие.

Френското икономическо проникване обаче трябва да бъде оценено като позитивно. Макар и ограничено, то включва българските земи в европейската икономическа система, от която османското завоевание ги откъсва преди три века. Търговските връзки с Франция, които имат за свой главен обект българското селско-стопанско производство, играят роля на катализатор, който стимулира производството и дава общ тласък в икономическия живот. Оценено в този план, то се очертава като един от факторите за промяната в стопанската конюнктура, върху която се зараждат културните и политическите процеси, формиращи Българското Възраждане. †

Опитът за духовно проникване чрез традиционния маниер на католическото мисионерство са твърде плахи и предварително обречени на ограничени успехи. Френската католишка пропаганда в българските земи никога не постига, а и не очаква бляскави резултати. Тя преследва една значително по-скромна цел, в която успява — създаването на немногброен, но добре балансиран контингент от свои подопечни, от които формира своите търговски, идейни, политически агенти.

С оглед позициите на българския народ в европейския свят първоначалните френски контакти и дейността на френското посолство в Цариград имат подчертано положително значение. До началото на XVIII в. интересът към българския народ е сведен практически до нула. Като изключим беглите бележки на пътешествениците, липсва сериозна информация за българите и тяхното положение. Началните контакти в търговията и религиозната пропаганда възбуждат френския интерес към българите, стимулират нарастването на степента на тяхната информираност и постепенно оформят познанията им до такова ниво, че българските земи и българското население се включват в генералната стратегия на европейската политика в Ориента.

LA POLITIQUE DE FRANCE ET LES BULGARES AU DÉBUT DU XVIIIe s.

Tzvétana Guéorguieva

(Résumé)

Les documents de la correspondance diplomatique de l'Ambassade française à Constantinople, montrent que les premiers essais des Français de pénétrer dans les territoires bulgares datent du début du XVIIIe s.

Au cours des premières années du XVIIIe s. la Chambre du commerce de Marseille organise les consulats à Salonique et Cavalla, par l'intermédiaire desquels elle exporte de la Trace et de la Macédoine des céréales, des cuirs et de la cire.

Pendant les trantaines de cet siècle on fait un essai d'inclure dans le réseau commercial des territoires au nord du Hemus.

Le pénétration économique doit être préciser comme un fait positif. Les rapports commerciaux sont un catalysateur, stimulent la production locale.

Les essais de pénétration religieuse par l'intermédiaire des missions catholiques ont des succès assez limités. La propagande française religieuse réussie de pénétrer parmi certains catholiques bulgares surtout dans les régions de Plovdiv.

Les premiers contacts des diplomates françaises avec les territoires bulgares contribuent à l'accroissement du degré de l'information sur la situation du peuple bulgare.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
Том 70 ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ 1976
ANNUAIRE DE L'UNIVERSITÉ DE SOFIA
Tome 70 FACULTÉ D'HISTOIRE 1976

ЙОРДАН ПЕЕВ

ПОХОДЪТ НА Н. БОНАПАРТ И ПРОЦЕСЪТ
НА НАЦИОНАЛНО ОФОРМЯНЕ В ЕГИПЕТ

JORDAN PEEV

L'EXPÉDITION DE BONAPARTE ET LA FORMATION
DE LA NATION EGYPTIENNE

Р е ц е н з е н т

ст. н. с. *Ангел Христов*

Р е д а к т о р

доц. *Андрей Пантев*

I

Египетският поход на Наполеон Бонапарт (1798—1801) има изключително важно значение за арабските народи. Трайните последици от това събитие започнаха веднага да се изявяват, историческите му измерения, вместо да избледняват, с времето получават все по-убедително потвърждение. Трите години френско военно, политическо и културно присъствие са начало и първообраз на обществени процеси, изменения и изяви, които продължават вече две столетия. Настъпва нов етап в историята на арабския свят — епохата на европейското колониално нашествие и господство и на разгърналото се националноосвободително движение.

Истинско стълкновение на възходящо буржоазно общество с разлагашо се феодално, експедицията стана предмет на изобилна художествена, мемоарна, научна и политическа литература. Все още обаче въпросът за нейното място в процеса на оформянето на египетската нация не е цялостно проучен и изяснен от марксистки позиции. Този въпрос има актуално значение, тъй като е свързан тясно с непреставашите полемики около националния облик и характер на Египет. Към края на миналия век идентификацията на египтяните с мюсюлманската общност, възникваща от Османската империя, започна да отслабва. На преден план излиза „фараонската“ концепция, чиито привърженици твърдят, че египетската нация съществува от времето на пирамидите и многобройните завоеватели оттогава насам не са внесли съществена промяна в нейната субстанция. От средата на тридесетте години и особено след Втората световна война активно започна да се изявява и панарабизмът. Неговите апологети определят египетската общност като неразделна част от арабската нация.

След революцията през 1952 г. различните концепции отразяват и служат на интересите на противоположни социални сили. Въпросът за произхода на египетската нация тясно се свързва с вътрешната и външната политика на страната, с проблема за избора на пътя на развитие. Основният конфликт между привържениците на различните теории фокусира около това, дали Египет трябва да води активна „арабска“ политика, като мобилизира антиимпериалистическия фронт при прогресивни вътрешни преобразования, или да се изолира и дори противопостави на него и насочи към прокапиталистическо вътрешно развитие. Панислямистите пропагандират обединение на Египет с всички правоверни режими, особено с арабските консервативни, за да се воюва срещу „материализма“, а египтяните да се върнат към примитивните „чисти“ мюсюлмански порядки.

Най-остра е полемиката между „фараонската“ и „арабската“ концепция. Излаганите становища са на пръв поглед противоречиви, а в същност се основават върху една и съща ненаучна концепция — арабска

или „фараонска“, египетската нация се сочи като хилядолетна. Чрез при-
вежданите доказателства, от историята се пренебрегва исторически пре-
ходният характер и същност на нацията като категория и явление. Про-
цесът на египетско национално оформяне отпада от полезрението на
изследователите, което е значителен пропуск както от научна, така и от
обществено-политическа гледна точка. Оттук произлиза и необходимостта
от неговото изясняване. Научният анализ на процеса на национално оформяне
обективно довежда до демистификация на двете концепции, поставя
въпроса за избора на пътя не чрез гонене на националистически илюзии,
а върху солидарността и сътрудничеството на египтяните с всички прогресивни
сили в района и в света.

Настоящата студия има за цел да попълни съществуващата празнота
около въпроса за египетското национално оформяне през призмата на
отражението на едно крупно събитие, като се направят изводи, които биха
подпомогнали бъдещите по-подробни изследвания в тази насока. Изясня-
ването на този въпрос води и до разкриване на историческите корени на
съвременните концепции за египетския национален облик и идеология.

Всички изследователи, които са писали за похода на Бонапарт в Египет,
единодушно подчертават неговото голямо влияние върху бъдещото раз-
витие на арабския свят.

Още в първите си произведения, посветени на събитието, европейските
автори от буржоазно-либералната школа и нейните арабски привърженици
по-късно безапелационно поставят похода като решаващ благотворен
фактор за египетското национално пробуждане и оформяне.¹ Известният
френски историк и редактор на излязлата през 30-те години седемтомна
„История на египетската нация“ Г. Аното отбелязва във встъплението си
към първия том: „Най-голямата услуга, оказана от експедицията на Бо-
напарт на Египет, е, че направи в него да се появи национално чувство.
Модерният Египет датира от 13 месидор, година VI (1 юли 1798 г. — б.
м., Й. П.), когато Бонапарт подписа на борда на „Ориент“ манифеста, че
дебаркира в Александрия.“² Към същата постановка с отделни нюанси
се придържат автори като Ф. Шарл Ру, А. Сорел, К. де ла Жонкиер, Х. Дее-
рен и др.³ Тяхна безпорна заслуга е събраният и изложен богат фактически
материал, който е надеждна основа за проучвания.

---

¹A. G a l l i a n d. Tableau d'Egypte pendant le sѐjour de l'ar-
mѐe franґaise. Vol. I-II, Paris, an XIII (1804); P. M a r t i n.
Histoire de l'expѐdition franґaise en Egypte. T. I-II, Paris,
1815 etc.

²G. H a n o t a u x. Histoire de la Nation Egyptienne. T. I-
VII, Paris, 1931-1940, T. I, p.IV (Introduction).

³F. C h a r l e s - R o u x. Les origines de l'Expѐdition
d'Egypte. Paris, 1910; F. C h a r l e s - R o u x. Bonaparte
Gouverneur d'Egypte. Paris, 1936; A. S o r e l. L'Europe et
la Rѐvolution Franґaise. Cinquiѐme partie, 1795-1799, Paris,

За основоположник на тази европоцентристка по същество линия сред арабските автори може да се счита Никола ал-Турк, сирийски християнин, свидетел на събитието. През 1839 г. той публикува в Париж „История на похода на французите в Египет“, в която личат неговите профренски симпатии.⁴ Между двете световни войни М. Сабри, автор на крупни изследвания върху историята на страната през XIX в., посочва, че експедицията на Н. Бонапарт установява принципа на движение към цивилизацията и има положителни резултати за египетското възраждане. Поучен от големите ѝ уроци, отбелязва М. Сабри, впоследствие Мохамед Али „дава на Египет измеренията на една нация“⁵. Ф. Хитти, известен с претърпялата повече от десет издания и преведена на много езици „История на арабите“, обобщава, че този рязък допир със Запада предизвиква първия шок, който подпомогна арабите да се пробудят от средновековния сън.⁶ Тези учени първи сред арабските прилагат при изследването на въпроса достиженията на европейската буржоазна историческа школа, стремят се към критичност и обективност, което придава определена научна стойност на техните трудове.

Арабските автори-традиционалисти, убедени в превъзходството на исляма, оспорват тази позиция. Първ от тях описва събитието неговият свидетел, големият историк от класическата школа А. ал-Жабарти (1754—1825). Неговото произведение „Удивителното от миналото в животоописанията и хрониките“ е един от най-ценните извори за отгласа на експедицията сред египетското общество.⁷ Ал-Жабарти вижда във френското при-

p. 440-441; C. de la Jonquière. L'Expédition d'Égypte (1798-1801). T. I-V, Paris, 1899-1907; G. Hanot a u x. Histoire de la Nation Égyptienne. T. V, Égypte turque, pachas et mameluks du XV au XVII siècle, L'Expédition du général Bonaparte, par H. Deherain. Paris, 1934.

⁴N. e l T u r k. Histoire de l'Expédition des Français en Égypte. Paris, 1839; Съвременно издание: N. T u r c. Chronique d'Égypte 1798-1804, publ. et trad. G. Wiet, Le Caire, 1950. Първото арабско издание е: **ناقولا الترك، ذكر تملك جمهور الفرنسية الأقطار المصرية والبلاد الشامية**

⁵M. S a b r i. L'Empire égyptien sous Mohamed Ali et la question d'Orient (1811-1849). Paris, 1930, p.20-21.

⁶P h. H i t t i. History of the Arabs, Tenth ed., London and Basingstoke, 1970, p.721-722, 745.

⁷А б д е р - Р а х м а н е л - Д ж е б а р т и. Египет в период експедиции Бонапарта /1798-1801/, перевод, предисловие и примечания И.К.Фильштинского. М., 1962.

съствие страшно бедствие, съчувствува на съпротивата срещу него, но като проникателен наблюдател не отрича всичко, което французите донасят, показват, предприемат и извършват през своя престой. Последователите на ал-Жабарти отиват на по-крайни позиции. Един от тях, съвременният автор М. Шукри във „Френската експедиция и напускането на Египет от французите“, подчертава, че в борбата срещу нахлулите в египетската мюсюлманска земя друговеци сред нейните правовежни жители се надига и утвърждава на религиозна основа мощно „арабско национално чувство“⁸.

През последните десетилетия, като се стремят да съчетаят силните страни на тези две крайни позиции, редица европейски и арабски учени правят по-задълбочен и обхванат анализ. Известният египетски историк А. ар-Рафии в „История на националното движение и развитие на управлението на Египет“ потвърждава, че в Манифеста на Наполеон ясно личи „мисълта за местно правителство на египтяните“ и че с документа той е „възбудил египетския национален дух“. От една страна, „нацията преживява събития, които ѝ отварят очите. . . вижда Наполеон, който я ухазва, ласкае нейната национална гордост; възвеличава миналото ѝ и прокламира нейното право сама да се управлява“. От друга страна, това е време на тежки изпитания, тя „неколкократно въстава срещу френското управление, научава се да се бори срещу въоръжена сила“. Трите години са школа за „борба и политически сражения“, в които египетската нация се издига, „появява се с нова самоличност и млад дух, устремен към извисяване и величие“⁹. Значителен принос за осветяване на идейно-политическите последици от похода има големият египетски учен Л. Ауад в авторитетната си работа „Чуждото влияние върху съвременната арабска литература“¹⁰. Авторът разграничава завоевателните цели и действия на окупаторите от реалните положителни и решаващи за египетското възраждане резултати от експедицията. Според него тя е поставила началото на национализма. Той ще кристализира по-късно в идеята за египетска нация и ще се въплъти в лозунга „Египет за египтяните“. Л. Ауад смята въведените от Бонапарт институти за първи стъпки на съвременно държавно организиране, стъпки, които стават причина в обществено-политическата практика и мисъл да се очертаят демократично и националистическо направление.

Друг изследовател А. Лука за разлика от своя сънародник Л. Ауад поставя по-ограничени рамки на оказаното от похода влияние. Като подчертава ниското социално-политическо и духовно състояние на египет-

⁸ محمد فواد شكري، الحملة الفرنسية و خروج الفرنسيين من مصر، القاهرة ١٩٦٢

⁹ عبد الرحمن الرفاعي، تاريخ الحركة القومية وتطور نظام الحكم في مصر، القاهرة ١٩٥٥، ج ١ ص ١٨؛ ج ٣، ص ٢٥٧ - ٢٥٨

¹⁰ لويس عوض، المؤثرات الأجنبية في الأدب العربي الحديث والفكر السياسي والاجتماعي، القاهرة ١٩٦٣، ج ٢ ص ٥٥ - ١٠٣

ското общество, той го счита за неспособно да възприеме и използва донесените нови идеи и създадените институти.¹¹ Сирийският учен Н. Хатум характеризира събитието като „болезнен и възбуждащ външен тласък“ за египетското и арабското общество в тяхната нова история, който, съчетан с вътрешните предпоставки, подпомага египетското възраждане.¹² Р. Мустафа нарича похода „първата съвременна колониална заплаха“ за арабския свят, която широко открива вратите за чуждо идейно-политическо влияние върху него.¹³

Интерес представляват и възгледите на египетските революционни демократи. В своята „Философия на революцията“, написана в първите години след победата от юли 1952 г., Г. А. Насър сравнява Египет в навечерието на похода с болник, задушаван се в застоен въздух на стаята си. Експедицията подобно на буря разбива нейните врати, нахлува свеж въздух, който шибя по неговото отслабено тяло. „Теченията на новите идеи навлизат, но ние не бяхме готови да ги приемем . . . Ние се опитахме да хванем влака на прогреса, когато пет века ни разделяха. Пътят бе дълъг, ходът трагичен.“¹⁴ Тези схващания със задълбочаването на социалните преобразования и на конфликта с империализма претърпяват еволюция. Идеята за неподготвеност на обществото е заменена с твърдението, че до нашествието има наченки на египетско пробуждане. Походът започва да се оценява като фактор, който допринася революционната мощ на египетския народ да се разгърне и нанесе решителен удар на окупаторите. Тези по-скоро политически, отколкото научни постановки намират израз в Националната харта от 1962 г.¹⁵ В този дух са и изводите на С. Насаг в книгата „Египет и явлението революция“, определящ френската експедиция като „исторически фактор в живота на египетския народ“.¹⁶

¹¹ A. L o u k a. La renaissance égyptienne et les limites de l'oeuvre de Bonaparte. - Cahiers historiques égyptiennes, N^o1, 1955, p. 15-17.

¹² د. نور الدين حاطوم، محاضرات عن حركة القومية العربية، معهد البحوث والدراسات العربية، القاهرة ١٩٦٧، ص ٧٨؛

د. نور الدين حاطوم، يقظة القومية العربية، معهد البحوث والدراسات العربية، القاهرة ١٩٦٨، ص ٤٣ - ٤٤

¹³ د. أحمد عبد الرحيم مصطفى، حركة التجديد الإسلامي في العالم العربي الحديث، معهد البحوث والدراسات

العربية، القاهرة ١٩٧١، ص ٤٦ - ٤٧

¹⁴ جمال عبد الناصر، فلسفة الثورة والميثاق الوطني، بيروت ١٩٧٠، ص ٢.

¹⁵ Пак там, ص ١٢٤

¹⁶ سيد حامد النساغ، مصر وظاهرة الثورة، دراسة في تاريخ الثورات المصرية، القاهرة ١٩٦٩، ص ٧.

Наред с арабските изследователи през последните десетилетия и редица западноевропейски, като Б. Луис, Ж. Берк, Р. Калиски, Ж. Херолд, П. Ватикиотис и др., правят сериозни крачки напред най-вече към по-изчерпателно изясняване на социално-политическите последици от експедицията.¹⁷ Оттук и голямата полза от техните трудове за настоящото проучване.

Сред египетските учени-марксисти, бележещи сериозни постижения в изясняването на проблемите на новата и най-новата египетска история на страната и арабския свят (Р. Барауи, М. Анис, Х. Риад, Ф. Гиргис и др.), следва да посочим и работата на А. Абдел Малек „Идеология и национално възраждане. Модерен Египет“, в която се отделя внимание на последиците от експедицията.¹⁸ Авторът посочва решаващата роля на френското присъствие за зараждането в хода на съпротивата срещу чуждите сили на идеята за независимост. Той отбелязва, че походът е началото на националното възраждане и обуславя различните идейни съставки на този процес (разбиранията за нацията, отечеството, независимостта) впоследствие да не се развиват успоредно. Тази неравномерност повече от столетие оказва влияние върху общественно-политическата мисъл. А. Абдел Малек счита френското дебаркиране за начало на историята на модерен Египет, но обръща внимание, че от 1798 до 1805 г. решаващо значение има външната

¹⁷B. L e w i s. Les Arabes dans l'histoire. Neuchatel, 1958;

J. B e r q u e. L'Egypte, Impérialisme et révolution. Paris,

1967; R. K a l i s k i. Le Monde arabe. T. I-II, Paris, 1968;

J. C. H e r o l d. Bonaparte en Egypte. Paris, 1964; P. J.

V a t i k i o t i s. The Modern History of Egypt. New York -

Washington, 1969; M. B e r g e r. Military Elite and Social

Change, Egypt since Napoleon, Princeton, 1960.

¹⁸ راشد البروي، التطور الاقتصادي في مصر في العصر الجديد
القاهرة، ١٩٤٤

محمد انيس، الحركة الوطنية في مواجهة الاستعمار الاروبي،
١٩٦٦/٥، رقم ٦، ص ١٣ - ٢٥

فوزي جرجس، دراسات في تاريخ مصر السياسي منذ
العصر المملوكي، القاهرة ١٩٥٨

A. A b d e l - M a l e k. Idéologie et renaissance nationale.

Egypte Moderne, 2-ème éd., Paris, 1969. Въпросът също е

засегнат и в: Egypte, Société militaire. Paris, 1962, както

и в: Problématique du socialisme dans le monde arabe, L'Homme et la société, N°2, 1966, p. 128.

намеса. Затова при периодизацията на националното възраждане той предпочита да приеме 1805 г. Тогава властта преминава в ръцете на Мохамед Али като основен фактор за социалните и идейни процеси става съотношението между вътрешните сили в страната. Работата на А. Малек е значителен принос за изясняване на проблемите на египетското възраждане, отличава се с голяма задълбоченост, богата документираност и изчерпателност.

Съветските историци също отделят внимание на похода. Те анализират причините за неуспеха на Бонапарт, разкриват упоритата борба срещу нашественика, както и съпътстващите експедицията перипетии в международните отношения. Съветската наука приема 1798 г. за начало и преломна дата в новата история на арабския свят.¹⁹ С похода на Бонапарт започва и описанието на политическите събития в известната „Нова история на арабските страни“ от видния арабист В. Луцки.²⁰ Голямо значение за изясняването на интересувания ни въпрос имат задълбочените изследвания по зараждането на капитализма в Египет и в Близкия Изток.²¹ От полза като методологическа основа са и историко-философските разработки, посветени на възникването на нациите и националната идеология.²²

В българската литература походът не е разглеждан. Той се посочва между другото само като политическо събитие от новата история.

От направения преглед личи, че експедицията се разглежда и определя като решаващ фактор и катализатор за развитието на египетското и арабското възраждане. В своите трудове европейските и арабските учени не разграничават процеса на национално оформяне от възрожденския процес. Едно такова разглеждане на въпроса е недостатъчно, за да се разкрие научно и обективно същността на националното оформяне. Същия

---

¹⁹ М. М. Ф и л ь ш т и н с к и й, предисловието към А. а л - Д ж а б а р т и. Египет..., с. 5-44; А. Д. Н о в и ч е в. Вторжение Французов в Египте и Франко-турецкая война 1798-1802. - В: Вопросы стран Азии. Ленинград, 1965, с. 95-122.

²⁰ В. Б. Л у ц к и й. Новая история арабских стран. М., 1966, с. 33-41.

²¹ О генезисе капитализма в странах Востока /X - XX вв./, Материалы обсуждения. М., 1962; Л. А. Ф р и д м а н. Капиталистическое развитие Египта /1882-1959/, М., 1963; О. Г. И н - д ж и к я н. Буржуазия Османской империи. Ереван, 1977; Н. А. И в а н о в. О типологических особенностях арабо-османского феодализма. - Народы Азии и Африки, 1978, с. 54-66.

²² Национальные процессы в странах Ближнего и Среднего Востока. М., 1974; Н. А. С и м о н и я. Страны Востока: пути развития. М., 1969, и др.

подход следват и арабските марксисти, като спират пред самия праг на изследвания, който, веднъж преминал, би ги довел до интересни и полезни резултати.

Учените от социалистическите страни досега не са се занимавали със значението на похода във връзка с процеса на национално оформяне в Египет. В трудовете им, посветени на социално-икономическите и политическите проблеми на страната през XIX—XX в., се среща постановката, че този процес е налице, посочват се присъщите му черти. Връзката му с френската експедиция е посочена декларативно, без да бъде изследвана. С настоящото проучване тази връзка се извежда на преден план, като се прави опит да се установи реалното съотношение между историческото събитие и неговите последици — и двете значителни по своите измерения за съвременния арабски свят.

* * *

През 1517 г. султан Селим разгромява мамелюшката държава и превръща Египет в пашалък на Османската империя. Завоеванието е по-скоро „инцидент в борбата между мамелюшките фракции“²³ Населението не посреща враждебно турската войска и администрация. Техният авторитет на ударна сила на исляма се издига чувствително с приемането от Селим на титлата халиф на правоверните. Самите турци се отнасят към египтяните и арабите като към единоверци, говорещи свещения език на Корана, като приемат, без да развият, редица постижения на тяхната цивилизация. Османското господство в долината на Нил за разлика от това на Балканите не приема такива остри дискриминационни форми и скоро се превръща в номинално.

Настъпилият упадък на империята от средата на XVII в. отново извежда на преден план мамелюците. Тяхната военна организация е съхранена от султана и постепенно ръководещите ги бейове завземат управлението на страната. Установените турски гарнизони престават да бъдат фактор в политическия живот. Голямата част от съставящите ги еничари и азаби се отклоняват от преките си военни задължения, занимават се със занаятчийство и земеделие. Султанските чиновници не могат да се опрат на надеждна военна сила. Резиденцията на турския паша продължава да бъде прочутата крепост на Кайро, но той е отстраняван, щом като повечето мамелюшки бейове не са доволни от него. Султанът не е в състояние да налага със сила своите избраници и е принуден да одобрява този, когото посочат наддесетте мамелюци. Те от своя страна продължават да считат падишаха за номинален съюзерен и да му изпращат дължимия данък, неговото върховенство се провъзгласява при петъчната молитва, името му се гравира върху сечените от тях монети.

Създалото се равновесие между официалния и действителните власти на страната продължава до средата на XVIII в. През 1769 г. мамелюкът Али бей отстранява турския паша, прекъсва връзките с Високата порта и след успешен поход в Сирия и Хиджаз си присвоява титлата „султан на Египет и владетел на двете морета“²⁴ В настъпилия въоръжен кон-

²³ Political and Social Change in Modern Egypt. P.M.Holt (ed.),

L., 1968, p. XVI.

²⁴ G. H a p o t a u x. Histoire... T.V, p. 122-137.

фликт надделява авторитетът на падишаха като халиф и през 1773 г. разбунтувалият се мамелюшки предводител е убит от приближените си. Своеобразна прелюдия на Мохамед Али, акцията на Али бей завършва безуспешно, но и опитите на Истанбул да установи по-реална власт също са осуетени. През 1791 г. начело на Египет застават двамата мамелюшки бейове Мурад и Ибрахим. Въпреки прокламираната лоялност към Портата те в същност са почти независими, дотолкова е разхлабена връзката, привличаща страната към Османската империя.²⁵

Положението на Египет в навечерието на френския поход отразява и състоянието на Османската империя през XVII—XVIII в. Отличителна черта на нейната социално-политическа система продължава да бъде абсолютното господство на държавата над обществото, основен белег на т. нар. източен феодализъм.²⁶ Върховната собственост над земята и естествените източници на богатството принадлежи на мюсюлманската умма, изпълтена от държавата и нейния повелител, налице е тежък бюрократичен апарат, чиито административни и религиозни функции взаимно се проникват и допълват едни с други. Този апарат по думите на Енгелс има винаги само три ведомства: финансово — за ограбване на собствената страна, военно — за ограбване на собствената и чуждите страни, и на обществените работи — имащо грижата за възпроизводството.²⁷ Главна негова задача тук е поддържането на системата за напояване, имаща за Египет жизнено значение.

Характерният облик на османския феодализъм отразява и спецификата на социалната структура. В Египет, както и в останалите области въпреки липсата на съсловни ограничения (според исляма всички свободни мюсюлмани са равни) е налице ясно изразено социално-политическо неравенство. Обществото се разграничава на две политико-икономически неравноправни групи — на привилегировани „големци“ (кибар) и на низини „малки хора“ (сигар). За разлика от западния феодализъм тук е характерна сравнително лека вертикална мобилност и съответна неразвитост на хоризонталните социални връзки, при което всички поданици на султана са равни или, както отбелязва Н. А. Иванов, „в еднаква степен безправни“²⁸.

²⁵ F. Charles - Roux. Les origines..., p. 41.

²⁶ Еж. М. Godelier. La notion de "mode de production asiatique" et les schémas marxistes d'évolution des sociétés. Paris., 1964; Ф. Тöкеi. Sur le mode de production asiatique. Budapest, 1966. Обобщение на постигнатото прави В. Н. Никифоров. Восток и всемирная история. М., 1977.

²⁷ К. Маркс, Ф. Енгелс. Стч. Т. 28, с. 209; Т. 9, с. 152-158.

²⁸ Н. А. Иванов. О типологических особенностях..., с. 65.

إبراهيم عامر الأرض والفلاح، المسألة الزراعية في مصر، القاهرة 1958

Най-ниско в обществената пирамида стои главната производителна сила — египетският селянин, фелахът. В рамките на основната социална и стопанска единица — общината, той обработва със собствени сечива, постоянно или чрез преразпределение парцел земя. Общината е солидарно отговорна за събирането на данъците и фелахът не може да я напусне без разрешение, нито да се отклонява от ангария при чифликчията или без под страх от най-сурово наказание. Селяните по брега на Нил обработват една от най-благодатните почви, но получават нищожна част от нейните плодове, тъй като са подложени на рядко срещани в историята грабеж и експлоатация. Фелахът издържа господстващата върхушка, осигурява материалните ресурси на страната и дава принос за хазната на империята. За тази цел апаратът за контрол и насилие достига до всяка община. Основният поземлен данък се разпределя на три части — за османската хазна средно около 20%, за местния управител бей около 10% и близо 70% остават за „мултазима“ — откупвач на самия данък.²⁹ Освен данъците, и ангарията, наемите за предоставяна за обработка земя фелахът плаща всевъзможни други такси и тегоби. Съвременниците сочат, че той е изложен на неограничен произвол, че на него се гледа като на обработващо земята животно.

Трудовото население в градовете се състои от дребните занаятчии и търговци, обединени в еснафи, играещи ролята на низови административно-стопански звена. Държавната власт повсеместно и с подробности регламентира и контролира дейността им — правилата за занаятчийско производство и търговия, доставките на суровини и тяхната обработка, разпределението и оценката на продукцията.³⁰ Това население е подложено на непрекъснатия произвол на администрацията и мамелюците. Характерен признак за настъпилния упадък е намаленият брой на производителите за сметка на ориенталския лумпенпролетариат и на заетите в обслужващия върхушката сектор — домашна прислуга, бръснари, теляци, певци, наред с дервишите и просяците, част от които даже са обединени в свой еснаф. Все още съществува и робство — прислужници и наложници, довеждани от Судан и Абисиния, но повечето от тях в края на краищата биват освобождавани.

Господстващата върхушка представлява съвкупност от експлоататорски прослойки, опиращи се на монополното владение на земята от държавата като нейни преки и косвени пълномощници. Главните сред тях се

---

²⁹ Political and Social Change..., p. 91-103.

³⁰ G. B a e r. Popular Revolt in Ottoman Cairo. - Der Islam, Berlin, october, 1977, p. 213-214; A. R a y m o n d. Artisans et commercants au Caire au XVIII s. Damas, 1973-1974. Красноречиво и добре документирано описание въз основа на наблюденията на съвременниците прави П. О л д р и д ж, Каир, М., 1970, с. 97-112.

оформят от членовете на военноемминистративната организация и от духовенството.³¹

Характерно за Египет за разлика от останалите османски провинции е ръководното място, което заемат във върхушката мамелюците, войници-роби, довеждани в ранна възраст от Кавказ, Туркестан и Балканите. Те възлизат на десетина хиляди души и се групират в отряди с различна численост около „домовете“ на произхождащите от тяхната среда и издигнали се бейове. Десетина от най-видните сред тях излъчват „шейх ул-белед“, който е истинският управител на Египет. Те оглавяват и 24-те области, на които е разделена страната, като са не само представители на властта, но и нейно възплъщение. При съществуващото номинално владение на земята от султана главна форма на феодалната собственост е „илтизамът“ — даване временно или пожизнено на парцел при условие, че използващият го „мултазим“ внася в хазната изискваните от него поземлени данъци или изпълнява определена длъжност. Полученият участък мултазимът дава под аренда или задължава фелаките да го работят ангария. Чрез илтизамите, с които се разпореждат, чрез пряко предоставените им освободени от данъци парцели мамелюците владеят около 2/3 от обработваемата площ.³² С богатствата на египетската земя, със живота и съдбата на нейното население се разпорежда върхушка на каста от чужденци, които по оценката на европейския пътешественик Волней в „положението си на царе носят души на роби“³³. Класовото подтисничество и противоречия в селото се изострят от етническите различия между господстващите феодали чужденци и египетските селяни.³⁴

Другата основна феодална прослойка е местната арабска. Това са най-видните фамилии на улемите, свързани с функциите на съдопроизводството, религиозния култ и образованието. Те разполагат с илтизами, но основа на могъществото им са доходите от вакъфите, които те управля-

---

³¹ М. М. С м и л я н с к а я. Структура и еволюция господстващия класа Близного Востока на рубежа нового времени. — Народы Азии и Африки, 1978, 3, с. 69; А. Р. А б д у л Ра х м а н. The Ottoman rule and its effect on Egyptian Society (923-1213 A.H., 1517-1798 A.D.). — Journal of Asian and African Studies, Tokyo, №13, 1977, p. 67-76.

³² О генезисе капитализма..., с. 254. За системата "илтизам" вж. у S. J. S h a w. The Financial and Administrative Organisation and Development of Ottoman Egypt 1517-1798, Princeton, 1962.

³³ J. et S. L a s o u t u r e. Egypte en mouvement. Paris, 1962, p. 37.

³⁴ В. И. Л е н и н. Соч. Т. 18, с. 401.

ват или дават под аренда. В градовете притежават значителна недвижима собственост, имат приходи от ръководството на еснафите и на религиозните братства. Докато богатството на мамелюка е свързано с личния му успех, това на шейховете се трупа от поколения. За разлика от другите господстващи прослойки, сравнително „открити“ за хора от най-различен произход, тази върхушка се характеризира с известна „съсловна“ затвореност. Към нея спадат най-вече шейховете, претендиращи, че водят родословието си от фамилията на Мохамед, видните богослови и ръководители в Ал-Азхар.

Най-широка прослойка сред господстващата върхушка и нейн пряк инструмент за потискане и експлоатация съставляват средните и низшите военни — мамелюци и еничари, представителите на административния апарат — надзиратели, контрольори, данъчни агенти, писари, както и на религиозния култ и съдепроизводството — ходжи, кадии и др.

Сърперник на бейовете мамелюци и шейховете, особено в южните райони, е арабската бедуинска върхушка. Ръководените от нея племена, в които господствуват патриархални порядки, се занимават със скотовъдство, керванджийство и грабеж на уседналото население, но избягват считаното за унижително примесване с него освен при отвличанията. Постепенно от нападения тази върхушка преминава към по-систематична експлоатация чрез налагането на „покровителство“ на общините, с което влиза в конфликт с мултазимите и бейовете.³⁵

Характерна черта на върхушката е нейната етническа пъстрота и рязко разграничаване на функциите. Мамелюците успяват да отдалечат религиозните първенци от управлението и изцяло да го монополизират. В Кайро при случая се свиква управителното тяло — „диван“, съставен от десетина най-видни мамелюци и неколцина шейхове. Решават мамелюците, от шейховете се иска да подкрепят надделелия при борбите за власт клан. Между двете прослойки се създава симбиоза поради взаимната нужда от поддържане на господството в обществено-политическия и духовния живот. Тясното преплитане на двете сфери предизвиква и сърперничество. От средата на XVIII в. шейховете и улемите от известната джамия и университет ал-Азхар, представляващи и своеобразна интелигенция критикуват мамелюшкия сепаратизъм, настояват за подчинение на султана халиф в името на единството на Османската империя, опора на исляма. Налице са и отделни опити, все още подавяни в самото начало за привличане на градските низини и фелахите в стремежа към ограничаване на мамелюшкото всесилие.³⁶

Социалната разноликост на населението се съчетава с етническата и то най-вече в градовете. Основно и определящо египетския народностен облик ядро са фелахите — исламизираните потомци на древните египтяни с примеси от преминалите завоеватели, предимно от арабите, от които приемат езика, религията и културата. На границата между семитската и негроидната раса фелахът не може да бъде отнесен нито към едната, нито към другата и представлява най-вече примес от тях двете.

³⁵0 гезезисе капитализма..., с. 253.

³⁶

سید حامد النساج، مصر... ص 68 - 74

Коптите са съхранили християнската религия потомци на древните египтяни. Те говорят арабски, антропологично и битово са почти идентични с мюсюлманите, в градовете и селата те се занимават предимно със занаятчийство и търговия, заемат видно място в данъчния апарат. Коптите-писари, т. нар. „сарафи“ предават от баща на син водената и позната само на тях поземлена регистрация — „рузнаме“, считана за държавна тайна.³⁷ Монополът върху длъжността дава значителни материални облаги и предизвиква враждебността на фелахите. Богатите копти в градовете са търговци и посредници, в техни ръце са и откупените приходи от митниците. Така коптската общност, представляваща около 1/10 от населението и подчинена в религиозно правно отношение, се разграничава и социално — различия, които поддържат взаимната отчужденост.

В градовете живеят и други етнографски и религиозни групи: сирийци-маронити, несторианци от Месопотамия, евреи, арменци, няколко стотин европейци. Те се занимават с търговия и посредничество, частично с лихварство, а гърците — с мореплаване и транзит. Всяка община обитава отделни, оградени със стени квартали със свои традиции и вътрешен живот.

Класиците на научния социализъм разглеждат процесите на формиране на народности и нации като резултат от сложни взаимоотношения между отделните социални и етнически групи, основани върху класовата борба. В навечерието на френското нашествие населението по брега на Нил говори общ език и изповядва в мнозинството си една религия. Подобно на Европа, където смесването на победеното селско и градско население довежда до претопяването на германските вождове завоеватели и техните отряди, и тук повечето от дошлите в ранното средновековие арабски бедуински племена са асимилирани по бит и социална структура от превзхождащото ги по материално и духовно равнище коренно население. От своя страна те му налагат впоследствие своята култура и език. Извън пълната асимилация остават малки етнографски групи от двата етнически компонента на египетската народност — бедуините и коптите:

От демографска гледна точка египетското население може да се смята за стабилизирано, което е един от главните фактори за народностното му оформяне. Този процес протича при изключителни географско-природни условия — едва ли другаде по света те са толкова благоприятни за изграждане на единна държава. Оазисният характер на долината на Нил налага силни централизиращи икономико-политически функции на властта поради жизнената нужда постоянно и в големи мащаби да се организира напояването. От VIII до XVI в. процесът на народностно оформяне протича в рамките на самостоятелна държава, а по-късно в икономико-политически обособена област от Османската империя. Това време може да се счита за период на окончателно оформяне на египетската народност със свой типичен начин на живот и бит, етнически, културен, езиков и расов облик.

От турското завоевание до края на XVIII в. процесът на народностна консолидация среща големи трудности и спънки. Решаващото препятствие се корени в спецификата на разложението на феодалната система, при което се усилва паразитният характер на господстващата класа и се рушат производителните сили. Намалява простото възпроизводство — в

³⁷ G. H a n o t a u x. Histoire... T. V, p. 80-82.

края на XVIII в. в страната се произвежда само 1/4 от земеделската продукция през античността. За два века населението на Египет намалява почти наполовина и възлиза на около 2,5 млн. души.³⁸ В същото време обемът на поземления данък нараства от 50 на близо 412 млн. пари, което е чувствително увеличение въпреки намаляването на златното и сребърното съдържание на монетите.³⁹

Настъпилата криза се чувства осезателно и в градовете. Разорението в селското стопанство, откриването на морския път за Индия, пиратството по Средиземно море ограничават международните връзки на страната. От Египет като транзитен пункт продължава износът за Европа на слонова кост, злато, перли, подправки и коприни от Африка и Азия наред със собствената селскостопанска продукция. Значителна част от нея се разменя срещу манифактурни европейски произведения, като оръжие, стъкло, луксозни предмети, изцяло употребявани от върхушката. Проявява се отбелязаният от Адам Смит нееквивалентен характер на размяната, който предизвиква засилена експлоатация на феллахите и спъва икономическата активност в градовете. Като последица тяхното население стагнира. Катастрофално е положението на пристанищата — бившата милионна Александрия наброява едва 20 хиляди души. Кайро запазва мястото си на център на политическия и обществения живот, но е значително намален — около 300 хил. жители, и провинциализиран. Съвременните европейски пътешественици говорят за пустеещи развалини, за улици и пазари, пълни с просешки тълпи, за царящо насилие и жестокост.

Най-характерен израз на оказваното от загниването на феодализма влияние върху народностната консолидация е дейността на върхушката. Мамелюците, както и отделни части от малобройната турска администрация са типично чуждо тяло в народностния ансамбъл. Те нямат други интереси освен обогатяване, не подбират средства в ограбването на страната и населението, от които са напълно отчуждени. За близо хилядолетие престой мамелюците остават пришълци, без собствено поколение.⁴⁰ На обективно необходимата за напредъка централизация на властта и управлението те противопоставят своето надмощие и произвол в областите и илтизамите, занемаряват напояването, засилват грабежа. Предизвиканият упадък спъва прогреса във вътрешното разделение на труда и диференциация в общината. Несигурността на пътищата и нарастващите такси ограничават размяната между областите, като насърчават възпиращата напредъка тенденция към натурално самозадоволяване и изолация.

Стагнацията в развитието на производителните сили, икономическият упадък и политическата нестабилност пречат за развитието на феодалните отношения да се оформи нова и жизнеспособна класа, каквато е буржоазията. По този повод Ф. Енгелс отбелязва, че „турско,

³⁸ История национально-освободительной борьбы народов Африки в новое время, М., с. 158.

³⁹ Political and Social Change..., p. 97-98.

⁴⁰ P. V a t i k i o t i s. The Modern History..., p. 24-31.

както и всяко друго източно господство е несъвместимо с капиталистическото общество“. Принадената стойност с нищо не е гарантирана от хищните ръце на сатрапи и паши и „отсъства първото условие за буржоазна предприемаческа дейност, а именно сигурността на търговеца и неговата собственост“⁴¹. Лихварството съществува в ограничени мащаби, тъй като ислямът го забранява на правоверните. К. Маркс посочва, че то не е в състояние да измени докапиталистическите начини на производство, а при неговите азиатски форми не може да предизвика друго освен корупция и упадък.⁴² Появяващите се на икономическата сцена елементи на буржоазните отношения не се възпроизвеждат системно. Задълбочава се и социално-етническата хетерогенност поради неравномерното развитие на различните етнографски групи. Сред ръководната върхушка не могат да кристализират основани на буржоазната собственост общи интереси, които да предизвикат стопански подем и дадат тласък за вътрешнокласова етническа интеграция. В икономическия живот значителна роля играят немюсюлманите, но те са религиозно потиснати и подложени на ограничения. Между тях и местната мюсюлманска върхушка съществува съперничество, голяма е и класовата пропаст, разделяща ги от мнозинството от населението. Тези противоречия не позволяват на немюсюлманската прослойка, очертаваща се като носител на нови прогресивни отношения, да ги прокара в цялото общество, да оглави фронт за борба срещу феодалните порядки и носители, която борба да стимулира националния процес.⁴³

Съветският учен В. Б. Луцки и особено египетският изследовател И. Амер подчертават, че в навечерието на европейското завоевание в Египет са започнали да се реализират възникналите предпоставки за развитие на капитализма.⁴⁴ Следва да се отбележи, че тази реализация върви мъчително и спорадично, обуржоазяването обхваща само отделни етнографски периферни и малцинствени групи от обществото и не е в състояние да даде тласък на процеса на национално оформяне. Благоприятните политически, географски, социални, демографски и исторически фактори, обусловили и съпътствували изграждането на египетската народност като етническа общност, характерна за феодален строй, от началото на XVI в. постепенно отслабват или изчезват, с което прекъсва по-нататъшният процес на нейната консолидация. В края на XVIII в. няма условия за преобразуването ѝ в буржоазна нация. Тя се намира в криза и липсата на общностно самосъзнание става характерна нейна черта.

Липсата на египетско общностно самосъзнание ясно проличава в идейно-духовната надстройка. Тя следва общия икономико-политически упадък, загубата от Египет на престижното място на център на арабската

⁴¹ К. Маркс, Ф. Енгелс. Съч. Т. 22, с. 31.

⁴² К. Маркс, Ф. Енгелс. Съч. Т. 25, ч. II, с. 140.

⁴³ Д. П. Мнцкевич. Буржоазия Османской империи..., с. 11, 25, 27; срв. К. Маркс, Ф. Енгелс. Съч. Т. 9, с. 27.

⁴⁴ О. Реневице. Капитализм..., с. 407-408; ص ٨٢ ابراهيم عامر، الأرض...

и ислямската култура. Засилва се суфизмът — религиозният мистицизъм, отричащ постиженията на рационалната арабска мисъл в периода на нейния разцвет: Странствуващи дервиши, освен че поддържат фанатизма и суеверието, привличат населението в различни секти и братства, които водят до психически разграничения между отделни негови групи. Турският език става официален, но се говори от съвсем малка част, сериозно спада равнището на науката и образованието. Настъпва своеобразен провинциализъм, при който вместо на класически арабски се появяват произведения на говоримия диалектен език. В противоречие с исляма се почитат локални светии, чествуват се празници, наследени от фараонско време. При настъпилния общ упадък засилването на местните традиции като белези на египетската етническа физиономия не може да стимулира утвърждаването на народностната самоличност на населението, нито духовно да го обедини.

В навечерието на френското нахлуване в Египет неговите жители вместо общностно солидарни се разграничават взаимно на мюсюлмани и християни, на каирци и фаюмци, на фелахи и араби (наименование, давано на бедуините), на сунити и алауити, на гърци и маронити. Фелахът гледа с опасение на бедуина, крие реколтата си от мултазима мамелюк, сарафа-копт и турския ага. Вместо към съвместни действия инстинктът му за самосъхранение го насочва към изолация и отчужденост, задържащи феодалните порядки.

Пълното надмощие в градовете на корпоративното, религиозното и етническото разделение прикрива класовите противоречия и борба, като ги канализира в своите често пъти организирани рамки. Въпреки това кайрските низини често се бунтуват. Най-известни са техните въоръжени надигания през 1678, 1711, 1722, 1731, 1778 г. и др. Често пъти обаче градското население се превръща в инструмент на оспорващите властта си мамелюшки и еничарски групировки. Създадените от тях „партии“, най-известните от които са на фикарити и касемити, изразяват съперничеството си чрез привързаността към отделни отбори в провежданите зрелищни военни турнири. По този повод ал-Жабарти отбелязва с горчивина, че ненавистта между тези „партии“ се предава от господарите на робите и слугите, от бащите на синовете и е причина за много насилия и престъпления.⁴⁵ В градовете и селата безпрекословно се зачита само върховният властител — султанът на османлиите и халиф на правоверните. Неговият престиж, без да се съпътствава с реална власт над страната, скоро при чуждото нашествие ще проличи с цялата си мобилизираща сила.

* * *

След отблъскването при Мансура през 1250 г. на оглавените от Луи IX кръстоносци Египет и Близкият Изток остават въвн от амбициите на френските крале. От средата на XVI в. техните погледи отново се насочват

⁴⁵ G. В а е г. Popular Revolt in Ottoman Cairo..., 213-242;

Л. О л д р и д ж. Каир..., с. 100; А. Р а у ш о н д. Une „Révolution au Caire sous les Mamelouks, La Crise de 1123/

1711, - Annales Historiques, N°6, 1965, Le Caire, p. 95-120.

към него и чрез предоставените от султана капитулации европейските търговци получават редица привилегии. Колониалната експанзия към Индия очертава Близкия Изток като естествен междинен пункт. В края на XVII в. в изложение до Луи XIV Лайбниц предлага тяхното завладяване.⁴⁶ Завоевателните стремежи на френските крале след 1789 г. се поемат от утвърждаващата се буржоазия. Тя цели да превърне Средиземно море в свое, да овладее неговия северноафрикански и западноазиатски бряг. Този стремеж, съпроводен с експанзията в Европа, среща противодействието на Англия и поражда упорито съперничество.⁴⁷ В настъпилния двубой Египет и Левантът заемат важно място и към района се обръщат двамата най-видни френски държавници — политикът Талейран и военачалникът Наполеон Бонапарт. И двамата считат, че неговото завладяване ще донесе както големи икономически изгоди, така и решаващи преимущества в борбата срещу Англия.⁴⁸

Предложенията на Талейран и Бонапарт срещат положителен отзвук.⁴⁹ Деловите и политическите среди виждат перспективите от „оползотворяването на една от най-плодородните страни в света“⁵⁰ и възстановяването на естествения път към Индия. Обществеността се вълнува и от лозунга за разпространяване и тук на прокламираните от революцията идеи, въпреки че укрепилата се буржоазия все повече ги лишава от републиканското им хуманно и прогресивно съдържание.⁵¹ В началото на 1798 г. е взето решение за организиране поход към Египет.

С Наполеон тръгват прославилите се генерали Жуно, Бертие, Лан, Мюра, Клебер, забележителните учени Монж, Бертоле, Сент Илер, Кон-

---

⁴⁶Подробно и изчерпателно изследване на въпроса: F. S h a r -
l e s - R o u x. Les origines..., 1910.

⁴⁷В. Б. Луцкяк и И. Новая история..., с. 34.

⁴⁸C. de la Jonquière. L'Expédition..., Т. I, р.
154-168.

⁴⁹Подробно за политическата подготовка в страната и на между-
чароцната арена: G. L a s o u r - S a u e t. Talleyrand.
Vol. I, Paris, 1933.

⁵⁰L. B r e h i e r. L'Egypte de 1798 à 1900, Paris, 1900, р.
24. Цит. по: A. de V i d a s. Premier impact européen
en Afrique musulmane, Bonaparte et l'Egypte, thèse de Di-
plôme /dact./, Collège d'Europe. Bruges, 1967-1968, р. 46.

⁵¹А. С о б у л. Проблема нации в ходе социальной борьбы в
годы Французской буржуазной революции. - Новая и новейшая
история, №6, 1963, с. 57.

те, Ларей и др.⁵² Към Египет се отправят на близо 400 кораба повече от двеста учени, лекари, инженери и техници, специална библиотека, лаборатории и инструменти, печатница и даже няколко аеростата и една 32-хилядна закалена в сраженията армия.

Изтокът вълнува Наполеон през целия му живот. Той се възхищава от Мохамед, а по-късно ислямът ще бъде сред постоянните теми за разговор по време на заточението му на остров Света Елена.⁵³ В тази религия Наполеон вижда достойнства и най-вече удобства — тя не разделя, а слива в едно божието и кесаревото, като налага на държавната и верската общност безусловно подчинение и доверие към изпълняващия я ръководител. Трезв прагматик и неударжим фантазьор, 29-годишният генерал се отправя към Египет като завоевател и почитател. Бонапарт мечтае да повтори подвизите на Александър, да създаде обширна държава и влезе в Париж през Дамаск, Истанбул и Виена. Той също се надява, че намирайки съюзници в лицето на угнетените и недоволните, неговите войници ще станат авангард на велика армия на освобождението, в която ще се слеят въстаналите араби, гърци, перси и индийци, че „няма да има по света сила, която би могла да прогивостои на тази съкрушаваща лавина“⁵⁴.

Добре организирана и комплектувана експедицията отплава в края на май 1798 г. Започва „една от най-удивителните и трудно обясними страници“ от живота на Наполеон.⁵⁵ Ескадрата завладява по пътя Малта, избягва срещата с английската флота и на 1 юли достига Александрия. Опитът на малочисления гарнизон и население за съпротива е преодолян без усилия. Същия ден е отправен прочутият Манифест, в който между другото се казва:

„В името на Аллах . . . от името на Френската република, основана на свободата и равенството, командуваният френска армия Бонапарт обявява на жителите на Египет, че от далечни времена. . . сбирщина роби, купени от Грузия и Кавказ, тиранизираха най-хубавата страна на света, но всемогъщият Аллах заповяда тяхната власт да бъде унищожена.

Египтяни (народи на Египет — във френския текст) ще ви кажат, че съм дошъл да разруша вашата религия. Не вярвайте! Отговорете, че съм дошъл . . . само да ви възвърна правата срещу узурпаторите, че се покланям на Аллага повече от мамелюците, почитам Пророка и великия Коран. Отговорете, че всички хора са равни пред Аллах, че само умът, добродетелите и знанието ги отличават помежду им. . .

Със съдействието на Милосърдния отсега и занаяпред всеки египтянин може да достигне най-високи длъжности и почести. Вашите дела ще управляват най-образованите, справедливите и умните сред вас. Ще се подобри положението на цялата нация („умма“). Имаше преди на египетската земя

⁵² *شيد حامد النجاج ، مصر... في VII - VIII* ; J. Herold. *Napoleon en Egypte...*, p. 47.

⁵³ J. et S. Lascouture. *Egypte...*, p. 40.

⁵⁴ А. Манфред. Наполеон Бонапарт. М., 1971, с. 206, 212.
L. Madelin. *La Révolution*. Paris, 1918, p. 505-517.

⁵⁵ А. Манфред. Наполеон..., с. 202.

(вие имайте — във френския текст) големи градове, широки канали и оживена търговия. Кой разруши всичко това ако не алчността и тиранията на мамелюците. . .

Кадии, шейхове, имами, чорбаджии, видни хора на страната, кажете на народа, че французите са също искрени мюсюлмани (истински мюсюлмани — във френския текст), приятели на истинските мюсюлмани, приятели на негово величество турския султан. . .

Тези жители, които незабавно преминават на наша страна, ще бъдат повишени в длъжности и положението им ще се подобри. . .

Всяко село, което встане срещу френската армия, ще бъде опожарено. . .

Всички египтяни ще благодарят на Аллах за избавлението от властта на мамелюците и високо ще извикат: Слава на султана на Османската империя, слава на френската армия, проклетие на мамелюците, щастлива съдба на египетската нация — „умма мисрия“ (народа на Египет — във френския текст).⁵⁶

В. Б. Луцки посочва, че в Манифеста „Идеите на френската революция причудливо се преплитат със заплахите на колониалния завоевател и с циничната демагогска игра, с религиозните чувства на изостаналото население“⁵⁷. Наполеон сам ще нарече този документ по-късно шарлатанизъм на най-високо равнище.⁵⁸ Тези оценки не намаляват историческото значение на Манифеста.

Египетското население е почти изцяло неграмотно и малко хора пряко се запознават или научават за Манифеста, разпространен в 8 хил. екземпляра.⁵⁹ Той не предизвиква положителен отклик. Френското дебаркиране се възприема като нахлуване на неверници. Мамелюците се опитват да организират съпротивата, но навсякъде са отблъсквани без особени трудности. Френската армия планомерно овладява делтата на Нил и по неговия ляв бряг се насочва на юг към Кайро. В генералното сражение край подстъпите на града на 21 юли, влязло в историята като „Битката при пирамидите“, масиратата фронтална атака на мамелюшката конница е посрещната от артилерийски огън и бойното каре на гренадирите. Разгромени, мамелюците се пръсват и отстъпват към Сирия и Горен Египет. Французите

⁵⁶ لوييس عوض، المؤثرات... ج ٢، ص ٥٢-٥٠، френският текст на Манифеста: Oeuvres complètes de Napoléon, T. II, Stuttgart et Tubingue, MDCCCXII /1822/, p. 385-387, превод на руски в А. Д. Д ж а б а р т и. Египет..., с. 54-56; Сравнителен анализ на френския и арабски текст прави А р - Р а ф и и

عبد الرحمن الرافي، تاريخ الحركة القومية... ج ١، ص ١٤-١٧

⁵⁷ В. Л у ц к и й. Новая история..., с. 34-35.

⁵⁸ E. compte de Las Cases, Mémorial de Sainte-Hélène. T. I, Paris, 1948, p. 504.

⁵⁹

لوييس عوض، المؤثرات... ج ٢، ص ٥٧

влизат в Кайро. За няколко месеца Бонапарт установява окупационното управление. Като прокламира съюза си със султана, той успява частично да привлече към сътрудничество част от местната върхушка, опирайки се на християнските малцинства и най-вече на коптите.

Във външнополитическо отношение опитът на Париж да убеди Портата, че френското настъпване в Египет цели възстановяването на властта на султана, завършва без успех. Като се противопоставя открито на нашествието и започва подготовка за неговото отблъскване, Османската империя в значителна степен предопределя съдбата на експедицията.⁶⁰

Демонстрациите на приятелство и изявленията за готовността на армията да приеме исляма се съпровождат с реквизиции и репресии срещу проявилите непокорство. Египтяните се надигат, окуражени от разгрома на френския флот при Абукир и насърчени от обявената от султана „свещена война“ на пришълците.⁶¹ В края на октомври под ръководството на част от шейховете от ал-Азхар и на низшето духовенство избухва стихийно въстание в Кайро. При потушаването му загиват няколко хиляди души, а прочутата джамия е осквернена. Вълненията се пренасят в провинцията и са съпроводени със сурови наказания.⁶²

В началото на 1799 г., стремежки се да предотврати готвещия се поход на султанските войски, Бонапарт начело на 13-хилядна „Египетска армия“ нахлува в Сирия. След упорити сражения са завзети Газа, Яфа и Хайфа.⁶³ Френското напредване е спряно при крепостта Сен Жан д'Акр, която издържа 70-дневна обсада. На 20 май, претърпял първия си неуспех на бойното поле, Бонапарт дава заповед за отстъпление.

При завръщането си в Египет Бонапарт заварва повсеместни бунтове. Мамелюшки отряди и бедуините, в които нашествениците срещат непреклонен враг, унищожават цели военни подразделения. Надигат се масово и селяните. В тази обстановка в края на юли 1799 г. френските войски разбиват подпомогнатия от английската флота турски десант при Абукир.⁶⁴ На 25 август Бонапарт тайно отплава за Франция.

Назначеният за заместник ген. Клебер вижда безперспективното положение и поема курс на евакуация при възможно най-малко загуби. Започналите в началото на 1800 г. преговори с настъпващата турска армия се провалят и французите ѝ нанасят редица поражения.⁶⁵ През март избухва второто кайроско въстание. Въстанниците проявяват упоритост и след

---

⁶⁰ L e w i s. The Impact of French Revolution in Turkey. - Journal of World History, Vol. 1.1. /July 1953/, p. 122.

⁶¹ G. d e l a J o n q u i è r e. L'Expédition..., Т. II, p. 464-469.

⁶² А. а л - Д ж а б а р т и. Египет..., с. 102-108.

⁶³ А. М е н ъ р е д. Неполен..., с. 217-221; J. S o r e l. L'Europe et la Révolution..., p. 445-448.

⁶⁴ G. H a n o t a u x. Histoire... Т. V, p. 433.

⁶⁵ Цак там, с. 475-480.

повече от едномесечна борба са принудени да капитулират, изоставени от своите ръководители — турски офицери и мамелюци. Редица квартали са разрушени от сраженията, на града е наложена огромна контрибуция.⁶⁶ В обстановката на бунтове и репресии по цялата страна в средата на юли от терорист е убит ген. Клебер. Командуването е поето от приелия исляма ген. Жак Абдаллах Мену. Въпреки безнадеждното положение той обявява Египет за френско колониално владение. Актът не може да скрие икономическата разруха, постоянните вълнения, конфликтите сред командния състав, недоволството на войниците, настъпващия крах. През март 1801 г. започва англо-турска кампания. Обградени в Кайро и Александрия, френските войски през юни и август капитулират. Месец по-късно остатъците от отпарилата се начело с Бонапарт „Източна армия“ са натоварени на кораби и върнати във Франция. Оцеляла е приблизително половината от тръгналите преди повече от три години войници. По силата на подписания на следващата година мир Египет официално се връща под суверенитета на Високата порта, но този суверенитет става все по-формален.⁶⁷

Страната е окупирана от английски, султански и мамелюшки части, между които бързо настъпва конфликт. През 1803 г. англичаните отплават и мамелюците успяват временно да вземат връх, подкрепени от командира на албанския еничарски отряд Мохамед Али. През май 1805 г. избухва насочено срещу мамелюшкия произвол масово въстание на кайрското население, ръководено отново от шейхове и улеми. Те предават властта на Мохамед Али, който през ноември 1806 г. е утвърден от султана за паша на Египет. Бившият бакалин от Кавала отблъсква през 1807 г. английската интервенция, унищожава мамелюците през 1810—1811 г. и се превръща в едноличен владетел. През следващите две десетилетия Египет присъединява редица съседни земи, става решаваща и фактически самостоятелна политическа сила в Близкия Изток, оспорвайки успешно върховенството на султана. През 1840 г. европейските държави спират неговия възход чрез военна намеса, но от средата на миналия век е налице всестранен подем. Този път западният империализъм действа още по-решително — през 1882 г. страната попада по същество под британска военна окупация, като формално султанът запазва върховенството си върху нея до началото на Първата световна война.⁶⁸

II

Нацията е категория, свързана с новото време. Процесът на нейното оформяне (Nationsbildung — на немски по израза на Фр. Енгелс, Nation-Building — на английски, La formation de la nation — на френски) протича с различна интензивност в хода на утвърждаването на буржоазните отношения. При него преднационалните структури, характеристики и черти (социални групи, езикове и психически облик, териториална и политическа

⁶⁶ *سید حامد النساج، مصر... ص ۷۳ - ۷۴*; A. Thiers. Histoire du Consulat et de l'Empire. T. 2. Paris, 1874, p. 54.

⁶⁷ А. Н о в и ч е в. Вторжение Французов..., с. 120-122.

⁶⁸ В. Д у ц к и й. Новая история..., с. 42-54, 90-105, 136-200.

общност и др.) се развиват и променят, интегрират се около един или няколко решаващи елемента (най-често единната държава), които стават ядро и отличителен белег на оформящата се нация. „Раждането“ на нацията не е моментен, определен с календарна дата сбор на белези, които я характеризират, а преди всичко период, при който съставляващата я народностна субстанция придобива нова качествена характеристика, народността се превръща в нация.

Процесът на национално оформяне е резултат от хода на цялостното историческо развитие. Всяка нация в този момент е „млада“, дори и да принадлежи към многовековна цивилизация, какъвто е случаят с египетската. Следователно тя също не е „хилядолетна“, а възниква в периода на утвърждаването в Египет на буржоазните отношения през първата половина на миналия век, като значителен дял за ускоряването на процеса на нейното оформяне има походът на Наполеон Бонапарт.

При разглеждането на влиянието на експедицията върху процеса на национално оформяне следва най-напред да се очертаят главните области от обществения живот, върху който тя оказва своето различно по характер и интензивност въздействие. Те са три и се намират в диалектическо единство с народностните структури, черти и белези. Кои са тези основни области? Основната е на материалната инфраструктура, която е пряко свързана с равнището на производителните сили. Другата област е на класово-политическата структура и взаимоотношения и третата — на идейната надстройка.

Измененията в материалната инфраструктура дават решителен подтик за ускорено развитие на производителните сили с всички произтичащи обществено-политически резултати.

Още от началото на своя престой французите обръщат голямо внимание на възстановяването на икономиката чрез поправка на изоставените канали и подобряване на напояването. Разпределението на водите между отделните парцели започва да се извършва под контрола на армията и се внася определен ред, който има положителен стопански ефект. Убедил се на място в жизненото значение на Нил за страната, Бонапарт възлага на учени, инженери и техници да разгледат възможностите за най-рационалното оползотворяване на реката. Така възниква идеята за построяване на водохранилища и язовири, които да намалят изключителната зависимост на селскостопанския цикъл от приливите и пълноводието. За практическото ѝ приложение се изготвят редица инженерни планове и проекти, чието осъществяване започва няколко десетилетия по-късно.⁶⁹

Следващата значителна стъпка са извършените проучвания на енергетичните и суровинните възможности на страната с оглед развитието на индустрията и занаятите. Отново погледът се насочва към Нил като основна енергетична база. Препоръчва се да се изгради промишленост, която да обработи селскостопанската продукция. Твърдението на Ватикютис, че французите желали да превърнат Египет в „Манчестер на Изтока“, е пресилено (истинският Манчестер вече създава затруднения за Лион), но факт е, че те обръщат внимание на съществуващите работилници и дребни манифактури, като се стремят да ги активизират.⁶⁹ Едновременно за нуждите на армията се предприема невиджано дотогава по размах изграждане

⁶⁹ P. V a t i k i o t i s. The Modern History..., p. 63.

на предприятия. Най-напред са построени вятърни мелници, които и до днес египтяните наричат „мелници на Бонапарт“. За кратък срок са открити работилници и манифактури за преработка на кожи, текстил и ушиване на униформи, за производство на барут, сапун, свещи, химикали и стъклария, за часовници, компаси и хирургически инструменти, за производство и ремонт на оръжие, като се стигне и до леярни на артилерията. Освен френски техници и военнослужещи в предприятията са привлечени и египтяни срещу заплащане. Това е начало на оформянето на местната индустриална работническа класа, освободена от цеховите и традиционните рамки. След няколкогодишно прекъсване, когато Мохамед Али започва отново да изгражда промишленост, той се обръща към придобилите във френските работилници опит египтяни. Създадената индустрия, в която през 30-те години на XIX в. са наети около 30 хил. души, става не само символ на египетската мощ и самостоятелност, но и решаващ стимул за националния процес.⁷⁰

По време на експедицията се извършват и редица други нововъведения — установена е медицинска и профилактична служба, открити са болници и аптеки, пощенски връзки и корабоплаване по Нил, въведено е редовно почистване и осветление по улиците, построени са нови пътища и сгради, паркове и разсадници, открит е монетен двор. Издаваният по време на престоя от командуването вестник „Египетски куриер“ непрекъснато публикува обявления и реклами за „открита фабрика за ликьор“ на площад Биркат ел фил, за „манифактура за всякакви тютюни“ близо до крепостта, за „фабрика за фини карти за игра“⁷¹ и т. н. Френската експедиция като че ли донеся в Кайро част от тогавашната парижка атмосфера. Тези нововъведения, свързани с преобразованията в материалната инфраструктура, естествено не могат веднага да бъдат възприети. Същественото е, че египетското общество влиза в пряк досег с тях и ги опознава, което улеснява значително тяхното въвеждане през следващите десетилетия.

Голямо значение за бъдещето на страната придобиват и резултатите от изследванията на създадения от Бонапарт „Египетски институт“. Неговите членове, едни от най-ерудитаните френски учени, са обект на множество анекдоти, но техните дела се оказаха далечпо-трайни и затъмниха блясъка на военните победи. Институтът публикува през периода 1809—1828 г. монументалния труд в 23 тома „Описание на Египет“⁷². Това е не

⁷⁰ M. F a h m y. La révolution de l'industrie en Egypte et ses conséquences sociales au XIX siècle (1800-1850). Leiden, 1954, p. 82-95.

⁷¹ J. H e r o l d. Bonaparte en Egypte..., p. 198; F. C h a r - l e s - R o u x. Bonaparte gouverneur..., p. 258-261.

⁷² Description de l'Egypte, ou recueil des observations et des recherches qui ont été faites en Egypte pendant l'expédition de l'armée française, Publié par les ordres de Napoléon le Grand..., Vol. I-XXIII, Paris, 1809-1822.

само енциклопедия, но и истински наръчник за конкретно управление на страната. Трудът е блестящо използван от полуграмотния албанец с изключителен държавнически талант Мохамед Али, който събира около себе си за съветници редица бивши участници в похода. Неговите реформи и политика са обективно насочени към изграждане на самостоятелна могъща държава.⁷³ Станал пълен господар на страната, Мохамед Али се възползува от направените по времето на експедицията икономически и демографски проучвания, карти и схеми, от предложенията за строеж на пътища, канали, водохранилища и селскостопански проекти, редица от които той осъществява.⁷⁴

Извършените промени в сферата на материалното производство и инфраструктурата наред с положената основа за по-нататъшни преобразования представляват първа стъпка на египетското общество към нови отношения. Направена под прякото въздействие на външен фактор, тази стъпка е и начало на процеса на неговата „европеизация“, т. е. на изграждане на материална производствена база и на навлизане на елементи от капитализма, които са фактор и катализатор за националното оформление.⁷⁵ Временно забавен след френската евакуация, този процес отново се разгръща през следващите десетилетия, ускорен от настъпилите в една или друга степен изменения в социално-класовата структура и взаимоотношения.

* * *

Наполеон Бонапарт разработва в навечерието на похода схема на действие и поведение. В нея се предвижда отношението към всяка от трите основни политически и социални сили в страната. Френският главнокомандуващ ги разграничава на: мамелюци, истински господари на страната, турска номинална администрация и тиранизирани „обитатели на реката Нил“, както той определя египтяните в прокламацията си до армията преди дебаркирането на африканския бряг.⁷⁶ Бонапарт вижда разноликостта на всяка от тези групи и отчита необходимостта да бъдат предприети конкретни мерки, които да засегнат всяка една от съставляващите ги про-

⁷³ عبد الرحمن الراجحي، عصر محمد علي، القاهرة ١٩٥١

M. S a b r y. L'Empire égyptien..., 1930; H. D o d w e l l. The Founder of Modern Egypt, A Study of Mohammad Ali, L., 1931.

⁷⁴ سيد حامد النسيح، مصر... ص ٧٧ - ٧٨

⁷⁵ По термине „европеизация“ вж. у: В. И. Л е в и н. Развитие основных течений общественно-политической мысли в Сирии и Египте /Новое время/ - М., 1972, с. 30; В. И. Л е в и н. Свч. Т. 2, с. 519; Т. 21, с. 549-550.

⁷⁶ G. H a n o t a u x. Histoire..., T. V, p. 262.

слойки. Схемата за действие е насочена към максимално и бързо укрепване на френското присъствие и господство, създаване на солидна негова административна и социално-етническа опора, превръщането на Египет в надеждно доходно френско владение, в политическа база за района и стратегически пункт за настъпление. По време на престоя редица страни от Наполеоновата схема претърпяват промени, но както той, така и неговите приемници съхраняват нейното съдържание и насоченост. Резултатите показват както проникателността на Бонапарт, така и допуснатите стратегически недооценки, обусловили и крайния провал на начинанието.

Експедицията за кратко време предизвиква невиджани по своя размах и дълбочина обществено-политически трусове. Ето как описва още първата година на френския престой неговият пряк свидетел ал-Жабарти: „Година на велики кръвопролитни сражения, забележителни събития, горестни произшествия и ужасяващи бедствия, година, когато нарасна злото, а изпитанията и негодите следваха едни след други, когато нищо не бе здраво и се наруши обикновеният ход на нещата, година на крушение на устоите, на непрекъснати ужаси, много промени, разстройство на управлението, огромни разрушения и всеобщо разорение. Напрежението достигна своя предел.“⁷⁷ Характерна е и оценката на самите французи. В броя от 3 термидор година VII на вестник „Египетски куриер“ четем: „Генералът държи войските в готовност, прави набори в страната и използва повече умение, отколкото сила. . . Възползва се от гражданското и религиозното разделение, за да привърже към себе си коптите, бедуините и селяните. . . Поправя пътища, мостове, канали. . . Раздава собственост, жени войниците си за девойки от страната, полага основи на нов граждански кодекс, съживява местните манифактури . . . установява училища за обучение на народа, военни колежи . . . накратко, той създава една нация“⁷⁸.

Редом с тази оптимистична констатация в броя от 10 вандемиер същата година в дописка по повод пристигането на керван с роби от Нубия се посочва, че „тягостното чувство, породено от вида на търговията с човешка плът, може да бъде смекчено само от надеждата да се види един ден философията и хуманизмът да постигнат триумф по бреговете на Нил“⁷⁹. Наполеон не отменя робството и сам в нареждане до ген. Дезе настоява да се закупят роби-суданци, за да създаде от тях войска част.⁸⁰

Тези и други действия опровергават твърденията най-вече на европейските историци, че Бонапарт се стреми, на първо място, да внедри сред египтяните идеите на френската революция.⁸¹ Френският командувач

⁷⁷ А. е л - Д ж а б а р т и. Египет..., с. 49.

⁷⁸ "Courier de l'Egypte", 3 Thermidor, VIIe année de la République, цит. по А. д е В и д а с. Premier impact..., p. 101.

⁷⁹ "Courier de l'Egypte", 10 Vendémiaire, VIIe année de la République, цит. по А. д е В и д а с. Premier impact..., p. 82.

⁸⁰ Oeuvres complètes de Napoléon, T. III, Stuttgart et Tubingue, MDCCCXXXIII (1823), p. 191.

⁸¹ F. C h a r l e s - R o u x. Bonaparte..., p. 27.

действува преди всичко прагматично. В някои области Наполеон и неговите приемници проявяват консерватизъм. В други действията им разклащат основите и дори помитат редица традиционни порядки, структури и институти.

В обществено-политическата област френското присъствие предизвиква значителни промени особено сред господстващата върхушка.

Още със своя Манифест Наполеон категорично посочва за главен противник мамелюците и отхвърля тяхното право на „илтизам“ върху египетската земя.⁸² Разгромът на кавалерията им в „битката при пирамидите“ се оказва не само решаваща военна победа, но и събитие с исторически последици. Нанесен е съкрушителен удар върху въоръжената сила на владеещата Египет феодална каста. Той е последван от едно систематично смазване на всички опити за организиране на отпор. Оцелелите мамелюци се спасяват с бягство в Сирия и Горен Египет, където по политически съображения е дадено покровителство на техния бей Мурад, признал френското върховенство над страната.⁸³ Военният удар е последван от решителни мерки за подкопаване на мамелюшкото политическо влияние и икономическа мощ. Те са отстранени от длъжностите в администрацията и като мюлтазими. Голяма част от земята им е секвестрирана, впоследствие конфискувана в полза на хазната наред с другото тяхно недвижимо имущество.

Действията на Наполеон целят да бъде отстранен от управлението на страната най-силният негов вътрешен претендент, лишавайки го от възможност за реванш. В края на експедицията остават няколко хиляди мамелюци, но тяхната каста, съкрушена военно и материално, изгубва най-видните си ръководители, своето вътрешно сцепление и престижа на непобедима сила.⁸⁴ След френската евакуация тя е безсилна да възстанови предишната си власт, мощ и привилегии и отстъпва пред Мохамед Али, който изтребва физически нейното ядро през 1810—1811 г. Така походът ликвидира продължилото близо половин хилядолетие господство на мамелюците над Египет, което не можа да осъществи отслабената Османска империя. Отстранен е един от решаващите икономико-политически фактори за феодалната разпокъсаност и нестабилност, които препятствуват националния процес.

Бонапарт правилно преценява, че въпреки многовековното си присъствие мамелюците са чуждо тяло в египетското общество. След тяхното изместване истинска гаранция за успех в управлението на страната и за привличането на населението е да се спечелят религиозните ръководители и представителите на местния нотабилитет. В писмо до Клебер главнокомандуваният е пределно ясен: „Като се овладее мнението на големите шейхове в Кайро, овладява се мнението на целия Египет и на всички ръководители, които този народ би могъл да има. Никой не е толкова опасен за нас, колкото шейховете, които са страхливи, не знаят да се бият, но като всички попове вдъхват фанатизъм, без самите да са фана-

⁸² لويس عوض ، المؤثرات ... ص ٦٢

⁸³ G. Hanotaux. Histoire..., T. V, p. 490-493.

⁸⁴ سيد حامد النساج ، مصر ... ص ٧٧

тици⁸⁵. Наполеон предприема политическа игра, целяща да превърне традиционната местна върхушка във фасада и инструмент на френското управление над страната и в използването на нейните ресурси. Шейховете и улемите съставляват ядрата на изградените по време на френското присъствие органи на местно управление — диваните, които функционират направлявани и контролирани от окупационните власти.⁸⁶

Това нововъведение среща противоречив отзвук. Преобладаващата част от духовенството, особено низшето, отказва всякакви връзки с неверниците, активно участва в борбата срещу тях и дава многобройни жертви. Друга част, както отбелязва съветският ориенталист И. М. Филщински, е „привикнала постоянно на компромиси в отношенията с чуждите управители“⁸⁷ и действа опортюнистично. Тя съзира изгодите от „колаборационизма“ и се стреми, балансирайки между окупационната власт и населението, да съхрани и утвърди авторитета си на негов представител и ръководител.

Френското присъствие създава обществено-политическа обстановка, която довежда до временно излизане на преден план на традиционната религиозна върхушка. Ограничените параметри на идейно-политическите ѝ възможности, нейният консерватизъм, напрегнатата обстановка и тясното поле за действие не ѝ позволяват да укрепне икономически, да си създаде по-реална социална опора. Религиозната върхушка не успява да се обуржоази, още повече, че френските власти посягат и на нейните доходи от вакъфите, с което я уязвяват. След овладяването на властта от Мохамед Али тя влиза в конфликт с него, което довежда до по-нататъшното ѝ отслабване, което се ускорява от проведената експроприация на вакъфите.

Религиозната върхушка се оказва неспособна да играе активна роля в процеса на националното оформяне и отстъпва мястото си на слоеве, чиято материална и политическа мощ нарастват в самия ход на ускореното след френското присъствие стопанско развитие. Отстраняването ѝ от политическата сцена засилва консервативните тенденции в нейните редове. На оформящото се египетско самосъзнание шейховете и улемите противопоставят догмата за ислямското единство. За разлика от Европа тук не се стига до конфликт. Той е избягнат чрез взаимни отстъпки. Религиозният елемент придобива изключително място в националната египетска и арабска идеология, а шейховете и улемите използват мюсюлманските догми, за да раздухват национализма.

Опирането на Бонапарт върху местната религиозна върхушка има противоречиви последици за процеса на египетското национално оформяне и осъзнаване. Те са положителни, тъй като укрепват позиции на представителите на местното население и предизвикват в техните редове споредични изяви на патриотизъм. Отчасти осъзнати, най-вече продиктувани от обстановката, тези изяви са предвестник на националната египетска самоличност и идеология.

Към третата прослойка от върхушката — бедуинските племенни вождове, Н. Бонапарт възприема гъвкава позиция. Неговата цел е да я неутрализира като елемент на несигурност за връзките между отделните области

⁸⁵ Oeuvres complètes de Napoléon. T. III..., p. 282.

⁸⁶ سيد حامد النساج، مصر... ص ۷۷

⁸⁷ А. ал - Д ж е б а р т и. Египет..., с. 23.

да ликвидира конкуренцията ѝ в ограбването на населението. Наред с това той се стреми да предизвика известно осядане на племената, като ги принуди да плащат определени данъци в добитък за нуждите на армията. В замаяна Наполеон оставя непокътнати вътрешноплеменните порядки и авторитета на вождовете, като им предоставя под формата на подаръци субсидии от хазната.

Тази политика довежда до половинчати резултати. Генерал Бертие споделя, че вождовете охотно приемат подаръците, „правят шумни демонстрации на благодарност, кълнат се във вярност и съюз и. . . завръщайки се в племената, ограбват всички срещнати французи“⁸⁸. За прекратяването на нападенията френската армия предприема наказателни акции. Освен суровите репресии и конфискацията на стадата става практика вземането на жени и деца за заложници, мярка, която сам Наполеон препоръчва като особено ефикасна.⁸⁹ Така френското присъствие довежда до отслабването на военната и материалната сила на бедуинските племена, до намаляване на тяхната самостоятелност и роля като фактор за нестабилност, спъващ социално-икономическото развитие. Започва да се очертава и процес на осядане и интегриране с околната етническа среда, което спомага за преодоляването на един от елементите на нейната разноликост.

Със стъпването на африканския бряг, прокламирайки своя съюз със султана, Бонапарт отначало се стреми да осигури подкрепата на османската администрация. Това е преди всичко средният и низшият административен и военно-полицейски апарат. Неговите представители в мнозинството си се излъчват от живеещите в страната турски семейства. Тази администрация, номинално подчинена на султана, фактически се намира под заповедите на мамелюците и Бонапарт се опитва да я откъсне от тях. Той се обръща благосклонно към „чорбаджиите“ — старшите еничерски офицери, изпраща послания до Портата, че е готов да посрещне вместо избягалия нов паша на Египет, като заявява (без да споменава за нови и реални прерогативи), че ще съхрани неговата предишна позиция. . .⁹⁰

Първоначалните резултати от този подход са положителни. Останалите турски чиновници и офицери, след като е проучено мнението и препоръките на шейховете и улемите от „Дивана“, са оставени да изпълняват предишните си функции, а други са назначени на овакантените от мамелюците места. Така те са включени в изградения окупационен апарат, но е установено подчинението им към диваните, които са пряк представител на местното население.

---

⁸⁸ G é n é r a l B e r t h i e r. Relation des Campagnes du Général Bonaparte en Egypte et en Syrie. Paris, 1801, p. 8, цит. по А. de Vidass. Premier impact..., p. 64.

⁸⁹ А. е л - Д ж а б а р т и. Египет..., с. 131, 139 и др. Oeuvres complètes de Napoléon. Т. II, p. 498; Т. III, p. 867, 684.

⁹⁰ Oeuvres complètes de Napoléon. Т. II, p. 397, 398, 400; Т. III, p. 273-274.

Скоро при настъпилния открит конфликт с Портата заподозрените във враждебност турски чиновници и офицери са безмилостно унищожавани. Бонапарт поема решително курс на замяната им с египтяни. Следват и други ограничения — отнемане на илгизамите, на правото да събират такси от търговци и занаятчии, с налагане на контрибуции и вземане на заложници.⁹¹ Конфликтът довежда и до пряко сблъскване по време на второто кайрско въстание, в което участвуват турски чиновници и офицери, подкрепяни от османската армия. До края на своя престой французите успяват в значителна степен да подменят турския елемент в администрацията. Оставени са тези, за които се счита, че са абсолютно лоялни и за които шейховете категорично твърдят, че са „местни хора“, т. е. че те в голяма степен са се интегрирали с египтяните.

Нанесеният удар върху османската администрация и нейните представители не е в състояние да я съкруши. В края на окупацията, когато мамелюците са изместени, а френската армия се изтегля, нейните представители даже преминават на преден план. През следващите десетилетия тя прераства в египетска бюрократична прослойка, която и до днес е фактор в обществено-политическия живот. Висшите турски чиновници започват да се интегрират и сливат с кохортата албански сподвижници на Мохамед Али и с част от оцелелите мамелюшки първенци. Тази военно-феодална върхушка изиграва двойствена роля в процеса на египетското национално оформяне. От една страна, тя изгражда армия и администрация, които се превръщат в гравитационен център и амалгама на националните сили, организира централизирана държава, която успява реално да се разграничи политически и икономически и в чиито рамки се осъществява процес на национално оформяне. От друга страна обаче, самата тази върхушка като неегипетска е етнически отчуждена от народа и от националните възжеления. Всичко това води до деформация в идеологическата надстройка на оформящата се египетска нация, като върхушката остана докрай чуждо тяло в националния ансамбъл. Ето как я описват Жан и Симон Лакютюр в навечерието на нейното отстраняване от революцията през 1952 г. „Албанска по произход, турска по нрави, английска по интереси, левантиска по концепции за обществен морал, френска по капризи, италианска по обкръжение . . . двор, в който се говореше на арабски само когато се нанасяха обиди.“⁹² Така антиимпериалистическата и антифеодална революция от 1952 г. в същност отстранява и последния остатък от чуждия елемент в управлението на страната, началото на който процес поставя преди повече от век и половина Наполеон Бонапарт.

Фелахите са сред първите, които пряко и осезателно чувствуват промените, настъпили с френската окупация. Наполеон е категоричен — Египет трябва да заплати за своето завоюване и окупация.⁹³ След проучване на финансовите порядки се очертава възможността египетското село да

⁹¹ А. а л - Д ж а б а р т и. Египет..., с. 215, 363, 377-378, 383, 399 и др.

⁹² J. e t S. L a s o u t i r e. Egypte..., p. 263.

⁹³ Correspondance de Napoléon I. vol. 32, Paris, 1858-1870, vol. XXIX, p. 427, цит. по J. H e r o l d. Bonaparte..., p. 222.

поеме по-голямата част от разходите. За тази цел се създава специален апарат. Своеволията отстъпват на регламентираното облагане на цялата реколта, данъците се обединяват и допълват с такси и реквизиции. За събирането им се грижи сарафът-копт, придружен от френски чиновник и военен отряд. При най-малката съпротива се изстребват цели села. Начело на въставащите повсеместно фелахи застават мамелюци, еничари, шейхове и улеми и даже обявяват се за „махди“ (пратеник на Алаха) ексцентричен син на марокански емир Маула Мухамед, което предизвиква особено безпокойство у Бонапарт.⁹⁴ Надигането на египетското село има характер на национална съпротива и приема формите на религиозна война срещу неверниците. Ръководено от върхушката, то не може да прерасне в движение за земя срещу феодалните порядки. След напускането на французите, селото отново изпада в политическа летаргия, за да се надигне отново срещу европейската намеса през 1882 г. и като основна сила на революцията през 1919 г.

Борбата на фелахите не води до разрушаване на феодалните порядки в селото, но самото френско присъствие им нанесе чувствителен удар. Сериозно е разклатена системата на илтизамите. За да се откъснат селяните от зависимостта им от мамелюшките мюлтазими, през септември 1798 г. френското командване издава разпореждане, според което на фелахите се дава право на „узуфрут“, т. е. пряко да присвояват голямата част от реколтата от обработваната от тях земя, която не им принадлежи.⁹⁵ Разбира се, след това тя ще бъде обложена с данък. По този начин с разклаща феодалната собственост в селото, като се въвеждат нови капиталистически отношения. Поради изостаналостта и общата враждебност това разпореждане получава съвсем ограничено приложение. Нанесеният ущърб на илтизамите обаче подпомога Мохамед Али не след дълго постепено да ги ликвидира. Земята става собственост на обединената около двореца върхушка, въплъщаваща и представляваща държавата, за да започне към средата на миналия век да преминава в частни ръце при условията на преход към капитализма. Именно тази издигнала се тогава заможна прослойка между фелахите става най-последователен поддръжник на идеите за национална независимост срещу посегателствата на империалистическите държави.

Ленин посочва, че в края на краищата националният въпрос се свежда до селския, като се има пред вид, че при съществуващите условия в селата живее мнозинството от населението, че то е „най-тежко подвижния“ слой в борбата за политическа свобода.⁹⁶ Експедицията не налага радикални преобразования, но разклаща феодалните порядки, поставя начало на навлизане на капиталистически отношения в тази най-консервативна стопанска област, с което облекчава условията за протичане на националния процес.

Френското присъствие се чувства особено осезателно в градовете и най-вече в центъра Кайро. Арабските съвременници посочват, че в ре-

⁹⁴ Oeuvres complètes de Napoléon. T. III, p. 184-186.

⁹⁵ سيد حامد النسيح، مصر... ص ٧٨

⁹⁶ В. И. Ленин. Стч. Т. 20, с. 413-414; Национальные процессы...; 1906.

зултат от разгрома на мамелюците се забелязва известно повишаване на „самочувствието на низшите класи“, дължащо се на непрекъснатите им контакти с френските войници, които се отнасят приятелски с тях, щедро заплащат за продаваните им стоки и оказани услуги.⁹⁷ Скоро обаче поради разпаления фанатизъм и наложени контрибуции отношенията се влошават.

Първото кайрско въстание бележи началото на упоритата борба на градските низини. При второто те се насочват и срещу всички сили, които се опитват да влезат в преговори с френските войски за прекратяване на съпротивата. Масите излъчват свои ръководители, като старейшината на търговския еснаф Махруки, занаятчиите Хадари и Баштили, сред въстаналите е и известният вече „махди“ Маула Мохамед със своите радикални проповеди. С. Х. Насаг счита, че по този начин ръководството на градските низини се поема от силите на „зараждащата се буржоазия“, което отговаря и на духа на времето.⁹⁸ В случая оформящата се буржоазна класа все още действа съвместно с широките градски низини, без да разграничава своите от техните интереси, като главната цел е отстраняване на чуждото господство.

В отговор на френската окупация на политическата сцена излизат за пръв път представители на класата, която се явява основна движеща сила в националния процес. Този факт не остава незабелязан от изследователите. Кайрското население, подчертава А. Сабри, бе изведено от вцепенението и „започна да играе роля в събитията, да се интересува от обществените дела . . . то извърши две революции срещу французите и вкувайки тази ужасна игра, извърши трета срещу установената от султана власт“.⁹⁹ Това стана през 1805 г. когато „масите правеха историята на Кайро, вместо да я понасят“.¹⁰⁰ Характерно е обаче, че оформящата се буржоазия, своеобразното „трето съсловие“ на египетската политическа сцена, не се разграничава рязко от религиозната върхушка и е склонна в повечето случаи да действа заедно с нея. Единодействието не ѝ позволява продължително време да издигне лозунги, очертаващи изключително нейните интереси, което влияе отрицателно върху процеса на оформянето на прогресивна и светска египетска национална идеология.

След експедицията градските низини заживяват по-интензивен живот. Извършените от френската армия разрушения на стените между отделните квартали като че ли символично отстраняват и преградите на феодално-етническата затвореност. Египетската градска буржоазия започва все по-активно да се изявява на икономическата и политическа сцена като фактор в националния процес, ускорявайки неговия ход и завършек.

Експедицията дава тласък за по-активни връзки между отделните етнографски общности, отбелязва началото на процеса на интеграция на значителни части от тях. Но и в тази област последиците не са еднопосочни и се коренят в „коптската“ политика на френските власти.

⁹⁷ N. T u r c. Chronique d'Egypte..., p. 45, ЦИТ. ПО А. А b - d e l - M a l e k. Idéologie et renaissance..., 232.

⁹⁸ ٧٦ - ٧٧ سيد حامد النجاج، مصر... ص ٧٦ - ٧٧

⁹⁹ M. S a b r y. L'Empire Egyptien..., p. 25-26.

¹⁰⁰ Political and Social Change..., p. 116.

Бонапарт обръща особено внимание на коптското малцинство. Той го счита за свой естествен политически съюзник поради изповядваната християнска религия и без колебание го използва като подпомагащ френското господство инструмент. Окупационната власт запазва финансовите позиции на сарафите, но ги подчинява на френски чиновници, дава предимства на богатите копти в търговията и посредничеството, като премахва стоящите пред тях забрани, но им налага и чувствителни контрибуции.¹⁰¹ Най-значителна политическа стъпка е създаването през май 1800 г. на коптски легион начело с произведения в чин генерал бивш сараф Якуб Ханна, влязъл в историята като Моалем Якуб.¹⁰²

Действията на французите спрямо коптското малцинство довеждат до укрепването на неговата търговско-лихварска върхушка, свързана с капиталистическото предприемачество. Тя е не само склонна, но и заинтересована от откъсването на Египет от Високата порта и сближаването му със Запада. Така тя би успяла изцяло да отстрани налаганата ѝ дискриминация и утвърди господстващото си положение в икономиката. Тези настроения довеждат до открит конфликт с мюсюлманите и засилват взаимния фанатизъм. И при двете въстания градските низини се насочват към християнските квартали и извършват насилия спрямо жителите им. При евакуацията си французите се придружават от копти, за които по-нататъшното пребиваване в родината става опасно.

През август 1801 г., евакуирайки се с френските войски на английски кораби, ген. Якуб води разговори за бъдещето на Египет с капитана на „Палас“ Едмъндс, който уведомява за тяхното съдържание британското командуване. По време на пътуването Якуб умира от треска и е погребан в Марсилия. Съхраненият в архивите на британския Форин офис отчет за разговорите е от изключителен интерес.¹⁰³

В разговорите Якуб заявява, че е част от „египетското пратеничество“ на група, наричаща себе си „братя на независимостта“. Това пратеничество се намира на път за европейските столици, за да изложи своите становища, като заявява, че говори от името на местното население на Египет, на хората, имащи дълбоки корени в страната, а не пришълци, като мамелюците, турците, магребците и др. Това пратеничество следователно претендира, че отразява исканията на египетското население, като не прави разлика между копти и мюсюлмани.

Якуб заявява, че Франция и Англия не са в състояние поотделно да господствуват над Египет. Това поражда помежду им изтощително съперничество и нито една от двете страни не може да се задържи продължително време тук. От друга страна, мамелюшкото и турското управление са донесли само нещастия за страната и населението категорично ги от-

¹⁰¹ G. H a n o t a u x. Histoire..., T. V, p. 336; Oeuvres complètes de Bonapart T. II, p. 426; T. III, p. 70, 72, 92 etc.

¹⁰² J. H e r o l d. Bonaparte..., p. 295-299; *لويس عوض، المبعوثات... ج ٢، ص ١٤ - ١٧*

¹⁰³ L'Egypte indépendante. Projet de 1801, Documents inédits, Préface de G. Douin, Société Royale de Géographie d'Egypte, Le Caire, 1924.

хвърля. Египтяните са възлагали големи надежди на французите да ги освободят, но са били излъгани и сега се отнасят към тях с неприязън. (През юли 1800 г. М. Якуб съветва ген. А. Мену да обяви независимостта на страната, но последният отхвърля това предложение като празна реторика.)¹⁰⁴

Като изход от създалото се положение ген. Якуб предлага да се сформира местно „строго и справедливо“ правителство, чиято главна цел да бъде „щастие на египтяните“ и подобрението на положението на фелаките. Това правителство трябва да бъде назначено, тъй като потисничеството на турци и мамелюци е лишило Египет от „разумно обществено мнение“ и населението е незряло и изостанало. Важна задача на правителството е да осигури хармонията и равновесието между различните „секти“ в страната.¹⁰⁵

Какво трябва да бъде това правителство? Бившият сараф е категоричен — то трябва да бъде правителство на „независим“, „оставен сам на себе си Египет“, откъснат от върховенството на Високата порта и имащ покровителството на европейските държави. Това покровителство на първо време трябва да се осъществява от чужда военна сила. Постепенно египтяни трябва да я заместят и страната в края на крайщата да бъде в състояние сама да се защитава от турци и мамелюци като „независима нация“. Якуб заявява, че такъв Египет ще бъде от полза за Европа със своето разположение и като пазар. Той предвижда за европейските страни много икономически и политически предимства.¹⁰⁶

Редица автори отричат съществуването на „египетско пратеничество“¹⁰⁷. Безспорен е фактът, че коптският генерал за пръв път в новата египетска история се стреми да говори от името на цялото население, да посочва неговия обособен облик и интереси, да настоява за независимо египетско държавно съществуване.¹⁰⁸

Акцията на ген. Якуб остава без политически последствия, но тя е пряк резултат от френската експедиция. При съществуващото равнище на самосъзнание на населението направената от него стъпка е преждевременна, но красноречива. Получила тласък за разгръщане чрез отстраняването на редица верски и икономически прегради, египетската християнска буржоазия с първите си самостоятелни политически прояви изразява обективно историческите интереси на страната и нейното население. За разлика от мюсюлманската тя не е свързана с религиозна връзка със султана-халиф и е в състояние да види положителната алтернатива за самостоятелно развитие на страната.¹⁰⁹

¹⁰⁴ История национально-освободительной борьбы..., с. 170.

¹⁰⁵ لويس عوض، المؤثرات... ج ٢، ص ١٠٨ - ١١٠

¹⁰⁶ E. V. A. A b d e l - M a l e k. Idéologie et renaissance..., p. 218-220.

¹⁰⁷ محمد شفيق غزال، الجنرال يعقوب والفارسي لسكارسى
و مشروع استقلال مصر في سنة ١٨٠١، القاهرة ١٩٣٩

¹⁰⁸ لويس عوض، المؤثرات... ج ٢، ص ١٢٥ - ١٢٦

¹⁰⁹ صبحي وحيدة، أصول المسألة المصرية، القاهرة ١٩٥٠، ص ١٢٠-١٢٤

Радикалната изява на Якуб остава характерен, но спорадичен факт. Експедицията временно изостря верския конфликт, тъй като двете общности влизат в по-пряк досег. В продължение на десетилетия отношенията помежду им ще бъдат тровени от спомена за съюзяването с неверниците-пришълци. Коптската търговско-лихварска върхушка в значителната си част влиза в компрадорски връзки със Запада наред с левантинската прослойка, съставена от сирийци-християни, евреи, гърци, арменци и др. През следващите десетилетия процесът на оформяне на египетска нация се съпровожда от негативно явление — двете основни нейни етнически групи в редица аспекти са отчуждени една от друга. Последиците започват осезателно да се чувствуват при засилващата се колониална намеса.

Съпротивата срещу империалистическата заплаха ускорява националното самоосъзнаване и сред двете общности. От средата на века най-далновидните им представители, като мислителя и общественика Р. Тахтауи (1801—1873) и коптския патриарх Киросос, апелират към единни действия в името на общия идеал — изграждане на благоденстващ и силен Египет. В обстановката на национален подем хедивите Саид и особено Исмаил провеждат пълното им гражданско интегриране. Отменен е поголовният християнски данък джизие, коптите започват да се считат за неотделима част от египетската нация.¹¹⁰

След 1882 г. опитите на властите да се възползват от религиозните различия намират отклик сред най-фанатичните и ретроградни среди. Налице са редица инциденти, но те не са в състояние да променят хода на консолидацията на египетското самосъзнание и солидарност сред двете общности. От решаващо значение се оказва еднаквият бит, семейни отношения и начин на живот. Английското присъствие обогатява върхушката, но въведените изменения и модернизация в администрацията влошават сериозно положението на изпълняващите от векове службите на писари, прошенопоисци и естествено на „сарафските“ длъжности. Националното единство между мюсюлмани и копти окончателно е скрепено в съвместната борба и жертви при революцията през 1919 г.¹¹¹

За разлика от коптите левантинската градска прослойка остава докрай чуждо тяло. Значителна част от нея напуска страната вследствие предприетите след революцията от 1952 г. и особено след Суецката криза от 1956 г. мерки за ограничаване и ликвидиране на империалистическото господство, на което повече от столетие тази прослойка служи като инструмент и проводник. Така процесът на национална интеграция на основните и второстепенни етнографски групи в Египет се извършва в условията на борбата за политическа и икономическа независимост, влияе се от нейните перипетии, за да продължи чак до наши дни.

---

¹¹⁰ А. С л о в ъ е в. К вопросу о значении коптской общины в Египте. — В: Ближний и Средний Восток /экономика, история/, в. 184-189.

¹¹¹ С. С h a l e u r. Histoire des Coptes d'Egypte. Paris, 1960.

След извършените от френските власти промени в политическата надстройка най-забележителното нововъведение е създаването на местно управление в лицето на диваните. Изградени с оглед интересите на окупацията и безсъмнено под влияние на принципите на Великата френска буржоазна революция за народния суверенитет, тези институти са съобразени със съществуващата идейно-политическа действителност, а от своя страна те й оказват положително влияние.

Идеята за египетско самоуправление е провъзгласена в Манифеста и започва да се прилага незабавно. След овладяването на Александрия Наполеон свиква нейните именити граждани и ги упълномощава да следят за текущите дела и съдопроизводството. Създава се местно управление, което да служи по думите на Бонапарт за „междинно тяло“ между окупационната власт и египетското население.¹¹² По този начин с отстранен всеки друг инороден мамелюшки или турски посреднически орган, установява се пряка връзка между египтяните и излъчените техни представители.¹¹³

С влизането си в Кайро в Обръщение от 22 юли 1798 г. Бонапарт призовава гражданите към спокойствие и заявява, че в най-скоро време ще уреди диван, съставен преимуществено от улеми от ал-Азхар. Пред сътрудниците си той споделя, че със създаването на диваните се стреми да приучи нотабилите на Египет към идеите за „народно събрание и правителство“¹¹⁴. Всичко това в същност е подчинено на основната негова цел да създаде стабилен и престижен орган, за проводник на френската политика в страната.

Първият диван е излъчен от събраните градски нотабили и се състои от десет души. Те заседават ежедневно и са натоварени да изслушват жалбите и исканията на населението, отговарят за снабдяването и спазването на реда. Отделни членове на дивана получават отговорности за надзираване на финансите, пощенските служби, митниците и др. Египетски учени, като Л. Ауад, когато описват функциите на този диван, отиват твърде далеч, оприличавайки го с първи министерски съвет — твърдение, което за момента е доста пресилено.¹¹⁵ Като „съветници“ към дивана с дискретни, но реални функции са включени учените Монж и Бертоле, създаден е своеобразен секретариат от писари и преводачи-копти и др. Първите стъпки на дивана са под френска диктовка. От негово име се публикуват обръщения, които уверяват населението в добрите намерения на дошлите войски и го

¹¹² Oeuvres complètes de Napoléon. T. II, p. 387-388, 396.

¹¹³ لويسی عوض، المؤثرات ... ج ٢، ص ٨٠ - ٨١

¹¹⁴ Correspondance de Napoléon I..., vol. V, №3423, цит. по: Political and Social Change..., p. 270; Вж. G. H a n o - t a u x. Histoire..., T. V, p. 342.

¹¹⁵ لويسی عوض، المؤثرات ... ج ٢، ص ٧٥ - ٩١

призовават към ред и спокойствие. Изпратено е послание до шерифа на Мека, уведомяващо го, че пришълците са съюзници на султана и уважават Корана и пророка.¹¹⁶

Наред с дивана се изграждат и смесени търговски и граждански съдилища, чрез които се цели да се въведе нов ред в уреждането на гражданското и имущественото състояние на населението и при данъчното облагане. Създава се и главно интенданство, имащо задача да координира събирането на данъци, по-късно реквизициите и гражданската регистрация. Назначени са и началници на полицейските отряди и контролори по търговията.¹¹⁷

Почти едновременно с каирския се изграждат дивани в 14-те провинции, на които бива разделена страната. Това райониране остава без съществени промени и в наши дни. Диваните са под контрола на провинциалните генерал-коменданти, които подбират техните членове. В работата им участва и френски цивилен чиновник. Към провинциалните дивани са придадени полицейски отряди начело с ага. В състава на тези отряди освен еничарите за пръв път в новата египетска история са включени и египтяни, на които се дава оръжие.¹¹⁸ Към дивана е придаден и финансовият интендант-копт.

След създаването на каирския и провинциалните дивани Бонапарт пристъпва към кординиране и централизация на тяхната дейност. На 6 септември 1798 г. той насрочва за месец по-късно среща на най-видните нотабили от провинциите, като наред с членовете на диваните се привличат още улеми, представители на търговците, кметовете и шейховете. Всички те трябва да бъдат подбрани между тези, които са се проявили като „най-влиятелни“ с достойнства и като „приятели на Франция“.¹¹⁹ На 6 октомври 1798 г., както съобщава ал-Жабарти, на заседание се събират „каирските шейхове, дошлите от различните пристанища и градове лица, началниците на еничарските отряди, известни търговци, християни-копти и сирийци, ръководителите на дивана от французите“¹²⁰. На брой около 280 души, те формират т. нар. Общ диван, избират за ръководител на заседанията си с тайно гласуване шейх Абдалах Шаркауи. За регламентиране на техните заседания и прерогативите на дивана като представител на египетското население френските съветници прочитат т. нар. „Фирман шурут“, който редица учени, като ар-Рафии и особено Л. Ауад, считат за първата египетска конституция.¹²¹ Документът действително може да се

¹¹⁶ А. а л - Д ж а б а р т и. Египет..., с. 68, 93-94.

¹¹⁷ Как там, с. 90; *Oeuvres complètes de Napoléon*. Т. II, р. 507; Т. III, р. 287.

¹¹⁸ *لويس عوض، المؤثرات، ج ٢، ص ٨٠*

¹¹⁹ *Oeuvres complètes de Napoléon*. Т. II, р. 499.

¹²⁰ А. а л - Д ж а б а р т и. Египет..., с. 95; J. Н е г о л д. *Bonaparte...*, р. 222-225.

¹²¹ *عبد الرحمن الرافي، تاريخ الحركة القومية، ج ١، ص ١٠١-١٠٢*

смята за конституционна прокламация, за което говори и самото негово наименование. Подобен термин обаче в арабския език тогава не съществува и преводачите са нагодили европейския термин Charta, Charte, Charter (харта), като са го арабизирали (шурут, е и мн. ч. от шарт — положение, условие).¹²²

Бонапарт се обръща към членовете на дивана за мнение по интересующите френска администрация въпроси на данъчната политика, съдопроизводството и организирането на провинциалните дивани. Разискванията около тях продължават близо две седмици. Приетите становища показват изключителната привързаност на участващите към религиозната традиция. Характерно е, че мнението на улемите се споделя и от коптите.¹²³ Заетата от върхушката консервативна позиция показва, че на стремежа на Наполеон към реформи се отговаря с категоричен отказ. На френското присъствие се гледа като на изпитание, което трябва да се изтърпи в очакване по-скоро да привърши.¹²⁴ Въпреки това Наполеон заявява, че приема становищата на дивана в по-голямата им част.

След първото каирско въстание диванът е разпуснат. На 24 декември 1798 г. обаче той отново е възстановен, тъй като Наполеон се стреми да смекчи враждебността към френското присъствие. Възстановеният диван се състои от общия, или т. нар. Голям диван, съставен от 60 души, представители на различни слоеве от каирското население: 14 души шейхове и улеми, 26 търговци и занаятчии, 11 военни, 2 квартални старейшини, 4 копти, 3 чужденци. По думите на Бонапарт този орган трябва да представлява „общественото мнение на столицата“, но неговите права са по-широки и се разпростират в цялата страна.¹²⁵ Големият диван се събира при нужда за решаване на особено важни въпроси. Неговите членове излъчват 14 души, които образуват Постоянен диван — за водене на текущите дела, който заседава непрекъснато.

В състава на този орган са включени 5 шейхове и 2 мюсюлмани-търговци, по двама копти и сирийци, двама френски и един английски търговец, живеещи постоянно в Египет. Освен тях в състава му като комисари отново са назначени Монж и Бертоле. Общият и Постоянният диван, които някои съвременни изследователи вече основателно сравняват със своеобразен парламент и министерски съвет, функционират с малки прекъсвания и променлива интензивност до пролетта на 1800 г.¹²⁶

¹²² *لويسى عوض، المؤثرات...، ص ١٦*

текстът е в: А. а л - Д ж а б а р т и. Египет..., с. 96-97; Анализ освен А. ар-Рафии правя и А. Абдел-Малек: А.

А b d e l - M a l e k. *Ideologie et renaissance...*, p. 215.

¹²³ А. а л - Д ж а б а р т и. Египет..., с. 99-101.

¹²⁴ J. Н е г о л д. *Bonaparte...*, p. 225.

¹²⁵ Вж. бележка 122, с. 99-101.

¹²⁶ *Oeuvres complètes de Napoléon. T. II, p. 63-65.*

Второто въстание предизвиква нови промени. Генерал Мену разпуска и двете тела и през октомври 1800 г. образува деветчленен диван, съставен само от улеми и шейхове.¹²⁷ Новият главнокомандуващ е привърженик на присъединяването на Египет като колониално владение към Франция. Според недалновидния му замисъл този орган трябва да се занимава изключително с „мюсюлманските работи“¹²⁸ и да служи най-вече като пряк инструмент на окупационната власт. Ал-Жабарти, който сам участва в дивана, описва опитите на шейховете да маневрират, да смекчават репресиите и непрекъснато налаганите контрибуции.¹²⁹

След подписването на окончателното споразумение за евакуация на 6 август 1801 г. диванът се събира на последно заседание, на което присъствуват видни търговци, нотабили, началници на еничарските отряди. Членовете изслушват посланията на главнокомандувания и на завеждащ финансовата служба комисар Естев. Френската власт благодари на членове на дивана за проявената мъдрост, спокойствие и безпристрастие в действията им като „посредници за облекчаване положението на жителите“. Наред с уверението за скорошно френско завръщане в посланията се посочва, че страната отново минава под султанско върховенство. Присъствуващият ал-Жабарти продължава: „с това заседанието на дивана завърши и шейховете излезоха извън града, за да посрещнат везира Юсеф паша, когато наричаха велик везир, а също и съпровождащите го високопоставени сановници и мамелюшки бейове. Шейховете се готвеха да направят това още сутринта, но бяха принудени да отложат своето посещение до завършването на заседанието на дивана.“¹³⁰ Везирът ги посреща студено и подлага на унижения. С това приключва дейността на дивана като представителен орган.

Въпреки фиктивния в много отношения характер на пълномощията и краткотрайното, прекъсвано от размириците съществуване въвеждането на диваните и тяхното функциониране е значителен момент в историята на Египет. След много векове в неговото управление участвуват и хора, произхождащи от местното население и говорещи неговия език, на които се предоставя ограничено, но реално поле за действие. Направена е стъпка за утвърждаване обособеността и собствената физиономия на страната. На населението ѝ се признава, макар декларативно и формално, правото

¹²⁷ А. а л - Д ж а б а р т и . Египет..., с. 354-357. Според А. Абдел-Малек нововъведението на ген. Мену "не изменя чувствително характера на подтияка, даден от Бонапарт", вж. у: А. А b d e l - М a l e k . Idéologie et renaissance..., p. 262.

¹²⁸ История национально-освободительной борьбы..., с. 170.

¹²⁹ لوييس عوض ، المؤثرات ... ، ص 44 - 101

¹³⁰ А. а л - Д ж а б а р т и . Египет..., с. 461-466, 467.

عبد الرحمن الراجحي ، تاريخ الحركة ... ، ج 1 ، ص 10 - 18

да се управлява от свои собствени представители. Това е първа и решителна крачка към модерно, демократично управление, важен стимул за процеса на национално оформяне.¹³¹

Участието на местната върхушка в управлението, далеч по-действено, отколкото дотогава, засилва политизацията в нейните редове и довежда до кристализиране в тях на различни течения.¹³² Изследването на поведението на всяко едно от тях е твърде трудно. Източниците показват членовете на дивана като послушни изпълнители на френската администрация, а при промяна на обстановката чинно отдаващи почитанията си на султанските представители. Въпреки фасадата на опортюнистична лоялност към края на френското присъствие сред местната върхушка тези течения се разграничават по-ясно. Всяко от тях търси подкрепата или разчита на надделяването на една или друга от оспорващите господството над страната сили. Теченията отразяват и очерталите се и в различна степен осъществими варианти за бъдещо развитие на страната: антифренско реставрационно, опортюнистично и компромисно профренско.

Първото течение, настроено непримиримо към чуждото присъствие, преобладава и има подкрепата на широките маси. То действа съвместно с мамелюците и опълчилите се представители на турската администрация. Издига лозунга за реставрация на старите порядки и не е в състояние да очертае една положителна перспектива за бъдещето на страната.

Изразител на идеите на опортюнистите се явява една малка част от местната традиционна върхушка. Като търсят възможно най-подходящия вариант за съхраняване на получените от френската администрация предимства, представителите ѝ обективно се противопоставят на пълната реставрация. Те маневрират между враждебните групировки, без изцяло да се обвързват с нито една от тях, стремежи се да укрепят авторитета си на отговорни посредници и при подходящ момент да си осигурят свобода за действие. Представител на тази тенденция е ал-Жабарти, който вярно предава нейните настроения и изпитания. Той осъжда и пришълците французи, и неспособността на предишната администрация, и беззаконията на мамелюците. Аристократичното самочувствие за достойнство се преплита с презрителното отношение към низините и особено към излъчените от тях радикални ръководители. Според него това са демагози, които се възползват от неспособността на широките маси да „видят последствията от всичко това, което става“.¹³³

След разгрома на второто въстание тази групировка въпреки наложените контрибуции успява политически да се стабилизира. Сред нейните представители дори започва дискретно да се изявява готовност за компромис с френския върховен сюзеренитет, стига той да създаде възможности за по-нататъшно укрепване на нейните прерогативи и влияние. Така се оформя и третото профренско компромисно течение. Изпратеното

¹³¹ لويسی عوض، آمواترآت... ج ٢٢ ص ٧٣

¹³² A. A b d e l - M a l e k. *Ideologie et renaissance...*, p. 232-233.

¹³³ A. е л - Д ж а б а р т и. *Египет...*, с. 268.

през ноември 1800 г. послание на дивана до Бонапарт изразява сътрудничеството му с опортюнистическото течение. Разработването на документа и неговото приемане става по искане на ген. Мену, който желае да поздрави бившия главнокомандуващ „Източната“ и „Египетската“ армии с назначаването му за пръв консул. Членовете на дивана заявяват в посланието, че „французи и египтяни са обединени в тясна и искрена връзка“, и изразяват увереност, че един ден „съюзът между двете нации ще бъде осъществен“¹³⁴. Така в съдържанието наред с характерния за Изтока хвалебствен тон и верноподанически чувства проличават и нови нотки. Профренското течение в същност изразява подобно на коптската върхушка, но не толкова радикално народностното осъзнаване на египетското население. Така това течение като негов представител се показва готово при подходящи условия да говори от името на страната, да влиза във връзки с други правителства извън посредничеството на Високата порта. В това отношение наред с акцията на Якуб документът е своеобразна външнополитическа изява на утвърждаващата се египетска общностна физиономия, този път произлизаща от местно организирано върховно тяло.

Като политически органи диваните не надживяват френския престой. През следващите десетилетия обаче те се появяват под различни форми в редица решителни моменти (въстанието на каирското население през 1805 г., съпротивата срещу „европейските кабинети“ през 1878—79 г.), като изразяват историческите интереси на Египет за независимост и прогрес срещу чуждото потисничество и намеса.

III

В идейната област най-чувствителните резултати от похода се изразяват в разклащането на редица традиционни постулати и представи, в запознаването на египтяните с новото време, в разкриването пред тях на понятия и перспективи, излизаци от тогавашните рамки. Експедицията довежда до зараждането на чувството на гордост от принадлежността към Египет, което по-късно ще прерасне в основен елемент на националното самоосъзнаване.

До експедицията египтяните гледат на европейците като на по-ниско стоящи хора, облечени в различни дрехи и принудени да слизат от мулетата (да яздат коне имат право само мюсюлманите) при среща и с „най-незначителния мамелюк“¹³⁵. По думите на ал-Жабарти мамелюшките бейове не придават значение на съобщението за предстоящото френско навлизане, тъй като считат, че ще могат лесно да стъпчат с конете си пришълците. Когато французите достигат брега, бейт Мурад извиква при себе си тоскан-

---

¹³⁴ *Lettres du Divan du Caire au Général Bonaparte. Paris, 1803, Lettre du 21 Brumaire, an IX, ЦИТ. ПО А. д е V и д а с. Premier impact..., p. 118.*

¹³⁵ *G. H a n o t a u x. Histoire..., T. V, p. 176-178, 207-208.*

ския консул Розетти и му поръчва от негово име да даде на всеки от тях шепя сребро със заръката да се маха, дотолкова е превратна неговата представа за силата и намеренията им.¹³⁶

Френските победи, присъствие и дейност поставят началото на развенчаването на мита за безусловното и всестранно превъзходство на правоверните над чужденците. Египтяните влизат в досега с хора, които нанасят поражение на смятаните за непобедими мамелюци и султански войски. Пришълците имат различен начин на живот и взаимоотношения, притежават съвършени инструменти и оръжия, владеят непознати занаяти и показват предизвикващи интерес умения. Възривовите на враждебност се съпровождат от взаимен интерес и връзки, наложени от съвместния живот. Съвременниците сочат, че отначало френските войници се разхождат невъоръжени, често са канени на гости, сами устройват забавления, започват да се женят за египтянки (значителна част от тях при евакуацията си ще продадат на настаняващите се англичани). Стълкновението между двата начина на живот разширява рязко кръгозора на местното население, пробива стената на неговата изолация от съвременността.

Интересни и показателни взаимоотношения се установяват между френските учени и представляващите местния образован елит шейхове и улеми. Ал-Жабарти доброжелателно разказва как французите ги посрещат и разведат из библиотеката и лабораториите. Посещенията показват нагледно настъпилия колосален разрыв между двете цивилизации. Шейховете считат демонстрираните им с електричество опити за магии. Комични са и резултатите от разговорите на научни теми. Когато се обсъждат въпроси за фауната на Нил, един от присъстващите достопочтени улеми заявява, че подобна дискусия е напълно излишна. „Пророкът заяви, казва той, че Алах е създал всичко 30 хил. вида: 10 хиляди птици и животни на небето и земята и 20 хиляди риби във водата.“¹³⁷ Нито повече, нито по-малко. И тук недоверието и враждебността се преилят с любовитство и известна благосклонност. Ал-Жабарти нееднократно посещава библиотеката при Института и разглежда с интерес една книга, в която в противовес на мюсюлманската религия са нарисувани пророкът и праведните халифи, изобразен е даже конят Бурак, с който Мохамед извършва чудотворното си небесно пътешествие до Ерусалим. Поласкани са и другите шейхове, които художникът Арго рисува и закачва портретите им на различни видни места. След посещението си в Института ал-Жабарти не без меланхолия заключава, че показаните удивителни неща „умове като нашите не могат нито да разберат, нито да обяснят“¹³⁸. След първото въстание той съчувствува на французите единствено заради изчезналите разграбени и разрушени ценни инструменти.

Като отбелязва настроенятия на египетското население по време на френското присъствие, А. Сорел заключава: „Местните жители, които търпяха завоеванието, останаха непокорни, слепи към предимствата,

¹³⁶ Д. О л д р и д ж. Каир..., с. 111; А. а л - Д ж а б а р т и. Египет..., с. 50-51, 53.

¹³⁷ Ж. Н е р о л д. Bonaparte en Egypte..., р. 217.

¹³⁸ А. а л - Д ж а б а р т и. Египет..., с. 126.

които само бъдещето можеше да накара да оценят. Те чувствуваха само враждебност, тегоби и мизерия, Мюсюлманското духовенство изостряше, разпалваше народния фанатизъм против тези неверници и чужденци, тези войници, които обрисуваше като грабители, цинични и порочни, против тези учени със застрашително любопитство, които вадеха от земята ликове на лъжливи богове и се показваха като нереспектирани от всемогъщия Алах техни наблюдатели.¹³⁹ Категоричен е и Никола ел-Турк, който въпреки твърдението, че французите привличат сърцата на много хора от населението, обобщава: „Те прокламираха възхищението си от исляма и че се отказват от християнската религия. . . Преструваха се, че предоставят свобода на египетския народ и уверяваха, че са съюзници на османската власт и че са влезли в Египет само с нейното разрешение. Те заявяваха, че имат най-добри намерения и най-добри чувства, че обичат тяхната религия и че желаят само щастието им. . . (Но) . . . те не можаха да направят да навлезе доверието в сърцата. Мюсюлманите таеха в себе си ненавистта, отправяха клетви за тяхното нещастие и гибел.“¹⁴⁰ Неуспехът се признава и от Шарл Ру, който отбелязва, че религиозното отвращение, подсилено от оказването внимание на копти и сирийци, разкрилата се при въстанията пропаст, непрекъснатите контрибуции и репресии правят възникналото още от началото отчуждение да остане докрай.¹⁴¹

Бонапарт е убеден, че идеите, които носи неговата армия, ще могат да бъдат възприети, ако са съобразени със социалната действителност и водят до преки благотворни за населението резултати. Затова той прокламира освобождението на египтяните от гнета на мамелюците, свързва равенството и братството с обещанието за справедливо собствено управление и разцвет на страната. „Но арабите-фелахи и жителите на градовете, отбелязва А. Манфред, бяха до такава степен угнетени и политически изостанали, намираха се на толкова ниска степен на обществено съзнание, че до тях не достигнаха призивите за борба, те още не бяха способни да ги възприемат . . . Бонапарт не среща подкрепата, не намира опора в народа . . . и скоро се оказва в пълна изолация.“¹⁴² Срещу откритата съпротива френският главнокомандуващ предприема сурови репресии, като се мотивира, че за египтяните „да се подчиняват означава да се страхуват“¹⁴³. Тази позиция увеличава взаимната непримиримост.

¹³⁹ A. S o r g é l. L'Europe et la Révolution..., vol. 5, p. 441.

¹⁴⁰ N. e l T u r k. Histoire de l'Expédition des Français..., p. 49; Цит. по A. d e V i d a s. Premier impact..., p. 71.

¹⁴¹ F. C h a r l e s - R o u x. Bonaparte..., p. 75-78.

¹⁴² A. M a n f r e d. Наполеон..., с. 212-213; R. K a l i s - k y. Le Mandé arabe..., Т. II, p. 21. На крайни позиции е Ж. Херолд, който счита спечелването на населението "въобще за невъзможно", вж. у: J. H e r o l d. Bonaparte..., p. 177-178.

¹⁴³ Oeuvres complètes de Napoléon. Т. II, p. 423.

Египет не беше готов да възприеме нито политическата организация, нито социалните отношения на общество, изпревалило го с цяла епоха. Изостаналостта и недоверието се превръщат в духовна стена пред донесените и пригодени към обстановката идеи на французите, още повече, че те се прилагат най-вече насила и от чужденец-друговец. Характерен пример е борбата на египтяните по призова на султана за „свещена война“ срещу неверниците-пришълци. Селим III във фермана си ги обвинява, че те са установили своите принципи и закони въз основа на лъжливото убеждение, че „хората се раждат равни, не трябва да има между тях различия и всеки може да има свое мнение“¹⁴⁴. Египтяните се надигат единодушно срещу чужденеца, отхвърляйки и неговите идеи. След около век техните потомци, вдъхновявани от тези идеи, ще поведат борба за независимост и напредък на страната.¹⁴⁵

Не може да се счита, че донесените от французите обществени възгледи и разбирания изцяло се отхвърлят. Най-издигнатите и проникателни египтяни не могат пренебрежително да ги отминат, след като са свидетели на тяхната значимост чрез практическото им приложение и резултати. Типичен изразител на пречупването на тези идеи през традиционните става сам ал-Жабарти, който не си прави и най-малки илюзии относно целите на френското присъствие. Видният шейх никъде не порицава „френския народ“ и „френската република“, които се опират върху принципите на свободата и равенството и от чието име говори Бонапарт, а по-късно и неговите приемници в своите наредби и послания. Ал-Жабарти открито заявява, че му харесва отпращаната в посланието от 6 октомври 1798 г. критика на бившето турско управление за беззаконията и упадъка на страната, както и уверението, че занапред слабите хора не ще бъдат притеснявани.¹⁴⁶ Египетският хронист описва жестокостите на френските репресии, но посочва, че властите наказват френските войници и служители за грабеж на населението в мирно време.

Особено впечатление прави на ал-Жабарти процесът по делото за убийството на ген. Клебер. Вместо очакваните според традицията масови и безогледни репресии той подчертава, че съдът осъжда само тези от задържаните и обвиняемите, чиято виновност се доказва. Издадената присъда ръката на убиеца да бъде изгорена, след което да бъде набит на кол, не му прави особено впечатление. Него го интересуват формите на съдопроизводството. „Те са построени върху началата на разума и не се подчиняват на законите на религията, в което е тяхното значение.“¹⁴⁷ Видно е, че в духа на най-крупните мюсюлмански мислители и ал-Жабарти е склонен под впечатление на видяното да отдаде нужното значение на разума. „Всичко това, продължава той, силно се отличава от това, което видяхме по-късно, когато войниците-отрепки, считащи се за мюсюлмани и

¹⁴⁴ В. Л е w i s . The Impact of French Revolution..., p. 122.

¹⁴⁵ З. Л е в и н . Развитие основных течений..., с. 44-47.

¹⁴⁶ А. а л - Д ж а б а р т и . Египет..., с. 97.

¹⁴⁷ Пак там, с. 308, на процеса и на свързаните с него документи е отделено значително място, с. 306-345.

твърдещи, че водят свещена война, убиваха хора и разрушаваха човешкия живот, изключително удовлетворявайки животинската си похот.¹⁴⁸ Без ни най-малко да подлага на съмнение божественото предопределение, ал-Жабарти показва, че действията на неприятелите, ръководени от разума, могат да носят по-малко беди на правоверните, отколкото това, което причиняват братята им по религия.

Влиянието на френското присъствие личи и в самите по-нататъшни работи на ал-Жабарти. В описанието на събития след експедицията египетският историк отбелязва, че виден мамелюшки бей при престоя си в Англия научава много неща за доброто ѝ управление и справедливото отношение към поданиците, за материалното благополучие и веротърпимост.¹⁴⁹ Тези идеализирани порядки контрастират с описаните от автора беззакония и хаос, царящи в Египет. Така ал-Жабарти, може би без да го чувства, се отклонява от мюсюлманската догма за категоричните предимства на исляма пред живота и порядките извън неговите граници. Направената крачка в тази насока ще бъде продължена и утвърдена все по-активно от следващите поколения арабски мислители в тяхната борба срещу консервативните традиции за обществен и духовен прогрес.

Идеите, донесени от французите, не са възприети, но досегът с тях оказва своето влияние. Най-напредничавите египтяни чувствуват инстинктивно в повечето случаи тяхната сила и предимства. Мнозинството остават привързани към традиционното мислене, но то вече не може при разкрилите се нови хоризонти да бъде толкова едностранчиво. Жителите по брега на Нил започват прагматично да опознават преимуществата на европейската буржоазна цивилизация. По думите на Ватикютис те стават „много любознателни към всяко ново нещо и прекарват повечето от XIX в., за да задоволяват своето любопитство“¹⁵⁰. Експедицията е начало на поврат в развитието на идейната надстройка в насока към съвременността, който поврат укрепва и задълбочава последвалото национално оформяне.

* * *

В навечерието на експедицията, запознавайки се с многобройните източници и сведения, Наполеон счита египтяните в тяхното мнозинство за етнически хомогенно цяло. При първия досег с тях отбелязва: „Т а з и н а ц и я (разредката моя — Й. П.) не е нищо по-малко от това, както я описваха пътешествениците и имащите отношения с нея: тя е спокойна, горда и храбра.“¹⁵¹ Не след дълго той ще направи горчивото заключение,

---

¹⁴⁸ А. ал - Д ж а б а р т и . Египет..., с. 309.

¹⁴⁹ А б д а р - Р а х м а н а л - Д ж а б а р т и . Египет под властью Мухаммеда Али /1806-1821/. М., 1963, с. 116.

¹⁵⁰ P. V a t i k i o t i s . The Modern History..., p. 64-65. срв. В. И. Л е н и н . Съч., Т. 38, с. 366.

¹⁵¹ Oeuvres complètes de Napoléon., Т. II, p. 396.

че е трудно да се намири „по-плодородна земя и по-клет, невежествен и оскотял народ“¹⁵². По време на придвижването към Кайро 29-годишният генерал в обръщение към армията пояснява, вероятно под влиянието на срещите с бедуините и започналата пропаганда на арабски език, че населението нарича себе си „араби“¹⁵³. Участниците в похода уточняват, че „фелахи“ са селяните-араби, които обработват земята. Главнокомандувачият не прави народностно разграничаване на градското население освен язвителната бележка след влизането в Кайро, че тук е „най-лошото простолудие на света“¹⁵⁴. Тази оценка, изказана от стрелялия с артилерия по парижките низини „генерал Вандемиер“ предвещава бъдеща безкомпромисна разправа и с каирските низини.

Етническото единство на населението по Нил се смята от Наполеон за реално и естествено, като наименованието на отделните групи се дава преди всичко в зависимост от начина им на живот. Сходно е и отношението към отделните малцинствени групи от копти, евреи, сирийци, магребци и др. Те не се изключват от египетската общност, но се отбелязва по-особеното им положение, като се използва по-скоро „политическото“ им поведение, отколкото етнико-религиозната им позиция. Така Бонапарт подхожда към египетското население с буржоазните критерии за национална обособеност.¹⁵⁵ Тези виждания и критерии, предприетите политически стъпки и комбинации водят често до резултати, които показват, че Бонапарт е подценил други решаващи фактори. Всичко това има противоречиви последици за процеса на националното самоосъзнаване.

Още с началните си действия Наполеон се стреми да изведе на преден план египетската самоличност, да възбуди и укрепи народностно чувство, противопоставящо се на османската лоялност. Този опит вече има precedent. Близо четвърт век преди него опълчилият се срещу султана мамелюк Али бей отправя до египетското население следния призив: „Защищавайте живота си и знайте, че от древни времена Египет се управлява от мамелюците, които бяха могъщи управители и гордост за земята и небето. Затова (действайте) да им бъде върнат Египет!“¹⁵⁶ Населението не подкрепя

---

¹⁵² Ibidem, p. 409-410.

¹⁵³ Ibidem, p. 404. Не след дълго той ще нарече бедуините "най-големите крадци и престъпници на земята" – Ibidem, p. 410.

¹⁵⁴ Ibidem, p. 409.

¹⁵⁵ По-различно е становището на придружаващите експедицията учения, които извършват редица демографски и антропологически проучвания. От тази гледна точка те обръщат внимание на различните етнографски групи. Вж. у: Description de l'Egypte..., vol. I, p. 401-410.

¹⁵⁶ A. A b d e l - M a l e k. Idéologie et renaissance..., p. 213.

Али бей. То остава докрай пасивен свидетел на мамелюшките междуособици и техните конфликти с Високата порта.

За разлика от Али бей Бонапарт трябва да преодолява религиозната бариера и действа по-предпазливо. Основна насока на пропагандата става възвеличаването на Египет, на неговото минало и богатства. Характерен пример са многобройните послания на властите до населението и диваните по време на целия престой на френската армия. Посланието до Големия диван от 6 октомври 1798 г. посочва, че „Египет е единствената в света и най-плодородна страна. . . Науките, занаятите, образоваността, понастоящем достойние на целия свят, са били взаимствувани от прадедите на съвременните жители на Египет.“¹⁵⁷ Ако пророкът отново дойде, четем в друго послание, „той ще установи жилището си не в Константинопол (за подсилване на ефекта вместо Истанбул се използва християнското наименование), а в свещения град Кайро“.¹⁵⁸ За възбуждане на народното самочувствие и обособеност се използва възхвалата на религиозния престиж на египетската столица, като се отчита нейната привлекателност.

Славата и благоденствието на Египет се свързват не само с неговото минало, но и с настоящето и бъдещето. Използуваната схема е твърде проста. Подчертава се, че поради своите богатства в продължение на векове страната е обект на чужди завоевания, които са станали причина за нейното обедняване и незавидно съвременно състояние. Последните владетели, мамелюци и турци, са усилили разорението. Оттук категоричното отхвърляне на мамелюците. Първоначалната косвена критика на турското управление в Манифеста скоро е последвана от остри обвинения. Властта на султана започва да се сочи като узурпация, тъй като тя е причината за злините на народа. Това оспорване не е в състояние да предизвика сред египтяните идеята за открито скъсване със султана (с изключение на акцията на Якуб), но допринася за накръняването на неограничения му авторитет.

На съществуващата тирания французите противопоставят своята мисия и действия. Те сочат себе си за освободители, които предават управлението на страната на населението ѝ, подчертават, че са решаващ фактор за възстановяването на миналата египетска слава и благоденствие. Характерно е посланието от 27 юни 1799 г., завършващо така: „Искам да доведете до знанието на жителите на Египет, че от все сърце желая да им донеса блага и щастие. Тъй както Нил е най-благодатната и носеща щастие река, египтяните с помощта на Повелителя на вселената ще станат най-щастливият народ на света.“¹⁵⁹ Френският оригинал е по-различен: „Ако Нил е първата река на Изтока, народът на Египет под мое управление трябва да бъде пръв между народите.“¹⁶⁰ Дали при превода на арабски това „на-

¹⁵⁷ А. а л - Д ж а б а р т и. Египет в период експедиции Бонапартта..., с. 96, срв. عبد الرحمن الراجعي، تاريخ...، ج ١، ص ١٠٤.

¹⁵⁸ G. N a p o l e o n. Histoire..., T. V, p. 439.

¹⁵⁹ А. а л - Д ж а б а р т и. Египет в период експедиции Бонапартта..., с. 213.

¹⁶⁰ Oeuvres complètes de Napoléon. T. III, p. 208.

полеоновско“ изявление е променено или ал-Жабарти, преписвайки го, е редактирал, е трудно да се установи. Същественото е, че самостоятелният облик и бъдеще на страната категорично се схващат отделно от Високата порта. Тази линия, проличала още с Манифеста, преминавайки през позивите и обръщенията, приключва с прощалното послание до Дивана от 30 юни 1801 г.¹⁶¹ В него се изразява увереност в признателността на египетяните към французите за това, че са ги избавили от тиранията и деспотизма.

Политиката, насърчаваща египетската обособеност и целяща разграничението на страната от империята и господстващия в нея турски елемент, намира израз в подновяването на администрацията, в редица външни пропагандни изяви и в разпространението на арабския език.

Замяната на назначаваните от Високата порта висши чиновници е преди всичко прагматична стъпка към прочистването на управлението от нелоялни елементи. Тя обаче се съпровожда с активна „проегипетска“ пропаганда. Нейната цел е поне частично, както е и случаят с диваните, да се неутрализира неприязънта на населението, като му се дава право само да излъчва свои представители и управители. „Противно на Корана и неговия дух е — четем в послание на Бонапарт — хора, дошли от Константинопол (отново не Истанбул!), да раздават правосъдие на народ, на който не разбират езика.“¹⁶²

Пример за провеждането на тази политика е избирането на нов „кади ал-аскар“, върховния съдия, дотогава назначаван сред висшите сановници на Портата. След като през лятото на 1799 г. той избягва, Наполеон решава чрез дивана да назначи нов. На 26 юни той отправя до членовете послание, в което посочва, че избраният от тях трябва да бъде „египтянин, роден в страната“¹⁶³. Така се е правило, завършва ал-Жабарти, разяснявайки неговото съдържание, „при египетските царе, които назначаваха на длъжност кадия някого от улемите в съответствие с тяхното желание“. По-нататък египетският хронист посочва, че „членовете на дивана се подчиняват (!) и провеждат избора“, като мнозинството гласове са подадени за шейха Ахмед ал-Ариши.¹⁶⁴

Въвеждането на ал-Ариши в длъжност става в тържествена обстановка с участието на Бонапарт. В ново послание той подчертава, че „всеки разумен човек разбира, че египетските улеми в по-голяма степен от който и да било в другите страни притежават ум, способности и знание на законите на шериата, необходими за ръководене на съдилищата“¹⁶⁵. Титлата, коя-

161 А. ал - Д ж а б а р т и . Египет в период експедиции Бонапартата..., с. 462-466.

162 G. N a p o l e o n . Histoire..., Т. V, р. 213.

163 А. ал . Д ж а б а р т и . Египет в период експедиции Бонапартата..., с. 210. Oeuvres complètes de Napoléon, Т. III, р. 207-208.

164 А. ал - Д ж а б а р т и . Египет в период експедиции Бонапартата..., с. 211.

165 Пак там, с. 212-213.

то получава новият кадия и която се изписва върху издадените от него актове, е „Най-видният от мюсюлманските учени, съвършен в науката, поддържащ исляма, щастието и блаженството на своята страна, съдия на съдиите, изпълняващ сега своята служба в съхранявания от Аллага град Кайро“¹⁶⁶. Пищната епитетика разкрива новите моменти — не се говори за султана или халифа на правоверните, а се подчертава изключително връзката с Египет. Съдията е избран сред неговите най-достойни представители и се задължава да допринася за моралното и материалното благополучие на страната. С отделянето на съдебната власт от Портата и предоставянето ѝ на местните жители още веднъж осезателно се подчертава самостоятелността на египетската обособеност.

Политиката на разграничаване от Истанбул има и своите масови зрелищни изяви. Бонапарт демонстрира уважението си към Дивана като орган и към неговите представители, поддържа с тях редовна кореспонденция. В своите послания главнокомандувачият ги уведомява за предприеманите политически, икономически, фискални и съдебни действия. Особено място заемат сведенията за военните акции срещу противниковите войски, остатъците от мамелюците и въстаниците от различните краища на страната. Чрез тях Бонапарт се стреми, внушавайки своята непобедимост да предотвратява отзвука, който имат френските поражения. В същия дух са и многобройните послания до населението. Широко се разгласява привързаността към страната и нейните традиции. Въпреки че по думите на френските офицери вярва в Аллах. „толкова колкото римският папа“, младият генерал често получава с цитати от Корана шейховете от дивана, подчертавайки, че действа съгласно волята на Всемъщия.¹⁶⁷ Целта е, както сам пише Бонапарт до Клебер. „да се приспи фанатизмът в очакване, когато би могло да бъде изкоренен“¹⁶⁸. Той даже обещава, че ще приеме исляма, когато бъде построена достатъчно голяма джамия, за да побере армията. Декларациите се придружават с публични демонстрации — сам главнокомандувачият, облечен в източни дрехи, участва в религиозни тържества, празници и увеселения.

Интересен епизод от политиката на разграничаване на страната от Портата е походът в Сирия в началото на 1799 г. Оформената войска група получава наименованието „Египетска армия“, като се подчертава, че нейната цел е да защити населението от чуждата заплаха. В овладяните градове Газа, Яфа и др. намиращите се египтяни подчертано се покровителствуват. Пленените турски знамена тържествено се разнасят по улиците на Кайро, съпроводени от войскови части и членовете на Дивана. Накрая знамената се поставят на видни места в джамията ал-Азхар, символ на религиозния авторитет на страната.¹⁶⁹

¹⁶⁶ G. H a n o t a u x. Histoire..., Т. V, p. 439.

¹⁶⁷ Ibidem, p. 344.

¹⁶⁸ Correspondance de Napoléon..., Т. V, p. 574; J. H e r o l d. Bonaparte en Egypte..., p. 225.

¹⁶⁹ А. а л - Д ж а б а р т и. Египет в период експедиции Бонапарте..., с. 161.

Последиците от опита да се укрепи египетското общностно чувство още веднъж показват силата и слабостите на следваната от Бонапарт политическа линия. Той правилно преценява, че от подобен „патриотичен“ призив, съчетан с религиозна лоялност, би могло да се очакват положителни резултати. Наполеон разчита да предизвика активност и подем, водещи обективно към откъсването на Египет от Истанбул в политическо отношение, до психическото разграничаване на населението от обитателите на останалите области на империята и най-вече от господстващия турски елемент.

За да бъде успешна, френската политическа и пропагандна акция трябва да преодолее непреодолимо тогава препятствие. Това е вкорененото у всеки мюсюлманин и сред населението съзнание и чувство за принадлежност към „уммата“ — универсалната общност на всички правоверни.¹⁷⁰ В конкретната обстановка принадлежността към уммата се свързва с Османската империя и с подчинението към султана, който се счита и за халиф, повелител на мюсюлманите. Събитията при престола на французите показват, че сцеплението около султана и империята категорично в края на краищата се налага. Египетското общество не се оказва все още в състояние да очертае рамки на своята политическа и психическа лоялност, по-тесни от тези на уммата. Това обуславя в значителна степен и крайния неуспех на експедицията.

Направеният опит за преодоляването на границите на уммата обаче има последици за египетската мисъл.¹⁷¹ Р. Р. Тахтауи към средата на века ще направи разграничение между религиозната и националната принадлежност. Под влияние на престола си във Франция той ще посочи, че наред с уммата, към която принадлежат всички правоверни, всеки човек има и свое отечество. Египетският писател и обществен деец ще въведе за обозначаването му нов термин „уатан“ отговарящ на френския *la patrie* (отечество) в съответствие и с направения от него превод на „Марсилезата“. Оттогава по думите на А. Хаурани идеята за отечество „ще стане фокус на задължения, които в очите на мюсюлманските юристи свързват помежду им членовете на уммата и на това естествено чувство (прочутата в араб-

¹⁷⁰ C. A. O. N i e u w e n h u i j z e. *Sociology of the Middle East, A Stocktaking and Interpretation.* London, 1971, p. 462-474; M. K h a d d u r i. *Political Trends in the Arab World.* Baltimore and London, 1972, p. 9-13.

د. مصطفى عبد الواحد، المجتمع الاسلامي، القاهرة، 1971، ص 25-37

¹⁷¹ لوييس عوض، المؤثرات... ج 2، ص 103
حسين فوري النجار، رفاة رافعي الطهطاوي، القاهرة 1977

Особено високо ценя личността и делото на Р. Тахтауи А. Абдел-Мелек: A. A b d e l - M a l e k. *Idéologie et renaissance...*, 1969.

ската литература „асабия“ — бел. моя, Й. П.), която според Ибн Халдун съществува между хората, свързани с кръвна връзка“.¹⁷²

Въпреки неуспеха с пробуждането на народностното съзнание на населението Бонапарт може да се счита за предшественик, пряко допринесъл за възникването на „фараонското“ течение в египетската национална идеология. Основано върху „изключителната дълбочина на историческото поле“ и прякото монументално присъствие на древността в ежедневието живот, това течение оформя първоначалния облик на етническото самоосъзнаване сред най-напредналите кръгове на населението, насочвайки ги преди всичко към Египет като страна и отечество.¹⁷³ Р. Тахтауи възкликва, че тази земя е „източник на достойнство, щастие, гордост и слава, земя, най-скъпа за своите синове“.¹⁷⁴ Идеята за принадлежност към египетското отечество поражда и укрепва схващането за приемственост, за особена физиономия и достойнства на хората, които го обитават — те съставляват египетската общност (за която много общественици и учени ще употребят термина „нация“ — умма), която съществува от хилядолетия и никой от пришълците, от хиксосите до араби и турци, не е внесъл съществени изменения в нейния облик и характер.

Експедицията допринася за възникването не само на „фараонското“, но и на „арабското“ течение в националната идеология.

Наполеон Бонапарт донася в Египет две печатарски преси, които през целия престой работят с пълен капацитет. Наред с издаването на френски език на информационния вестник „Египетски куриер“, на научно-литературното списание „Египетска декада“, на постановленията до армията и администрацията голяма част от продукцията им е на арабски. Почти всекидневно се публикуват и широко разпространяват прокламации, позиви, обръщения и наредби от името на главнокомандувачия, френската администрация и дивана.¹⁷⁵ През ноември 1800 г. ген. Мену заповядва да започне издаването на в-к „Ат-Танбих“, (указание), но изпълнението е осуетено от избухналото второ въстание.¹⁷⁶ По времето на френското

¹⁷² A. Hourani. *Arabic Thought in the Liberal Age*. London, 1962, p. 78-79. По въпроса за „асабията“ вж. у: Й. Пеев.

Великият арабски мислител Ибн Халдун. — Исторически преглед, 28, 1977, с. 73-75.

¹⁷³ A. Abdel-Malek. *Problématique du Socialisme...*, p. 131-132.

¹⁷⁴ جمال الدين الشيبان، رفاة رافعي الطوطوي، القاهرة ١٩٥١، ص ٦٠
¹⁷⁵ إبراهيم عبده، تاريخ الطباعة والصحافة في مصر خلال الحملة الفرنسية، القاهرة ١٩٥١

¹⁷⁶ S. Boustani. *The Press during the French Occupation in Egypt*. *Cahiers d'Histoire Egyptienne*, N°1. 1954, p. 26-29.

присъствие арабският литературен език започва да излиза от медресетата и джамиите, от религиозните, философски и лексически дискусии на улемите и шейховете на улицата. Благодарение на печатната преса той става достойна на широките маси — демократизиране с решаващо значение за процеса на национално обособяване на Египет и арабския свят.

Повсеместното разпространяване на арабския език довежда до изместване на употребявания до експедицията като официален в страната османско-турски. След въстановяването на султанския суверенитет арабският вече е придобил такава солидна позиция, че връщането към старото положение се оказва невъзможно. Поставено е началото на неговото обществено-политическо утвърждаване като език, говорен от населението по брега на Нил, израз на обособената му етническа физиономия. Неговото налагане в сферите на живота започва тясно да се свързва с цялостния социален, политически и културен прогрес на страната.

През 1828 г. излиза първият египетски правителствен вестник „Векаимисрие“. Отначало основни са колонките на османски език, като успоредно с тях е и арабският превод. От 1840—1842 г. главен става арабският текст, за да измести след няколко десетилетия напълно турския. През 1866 г. започва препечатване на всички държавни актове, от Мохамед Али нататък, придружени с арабския им превод.¹⁷⁷ Четири години по-късно цялата вътрешна административна и служебна кореспонденция в страната преминава задължително на арабски език. Експедицията поставя и началото на влиянието на европейската цивилизация върху арабския език. Това влияние му помага да излезе от средновековната си замръзналост, за да отговори на социално-политическите потребности и изисквания.¹⁷⁸ Той започва да служи като белег на етническата обособеност и като средство за приобщаване на египетското и арабското общество към съвременността.

С разпространението и утвърждаването на арабския език експедицията допринася за активизиране на процеса на арабското възраждане и самоосъзнаване, заели основно място в идейно-политическото развитие на Близкия Изток и Северна Африка от първите десетилетия на миналия век. Идеолозите на арабизма, а по-късно и на панарабизма получават подкрепата на египетската общественост, която, без да се чувства още арабска, осъзнава наличието на общи черти и интереси със съседните на страната народи.

177

إبراهيم عبده ، تطور الصحافة المصرية ١٧٩٨ - ١٩٥١ ، القاهرة ١٩٥١

178

جمال الدين الشيبان ، تاريخ الترجمة والحركة الثقافية في

عصر محمد علي ، القاهرة ١٩٥١ ، ص ٧ - ١٠١

خليل صابط ، تاريخ الطباعة في الشرق العربي ، القاهرة ١٩٥٨ ،

ص ١٥٥ - ١٧٨

A. A b d e l - M a l e k. Idéologie et renaissance..., p.

131-143.

От средата на 30-те години на ХХ в. панарабизмът прекрачи Синай, за да триумфира след две десетилетия като доминиращо течение в общественно-политическия и идейния живот на Египет и арабския свят.¹⁷⁹

Френската експедиция и престой имат противоречиви последици за идейното развитие на египетското общество. Те довеждат пряко и косвено до появата и разгръщането на двете основни течения на определяне на националната самоличност — фараонското и арабското, които взаимодействайки си с панислямизма, и днес играят главна роля. Очистени от мистиката на „хилядолетното египетско съществуване“ и „безсмъртната арабска мисия“, тези две течения изразяват най-характерната черта на съвременната египетска нация — нейната „двойка“ основа, от свързани в диалектическо единство египетско-фараонски и арабо-мюсюлмански елементи.¹⁸⁰

Всяко историческо събитие, посочва Фр. Енгелс, представлява своеобразна равнoдействуваша на „безкрайна група от паралелограми на силите“, на еднопосочни, взаимно пресичащи се и противоречащи фактори. Техният резултат обаче е и продукт на сила, действуваша като цяло „безсъзнателно и не по своя воля“¹⁸¹. Походът на Бонапарт и настъпилите в последствие промени са пример за тази диалектическа връзка между едно събитие и неговите резултати.

Цел на експедицията бе да се завладее Египет, като в него се осъществяват сериозни и рентабилни прогресивни по характер преобразования. Тази цел не се изпълни. Египетското общество не бе съзряло да възприеме издигнатите лозунги и предприети реформи, населението категорично отхвърли нашествениците, обединените сили на Османската империя и Англия надделяха над френските. Военен и политически неуспех, експедицията се оказа събитие с голямо значение за последвалото развитие на Египет. Подобно на британското присъствие в Индия тя изигра ролята на „несъзнателно оръдие на историята“¹⁸². Нищо след нея тук „вече не можеше да бъде същото, както преди“¹⁸³. От научна гледна точка историческите измерения на събитието изпъкват особено отчетливо в неговото отражение върху процеса на национално оформяне.

Френската окупация е стълкновение между възходящо буржоазно и разлагащо се феодално общество. По своята същност тя представлява своеобразна „внесена от вън“ и „наложена отгоре“ кратковременна и незавършена революция с противоречиви последици. Без да е свързана с естествения ход на общественно-политическото развитие, тя насилствено

---

¹⁷⁹ Э. Т у м а. Национально-освободительное движение и проблемы арабского единства. М., 1977, с. 310-370.

¹⁸⁰ А. А б д е л - М а л е к. La pensée politique arabe contemporaine. Paris, 1970, p. 24.

¹⁸¹ К. М а р к с, Ф. Е н г е л с. Съч., Т. 37, с. 396.

¹⁸² К. М а р к с, Ф. Е н г е л с. Съч., Т. 9, с. 138.

¹⁸³ J. e t S. L а с о u t i e r e. Egypte..., p. 45.

го прекъсва и отклонява, не довежда пряко до цялостно отстраняване на феодалните отношения, но тласка напред разгръщането на буржоазно-капиталистическите. Оттука даденото ускорение и предизвикани деформации в процеса на национално оформяне. По-нататъшният му ход в голяма степен започва да се влияе от настъпилите по време на експедицията и след нея изменения в основните сфери на икономическия, политическия и идейния живот.

Френското присъствие внесе редица нововъведения в производителните сили, изгради частично материална инфраструктура, въведе съвременен капиталистически сектор. Тези изменения са твърде ограничени и откъснати от социално-икономическата обстановка. Това не дава възможност да се постигне издигане и задържане на производителните сили на ново и по-обхватно равнище, което да доведе до установяването на съответстващи им по-прогресивни обществени отношения. Станалите промени обаче дават възможност за в бъдеще по-лесно да се въвеждат и възприемат преобразованията в средствата за производство, което ускорява трансформациите в производствените отношения и в обществените процеси.

Експедицията заварва хаос в социално-политическите и етническите отношения между различните класи, съсловия и прослойки, в различна степен предшествуващи тези на съвременното общество. Всяка от тях е в една или друга форма на съперничество с всички останали, което спъва и замразява социалния прогрес.¹⁸⁴ Окупацията предизвиква бурен кипеж, при който започват да кристализират противоречията и общите интереси на различните обществени групи. Настъпва по-установено разполагане на социалните пластове, техните взаимоотношения вече водят до определени, придвижващи напред общественото развитие резултати.

Експедицията нанесе удар върху най-значителните социално-политически фактори за феодалната разпокъсаност. Тя придаде необратим характер на процеса на реалното откъсване на Египет от Османската империя. Въведените от нея политически институти, утвърждаващи националното обособяване, не я надживяват, но оставят значителна следа. Всички тези последици облекчават установяването през първата половина на XIX в. на централизирана абсолютна монархия. Тази държавна форма по думите на Ленин е грамадна крачка напред в сравнение с феодалната раздробеност и спомага за утвърждаване на капиталистически отношения.¹⁸⁵ В рамките на централизираната, обособена икономически и политически, със собствена физиономия държава се оформя египетската нация.

Последствията от експедицията за процеса на национално оформяне не са еднопосочни. Френският престой предопределя по-нататъшното подчинено място на Египет в изграждащата се световна колониална система. В условията на зависимост на египетската икономика при по-нататъшното развитие наред със засилващото се взаимодействие и преплитане между различните сектори нараства и пропастта помежду им. Капиталистическият сектор продължава да се разраства, но в ограничени рамки, като не успява да ликвидира, нито повсеместно да ограничи традиционните. Мно-

¹⁸⁴ К. Маркс, Ф. Енгелс. Стч. Т. 7, с. 354-359.

¹⁸⁵ В. И. Ленин. Стч. Т. 20, с. 82; Т. 6, с. 157.

го от свързаните с различните сектори социални групи продължават да са езиково, религиозно или етнически нееднородни. Тези особености водят до десинхронно въздействие на процеса на обособяване на единен капиталистически общественно-производствен организъм върху националния процес. Като следствие наред с нарастващата етническа интеграция и хомогенност формирането на египетската нация не може да обхване цялостно всички етнографски групи, някои от които остават докрай чуждо тяло.

В идейно отношение походът допринася отделни социални групи по-отчетливо да осъзнаят самоличността на Египет и неговото население, да разграничават обективните национални интереси от стремежите на оспорващите господството над страната външни сили. Това начално осъзнаване е предшественик и основа за възникване на египетската национална идеология, но процесът на нейното изграждане върви мъчително и противоречиво. Внесените буржоазни идеи не са възприети, общественото съзнание е на такова равнище, че е неспособно да ги осмисли, те се носят на байонетите на завоевателите. Тези идеи обаче изиграват ролята на „бомба със закъснител“, стават съществен елемент от националната идеология, като се преплитат с архаизма на религиозните догми и традициите, съхранили се поради деформираното обществено развитие в условията на изостаналост и зависимост. Чрез възвеличаването на Египет и разпространението на арабския език експедицията даде тласък за оформянето и на двете съперничащи до днес течения в националната самоидентификация, идеология и политика — фараонското и арабско.

Чуждата окупация предизвика масова съпротива. Въпреки че се води под религиозни лозунги, със своя обхват и освободителен характер борбата срещу завоевателя обективно изявява египетската самоличност, утвърждава силата на демократичното течение в движението на страната към независимост. Борбата разкрепости скованата от осmano-мамелюшкото господство енергия на масите от селата и градовете. Тя им вдъхна увереност, насочи ги към участие в решаване на собствената и на страната съдба.¹⁸⁶ Тази увереност, активност и инициатива са мощен фактор за преодоляване на застоя в процеса на национално оформяне. Даденият подтик за неговото протичане ускорява през следващите десетилетия оформянето на съвременната египетска нация.¹⁸⁷ Пред нея и страната се откриват нови перспективи за напредък и самостоятелно развитие, за демократично решаване на националния въпрос чрез постигане на политическа независимост с участието на най-широките народни маси.

¹⁸⁶ سيد حامد النسيح ، مصر ... ص ٧٦ - ٧٧

¹⁸⁷ В. И. Ленин. Съч. Т. 17, с. 218.

L'EXPÉDITION DE BONAPARTE ET LA FORMATION DE LA NATION EGYPTIENNE

I o r d a n P e e v

(R é s u m é)

L'expédition de Bonaparte (1798—1801) est un événement d'importance historique capitale pour l'Égypte. Lors de l'occupation française une société bourgeoise ascendante et une société féodale en décomposition se heurtent. C'est une révolution de type „importé“, une révolution de la courte durée, inachevée, aux conséquences historiques contradictoires. Elle a hâté et influencé l'évolution socio-politique du pays. Elle a créé les conditions sociales, politiques et idéologiques favorables au processus de formation nationale en Égypte, dans le cadre d'un Etat pratiquement indépendant du point de vue politique et économique, en transition vers une société capitaliste. L'expédition française explique aussi la spécificité du processus de prise de conscience de la nation égyptienne. Elle a influencé les deux courants principaux de l'idéologie et de la conscience nationale égyptienne — „pharaonique“ et arabe.

ЗИНА МАРКОВА

РУСИЯ И БЪЛГАРСКИЯТ ЦЪРКОВНО-
НАЦИОНАЛЕН ВЪПРОС 1856—1864 Г.

ZINA MARKOVA

RUSSIA AND THE BULGARIAN NATIONAL-CHURCH
QUESTION 1856—1864

Р е ц е н з е н т

проф. *Николай Генчев*

Р е д а к т о р

проф. *Константин Косев*

Борбата за национално признаване чрез самостоятелна българска църква е една от най-ярките и масови прояви на нашата националноосвободителна революция. Започнала като организирано движение през 40-те години на XIX в., след Кримската война (1853—1856) тя достига мащаби, които я поставят в центъра на българския общественно-политически и културно-духовен живот. Същевременно тя надхвърля рамките на един вътрешен за православната общност в Османската империя конфликт и навлиза трайно в сферата на внимание както на турското правителство, така и на великите сили. Българо-гръцкият църковно-национален спор се превръща в поредната арена на отколешното им съперничество за влияние в османските владения, става по думите на Г. С. Раковски „малкий восточный вопрос“. И докато за западните държави той се оказва благоприятен случай за подронване на руския престиж, то на Русия създава големи усложнения и затруднения, защото засяга някои основни принципи на близкоизточната ѝ политика. Поставена е на изпитание нейната концепция за прокарване на дълготрайно влияние в Османската империя чрез покровителство на правословието, чрез поддържане на неговата сплотеност и единство в лицето на старите православни църковни центрове и най-вече на вселенската Цариградска патриаршия.

Традиционно и активно ангажирана с положението на православната общност под мюсюлманска власт, руската дипломация не остава безучастна към породилия се в нея остър конфликт. От средата на 40-те години, когато се поставя българският църковен въпрос и дълго след като той получава своето решение чрез султанския ферман от 1870 г., Русия не престава да се интересува от българо-гръцките отношения. Като се опира на признатото ѝ от Турция право на покровителка на поробените православни народи и на своите стари връзки с Цариградската патриаршия, тя се намесва в тези отношения, стремежи се да ги регулира в полза на своите големи държавнополитически цели на Изток.

Намесата на Русия и на останалите велики сили, продиктувана от собствените им, при това диаметрално противоположни интереси, въвлича българското църковно-национално движение в сферата на сложните международни противоречия по Източния въпрос; поставя неговото развитие и изход пред допълнителни усложнения, влияе в крайна сметка върху неговата стратегия и тактика. Развиващо се в подобна обстановка, то трябвало да отбива атаките на гръцката духовна власт и стоящите зад нея светски сили, да се съобразява и лавира в отношенията си с турското правителство, да търси съюзници сред великите сили или да преодолява тяхното противодействие. В тези сложни политически комбинации българското общество трасира пътя към набелязаната цел, трупа политически опит и ловкост, брани и преследва реализирането на своите национални интереси.

Следователно, без да се проучат международните аспекти на българския църковен въпрос, т. е. отношението и действията на външните политически сили, немислимо е да се разкрие и изясни всестранно историята на борбата за независима църква. Особено наложително е да се изследва политиката на Русия — единствената православна страна сред великите сили, оказала огромно въздействие върху хода, насоките и решаването на българо-гръцкия църковен конфликт. В не по-малка степен това е необходимо и полезно, за да се разкрие по-точно нейната роля в нашата национална революция през XIX в.

Всичко това определи интереса към темата, на която е посветена настоящата студия. Ограничаването в посочените хронологически рамки е продиктувано от няколко съображения. Първо, Кримската война и последиците от нея бележат един от основните исторически моменти както в саморазвитието на българското църковно движение, така също в насоките и интензитета на руската политика към него. За горна граница приемам 1864 г., когато в Цариград пристига новият руски посланик граф Н. П. Игнатиев с амбицията да активизира руската намеса и да ускори решаването на българо-гръцкия спор. Неговата дейност съвпада със заключителния етап на църковно-националното ни движение, с учредяването и уреждането на Българската екзархия. И може би поради това именно периодът 1864—1872 г. е бил досега главен обект на проучване от изследователите, занимавали се с тази проблематика. Освен съчинението на руския историк и дипломат В. Теплов¹ на руската дипломация от времето на Н. П. Игнатиев и българският църковен въпрос са посветени две по-нови изследвания — на Кирил, патриарх български² и на американския историк Том Майнингер.³ И ако благодарение на тях проблемите за отношението на Русия към църковно-националното ни движение след 1864 г. са в общи линии изяснени, същото не може да се каже за периода преди това. Темата за Русия и българският църковен въпрос за времето от 1856 до 1864 г. не е разглеждана цялостно в историческата литература. Тя е засегната съвсем частично и едностранчиво в някои по-обща съчинения върху българо-гръцкия конфликт или в отделни частни проучвания на руската политика към него.

За първи път отделни моменти от интересуващата ни проблематика са осветлени в руската историография, чийто интерес към българския църковен въпрос е функция на политическата ангажираност на Русия. Научният принос на руските историци от края на миналия и началото на настоящия век се заключава преди всичко в това, че пускат в обръщението част от руската документация, която безспорно е най-необходимият изворов материал за правдивото изясняване позициите на Царска Русия по българо-гръцкия конфликт.⁴ За настоящата работа особено полезни се

---

¹ Греко-болгарский церковный вопрос по неизданным источникам. СПб., 1889. Историографска справка вж. у: З. Маркова. Българският църковен въпрос в руската историческа литература. — ИПр., 1975, кн. 3, с. 119 — 121.

² Граф Н. П. Игнатиев и българският църковен въпрос. Изследване и документи. С., 1958.

³ T. Meininge r. Ignatiev and the establishment of the Bulgarian Exarchate 1864 — 1872. Madison, 1970.

⁴ З. Маркова. Българският църковен . . . — ИПр., 1975, кн. 3, с. 111 — 124.

оказаха съчиненията на Н. И. Петров⁵ и Гр. Трубецкой.⁶ Първото от тях разкрива някои страни в позицията и действията на Русия в края на 50-те години на XIX в. въз основа на сведенията, извлечени от личните архиви на санктпетербургския митрополит Григорий и на архимандрит Петър Троицки, настоятел на руската посолска църква в Цариград от 1858 до 1860 г. Второто съчинение е посветено на преобразованието в Цариградската патриаршия, приети от църковно-народния събор (1858—1860) и на отношенията ѝ с Русия. Наред с фактологическия принос Гр. Трубецкой прави сполучлив опит да обоснове концепцията на руската политика след войната, от една страна, чрез традициите ѝ на Изток и, от друга — с промяната на международното положение на Русия след Парижкия мирен договор (1856). Авторът обръща внимание на настъпилите изменения във взаимоотношенията между Цариградската патриаршия и Русия поради българското църковно движение и на несполучливите помирителни опити на руската дипломатия.

От голямо значение за моето изследване бе и документалната публикация на писмата, записките и отзивите на московския митрополит Филарет по „гръцко-българската разпра“.⁷ Известно е, че от 1858 г. почти цялата дипломатическа преписка по българския църковен въпрос е довеждана до знанието на Светия синод чрез оберпрокурора и препращана за мнение на Филарет Московски, признат авторитет по църковно-каноничните въпроси. Неговото становище оказва силно влияние върху действията на правителството и на дипломатическата мрежа. Така че материалите, съставени от Филарет, са извор от първостепенна важност за разкриване отношението на руската държава и църква по повдигнатия от нашия народ въпрос за църковна независимост, включително и за периода 1856—1864 г.

Отделни приноси елементи по настоящата тема се съдържат и в българската историческа литература. Така например В. Златарски⁸ въз основа съчинението на Н. И. Петров и записката на оберпрокурора от 1860 г., с бележки по нея от император Александър II, изказва нелишеното от основание мнение за две становища на руската официална политика към църковния ни въпрос в началото на 60-те години — прогръцко, застъпвано главно от Светия синод, и това на правителството и императора за по-реалистично отношение към българо-гръцкия спор.

Ю. Трифонов⁹ от своя страна обръща внимание на проблема, как българите, свързани с Русия, се опитват да влияят за пробългарската ѝ ориентация. В сравнение с В. Златарски той по-точно характеризира някои от формите на руското участие в българо-гръцкия конфликт, както и гледището на Светия синод и на Филарет Московски.

⁵ Начало греко-болгарской распри и возрождения болгарской народности. Киев, 1886.

⁶ Россия и Вселенская патриархия после Крымской войны 1856 — 1860 гг. по неизданным материалам. — Вестник Европы, СПб., XXXVII, 1902, кн. 4, с. 549 — 592; кн. 5, с. 5 — 51; кн. 6, с. 469 — 507.

⁷ Собрание мнений и отзывов Филарета, митрополита московского и коломенского, по делам православной церкви на Востоке. СПб., 1886, с. 180 — 376. Второ изд. в 1899 г. По-нататък цитираме по I издание.

⁸ Александър II и българският църковен въпрос. — В: Сб. в чест на варненския и преславски митрополит Симеон. С., 1922, с. 238 — 254.

⁹ Руско участие в българския църковен въпрос. — Бълг. ист. библ., I, 1928, т. III, с. 177 — 197.

Не можем да отменим и монографията на П. Ников¹⁰ върху историята на българската църковно-национална борба, в която важността на проблема за руската политика е правилно оценена. Основните постановки за отношението на Русия към българо-гръцкия спор, макар да не са разработени подробно пред вид по-общия характер на труда, са в основата си точни. Всичко това говори за информираност и обективност на автора.

Голямо улеснение за написването на настоящата работа е и публикацията на огромния архив на Найдено Геров¹¹ — руски консул в Пловдив, непосредствен участник в движението и изпълнител на руската политическа линия.

Направеният историографски преглед показва, че интересът към проблема за Русия и българския църковен въпрос в очертанния период е бил по-скоро спорадичен и се е ограничавал върху отделни моменти или аспекти на темата, при това върху една доста бедна изворова основа. Посочените изследователски работи и в методическо отношение са доста остарели.

Разбира се, не само съществуващата в историческата литература празнина насочи моето внимание към този период. Трябва да се има пред вид, че 1856—1864 са годините на най-интензивно развитие на църковно-националното ни движение. В 1856 г. се оповестява крайната цел на борбата — административно отделяне от Цариградската патриаршия и създаване на самостоятелна българска църква; в 1860 г. българите чрез самоволен акт обявяват църковната си йерархия за отделна от гръцката патриаршия; пак през този период се очертават различните течения сред дейците на национално-църковното ни движение, респ. различната тактика, която те следват за постигане на единната цел; правят се сериозни опити за съюз с католическата църква, активизират се и бележат първите си големи успехи западните религиозни пропаганди. Всичко това неминуемо ангажира руската дипломация и общественост. Уреждането на българо-гръцкия конфликт се очертава като един от най-острите и костеливи проблеми на руската източна политика. Засиленият интерес към българския въпрос е продиктуван и от промяната в международното положение на Русия след Кримската война, когато проблемът за мирното проникване сред поробените, за запазването и разширяването на руското културно-политическо влияние придобива особено голяма важност. Ръководена от създадените след войната принципи на източната си политика и под напора на бързо развиващото се българско национално движение, Русия изработва именно през разглеждания период своята стратегия и тактика по българо-гръцкия спор, които в основата си остават ръководно начало на нейната дипломация и по времето на граф Н. П. Игнатиев.

Задачата на настоящата студия е да осветли възможно по-цялостно и подробно отношението и действията на Русия по българския църковен въпрос през периода 1856—1864 г. За тази цел съм се стремяла да разкрия факторите, които обуславят руския интерес към тази проява на нашата

---

¹⁰ Възраждане на българския народ. Църковно-национални борби и постижения. С., 1971, второ изд. под ред. на Д. Косев. Вж. по-специално с. 114 — 127, 172 — 180, 198 — 200, 215 — 216.

¹¹ Документи за българската история. Т. I. Архив на Найдено Геров. Ч. I (1857 — 1870). Подреден от Т. Панчев под ред. М. Г. Попруженко. С., 1931; Из архивата на Найдено Геров, кн. 1 и 2. Кореспонденция с частни лица. Под ред. Т. Панчев. С., 1911 и 1914.

национална революция; да посоча как се формират основните принципи на руската политика и тактика в годините непосредствено след Кримската война и еволюцията, която те отчасти претърпяват през разглеждания период. Показано е дотолкова, доколкото позволява изворовият материал, отражението на българо-гръцкия конфликт върху руската общественост и доколко мнението на тази общественост оказва влияние върху становището и действията на официална Русия.

Разработването на темата бе възможно, след като имах случая да работя в съветските архиви¹² и да се запозная с голямата част от богатата руска документация, регистрирала в подробности всички онези ходове, обсъждания, мнения на руската държава, църква и някои обществени организации във връзка с българското движение за църковна независимост. Използуването на материали от български произход, както и консултирането с френската и отчасти с английската дипломатическа преписка за този период и по този въпрос помогнаха за по-точното и многостранно осветляване на проблемите.

КРАТКО ВЪВЕДЕНИЕ

Когато възраждащата се българска нация заявява своите стремежи за национално-църковна независимост, Русия имала вече твърдо установени политически цели и принципи на Изток, плод на едновековно развитие.

Постигнала обединението си под скиптър на Романовци, през XVII и XVIII в. тя се изправя като мощна държава, претендираща за първостепенна роля в Източна Европа. Нейната завоевателна политика трябвало да ѝ осигури жизнено важни придобивки от стратегическо, икономическо и политическо естество. Аспирациите ѝ за излаз на световните морски пътища са частично задоволени с победоносната война на Петър Велики над Швеция. След придобивките в Балтика погледът на Русия се обръща на юг към Черно море и Проливите, на пътя към които стояла Османската империя. Следователно Русия е непосредствено и дълбоко заинтересована от съдбата на отслабваща Турция и многобройните руско-турски войни от края на XVII в. насетне ще гарантират големите руски интереси в този район.

Стремежът на Русия да утвърди своето влияние в Османската империя било със силата на оръжието или по пътя на дипломатическите комбинации намира своята идеологическа обосновка в религиозните връзки на руския народ с поробените християнски народи.

Останала след турските завоевания през XIV и XV в. единствената православна сила в Европа, Русия (Московското княжество) е сочена като стожер на световното православие, като законна наследница на за-

---

¹² Особено ползотворен се оказа престоят ми в Ленинград. Тук в Централния държавен исторически архив (ЦГИАЛ) се пазят архивите на руския синод и на висши руски духовници, от които интересен за мен бе фондът на митрополит Филарет Московски. А във фонда на оберпрокурора на Светия синод се съхранява почти цялата руска официална преписка по българо-гръцката църковна разпра за периода 1858 — 1872 г., обособена още на времето в единадесет поредни тома.

гиналата Византия. Организираният със съдействието на папата и Венеция в 1472 г. брак на Иван III с живеещата в Рим племенница на последния византийски император София Палеолог има за цел да създаде юридическо основание за претенциите на московския княз върху византийската корона. Възниква и все по-широко се лансира идеята, че Москва е „третият Рим“, т. е. пазителка и защитница на православието, заместница на Цариград в ролята на ръководящ център за целия православен свят. Теорията за Москва като трети Рим става особено действена през XVIII в., когато източните проблеми излизат на преден план във външната политика на Русия. В този период особено се подчертава нейното право да бъде призната като единствен покровител на поробените единоверни народи. В този смисъл по настояване на Русия са включени специални клаузи в Кючук-Кайнарджийския мирен договор (1774).

Руското религиозно месианство сред поробените не е само политическа демагогия. То отговаря на същността на държавата като крепителка на православието. Същевременно обаче и преди всичко се явява основание и прикритие на руските експанзионистически цели на Изток.¹³ Ярък пример за това са двата „гръцки“ проекта (1772, 1781) на Екатерина II за разпределение на турското европейско наследство в полза на Русия, аргументирано чрез „законните“ ѝ връзки с Византия и старите православни центрове.

Следователно концепцията за свързващото Русия и поробените християни православно начало, зародила и развила се през XVI—XVII в., в следващото столетие ляга твърдо в основите на руската източна политика. Тя е една от нейните важни особености и намира пряко отражение в отношението на Русия към балканските народи и в частност към българския народ. Дори в края на XVIII и първата половина на XIX в., когато националното чувство и националните принципи започват широко да се манифестират на Балканите, руската политика не престава да се придържа стриктно към теорията за „православното начало“ в отношенията си с населяващите ги народи. Ръководейки се от идеята за вселенското православие, а не например от тази за славянската общност, тя всячески поддържа и брани авторитета на първостепенния църковен център в Османската империя — Цариградската патриаршия, олицетворяващ единството на поробеното православно население и традиционно свързан с руската държава и църква. В запазването на това единство Русия вижда стълб за спасяване на християнството от мюсюлманския фанатизъм, проводник на своето влияние в Турция и преграда за западното влияние, прокарвано чрез католическата и протестантската пропаганда. Затова всеки опит за нарушаване монолитността и силата на Цариградската патриаршия било чрез западния прозелитизъм, било чрез намеса на османската власт във вътрешните ѝ работи, или чрез обособяване на нови църковни центрове в Турция бива посрещан крайно враждебно от страна на царска Русия. Принципът за интегритет на православието в Османската империя под върховенството на Цариградската гръцка патриаршия — резултат от столетното развитие на руската източна политика — опре-

¹³ И. С. Д о с т я н а, Россия и балканский вопрос. Из истории русско-балканских политических связей в первой трети XIX в. М., 1972, с. 8 — 9.

деля стратегията ѝ към църковно-националните взаимоотношения на балканските народи. Тя предопределя следователно и позицията на Русия към повдигнатия през 40-те години на XIX в. в българските земи църковен въпрос.

Поставените пред Високата порта от Неофит Бозвели и Иларион Макариополски през 1844—1845 г. искания не засягат пряко църковно-административното статукво на Балканите, а изискват само известни промени на съществуващия в българските епархии църковен ред. Главните от тях са висшето духовенство да бъде българско и да се ликвидира със злоупотребите на църковните служители — искания, които отговарят на обективно назрелите конфликти между населението и духовните пастири по места. Тези минимални претенции от българска страна не намират обаче поддръжката на руските представители в Турция. Възглавяващият императорската мисия в Цариград В. П. Титов, макар че бил отлично запознат с царящата в гръцката църква корупция и с недоволствата от нея, се обявява против всякакви реформи във вътрешноцърковния ред дори когато ясно съзнава тяхната необходимост. Всичко това се поражда от опасението, че и най-минималната промяна би дала възможност за намеса на турската власт и на останалите врагове на Русия в работите на Патриаршията. Ръководен от подобен консерватизъм „да се поддържа във всички случаи интегритета на правата на Източната църква“, той не би могъл да подкрепи българските стремежи, които изискват именно промени в системата на вселенската патриаршия. Затова и усилията на руската мисия са насочени към избягване на каквито и да е реформи и към умиротворяване на отношенията между гръцкото духовенство и българския народ.

От друга страна, сближаването на цариградските българи и специално на Неофит Бозвели и Иларион Макариополски с полската агенция на Михаил Чайковски кара руската мисия открито да се обяви срещу водачите на църковното ни движение. С личната намеса на В. П. Титов те биват заточени през 1845 г. Руската дипломатия е убедена, че антипатриаршеското движение е инсценирано от западните ѝ съпернички с цел да се подрони престижът на Русия сред поробените балкански народи и да се отслаби нейното влияние в Турция. Това крайно погрешно убеждение се дължи, поне в началото, на липсата на правилна информация относно корените и същността на българо-гръцката църковна разпра. Руската дипломатия не е запозната със задълбочаващите се противоречия между гръцките архиепископи и българското население. До средата на 40-те години тя се интересува изключително от противоречията между мюсюлманството и поробените православни народи, смятайки ги за една лишена от вътрешни конфликти общност, наричана в дипломатическата преписка „гръцка нация“. Едва от втората половина на 40-те години, след като българският въпрос бива така остро поставен пред Високата порта, Русия започва да се интересува от недоразуменията между българите и гръцкото духовенство и да получава по-конкретна информация за тях. Наред с непредубедените руски одрински консули заслуга за запознаването на руските управляващи кръгове с корените, характера и целите на църковно-националната борба имат българите в Русия. Под тяхно въздействие и главно под въздействието на обективния ход на събитията в България руската политика и дипломатия в навечерието на Кримската война изгражда една по-определена позиция към църковния ни въпрос. Продължавайки да поддържа всячески църков-

ното статукво на Балканите и да брани правата на Цариградската патриаршия, тя същевременно започва по-активно да подготвя учители и духовници българи, които да станат проводници на руските интереси в България. А някои представители на влиятелните кръгове в Русия стигат постепенно до мисълта, че Цариградската патриаршия може да направи известни отстъпки на българите — да удовлетвори желанието им за родни архиереи. Постъпки пред вселенската църква в това отношение тя предприема, както ще видим, едва след войната, но тогава те далеч не задоволяват развиващото се с устрем национално движение.¹⁴

Набрало инерция през 40-те и началото на 50-те години, сдобило се с единен национален център и програма за действие, в 1856 г. българското църковно движение предявява своето искане за административно отделение от Цариградската патриаршия и признаване чрез една самостоятелна национална църква на българската нация като отделна от „гръцката“ православна общност. Впрочем още през първия етап на борбата най-изтъкнатите и просветени дейци стигат до извода, че обезпечаването на културно-духовната самостоятелност на българския народ и осигуряването на гражданскоправна и политическа независимост от Патриаршията би могло да се постигне не чрез смяна на висшия клир, а единствено по пътя на пълното откъсване от цариградската църква и създаването на независима българска църковна йерархия.¹⁵ Но в този момент, когато движението прави своите начални стъпки, когато още не е укрепнало, поставянето на това крайно искане трудно би било отстоявано; още повече при съществуващата вековна църковноадминистративна традиция, поддържана от вътрешни и външни фактори и най-вече от Русия.

Положението в това отношение коренно се изменя в годините на Кримската война и особено в заключителния ѝ етап. Преди всичко българският народ направи поредна стъпка в политическото си съзряване. Военният конфликт между Турция и Русия отново събужда надеждите за уреждане на българския въпрос и мобилизира, както и преди в подобни случаи, националнополитическата енергия на българското общество. Показателно за това е активизирането на националноосвободителното движение в годините на войната, многобройните български действия пред руския двор за цялостно или частично решаване на политическия ни въпрос, възникването на двете големи организации на българската едра буржоазия, свързана с Русия — Добродетелната дружина в Букурещ и Одеското българско настоятелство, и пр. Но поражението на руското оръжие, в силата на което така вярваха българите, ликвидира техните надежди относно скорошното уреждане на политическото им положение. Този проблем остава пак въпрос на бъдещето. Като най-актуален за българския обществено-политически живот отново се налага църковният въпрос; за решаването на който българите разчитат преди всичко на собствените си сили. Още повече, че международното положение в момента, т. е. омаломощаването на силното дотогава руско влияние — главната външна спирачка по пътя към желаната църковна независимост, — благоприятства

¹⁴ Изграждането на руската църковно-религиозна концепция за Изтока и отношението на Русия към българската борба за църковна независимост до Кримската война бе предмет на проучване в една предишна моя работа. Вж: З. Маркова. Българското църковно-национално движение до Кримската война. С., 1976, с. 180 — 191.

¹⁵ Пак там, с. 120 — 121.

неговото поставяне и изгледите за успешното му решаване. Но най-важното и непосредствено обстоятелство, обусловило решимостта на българския народ да предяви официално искане за възстановяване на църковната си независимост, безспорно е оповестяването на 6/18 февруари 1856 г. на новия реформен акт Хатихумаюна.

Макар че излиза от името на султана и има вътрешноправен характер, Хатихумаюнът е изцяло дело на западните сили. Още на Виенската посредническа конференция (1854 — 1855) Англия, Франция и Австрия се споразумяват по четирите основни пункта, на които ще почива бъдещият мирен договор с Русия. Четвъртата т. нар. „гаранция“ предвижда Русия да се откаже от претенциите си на официален покровител на православните в Османската империя, т. е. техните религиозни привилегии да бъдат пазени от султанското правителство при общото съдействие на силите.¹⁶ А в прелиминарния протокол от 1 февруари 1856 г. се споменава, че между Австрия, Франция и Англия стават разисквания относно осигуряването на религиозните и политическите права на християнските поданици на султана.¹⁷ Хатихумаюнът е именно резултат от тези разисквания. Чрез оповестените в него реформи съюзниците на Турция преследват две основни цели: да се модернизира и укрепи Империята, за да се удължи нейното съществуване в настоящите ѝ граници, и, второ — да се нанесе удар на Русия, претендираща за изключителното право на протекторат над християнското население, като се покаже, че това право принадлежи само на султана при моралната гаранция на великите сили.

Наред с редицата реформи в гражданското управление на Империята Хатихумаюнът предвижда преразглеждане на „духовните привилегии и имунитети“ на немюсюлманските общини с цел тяхното реформиране, наложено от „прогреса на времето“. Например трябвало да се уточнят начините за избор и назначаване на духовните шефове; да се заменят досегашните им приходи с определени заплати „съответно важността на ранга или сана на различните членове на клира“; управлението на немюсюлманските общини да бъде поверено на органи, избираеми между членовете на клира и миряните; безпрепятствено да се поправят старите храмове, училища, болници, гробища и да се строят нови; да се осигури на всяко вероизповедание пълна свобода за упражняване на неговия култ; никой да не бъде принуждаван да променя своята религия и пр.¹⁸

Очевидно тези пунктове от постановленията на Хатихумаюна отново признават свободата на вероизповеданието на немюсюлманското население, но изискват техните духовни органи частично да бъдат реформирани. Именно тази втора страна предизвиква остра реакция в средите на гръцката Цариградска патриаршия. Първо, защото подобно настояване се третира от нея като директна намеса на светската османска власт във вътрешните работи на православната църква. И второ, защото предлага-

¹⁶ Г. П. Генов. Източният въпрос. Политическа и дипломатическа история. Ч. II. От Парижкия конгрес (1856 г.) до Ньойския договор (1919 г.). С., 1926, с. 61 — 64.

¹⁷ Пак там, с. 106.

¹⁸ Г. П. Генов. Международни актове и договори, засягащи България. С., 1940, с. 151 — 155.

ната реорганизация води до децентрализация, до включването в управлението на църквата на мирския елемент, т. е. до разделение на властите, което като последица би означавало намаляване силата и влиянието на гръцкия клир.¹⁹

За българското общество обаче набелязаните в акта църковни преобразования са от голямо значение. Те имат пряко отношение към неговите тежнения, засягат един от жизнените му проблеми. Още повече, че в специално издадените със същата дата „Разяснения“ за изпълнението на Хатихумаюна конкретно се визират българските претенции по този въпрос. Високата порта — се казва в тях — не е могла да задоволи исканията на своите немюсюлмански поданици и специално на българското население, което „работи от много години да изключи гръцкото духовенство от своите национални църкви. . . Въпреки своето искрено желание да се съобразява с тези аспирации императорското правителство е трябвало да остане наблюдател на усилията на своите български поданици в гореозначения смисъл от страх да не намали властта на гръцкия патриарх в Цариград и да не засегне неговите имунитети, между които е и правото да назначава началниците на Българската църква.“²⁰

Текстът на Хатихумаюна е преведен на български и на 11 февруари 1856 г. е публикуван в „Цариградски вестник“, а малко по-късно и като отделна брошура. Отражението му в различните сфери на българския национално-духовен и обществено-политически живот е твърде значително.²¹ Окуражени от готовността на турското правителство да продължи реформирането на Империята и като се основават на конкретните постановления на Хатихумаюна относно религиозно-църковното положение на немюсюлманските общини, цариградските българи подават до султана петиция от името на 6 400 000 български поданици. Изложената в нея програма е насочена към църковна и административна автономия на българското общество. На първо място сред посочените конкретни искания е върховният глава на българската църква да се избира от народа и да е пряко подчинен само на Високата порта, т. е. самостоятелната българска църковна йерархия да играе ролята на представител и защитник на нашия народ пред султанската власт. Тази програма, изискваща сериозна промяна в църковноадминистративното статукво на Балканите, поставя руската политика пред нови изпитания. Поддържаният от Русия интегритет на православната общност и църква е реално застрашен от силното и амбициозно българско движение. И това става в един момент, когато Русия се намира както никога дотогава, в крайно неблагоприятно международно положение.

Руското военно поражение в Кримската война има за последици тежки материални и морални загуби. Парижкят мирен договор (30 март 1856 г.) предвижда неутрализация на Черно море, с което фактически лишава Русия от възможността не само да води завоевателни действия в този район, но и да отбранява южните си граници при евентуално враждебно

¹⁹ E d. E n g e l h a r d t. La Turquie et le Tanzimat ou histoire des réformes dans l'Empire ottoman depuis 1826 jusqu'à nos jours. Paris, 1882, p. 147 — 151.

²⁰ A. S c h o p o f f. Les réformes et la protection des chrétiens en Turquie 1673 — 1904. Paris, 1904, p. 58 — 59.

²¹ O. M a ž d r a k o v a - Ć a v d a r o v a. mañ de 1856. — Etudes historiques, t. VII, 1975, p. 179 suiv.

нападение. Същевременно на Русия са отнети територии в Южна Бесарабия, сиреч тя се отдалечава от устието на Дунав. Разширена Молдавия трябва да играе ролята на буферна територия между Русия и Турция. И на трето място — Русия загубва изключителното си право на протекторат над Дунавските княжества, над Сърбия и над християните в Османската империя, заменен с колективното покровителство на Силите.²² Следователно Кримската война унищожава наложеното от Виенския конгрес разпределение на европейските сили и установява в международните отношения новата „кримска“ система, утвърждаваща приоритета на Франция и Англия за сметка на Русия.

Тази нова обстановка изисква коренни промени в насоките на руската политика. С оглед на това през 1856 г. е подменен и личният състав на дипломатическата мрежа. Възглавият Министерството на външните работи княз А. М. Горчаков — опитен и вещ дипломат — в съгласие с новия император Александър II очертава основните задачи, стоящи в близкото бъдеще пред Русия. Преди всичко тя трябвало да съсредоточи вниманието си към вътрешните проблеми и да се въздържа от активни действия навън. „Мирът (парижкият) ще трае толкова, колкото време ще е необходимо за вътрешните ни нужди.“²³ Като отдава предимство на необходимостта от преобразования вътре в страната, за да се стабилизира и излекува нанесените от войната рани, правителството същевременно не пренебрегва и външнополитическите си интереси. Главната цел на руската външна политика е по дипломатически път да се постигне отмяна на неудобните и ограничителни за Русия постановления на Парижкия мирен договор.²⁴ За изпълнението на тази задача било особено необходимо да се разчупи международната изолация. В този момент въпросът за съюзника придобива първостепенна важност.

Под личното ръководство на княз А. М. Горчаков и с усилията на руския посланик в Париж П. Д. Киселев се реализира стъпка по стъпка сближението с Франция, първите сондажи за което стават още по време на Виенската посредническа конференция и Парижкия конгрес. Един съюз с Франция, държава, чийто престиж в Европа рязко нараства, е необходим на Русия, за да постигне ревизия на Парижкия договор, неутрализирайки частично главните си в момента съперници на Изток — Англия и Австрия. „В Източния въпрос ние се сближаваме с Франция, разглеждайки я като противовес на нашите противници“, писал А. М. Горчаков в 1856 г.²⁵ Най-активният период на руско-френското сближение е 1856—1860 г.²⁶ На срещата между Александър II и Наполеон III през септември 1857 г. в Шутгарт е постигнато устно споразумение за необходимостта

²² Г. П. Генов. Международни актове и договори . . . , с. 115 и сл.

²³ Новите задачи са очертани в поредица документи, съставени от А. М. Горчаков, най-вече в записката от 5 април и в циркуляра му до руските дипломатически представители от 21 август 1856 г. Вж. у С. С. Т а т и щ е в. Император Александр II. Его жизнь и царствование. Т. I. СПб., 1903, с. 199 — 200, 229 — 230.

²⁴ Пак там, с. 230.

²⁵ Архив внешней политики России (по-нататък АВПР), ф. Канцелярия, Отчет министра иностранных дел за 1856, л. 26.

²⁶ Подробна дипломатическа история на този съюз вж. у С. С. Т а т и щ е в. Цит. съч.; F. C h a r l e s - R o u x. Alexandre II, Gortchakoff et Napoléon III. Paris, 1913.

да действуват съгласувано в източните работи. А на 19 февруари 1859 г. в Париж външният министър на Франция Валевски и руският посланик П. Д. Киселев подписват секретен руско-френски договор за неутралитет и сътрудничество. Макар че не визирало нищо конкретно относно изгодите на Русия, това съглашение има немалък политически ефект. То ѝ позволява частично да излезе от съществуващата международна изолация.²⁷

Сближаването с Франция обаче се оказва нито достатъчно действено, нито трайно, защото, пристъпвайки към него, правителствата на двете държави се ръководели от разнопосочни цели. Докато за Русия то е нужно преди всичко на Изток, Франция го разглежда като необходимост за уреждането на своите сметки с Австрия, главно в Северна Италия. При това тя дава да се разбере, че никога не би се отказала от сътрудничеството си с Англия. Впрочем руската дипломатия не се залъгва относно действителната ефективност на проектирания с Франция съюз и неслучайно прави през 1860—1862 г. паралелни опити за сближение с Австрия и Прусия. Полският въпрос, изострил се особено много с въстанието от 1863 г., раздалечава значително Русия от Франция.

И така в продължение на повече от десетилетие след Кримската война Русия е лишена от съюзник, на чиято твърда поддръжка би могла да се опре във външнополитическите си действия. Това безспорно сковава допълнително нейната активност по Източния въпрос, който продължава да бъде централен проблем на външната ѝ политика.

Според А. М. Горчаков и стопанските, и политическите интереси на страната били свързани с „положението в Черноморския басейн и с политическото равновесие на Изток“²⁸. Но като се съобразява с неизгодните си международни позиции, царска Русия е принудена да измени политическите си цели и методи в Близкия Изток.

При невъзможността да продължи довоенната си завоевателна политика, водеща към разрушение на Османската империя, тя се ограничава да действа с мирни средства за възстановяване на своя морален престиж пред поробените народи поне дотогава, докато отново бъде в състояние да пристъпи към по-радикално решаване на Източния въпрос. Придържайки се към подобна мирна линия на поведение, Русия рискува многократно да бъде изправяна пред изпитания, причинени както от все по-засилващото се западно проникване в Турция, така също от действията на балканските народи, активизирали особено много след войната своята националноосвободителна борба. Руските управляващи кръгове отлично съзнават, че при всяко политическо движение и акция на поробените те по традиция ще се опитат да направят от Русия свой съучастник, което би могло да я въвлече в неудобни за нея стълкновения и конфликти. Но не по-малко очевидно било и другото — че всяко усилие да попречи на подобно движение би я лишило от симпатиите и доверието на православните християни в Османската империя. Съзнавайки деликатността на своето положение в източните работи, руското правителство формулира

²⁷ Н. С. К и н я п и н а. Внешняя политика России второй половины XIX века. М., 1974, с. 22.

²⁸ Цит. по Л. И. Н а р о ч н и ц к а я. Россия и войны Пруссии в 60-е годы XIX в. за объединение Германии „сверху“. М., 1960, с. 142 — 143.

по следния начин своята практическа програма за действие: да поеме „моралното“ ръководство на националните движения на Балканите, да не минат те по думите на А. М. Горчаков в други, „по-малко безкористни ръце“; да се предотвратява или поне ограничава всяко „насилствено стълкновение“, а при невъзможност — да се търси колективното посредничество за постигане на умиротворение; Русия, като се опира на традиционното си влияние, да укрепва още повече връзките си с православните народи; да пази техните и своите интереси от „опасни решения“, като не допуска да бъде въввлечена в усложнения, вредни за успехите на вътрешните ѝ работи, и да избягва всячески създаването на враждебни съюзи против нея.²⁹

За осъществяването на набеязаната програма за мирно културно-политическо проникване сред християнските народи в Европейска Турция бива създаден съответен апарат. През десетилетието след войната Русия увеличава консулската си мрежа, започва да отделя голямо внимание на обществените канали за заздравяване на своето влияние, на просветно-културната и религиозната благотворителност.

ОТНОШЕНИЕТО НА РУСИЯ КЪМ БЪЛГАРСКОТО ДВИЖЕНИЕ ЗА ЦЪРКОВНА НЕЗАВИСИМОСТ В ПЪРВИТЕ ГОДИНИ СЛЕД ВОЙНАТА

Като пристъпва към подновяване на връзките си с православните народи в Турция, руската дипломатия се придържа отново към традиционната си концепция за религиозното единство между тях и за моралното ѝ задължение да покровителствува тяхната църква. Това ясно личи и от инструкцията на Външното министерство до управляващия мисията в Цариград А. П. Бутанев от 1856 г., в която се казва: „Ние нямаме за в бъдеще повече претенции за някакви особени преимущества на Русия в отношенията ѝ с османското правителство. Нашата традиционна цел ще остане същата: да поддържа църквата и християнските народности в тази държава.“³⁰

В очертаното мирно настъпление за възстановяване на руското влияние Русия повече отвсякога дотогава залага на връзките си с православните центрове и специално с вселенската Цариградска патриаршия. Подновяването на предишните приятелски отношения с тази църква се смята за една от важните и актуални задачи на нейната източна политика.³¹ Още повече, че по време на Кримската война и непосредствено след нея се наблюдава известно отчуждение на Патриаршията към Русия.

Активизирането на антитурското движение на поробените и на гърците от Кралството в периода на руско-турския военен конфликт поставя Великата църква в крайно неудобно положение. Отговорна пред султана за верноподаничеството на своето паство и за да не се компрометира пред османската власт, тя била длъжна да възпира православните от съчаст-

²⁹ С. А. Н и к и т и н. Россия и славяне в 60-те годы XIX в. — В: Очерки по истории южных славян и русско-балканских связей в 50 — 70-те годы XIX в. М., 1970, с. 151.

³⁰ Цит. по Г р. Т р у б е ц к о й. Цит. съч., кн. 4, с. 554.

³¹ Пак там, с. 559.

ничество с Русия против Турция. Известно е, че цариградският патриарх е принуден да се обръща многократно към своите пасоми с призови да бъдат покорни и верни на своя повелител — турския султан. Патриаршията прибягва и до наказания над някои висши духовници, участвували в антурски акции.³² Непосредствено след войната патриарх Кирил (заменил в 1855 г. „приятеля на Русия“ Антим), боейки се от подозрението на турците и на западните държави, избягва всяко по-пряко общуване с руските дипломатически представители. Той приема много хладно първото посещение на новопристигналите в Цариград руски дипломати княз А. Б. Лобанов-Ростовски — шарже д'афер на мисията, първия секретар Е. П. Новиков и първия драгоман Е. Я. Аргиропуло. Когато те заговарят за великодушното застъпничество и грижите на Русия към вселенската църква, патриархът се задоволява само да отговори, че благосъстоянието на тази църква се дължи на мъдрото попечителство на турското правителство. Обяснявайки по-късно на А. Б. Лобанов своето поведение по време на това посещение, Кирил признава, че се боял да не би и най-малкото казано в полза на Русия да стигне до ушите на Портата и на английския посланик лорд Ретклиф³³

Руската мисия от своя страна, затваряйки си очите пред фактите за поведението на Цариградската патриаршия по време на войната, полага старателни усилия да разчупи „ледовете“, да преодолее резервираността и студенината на патриарха и да спечели неговото доверие. Но това поне в началото не се отдало на руските дипломати и А. П. Бутенев не пропуска със съжаление да констатира, че не е успял в своите опити да завърже потесни връзки в вселенския патриарх.³⁴

Още при първите сондажи на мисията с патриарха относно състоянието на Източната църква в Турция и по-нататъшните ѝ отношения с Русия като най-остър се очертава българският църковен въпрос. Насочвайки предпазливо вниманието на патриарха към положението в българските епархии и предявените искания за национална църква, А. П. Бутенев се натъква на неговата сдържаност и нежелание да коментира откровено тези проблеми. Общото впечатление на руския посланик от водените с Кирил беседи е, че последният ловко избягва да се ангажира с някакви по-определени обещания относно грижите, които му създават българите; че видимо щади западните държави, като се въздържа от всякакви неприязнени изказвания по техен адрес дори когато става дума за религиозната им пропаганда.³⁵

Съобщавайки за водените разговори между патриарх Кирил и руския посланик, Е. П. Новиков споделя своите лични виждания за западната религиозна пропаганда и българското църковно движение. При сегашното състояние на нещата според него положението на Русия е много

³² И. И. С о к о л о в. Константинопольская церковь в XIX веке. Опыт исторического исследования. Т. I. СПб., 1904, с. 323 — 333.

³³ Писмо на Е. П. Новиков до Азиатския департамент, 24 дек. — 4 ян. 1856 г. — В: Собрание мнений и отзывов Филарета по делам православной церкви на Востоке . . . , с. 1 — 2. За резервираността на патриарх Кирил към Русия вж. и записката на Е. П. Новиков, 18, ноември 1857 г. — АВПР, ф. ГА, Политотдел, 1850 — 1861, д. 1, ч. 1, л. 266 — 272.

³⁴ Г р. Т р у б е ц к о й. Цит. съч., кн. 4. с. 577 — 580.

³⁵ Собрание мнений и отзывов Филарета по делам православной церкви на Востоке . . . , с. 3 — 4.

сложно. Ако тя в противовес на Запада подпомага просветата и културата на българския народ обективно ще го подтиква към самостоятелен живот и самостоятелна църква. Ако не направи това, ще го направят вместо нея западните държави. И в единия, и в другия случай Патриаршията може да играе само ролята на потърпевша. Между домогванията на Запада и покровителството на Русия тя ще става все по-голяма съюзница на Портата, с която я свързва единството на целите по отношение на славянските поробени племена. Като признава ефективността и антируската насоченост на западните религиозни пропаганди, Е. П. Новиков същевременно им предписва ролята на вдъхновител на идеята за самостоятелна българска църква.³⁶ Впрочем това не е само негово мнение, но и на цяла официална Русия, от което в голяма степен произтича нейното практическо поведение спрямо българското църковно-национално движение.

Очевидно още в самото начало след установяването си в Цариград служителите на руската мисия се убеждават, че техните усилия да заякчат приятелските връзки с Цариградската патриаршия се натъкват на една трудно преодолима преграда — българския въпрос. От това, каква позиция ще заемат към него, зависят по-нататъшните отношения между Русия и Вселенската патриаршия.

„Възникналият нов български въпрос“, както се изразява директорът на Азиатския департамент Е. П. Ковалевски, става обект на особено внимание в Министерството на външните работи. „Новото“ е в искането на българските представители в Цариград за отделен духовен глава, който, независим от цариградския патриарх, да представлява нашия народ пред султана. Новината за българската акция в 1856 г. предизвиква оживени разисквания във Външното министерство. Изискани са специално данни за историческото минало на нашата църква и за тази цел е използвана записката на Константин Петкович „Древни правила на българската църква“. С проведените разговори и обсъждания, в които участва и А. М. Горчаков, се стига до извода, че отделянето на българите от Цариградската патриаршия е голяма трудност, която трябва да бъде избягната.³⁷

Мнението, че създаването на самостоятелна българска църква е не-своевременно и вредно, се споделя от всички представители на руската дипломация и политически кръгове.³⁸ Така например бившият одрински

---

³⁶ Собрание мнений и отзъвов Филарета по делам православной церкви на Востоке . . . , с. 5. Две години по-късно схващанията на Е. П. Новиков за характера на църковно-националното ни движение претърпяват значителна еволюция. В обширна записка от 18 ноември 1858 г. той определя българо-гръцката разпра като „изключително политически въпрос“, а идеята за църковна независимост като плод на националното самосъзнаване. Същевременно той надраства официалното становище на Русия относно размера на отстъпките, които Патриаршията следва да направи, и предлага вариант за автономност на църковната ни организация чрез допускане в цариградския синод на един български митрополит — „представител на своята нация“ (АВПР, ф. ГА, Политотдел, 1850 — 1861, д. 1, ч. 1, л. 266 — 285).

³⁷ Съобщение на Е. П. Ковалевски до А. П. Бутенев, 18 авг. 1856 г. — АВПР, ф. Посольство в Константинополе, 1856, д. 4338, л. 39 — 40.

³⁸ По литературни данни можем да приемем, че единствен архиепископ Инокентий Борисов, пръв попечител на Одеското българско настоятелство, признава необходимостта от самостоятелна българска църква. В края на 1856 г. той представил обширен доклад до руския синод в този смисъл (М. П о п р у ж е н к о. Архиепископ Инокентий Борисов и българите. — Бълг. ист. библ., т. IV, 1931, кн. II — III, с. 58 — 66).

Генерален консул Н. Я. Мухин намира, че „несъобразността на такава претенция в сегашния момент не изисква даже опровержение“. Той смята молбата до султана за дело на неколцина българи, без да е израз на народното желание. Подобни „преждевременни“ опити ще навредят не само на Русия, но и на самия български народ.³⁹

Против искането за отделна църковна йерархия се обявява и тогавашният консул в Одрин Н. Д. Ступин, при това един от най-благоразположените към българите руски дипломати. Църковното разделяне според него е мечта на враговете на Русия — „тази идея е навярно плод на интригите на нашите недоброжелатели“. Една отделна църква освен вреда няма да донесе нищо добро за българския народ, защото би имала в очите на турското правителство същото нищожно значение като Антиохийската, Йерусалимската и Александрийската патриаршия и винаги в съперничество с Цариградската църква би била скована в своите действия. И Н. Д. Ступин упорито внушава на одеските българи, че искането за отделна църковна йерархия е напълно неуместно.⁴⁰

Отхвърляйки категорично българския вариант за църковна самостоятелност, руското правителство ни най-малко обаче не подценява важноста, която е придобило църковно-националното ни движение за източната му политика. В отчета на Министерството на външните работи за 1856 г. е отбелязано, че между въпросите, касаещи духовния живот на православните в Турция, първо място заема разпратата на гръцкия клир и славянското паство.⁴¹ И не би могло да бъде иначе, тъй като тази разпра поставя в деликатно положение връзките на Русия с поробените православни християни, изградени и поддържани на принципа за църковното им единство, за безконфликтност и монолитност на източнохристиянската общност. И второ, защото Русия съзнава реалната опасност, че западните държави и турското правителство ще се възползват от българо-гръцкия спор, за да подронят нейните традиционни позиции на покровителка на православните и на тяхната църква. А изместването на руското влияние в Европейска Турция от западното е най-голямата тревога за Русия и реално засяга болните проблеми на източната ѝ политика след Кримската война. Тези съображения оправдават големия руски интерес в момента към българския църковен въпрос.

Като следят с изострено внимание хода на движението в Цариград и проявленията му в различни краища на българските земи, руските дипломати и правителството са много по-обективни, отколкото преди войната в тълкуването на българо-гръцките противоречия и в преценката за размера на тези противоречия. Не само в консулските доклади, но и в правителствените документи се признава, че главната вина за сегашното плачевно състояние на православната църква в Турция има гръцкият клир. Със своето користолюбиво поведение, с материалното грабителство, с дезинтересираността си към духовно-гражданските нужди на славянското паство и с откритата си антибългарска политика той с основание е възбудил недоволството на българите. Устремили се към самобитно ду-

³⁹ Записка на Н. Я. Мухин, 24 септ. 1856 г. — АВПР, ф. ГА, Политотдел, 1850 — 1861, д. 1, ч. 1, л. 48 — 58.

⁴⁰ Из архивата на Найдено Геров, кн. 2, с. 294 — 297.

⁴¹ АВПР, ф. Отчети МИД, 1856, л. 300 — 309.

ховнокултурно и просветно развитие, плод на съзряването на националното им съзнание, те срещат на всяка крачка противодействието на чуждия клир. Това ненормално положение може да се измени, ако Патриаршията разреши в съответствие с желанието на българския народ да избира еднородно духовенство, да използва свободно в храмовете си своя език, да развива необезпокояван от гърците, националното си училище и културни институции.⁴²

Като отчита големия размах на българското движение и опасните размери, които са придобили българо-гръцките противоречия, руското правителство смята, че в интерес на Цариградската патриаршия е да направи отстъпки в това направление. Само така вселенският патриарх може да запази своята власт над българите и да внесе спокойствие в православната църква. А това значи да се предотвратят и усложненията за руската политика на Изток.

Следователно възстановяването на мира в православната общност в Турция продължава да бъде, както и преди войната, основна задача на руската дипломация. Съществува обаче значителна разлика във вижданията ѝ относно базата на желаното българо-гръцко помирение. Докато В. П. Титов действуваше за постигането му, без да допуска каквито и да било промени във вътрешноцърковния ред на Цариградската патриаршия и специално в българската епархия, сега, когато българското движение е отишло толкова напред в програмата си по църковния въпрос, придържането към Титовата линия се оказва невъзможно. Още повече, че самото турско правителство и стоящите зад него западни държави настояват за реформиране на немюсюлманските религиозни общини. Затова руските управляващи кръгове възприемат идеята, че за да се постигне умиротворяване, Патриаршията трябва да направи известни отстъпки на българите, а именно да им даде родно висше духовенство и свобода на славянското богослужение. Русия трябва да се нагърби с ролята на посредник за постигане на споразумение между българите и гръцката църква, като съветва първите за умереност, а втората за отстъпчивост. Същевременно тя трябва да се грижи за българския църковен и просветен живот, подпомагайки го с необходимата книжнина, подготовка на кадри, материални средства. В този дух са съставени всички инструкции до мисията в Цариград и до консулите през годините непосредствено след войната.⁴³

Следвайки правителствените разпореждания, А. П. Бутенев с внимание наблюдава хода на конфликта, без обаче да взема непосредствено участие в него. Той се задоволява да говори пред българските водачи, че трябва да се откажат от мисълта за отделяне от Цариградската патриаршия. А в разговорите си с гръцкия патриарх под формата на добро-

⁴² Вж. например цитираните вече Отчет на МИД за 1856 г. и записката на Н. Я. Мухин; Доклад на Н. Д. Ступин до Е. П. Ковалевски, 12 дек. 1856 г. — АВПР, ф. ГА, IV — 2, 1856, д. 13, ч. 1, л. 4 — 8; Отчет на Азиатския департамент за 1857 г. — АВПР, ф. Отчеты МИД за 1857, л. 211 — 217.

⁴³ Инструкция на МИД до Н. Д. Ступин, 26 юли 1856 г. — АВПР, ф. ГА, 1 — 9, 1830 — 1868, д. 9, л. 167 — 171; Е. П. Ковалевски до А. П. Бутенев, 18 авг. 1856 г. — АВПР, ф. Посольство в Константинополе, д. 4338, л. 39 — 40; Инструкция на А. П. Бутенев до Н. Д. Ступин, 3 окт. 1856 г. — АВПР, ф. ГА, Политотдел, 1850 — 1861, д. 1, ч. 1, л. 40 — 46; Инструкция на МИД до А. П. Бутенев, 15 ян. 1857 г. — БАН, Научен архив (нататък НА), ф. 9, а. е. 623, л. 17 — 23; Инструкция на А. М. Горчаков до Н. Д. Ступин, 5 април 1858 г. — АВПР, ф. ГА, I — 1, 1858, д. 34, л. 58 и др. документи.

желателни съвети очертава възможността да се удовлетворят минималните искания на българите, което щяло да бъде в интерес на Великата църква. Че в този начален момент руската дипломация не смее открито и твърдо да се ангажира с подобно настояване, показва и фактът, че тя се въздържа да поеме каквито и да било ангажименти пред българите за подобни отстъпки. Инструктирайки в началото на 1857 г. консулите по българо-гръцките отношения, А. П. Бутенев подчертава необходимостта да действуват сред българското население помирително, без обаче да му обещават каквото и да било.⁴⁴

Но старанията на мисията и в едното, и в другото направление не се увенчават с „пълен успех“, както признава през февруари с. г. посланикът. Патриаршията била неотстъпчива към „законните искания на българите“, а те, подали се на внушенията на западните агенти, отивали много далеч в исканията си.⁴⁵ „Моето положение спрямо гръцката църква по този въпрос е крайно затруднително — четем в един по-късен доклад на А. П. Бутенев. Виждайки явното недоброжелателство на вселенския патриарх даже към законните и умерени искания на българите, аз въпреки това обаче не мога да му въздействам много настойчиво, за да не отстъпя от вековните правила за защита и покровителство, които Русия не е преставала да оказва на главата на православната църква на Изток.“⁴⁶

Руската враждебност към програмата на народното движение за църковна самостоятелност, обявяването по същество за запазване, макар и с известни облекчения, властта на гръцкия патриарх над българите противоречи на интересите на българското общество, отблъсква го от Русия и застрашава да я компрометира в неговите очи. Резервираността и недоверието на влиятелните среди от цариградската българска колония към руската мисия забелязва много скоро и новоназначеният (през май 1856 г.) настоятел на посолската църква в Цариград архимандрит Теофан. Отговаряйки на молбата на архиепископ Инокентий Херсонски да го информира за българо-гръцкия спор, той откровенно признава, че „българите са охладянали към Русия“. „Забележително е, че нито една делегация не се явява в руското посолство, докато се говори, че при френския посланик някои са ходили.“ За това състояние на нещата според него има вина и мисията, която не търси по-действени контакти с българите, а се доверява на гръцките си чиновници и приближени. Когато например той поискал да обиколи Македония, А. П. Бутенев дълго не се съгласявал, защото считал по внушение на руския консул в Солун гръка Мустахидис, че Македония е „чисто гръцка област“.⁴⁷

Разбира се, не трябва да се забравя и фактът, че българите в столицата съзнателно избягват контактите с руските представители поради опасението да не се компрометират в очите на Високата порта, на която между другото разчитали да уреди в съгласие с предвидените в Хатиху-

⁴⁴ Вж. инструкция от 27 юни 1857 г. до руския консулски агент в Пловдив Н. Геров. — Документи за българската история . . . , с. 3 — 5.

⁴⁵ БАН, НА, ф. 9, а. е. 623, л. 17 — 23.

⁴⁶ Писмо от А. П. Бутенев до А. М. Горчаков, 20 март 1857 г. — АВПР, ф. ГА, Политотдел, 1850—1861, д. 1, ч. 1, л. 136—153.

⁴⁷ Писмото му от 9 март 1857 г. е публикувано в Труды Киевской духовной академии. 1895, кн. V, с. 33 — 67.

маюна реформи църковното им положение. Но освен това у тях съществува убеждението, постоянно подхранвано от поведението на мисията, че не могат да очакват действителна поддръжка от страна на руската дипломация в своите църковно-национални претенции. За разлика от това преобладаващо сред цариградската колония виждат българите, живеещи в Русия или тясно свързани с нея, смятат, че конфликтът с Патриаршията следва да бъде уреден с прякото руско участие. Започнали да влияят върху Русия в полза на нашите църковно-национални стремежи още през 40-те и началото на 50-те години, по време на войната и непосредствено след завършването ѝ, те активизират още повече своите усилия в това направление. И тъй като техните виждания за решаването на църковния ни въпрос оказват значително влияние върху формирането на руското обществено мнение, а също и върху по-нататъшните действия на руската дипломация, не смятам за излишно да разкрия тук накратко тази тяхна дейност.

Сред българите, работили за спечелването на Русия на наша страна в конфликта с Цариградската патриаршия, на първо място трябва да поставим Найден Геров. Усилията му в тази насока датират от началото на Кримската война, когато в специална записка (1853), изпратена в Азиатския департамент, той посочва нуждата от коренни преобразования в гръцката патриаршия, за да се облекчи положението на българския народ.⁴⁸ Чувството му, че българо-гръцките противоречия са недооценени и неясни за руските управляващи, го тика към по-нататъшни постъпки за популяризиране на църковно-националната ни кауза. По време на своя престой през 1856 г. в Русия той написва редица записки върху характера и целите на църковната борба и ги адресира към известни обществени деятели или членове на правителството. Научил например от Сава Филаретов, че М. Погодин готви за нуждите на руската дипломация доклад върху положението на южните славяни, Н. Геров бърза да го информира за „най-важното обстоятелство, т. е. за духовното наше иго от гърците“. Той съзнателно подчертава, че църковно-духовното робство тежи на българите повече даже от политическото господство на османците — виждане, възприето, както отбелязва С. А. Никитин, и от славянофилите.⁴⁹ Българският народ, продължава Н. Геров, се надява на руска подкрепа и тези негови надежди не трябва да бъдат разрушени. При това българите не искат да се отделят от вселенската църква, а се борят за реформи в нея, най-съществената от които е правото на родно висше духовенство. Накрая той не пропуска да намекне, че ако Русия не им окаже съдействие, те биха започнали да се надяват на западните сили.⁵⁰

Като изразил благодарността си към Н. Геров за изпратената информация, М. Погодин развива пред С. Филаретов идеята, че българските църковни работи могат да се решат по подобие на тези в Молдавия и Влахия, т. е. да се запази подчиненост на Патриаршията в Цариград, но народът да получи национално духовенство. „Такова е мнението на Погодин, или тъй разбира той твоето мнение — съобщава С. Филаретов, — и в този дух пише и внушава комуто може.“⁵¹

⁴⁸ Из архивата на Найден Геров, кн. 2, с. 380 — 384.

⁴⁹ С. А. Н и к и т и н. Славянские комитеты в России. М., 1960, с. 18.

⁵⁰ Из архивата на Найден Геров, кн. 2, с. 191 — 192.

⁵¹ Пак там, с. 457.

Н. Геров разширява своите контакти не само със славянофилите, но и с представители на правителството. След като се запознава с директора на Азиатския департамент Е. П. Ковалевски, през март 1856 г. му представя молба за набавяне от Русия на църковнославянски книги за нуждите на българското богослужение.⁵² Месец по-късно се обръща към княз А. М. Горчаков, съобщавайки му за засилващата се западна пропаганда. Същевременно обосновава необходимостта да се разшири руската агентура сред българите, като се вербуват агенти от местното население и се създаде в Русия едно „благодетелно общество“, което да подкрепи просвещаването и националнокултурния живот на южните славяни.⁵³ На път за България през декември с. г. той отново развива пред Е. П. Ковалевски идеята, че трябва да се увеличи консулската мрежа в Турция и консулите да имат право да приемат желаещите българи в руско поданство.⁵⁴ В същия дух пише неколкократно и Н. Х. Палаузов.⁵⁵

В началото на 1857 г., използвайки двумесечния си престой в Цариград, Н. Геров се опитва да внуши на руската мисия справедливостта на българските стремежи за църковни преобразования и нуждата те да бъдат поддържани от Русия. В същата насока действа и в Одеса, където заминава в края на април, за да „обясни как вървят църковните ни работи“ пред тамошните българи и пред влиятелните си руски познати.⁵⁶

В няколко поредни изложения до княз В. И. Василчиков⁵⁷ той разкрива същността на църковното движение, което според него се заключава в стремежа на българите да бъдат признати като отделна народност в Турция, да имат възможност да защитават своите права пряко пред турската власт, а не чрез посредничеството на гръцкия патриарх. Същевременно набляга на обстоятелството, че борбата на българите не е подтикната от външни сили, нито от западните агенти, нито от османската власт, както погрешно мислят повечето от руските политици и дипломати, заблуждавани от Цариградската патриаршия. Н. Геров се осмелява да отбележи, че със своята неблагоприятна позиция Русия се zlepоставя пред българския народ и губи доверието, което винаги е имала, а тъкмо това чакат нейните противници, за да засилят влиянието си на Балканите.

В тези свои усилия Н. Геров има поддръжката на одеските българи, ядрото на сформиращото се Одеско българско настоятелство — Н. Х. Палаузов, С. Д. Тошкович, Н. М. Тошков, Д. Мутев; на студентите в Москва Сава Филаретов, Хр. Даскалов, К. Попович, на учителя в Болград Сава Радулов и др. Те от своя страна също използват личните си познания, за да пледират за българската национална кауза, да търсят по-пълно сближение на руската политика с българските интереси. В своята записка за влиянието на гръцката църква върху българската, С. Радулов например разкрива обективно състоянието на духовнокултурния живот в нашите земи. Като резултат на националния подем посочва възстановяването почти във всички краища на славянското богослужение, което впрочем никога, подчертава той, не е преставало да се използва по селата.

⁵² Из архивата на Найдена Герова, кн. 1, с. 901 — 902, 906.

⁵³ Пак там, с. 473 — 474.

⁵⁴ Пак там, с. 906.

⁵⁵ Вж. записката му от 19 април 1856 г. — ЦДИА, КМФ № 2, оп. 1, а. е. 53, ч. II, л. 105.

⁵⁶ Из архивата на Найдена Герова, кн. 1, с. 95; кн. 2, с. 411 — 414.

⁵⁷ Пак там, кн. 1, с. 62 — 74.

Гръцкият език продължава да бъде богослужебен само в онези градски съборни църкви, където служат гръцките висши духовници. И тъй като свещениците навсякъде са българи, сега е нужно да се побългарят и висшият клир. „Що се касае до предполагаемата самообитност на църквата в България, то струва ми се, че за това е рано да се мисли.“⁵⁸

Г. С. Раковски, пребиваващ през 1858 г. в Одеса, се обръща към Ив. С. Иванов в Петербург с молба да уведоми руските власти за положението в българските земи и да търси тяхното съдействие. Западните държави, му пише той, са наложили окончателно своето влияние. В България се скитат папишци и евангелисти и прелъстяват народа. А Русия и нейният синод не обръщат внимание на това.⁵⁹

Посочените документи и други подобни по съдържание и предназначение материали показват амбицията на някои български представители да свържат и ангажират руската политика с нашето национално духовно-културно възраждане, включително и с щекотливия за нея църковен въпрос. Главните им аргументи са, че противоречията между българското население и гръцкото духовенство се изострят непрекъснато и тяхното по-нататъшно съжителстване е невъзможно; гръцката църковна власт потъпква славянската култура и задържа българското духовно развитие; служителите на Цариградската патриаршия са потънали в нравствена поквара, компрометират православната вяра и единствено се грижат за материалното си благополучие; ако Русия не промени отношението си към националнoцърковното движение, ще загуби влиянието си в България, и заплашват, че нейното място ще бъде заето от западните държави, на чиято религиозна пропаганда българите биха се поддали в своето отчаяние.

Прави впечатление, че тези кръгове стоят далеч по-назад от издигнатия през 1856 г. от цариградските българи лозунг за самостоятелна църковна йерархия. В отправяните до руските дейци материали те съзнателно подчертават, че в случая не става дума за отделяне от Цариградската патриаршия, а за удовлетворяване на справедливите желания за родно духовенство, богослужение на роден език, премахване възможностите за злоупотреби на църковните служители. Очевидно те се съобразяват с категоричната позиция на Русия да не допусне нарушаване на административно-църковното статукво и затова предлагат една минимална програма, приемлива за нея. Друг е въпросът, че някои от тези дейци са вътрешно убедени в необходимостта от създаване на отделна българска църква като естествен завършек на стремежа към самостоятелно национално-духовно развитие. Така например Н. Геров, завърнал се в Пловдив, през януари 1857 г. пише на Г. Моравенов в Цариград: „Нашето желание е законно и трябва с постоянство да настояваме пред правителството да го изпълни.“⁶⁰ Същото схващане той излага и пред своя близък приятел одринския консул Н. Д. Ступин, подчертавайки, че „който мисли иначе за съставянето

⁵⁸ ЦГИАЛ, ф. 651, оп. 1, д. 432.

⁵⁹ Архив Г. С. Раковски. Т. I. Писма и ръкописи на Раковски. С., 1952, с. 155 — 157.

⁶⁰ Из архивата на Найдено Геров, кн. 2, с. 33.

на българската йерархия, той ще бъде считан от българите за недоброжелател на народа“. Неслучайно Н. Д. Ступин го укорява, че е забравил за техните петербургски разговори и е изменил „предначертания път“⁶¹.

Освен за подкрепа в конфликта с Патриаршията представителите на русофилската българска буржоазия молят за по-щедра благотворителност към училищата и църквите в България; лансират идеята за създаване на едно централно училище и духовна семинария; настояват подборът на българчетата, изпращани на учение в Русия, да бъде поверен на руските дипломатически представители, а не на гръцкия патриарх; искат увеличаване на консулската мрежа и по-активно политическо покровителство.⁶² Цялата тази дейност на българите в Русия през 1856—1857 г. не остава без отражение, защото очертаната от тях програма съвпада с насоките и целите на руската блискоизточна политика. Особено внимание се обръща на идеята за нови консулства в българските земи. Именно в края на 50-те и началото на 60-те години такива се откриват във Видин, Пловдив, Варна, Битоля, Търново. За първи път на руска консулска служба е избран българин — доказалият своята преданост към Русия Н. Геров. Изпращането му в Пловдив — център на най-ожесточени българо-гръцки противоречия — също не е случайно. В доклад до Александър II за разрешение да се открие консулско агенство в Пловдив А. М. Горчаков посочва като най-важен аргумент възникналите в този район несъгласия между гръцкото духовенство и славянското паство, които могат да облекчат успехите на чуждоверската пропаганда.⁶³ Правителството разчитало, че със своя авторитет сред местното население Н. Геров най-ефикасно ще влияе за насочване на българското движение в угодно за Русия направление, а самият факт за направения избор ще затвърди в очите на българите вярата за загрижеността ѝ към техните нужди.

Пак в този период се увеличават обществените канали за въздействие и влияние в България. Важно място в системата на културнополитическото проникване там се отрежда на Одеското българско настоятелство. Създадено по инициатива на българската колония в Одеса през годините на войната, то е утвърдено едва на 28 май 1858 г. от императора като частно благотворително дружество с основни задачи да снабдява православните български църкви със средства, да се грижи за училищата, да съдействува за подготовката на учителски и духовни кадри, да подпомага учащите се в Русия българи и т. н.⁶⁴ Като го поставя под пряка своя зависимост, правителството същевременно държи външно Настоятелството да има неофициален характер, за да не бъдат неговите действия третираны като дело на официалната политика.

През същата 1858 г. се поставят основите и на друга благотворителна организация, по своя състав вече чисто руска, а именно Московския славянски комитет. Идеята за създаване на дружество, което да подпомага

⁶¹ Из архивата на Найден Геров, кн. 2, с. 296.

⁶² Подробно вж. у Н. Генчев. Българската национална просвета и Русия след Кримската война. — Год. Соф. унив., Фил. ист. фак., т. LXVI, 1972 — 1973, 1974, с. 303 сл.

⁶³ АВПР, ф. ГА, I — 1, 1857, д. 33, л. 106 — 107.

⁶⁴ Н. Генчев. Одеското българско настоятелство. — Год. Соф. унив., Фил. ист. фак., т. LXIV, 1970, 1972, с. 44 — 46.

южните славяни в Турция, се оформя сред московския славянофилски кръг на И. С. Аксаков, М. П. Погодин, А. С. Хомяков, А. В. Рачински и др. Изследвайки зараждането на идеята за подобен комитет, както и предисторията на създаването му, С. А. Никитин стига до извода, че Московският славянски комитет възниква в резултат на съвпадението на интересите на българските буржоазни русофилски кръгове, на руското правителство и на някои части от руското общество.⁶⁵ В начертаната от А. М. Горчаков програма за укрепване връзките със славяните в Турция и за предотвратяване на всяка друга намеса, която би ги изтръгнала от сферата на руското влияние, подобна организация има своето сериозно място. Свързан с Азиатския департамент, Московският славянски комитет трябва да прокарва правителствената линия спрямо поробените славяни, същевременно обаче като обществена организация той не налага на правителството отговорността за своята дейност.⁶⁶ Задържайки го, както и Одеското българско настоятелство, в областта главно на просветно-културната дейност, правителството разчита на Московския комитет като на удобен орган за организиране и провеждане на руската благотворителност към балканските народи, за противодействие на западното влияние.

В програмата на новоучредения славянски комитет в Москва особено се подчертава грижата за съдбата на православието в България.⁶⁷ Още през втората половина на 1858 г. той изпраща там своя агент А. В. Рачински да проучи положението на училищното дело и на църковно-религиозния живот. Изборът не е случаен, защото А. В. Рачински е един от най-тесно свързаните с одеските българи славянофили, същевременно най-активният практически организатор на комитета. Мотивите за своето пътуване той очертава по следния начин: Католическата пропаганда в България бележи големи успехи и това е резултат в немалка степен от бездействието на Русия. За разлика от нея западните държави действуват непосредствено в българските земи и като използват невежеството на местните жители, обещава им заедно с унията и национална независимост. Опасността от уния според А. В. Рачински е съвсем реална и върху този момент трябва да се привлече цялото внимание на руската църковна и гражданска дипломация. „Българите подигат въпроса за автокефална патриаршия, основавайки се на историческото си право и на бедствията, които те търпят от гръцките архиереи.“ И докато Русия остава бездейна в този конфликт, латинската пропаганда умело се възползува от него. Сред доводите за навременността от замисленото пътуване в България А. В. Рачински посочва и възможностите да получи обективни сведения по църковното положение на българите — нещо, което е безсилна да направи официалната дипломация.⁶⁸ Пристигнал в Цариград, той, както по-нататък ще видим, полага големи усилия заедно с посолството да противодействува срещу католишките агенти и проуниатските настроения сред цариградските българи.

⁶⁵ С. А. Н и к и т и н. Славянские комитеты в России . . . , с. 35.

⁶⁶ Пак там, с. 36.

⁶⁷ Пак там, с. 24, 37.

⁶⁸ Писмото на А. В. Рачински до А. Н. Бахметев. — В: Н. П о п о в. Из истории славянского благотворительного комитета в Москве. I. Первое пятилетие (1858 — 1862). М., 1871, с. 26 — 30. Вж. и други подобни писма от А. В. Рачински. — Архив на Института за история (нататък АИИ), кол. IX, оп. 43.

Пак във връзка със заостреното внимание на славянофилите към българо-гръцкия църковен спор и особено с образуването на Московския славянски комитет, който се интересува от тези отношения, можем да обясним появата на първите материали върху църковния ни въпрос в руския печат.⁶⁹ В т. II на „Русская беседа“ за 1858 г. излиза статията на Христо Даскалов „Возрождение болгар или раекция в Европейской Турции“, нападаща много остро гръцкото духовенство. Почти едновременно в „Русский вестник“ на М. Н. Катков се появява статията „Турецкие дела“ с подпис „Д“, която е първата от серията обзорни статии за положението на Балканите. Пропита от антифанариотски дух, тази статия на Хр. Даскалов, както и първата, заклеява цариградското духовенство като враг номер едно на православните българи.

Публикуването на тези два отявлено антигръцки материала възбужда недоволството на Светия синод. Оберпрокурорът граф А. П. Толстой отправя до министъра на просвещението записка срещу московския цензор, в която се казва, че статиите са плод на чужда пропаганда. Междувременно в синода решават да се напише отговор, който да бъде поместен в същите издания. Отклонявайки това искане, М. Н. Катков отговаря, че материалът „Турецкие дела“ не е дело на задгранична пропаганда, че не съдържа богословски разсъждения, поради което и не нарушава правилата на духовната цензура. „Защо искат да ни отнемат свещеното право да съчувствуваме на духовните нужди на нашите братя? Защо само на русина да е забранено да изказва такова съчувствие? Нима е по-добре българите да видят, че Русия съчувствува само на техните притеснители. . . Пък и откъде се появи у нас такава ревност за гръцкия народ, който не я иска, и такава презрение към българите, които само русите със своето съчувствие могат да задържат под сянката на православието.“⁷⁰

От името на „Русская беседа“ обяснение пише А. С. Хомяков. Той определя българо-гръцката разпра като резултат от племенното различие между паството и висшето духовенство и отрича, че тя е плод на чуждоверска пропаганда.⁷¹ Освен това той отива в Петербург на среща с оберпрокурора на Светия синод. В разговорите с граф А. П. Толстой и със служещия в синода Т. И. Филипов му било обяснено, че заради тези два материала са сериозно обезпокоени от усложнения с Цариградската патриаршия.

По настояване на оберпрокурора Т. И. Филипов пише отговор срещу „Д“ — „Ответ „Русскому вестнику“ по болгарским делам“ в „Московские ведомости“ от 5—14 август 1858 г. Оборвайки последователно изнесените от „Д“ обвинения срещу гръцкото духовенство като несправедливи, Т. И. Филипов се превръща в апологет на гръцкия национален гений. На невежествените и изостанали българи той противопоставя „извънредно даровитите и превъзхождащи всички народи на Изток“ гърци. Според него българският народ е лишен от свои архипастири не защото

⁶⁹ Историята около тях е разкрита от Ю. Трифонов. Цит. съч., с. 185 и сл.; С. А. Никитин. Национальное движение на Балканах в 60-те годы XIX в. в освещении современной русской периодической печати. — В: Очерки по истории южных славян и русско-балканских связей в 50 — 70-те годы XIX в. М., 1970, с. 185 — 189.

⁷⁰ Н. А. Лубимов в. М. Н. Катков и его историческая заслуга. СПб., 1889, с. 77 — 96.

⁷¹ Вж. статията му „О греко-болгарской распре“. — В: Полное собрание сочинений. Т. III. М., 1914, с. 456 — 458.

Патриаршията им пречи, а защото просто няма достатъчно подготвени хора за подобни постове. Т. И. Филипов обвинява българите, че по църковните въпроси се обръщат към турското правителство, а не зачитат своя духовен глава гръцкия патриарх. А идеята им за църковна независимост намира не само неправилна, но и „нечувана по дързост“. Като признава, че отношенията между гръцкото духовенство и славянското паство са действително неудовлетворителни, авторът на „Ответ „Русскому вестнику““ смята, че никой не би могъл да ги промени, докато не се прекрати турското потисничество. С тази своя първа статия върху българо-гръцкия църковен конфликт, както и с по-късните си работи⁷² Т. И. Филипов се разкрива като един от най-ярките представители на онези руски среди, които по българския църковен въпрос заемат крайно враждебна позиция, отстоявайки всячески правата на Цариградската патриаршия.

Впрочем и мнението на славянофилските среди по тези две статии не е единодушно. Председателят на Московския славянски комитет А. Н. Бахметев, смятащ българското движение за самостоятелна църква като несвоевременно, намира, че Хр. Даскалов е казал в тях „много излишни неща“. След връщането на Даскалов в Русия той щял да помоли министъра на просвещението Евграф Петрович Ковалевски да подложи бъдещите му статии на цензура.⁷³

В крайна сметка историята около разгледаните две статии завършва с правителствено разпореждане в смисъл, че всички материали, засягащи православието на Изток и гръцкото духовенство, ще се печатат с разрешение на духовната цензура. След този случай българският църковен въпрос почти две години не се обсъжда на страниците на руския печат. Правителственото разпореждане обръква сметките на славянофилите. А. С. Хомяков не успява да осъществи замислената поредица в „Русская беседа“, а огорченият И. С. Аксаков вижда в този случай начало на разрива им със синода и възможност да разграничат славянофилското знаме в религиозно отношение от правителственото.⁷⁴ И действително това е първият засвидетелствуван повод, по който открито се сблъскват противоположните виждания за българо-гръцкия конфликт на славянофилските кръгове и на руския синод. Същевременно това е може би първият път, когато синодът демонстративно се ангажира с една определено прогръцка позиция по църковния ни въпрос.

Че тази позиция не е случайна или спорадична реакция срещу двете антигръцки статии, а плод на твърди принципи по българо-гръцкия конфликт, показва и записката от 27 март 1858 г.⁷⁵ Поводът е донесението на одринския консул Н. Д. Ступин за борбата между българи и гърци във връзка с богослужението в града. Като разкрива националните противоречия в Одрин и възраждането на българщината, руският консул стига до заключението, че „победата на одринци би означавало да се спечели за цяла България признаване на законните ѝ права на отделна, самостоятел-

⁷² З. Маркова. Българският църковен . . . — ИПр., 1975, кн. 3, с. 113 — 115.

⁷³ Писмо на А. Н. Бахметев до Е. П. Ковалевски, 20 март 1858 г. — АВНР, ф. Славянский стол, д. 11087, л. 21 — 22.

⁷⁴ С. А. Никитин. Национальное движение на Балканах . . . с. 188.

⁷⁵ Препис от тази записка вж. в БАН, НА, ф. 9, а. е. 623, л. 33 — 42.

на славянска народност; значело би да се сключи изгоден и траен нравствен мирен договор, по силата на който географска България ще се увеличи два пъти съобразно сегашното действително разпространение на това племе от Балкана до Архипелага и почти до границите на Елада⁷⁶. Членовете на Светия синод намират, че за подобно географско разпространение на българите не може и да се говори. Според тях употребата на гръцкото богослужение в Одрин е напълно естествена, защото гръцкото население там числено превъзхожда българското. Те не са съгласни със Н. Д. Ступин, че славянският език е подложен на гонение в Одринската епархия.

Като тръгва от частния случай Одрин, Светият синод развива своите виждания за характера на българо-гръцката разпра и за отношението, което Русия трябва да има към нея. Признавайки желанието на българите за рѳдни пастири и славянско богослужение по принцип като естествено и справедливо, авторът или авторите на разглежданата записка веднага подчертават, че съчувствието към това българско желание не трябва да нарушава тяхното „строго безпристрастие“. Но че най-малко за безпристрастието може в случая да се говори, показват следващите фрази на преклонение и възхвала към гръците и тяхната църква, които особено много напомнят стила и духа на горепосочените работи на Т. И. Филипов. Гръците, се казва в записката, са деца на велики предци, те са „превъзходно надарени“, от Бога определени пазители на православието и единствени с такова усърдие спазват учението на вярата и уставите на църквата. „Затова и у себе си, и у единноплеменните ни народи трябва да подаваме всякакво неприязнено чувство към гръците.“

Цялата записка е проникната от вековната руска концепция за запазване верското единство на поробените православни народи. Като гаранция за това се посочва задържането им под властта на Цариградската патриаршия. Изказано е опасението, че българите, борейки се за народностни права, могат да породят в Църквата „нови разделения“. А всяко разделение водело до риска отцепилите се от Патриаршията нови църковни центрове, в случая българският, да изпаднат под чуждо верско влияние.

В своето отношение към българо-гръцкия конфликт Русия трябвало да се ръководи единствено от принципа за религиозно-църковното единство между българи и гръци, а не от националния принцип. В това стълкновение тя трябвало да вижда не борба на гръцкия елемент със славянския, а междуособна разпра на „едноверни братя“. Авторът остава традиционалист и в убеждението си, че с изключение на малък брой хора, учили на Запад, всички православни в Европейска Турция, независимо към каква народност принадлежат, изпитват съчувствие към Русия. Запазването на тяхното единство според него е силата, „на която руското правителство в благоприятно време може да разчита в турските владения“. И той прави извода, че религиозните и политическите интереси на Русия изискват тя да не бъде въввлечена в българо-гръцкия спор, а да умиротворява враждата, постоянно възбуждана от враговете на православието. „В тези стълкновения ние трябва да сме помирители, а не участници.“ Понататък се казва, че и в ролята си на помирител Русия е нужно да се огра-

⁷⁶ БАН, НА, ф. 9, а. е. 623, л. 33 — 42.

ничи само с искрени и доброжелателни съвети към гръцките йерарси, избягвайки всяка явна намеса в отношенията им с българите. Същевременно трябвало да се избегне на всяка цена вмешателството на мюсюлманската турска власт в този конфликт, което би довело до „тържество на ийоверието и унижение на православието“.

Позволих си да се спра по-обстоятелствено на съдържанието на записката от март 1858 г., тъй като в този важен документ са изложени основните принципи, от които ще се ръководи руската църква във взаимоотношенията си с Цариградската патриаршия и българите. Сумирано, те се свеждат до следното: значението на Великата църква е голямо и нейното единство, сила и благо трябва да се запазят, което ще предпази православието в Турция от западното влияние; интересите на Русия диктуват да укрепва църковното единство на поробените православни и да поддържа дружески отношения с Патриаршията; същевременно да се въздържа от намеса в българо-гръцкия конфликт, която би раздразнила гръцката църква и би накърнила авторитета ѝ; да съдействува за помиряването на пастири и паство и предотвратява, доколкото е възможно, турското участие в църковно-религиозните взаимоотношения между православните.

От гледна точка на българските интереси тези принципи са крайно неблагоприятни. Те означават, че нашият народ не само че не би могъл да разчита на руско застъпничество, но и че ще среща по пътя на своето национално движение мощната поддръжка, която Русия ще оказва на Цариградската патриаршия. Подобна постановка напълно изключва допускането на българска независима или поне автономна църковна организация. Впрочем един от членовете на руския синод, съобщавайки на Дмитрий Херсонски за приетата записка, нарича идеята за българска църква безумие, а предводителите на движението „оръдия на враговете на православието“⁷⁷. Дори за удовлетворяване на минималните искания за родни училища, пастири и богослужение, считани от руския синод за справедливи, българите не биха могли да получат действена подкрепа от страна на Русия, тъй като тя ще се ограничава само с отправяне към патриарха на „кротки и доброжелателни съвети“. Както по-нататък ще стане ясно, някои от тези положения постепенно търпят известна корекция, но в основата си остават ръководно начало в отношението на руския синод към българското църковно движение.

Както би могло да се предположи, прогръцката ориентация на руския синод във връзка с разглежданите тук събития има своите корени преди всичко в традиционните приятелски връзки между гръцката и руската църква. За това допринасят безспорно и личните контакти между техните ръководители, а вероятно и участието в състава на синода на Русия на лица от гръцки произход. Не е лишено от основание и съображението, изказано впрочем и от английския дипломат Дж. А. Лонгуърт, че руската църква, отдавна подчинена и зависима от държавата, желае щото „властта на Източната църква“ да бъде запазена поне в Цариградската патриаршия.⁷⁸ А това изисква ненакърняване на нейните права над православната общност в Османската империя.

⁷⁷ Писмото е от юни 1858 г. — АИИ, кол. IX, оп. 32, л. 237 — 239.

⁷⁸ Доклад върху българския църковен въпрос, 10 окт. 1865 г. — Public Record Office (PRO), FO, 78 (Turkey), 1869.

Така очертаната позиция на руския синод не би била толкова неблагоприятна за българското движение, ако не оказваше голямо влияние върху действията на правителството и на дипломацията. Но тъй като българо-гръцкият спор засяга отношения от църковно-религиозно естество, то светската власт се допитва за своето поведение по този въпрос до Светия синод. Това личи и от обемистата преписка между правителствените органи и синода. За това свидетелства и фактът, че в канцеларията на оберпрокурора се завежда от 1858 г. нагатак специално дело по българския църковен въпрос, включващо за периода до 1872 г. единадесет големи тома, в които намираме почти цялата документация: преписи на консулски и посланически доклади, мнения на Външното министерство и императора, мнения на оберпрокурора и Св. синод по всеки конкретен повод и изработените в резултат на тези консултации правителствени инструкции за действията на руската дипломация.

И ако много скоро под влияние на обективния ход на събитията в България и на по-трезвото виждане на някои среди от руското правителство и общественост светската линия започва да се разграничава от линията на Светия синод по редица въпроси, то в този момент влиянието на възприетите от руската църква принципи върху поведението на дипломацията е все още много силно. В това ще се убедим, ако разгледаме секретната инструкция на Азиатския департамент до посолството в Цариград от 1858 г., озаглавена „За гръцката църква и за българите“.⁷⁹ В нея са залегнали същите идеи, даже същият ред на мисли, които намираме в записката на синода. Така например разногласията между българското население и гръцкото духовенство се оценяват като резултат от проникването на западното влияние. Отново се изтъква голямото значение на Цариградската патриаршия и на гръцкия народ в борбата за запазване чистотата на православната вяра и оттам — важноста от поддържане на доверчиви и приятелски отношения между тази църква и Русия. „Ние не трябва да допускаме ни най-малко оскърбление на гръцкото духовенство чрез повтаряне на иноверните клевети срещу него. Напротив, на Изток и в Русия, и в другите страни ние трябва да противодействуваме на неприязнените изказвания за гръцката йерархия и да поддържаме нейното канонично достойнство, да показваме нейните заслуги, да се стараем да възстановяваме нейния авторитет.“ Същевременно Русия не би следвало да се намесва в работите на вселенската патриаршия, за да не създава подозрение за користолюбиви намерения; да се ограничава само със съвети и да не предприема нищо в църковните дела на Изток мимо гръцката йерархия. Желателно е, се казва по-нататък, нашето посолство в Цариград чрез доверения драгоман (гръка Аргиропуло — б. а.) или архимандрита (настоятеля на посолската църква — б. а.) да държи по-тясна връзка с Патриаршията. Подчертано е също така, че Русия трябва да използва своето влияние пред турското правителство, за да ходатайствува за нуждите на Великата църква и за облекчаване участието на православните християни. С всички сили да противодействува срещу онези мерки, които

---

⁷⁹ АИИ, кол. IX, оп. 32, л. 221 — 236. Същата записка, но под заглавие „Нашите бъдещи отношения с Източната църква“ е използвана от Н. И. Петров. Начало греко-болгарской распри и возрождения болгарской народности . . . , с. 40 — 42, където се цитират цели пасажии.

водят до отслабване на Патриаршията, а именно: разрыв между пастири и паство, определяне заплати на духовенството и т. н. Да не се допуска намесата на турското правителство в отношенията между духовенството и миряните, която нарушава независимостта на вселенската църква. „В никакъв случай да не искаме и да не допускаме независими и отделни от патриаршеския престол църкви в Европейска Турция. Това би довело първоначално до разединение, а оттам и до догматичен разрыв между православните църкви.“

В записката на Азиатския департамент по-определено, отколкото в тази на синода се набляга на затрудненията, пред които е поставена руската дипломация във връзка с конфликта между Патриаршията и славянското паство, и на опасението, че „ако загрижени единствено за мира с гръцката църква, не окажем дейна помощ на българите в стремежа им към народно просвещение, тогава те с отчаяние ще се хвърлят в уния“. Подкрепата, която Русия трябва да оказва на българския народ, отново е подчинена на първостепенната грижа за заздравяване връзките с Цариградската патриаршия. Едва след като „докаже привързаността си“ към нея, Русия ще може активно да подпомага южните славяни. Помощта в случая се разбира като благотворителност за българските училища, за увеличаване на храмовете, за приемане на повече българи в руските духовни и граждански учебни заведения, като съдействие за назначаването на български епископи. Развивайки подобна дейност, руската дипломация същевременно трябва да убеждава българите да почитат гръцкото духовенство, а от патриарха да иска по-бързо отстраняване безпорядъка в църквата.

Съдържанието на този документ не се нуждае от коментар. То показва, че руското правителство продължава неотклонно да следва същата линия, която имаше към българо-гръцкия църковен конфликт преди Кримската война с тази разлика, че сега допуска съдействие пред Патриаршията за удовлетворяване смятаните вече като „законни“ искания за българско богослужение и пастири. Но що се отнася за отделна църковна йерархия, подобна мисъл е недопустима. „На мене ми е нужно единството на църквата“ — заявява три пъти императорът в разговора си с новоназначения през 1858 г. настоятел на посолската църква архимандрит Петър Троицки. Устните и писмените инструкции, които той получава преди отпътуването за Цариград, са напълно в духа на изложената по-горе записка.⁸⁰ По същото време и А. П. Бутенев получава напътствия от министъра на външните работи да посредничи умело между патриарха и българите, така че те да получат родни владици и да се откажат от искането за отделна йерархия.⁸¹

И така през периода 1856—1858 г. българо-гръцкият църковен конфликт навлиза трайно в сферата на руското внимание, за да остане в течение на десетилетия един от най-щекотливите проблеми на близоизточната политика на Русия. Неслучайно в руската литература преобладава мнението, че именно през посочения период се поставя църковният въпрос или че тогава той се оформя като политически въпрос.⁸² Активизирането на Русия в българо-гръцките отношения се дължи на две главни обстоя-

⁸⁰ Н. И. Петров. Цит. съч., с. 43 — 44.

⁸¹ Пак там, с. 66.

⁸² З. Маркова. Българският църковен . . . , — ИПр., 1975, кн. 3, с. 116, 121.

телства — интензивността на църковно-националното ни движение и промените в руската политика на Изток, насочена след войната към настъпателно духовнокултурно проникване сред поробените християнски народи в Турция в противовес на експанзията на западните държави. И тъй като в отношенията си към балканските народи тя продължава да се ръководи преди всичко от религиозния принцип, т. е. от единоверието, то конфликтът в православната общност придобива особено остро значение.

Пак в този период започват да се очертават двете тенденции в Русия към българския църковен въпрос — славянофилската и гръкоправославната. Славянофилите с оглед руското проникване в Европейска Турция залагат повече на племенното родство с поробените, отколкото на връзките със старите православни центрове. От подобен ъгъл на виждане те естествено третират много по-рационално проблемите за активна руска подкрепа на възраждащия се български народ в областта на просветата, културата, пък и в осигуряването на благоприятни условия за църковно-религиозния им живот. По-трезво е тяхното виждане и за естеството на българо-гръцката разпра. За разлика от преобладаващото в правителството и синода мнение, че тя е плод на външни антируски внушения, славянофилите я разглеждат като продукт на стари противоречия между разноплеменните пастири и паство, от които западните сили се възползват, за да подронват престижа на Русия. В този период обаче славянофилите не могат да надмогнат традиционното схващане за църковното единство, затова не приемат лозунга на цариградските българи за отделна църковна йерархия. Важно е също така да се отбележи, че тяхното въздействие върху конкретните планове и поведение на правителството и дипломатията е все още незначително. Последните продължават да са под прякото влияние на руския синод, проникнат от идеята за важността и предопределеността на гръцката църква като водач и представител на всички православни в Европейска Турция, чрез която Русия ще налага своето духовно и политическо влияние в този район.

В годините непосредствено след Кримската война официална Русия има за първостепенна задача да преодолее „отчуждеността“ на Цариградската патриаршия и да заякчи приятелските си връзки с нея. Проблемът за църковното положение на българския народ е подчинен на тази задача — обстоителство, което допълнително сковава полезните за българските интереси инициативи на руската дипломатия. Отхвърляйки напълно искането за църковна независимост, тя същевременно признава като законно желанието на българите да имат свое висше духовенство и свободно в църквите си славянско богослужение. Патриаршията сама трябва да направи тези отстъпки, за да се постигне помирието ѝ с българското паство. Същевременно като продължава да вярва, че българо-гръцкият конфликт е провокиран от западните ѝ съпернички, Русия се заема да предотврати по-нататъшното разпространение на католишката и протестантската пропаганда. В края на 50-те години дейността на руската дипломатия във връзка с българо-гръцките противоречия се ограничава в така очертаните три направления.

РУСКАТА ДИПЛОМАЦИЯ В БЪЛГАРО-ГРЪЦКИЯ ЦЪРКОВЕН СПОР 1858—1859 г.

От есента на 1858 г. вниманието на руската дипломация е съсредоточено върху работата на народноцърковното събрание на Цариградската патриаршия, свикано за изпълнение разпорежданията на Хатихумаюна за реформиране устройството на православната църква. Посолството следи с неотслабващ интерес заседанията на събранието и информира подробно правителството и синода. Последният от своя страна получава допълнителна и пряка информация от настоятеля на посолската църква архимандрит Петър Троицки, който в случая се проявява като привърженик на статуквото в управлението на Цариградската патриаршия. Авторитетни и компетентни мнения по възникналите конкретни проблеми дава московският митрополит Филарет.⁸³

От съществуващата богата документация по този въпрос се вижда, че правителствените среди и особено руската църква се отнасят неблагоприятно към инициативата за реформиране на Патриаршията не защото не съзнават нейната необходимост, а защото тази инициатива идва от османската власт. Негативно е руското отношение и към повдигнатия в събранието въпрос за определяне заплатите на клира. Подобно решение се схваща като нахърняване правата и авторитета на духовенството. Но най-голямо недоволство възбуждат онези пунктове, които предвиждат участие на мирския елемент в управлението на Патриаршията. Приетите постановления ограничават преди всичко властта на патриарха. А това остро засяга Русия, вярваща, че по-лесно ще провежда влиянието си над вселенската църква, когато начело ѝ стои лице със силна и самостоятелна власт. Преобразованията предвиждат занапред патриархът да управлява заедно със синод, чийто състав изцяло ще бъде преизбиран периодически от съвета на всички епископи. Унищожена е, въпреки частичните опити на руската църква да я запази, реакционната институция на геронтите, т. е. на постоянно заседаващите в синода духовни лица, които дотогава играят главна роля в избора на патриарха. Успоредно с постоянно подменящия се синод бива учреден нов управител орган — смесен съвет, състоящ се от четири духовни и осем мирски лица. И, както се изразява Гр. Трубецкой, „от гледна точка интересите на нашата политика такова раздробяване на функциите на висшата църковна власт било крайно неизгодно“⁸⁴.

Изобщо при своята оценка на извършените преобразования в Цариградската патриаршия руският синод и правителството се проявяват отново като традиционалисти. Тяхната подозрителност към нововъведенията се обяснява със страха от засилване намесата на османската власт в работите на православната църква и от евентуалното проникване чрез мирския елемент на неблагоприятни за Русия влияния.

Без да се различава по принцип от оформеното вече мнение, новият руски посланик (от декември 1858 г.) княз А. Б. Лобанов-Ростовски възприема по-оптимистично реформите и вярва, че за в бъдеще от тях ще

⁸³ Собрание мнений и отзывов Филарета по делам православной церкви на Востоке . . . с. 1 — 120.

⁸⁴ Гр. Трубецкой. Цит. съч., кн. 5, с. 11 — 13.

могат да се възползват негръцките народности: Френският посланик правилно обяснява ентузиазма на своя руски колега към преобразованията в Патриаршията с желанието да се привържат още повече славяните в Османската империя към „гръко-руската“ църква.⁸⁵ Затова и А. Б. Лобанов осъжда поведението на двамата български делегати, които отказват да подпишат актовете на събранието, намирайки тази им постъпка необмислена и крайна.⁸⁶ Но, както е известно, българските представители го правят като протест срещу отказа на събранието да обсъди българския въпрос.

Подържайки властта на Цариградската патриаршия над българските епархии, руската дипломация същевременно, за да не отблъсне съвсем българите от себе си, се застъпва за въвеждането на славянско богослужение в селищата, където по този въпрос противоречията са особено напрегнати. Такъв е случаят с Одрин. Тук Русия е представяна от енергичния и пробългарски настроен консул Н. Д. Ступин. Като надхвърля инструкцията на А. П. Бутенев от 1857 г. за безпристрастно и помирително поведение към българо-гръцките спорове, той доста активно съдействува на българския елемент в града да получи славянско богослужение. И неслучайно гръцкият вестник „Еон“ го обвинява като главен „разпространител“ на българщината в одрино-пловдивския район.⁸⁷ Първо и преди всичко Н. Д. Ступин действа чрез пряки внушения пред местния митрополит Кирил, показал склонност да удовлетвори подобно желание на българското си паство. Въвеждането на славянско богослужение наред с гръцкото в някои от одринските храмове е първият реален успех и съобщението за него е посрещнато с удовлетворение от руския император. Нововъведениято обаче дразни гръцките жители и конфликтът още повече се задълбочава. При това претенциите на двете партии също се увеличават. Докато българската настоява славянското богослужение да се въведе в повече градски църкви, то противниците ѝ се обявяват за неговата пълна забрана. Цариградската патриаршия взема изцяло страната на гърците, а Н. Д. Ступин клони все по-определено в подкрепа на българите. Очевидно той е отправил известен упрек по адрес на посланика, че недостатъчно се ангажира в защита на българските интереси, защото императорът обръща внимание на А. П. Бутенев да се занимае по-обстойно с одринските работи. Последният успява да издействува през 1858 г. разрешение от патриарха за свободно използване на църковнославянския език в един от одринските храмове. Така благодарение застъпничеството на руските представители и главно на постоянството на Н. Д. Ступин българите в града получават частично удовлетворяване на своите искания.⁸⁸

С не по-малко усърдие в същата насока работи и руският консулски агент в Пловдив Найдено Геров. Изострилото се в края на 50-те години движение за българско богослужение в града намира важно място в официалните донесения на Н. Геров.⁸⁹ Като подчертава справедливостта на

⁸⁵ Archives du Ministère des Affaires Etrangères de France (нататък AMAE), Correspondance politique (нататък CP), Turquie, vol. 343/1860, f. 201 — 203.

⁸⁶ Г р у б е ц к о й. Цит. съч., кн. 6, с. 481.

⁸⁷ Документи за българската история, т. I, ч. I, с. 30.

⁸⁸ Подробности вж. у Н. И. П е т р о в. Цит. съч., с. 47 — 51.

⁸⁹ Документи за българската история, т. I, ч. I, с. 47, 48, 52, 80, 107, 111, 118 — 119.

българското желание и своето пълно съчувствие към него, той споделя със Н. Д. Ступин, че най-безболезненият начин да бъде то задоволено е прякото застъпничество на руската мисия пред гръцкия патриарх, защото всяко забавяне на уреждането на този въпрос в полза на българите подсилва у тях недоверие към руската политика. Н. Геров неколкократно настоява да се въведе славянският език поне в две от градските църкви, които впрочем били пострени и поддържани от многобройното българско население. След трагичните стълкновения между българи и гръкомани, стигнали до ръкопашен бой на 29 и 30 ноември 1859 г. в храма „Света Богородица“, Цариградската патриаршия издава разпореждане, не без участието на руското посолство, да се допусне богослужение на църковнославянски език в този храм.

Плод на руското застъпничество е и назначаването на Иларион Макариополски за предстоятел на българския цариградски храм „Свети Стефан“ (5 октомври 1858 г.).⁹⁰ Подобна благосклонност от страна на Патриаршията и на Русия е проявена и в 1859 г., когато в присъствието на източните патриарси и чуждите представители в Цариград бива положен основният камък на новата църковна сграда.

Пак във връзка с разширяване употребата на църковнославянския език в богослужението Русия полага грижи за осигуряване на необходимата за това книжнина. С тази задача се нагърбват главно Одеското българско настоятелство и Московският славянски комитет. Разпределянето на руската богослужерна литература става чрез консулствата. Още през 1857 г. пристигат пратки, предназначени за Одрин и Одринско. Но тази дейност на руските дипломати се натъква на противодействието на гръцките националисти и на турската власт. Според А. П. Бутенев гърците внушават на правителството, че църковните книги, изпращани от Русия, съдържат молитви против султана. Той подозира в клеветничество и Александър Екзарх. За да се избягнат тези пречки, посланикът моли Светия синод да направи отстъпки, а именно — специално за българските нужди да се издават богослужерни книги, от които предварително да се изключват „ектенията в чест на августейшите особи“ (руските — б. а.) и всички възвания срещу „неверниците“ мюсюлмани. Предлага също руските книги да се пласират в България по най-умерени цени.⁹¹ Неговото предложение е обсъдено в синода. Митрополит Филарет е съгласен, че българското население трябва да се снабдява с книги от Русия, напечатани така, че „враговете на православието да не могат да ги сочат като противни на политическото положение в Турция“. И той конкретно сочи как да се избягнат неблагоприятните за „агарянското царство“ пасажи.⁹²

Във връзка с по-системните грижи за състоянието на църковно-религиозния живот на славянското население в Османската империя и с оглед възможностите за противодействие на западните пропаганди през есента на 1859 г. е решено в Азиатския департамент да се състави подробен опис на църквите и манастирите в славянските епархии. Този опис трябвало да

⁹⁰ Собрание мнений и отзывов Филарета . . . , с. 184.

⁹¹ Доклад на А. П. Бутенев до МИД, 27 февр. 1857 г. — БАН, НА, ф. 9, а. е. 623, л. 17 — 23.

⁹² Собрание мнений и отзывов Филарета . . . , с. 181 — 182.

съдържа данни и за получаваните дотогава парични помощи, утвари и богослужерна книжнина от Русия, както и за нуждите от допълнителни подобни дарения. С изпълнението на тази задача са натоварени консулите.⁹³ В изготвената например за Пловдивската епархия статистика Н. Геров подчертава, че 96 от всички 182 църкви се нуждаят от славянски богослужбни книги. Българите нямат начин да се снабдяват с тях не само поради високите им цени, но главно заради турската забрана да се внасят от Русия. Той моли А. Б. Лобанов да действа пред османското правителство за улесняване вноса на подобна литература от Русия и разпространението ѝ по умерена държавна цена.⁹⁴

Оказаната на българите подкрепа в национално-духовните им тежнения, макар частична и ограничена, обективно има положителен ефект за облекчаване положението на нашия народ под властта на Цариградската патриаршия. Същевременно обаче руските грижи не могат да отстранят събудилото се у някои български среди подозрение към „доброжелателността“ на Русия, не могат да заличат впечатлението от отрицателното ѝ отношение към българския стремеж за църковна независимост. Именно този неударим стремеж кара част от цариградските българи да залагат все повече надежди на западното застъпничество.

Руската дипломатия в Турция следи зорко дейността на западните пропаганди и влиянието им сред българското общество. От нейния поглед не убягва зараждащата се сред част от цариградската колония проуниатска тенденция, първите кълнове на която се демонстрират на страниците на някои от тамошните български издания. Така например през пролетта на 1859 г. А. Б. Лобанов констатира, че сп. „Български книжици“ започва да се отклонява от първоначалното си предназначение на горещ защитник на православието. И като пример посочва статията на архимандрит Натанаил Охридски, в която се доказва, че българската църква е основана през IX в. и призната за независима от Цариградската патриаршия и от папата. Драган Цанков, в чиято печатница се печатало списанието, си позволил да прибави бележки, в които явно прозира намекът за възможността от уния с римската църква, без да се отстъпва от православната вяра. Изобщо, заключава посланикът, с разгарянето на църковното движение идеята за възобновяването на българската църковна независимост започва да преобладава в литературата пред идеята за защита на православието от Запада.⁹⁵ Буквално същата констатация прави и пратеникът на Московския славянски комитет А. В. Рачински,⁹⁶ който очевидно е един от най-активните в руската кампания срещу проуниатската пропаганда в този момент. Неговите виждания намират пряк отзвук в докладите на посланика.

Особено голяма тревога събужда сред русите появяването в края на март 1859 г. на вестник „България“. Още в началото става ясно, че той насочва своите стрели срещу гръцката духовна власт, срещу панелинизма и панславизма и че ще плува във водите на една прозападна, прокатоли-

⁹³ Документи за българската история, т. I, ч. I, с. 101.

⁹⁴ Пак там, с. 129, 133.

⁹⁵ Доклад на А. Б. Лобанов до директора на Азиатския департамент Е. П. Ковалевски, 18 апр. 1859. — АИИ, кол. IX, а. е. 83, л. 325 — 336.

⁹⁶ Н. П о п о в. Цит. съч., с. 33 — 35.

ческа ориентация. След излизането на първите броеве А. Б. Лобанов счита за необходимо да покани Др. Цанков на обяснения и в състоялия се разговор му говори за необходимостта да измени направлението, на вестника.⁹⁷ Подобен разговор с издателя на „България“ води и А. В. Рачински, наблюдайки на неуместния начин на действие сега, когато заседава народно-църковното събрание за подобрене устройството на Цариградската патриаршия. А. Б. Лобанов и А. В. Рачински са единодушни, че статиите на Др. Цанков носят печата на латинското влияние, което се дължи и на пряката му материална зависимост от лазаристите, в чийто манастир се помещавала неговата печатница срещу сумата 2100 пиастра за наем, редактор и преводач. Следователно първото, което трябвало да се постигне, е изнасянето на Цанковата печатница от манастира „Сен Бенедето“.⁹⁸ Тази възможност мисията пропуснала през 1858 г., когато сам Др. Цанков поискал от нея пособия и парична помощ и сега било крайно наложително да се изправи допуснатата грешка.

Разговори са водени и с Иван Богоров, препоръчан от Др. Цанков като евентуален редактор на „България“. Ив. Богоров се съгласява да приеме тази работа при условие, че ще получава 1000 франка (около 6000 пиастра) заплата и ненамеса на Др. Цанков по отношение характера на вестника — условия, очевидно трудно изпълними. В резултат на направените сондажи А. Б. Лобанов лансира пред Е. П. Ковалевски два варианта, касаещи материалната независимост на „България“ от католишките мисии, а именно осигуряване парични средства за заплата на Ив. Богоров и за наем на Цанковата печатница в друга сграда; или създаване на нова славянска печатница в Цариград, където да се пренесе печатането на „Български книжици“ и по този начин, лишавайки Др. Цанков от 4000 пиастра наем, той не ще бъде в състояние да издържа собствен вестник. Но за нова печатница Русия трябва да осигури 50—60 хил. пиастра.⁹⁹

Едновременно с водените в Цариград преговори с Др. Цанков и Ив. Богоров посолството информира консулите за характера и опасността от вестник „България“, нареждайки да се противодействува на разпространяването му. В този смисъл Н. Геров получава на 18 юни 1859 г. подробна инструкция от одринския генерален консул Н. Д. Ступин.

Според Н. Д. Ступин „България“, макар че има претенции да бъде изразител на народния стремеж към самостоятелно църковно управление, в същност се намира под прякото внушение на католическите мисионери и служи на техните интереси. И той напътствува Н. Геров да употреби цялото си старание, за да разкрие пред съотечествениците си истинския облик на Др. Цанков и на неговия вестник и всячески да ги отклонява от абониране за него. „Ние не се отричаме да работим в полза на българите и занаят ще продължаваме да склоняваме гръцкото духовенство към отстъпки на техните справедливи искания, но сме длъжни с всички сили да противодействуваме на тази част от българската книжнина, която

⁹⁷ АИИ, кол. IX, а. е. 83, л. 325 — 336.

⁹⁸ Пак там. Вж. и у Н. Попов. Цит. съч., с. 38.

⁹⁹ Писмо от А. Б. Лобанов до Е. П. Ковалевски, 25 апр. 1859. — АИИ, кол. IX, оп. 84, л. 337 — 342.

служи под маската на патриотизма като сляпо оръдие на латинската пропаганда.¹⁰⁰

Месец по-късно Н. Геров, добре запознат с връзките на Др. Цанков с лазаристите, прави подробен доклад върху характера на вестника и неговия отзвук сред българското общество. Той е убеден, че „България“ е подкрепя материално и че се списва с прякото участие на френските католически агенти и че има директна връзка между неговата редакция и тази на „Presse d'Orient“. В стремежа си да отклони българите от традиционната им вяра и да ориентира тяхното културно развитие на Запад, този печатен орган е безспорно вредно явление. Същевременно обаче от позициите си на българин Н. Геров подчертава, че Др. Цанков е известен със своя горещ патриотизъм и със „справедливото си негодувание и омраза срещу гръцкото духовенство. Този вестник, продължава Н. Геров, допада на българския народ заради откритата и остра критика на чуждата църковна власт и затова се приема с голям интерес, още повече при липсата на друг „порядъчен“ вестник. „Цариградски вестник“ не задоволява според пловдивския консул ни една от народните потребности. За да се ограничи влиянието на „България“, би следвало да му се противопостави друг, допадащ на българите печатен орган или поне да се отклони Др. Цанков от поетото направление. Н. Геров не пропуска случая да подчертае, че единственото рационално средство да се предпазят българите от западното влияние е „изравняване правата им с тези на гърците и прекращаване злоупотребите на духовенството“. Накрая той предлага своите услуги да се срещне в Цариград с българските дейци по църковния въпрос и да се опита да въздействува върху Др. Цанков, както през 1857 г., когато го убедил да напусне учителското място в Бебек.¹⁰¹

В посолството веднага одобряват Геровото предложение и през есента на с. г. той е вече в турската столица.¹⁰² Съобщавайки за резултатите от водените с Др. Цанков разговори, Н. Геров препоръчва на руското правителство да се организира издаването на нов вестник с противоположна на „България“ насоченост.¹⁰³ Тази идея той многократно и занаяпред ще развива пред руските си колеги и пред българските си приятели. Н. Геров намира, че издаваният с подкрепата на Русия „Цариградски вестник“ е недостатъчно последователен и не изразява действителните настроения и стремежи на българския народ по църковния въпрос. На народа му е нужен печатен орган, който да го просвещава и брани, но без да го тегли „на една или друга страна“. Съзнавайки, че подобна роля може да изпълни само вестник, който материално е независим от външни сили, Н. Геров се обръща през 1861 г. към букурещките българи с молба да отделят пари за тази цел.¹⁰⁴

Руската дипломатия обаче не успява да прекъсне сътрудничеството между лазаристите и Др. Цанков и да го отклони от поетия път на проуниатска пропаганда. В този случай тя не проявява нужната решителност и се ограничава само във водене на преговори с него, без обаче да предложи

¹⁰⁰ Документи за българската история, т. I, ч. I, с. 87 — 88.

¹⁰¹ Пак там, с. 92 — 94.

¹⁰² Пак там, с. 95.

¹⁰³ Пак там, с. 98 — 99.

¹⁰⁴ Из архивата на Найдено Геров, кн. 1, с. 252 — 253, 259 — 260.

нещо конкретно и сигурно. Идеята на А. Б. Лобанов и А. В. Рачински за отпускане на голяма сума, с която финансово да се подрони Цанковата дейност, остава без последствие. От своя страна Др. Цанков, привидно съгласявайки се да следва съветите на руския посланик за по-умерен тон срещу гръцката църковна власт и за неотклоняване от православната вяра, продължава и задълбочава в неблагоприятна за Русия насока своята пропаганда. Започналата още след първите броеве на „България“ полемика с „Цариградски вестник“, „Български книжици“, а по-късно и с „Дунавски лебед“ придобива все по-изострен тон. Зачествяват и откритите нападки срещу руската политика и панславизма. На силен обстрел е подложен и руският синод заради гръкофилската му позиция по църковния ни въпрос. Сам изпаднал под западно, главно френско влияние, вестник „България“ развява знамето за самобитността на българския народ, за неговата независимост от „фанариотите и московитите“ като жизнено важен въпрос за бъдещето на нацията.¹⁰⁵ Но най-вече заради ярката защита на българските църковно-национални интереси и безпощадната критика на гръцката духовна власт популярността на вестника расте от ден на ден. Все повече укрепват и позициите на прозападния кръг сред цариградските българи начело с Др. Цанков.

В крайна сметка усилията на католическата пропаганда и неотстъпчивостта на Цариградската патриаршия и на нейните представители по места към българските искания довеждат до опита за уния в град Кукуш. Чрез посредничеството на френския консул в Солун Тисо жителите на Кукуш изразяват през септември 1859 г. желание да признаят върховенството на папата при условие, че се запазят източноправославните догми и ритуали и че получат френско политическо покровителство.¹⁰⁶

Случаят Кукуш разтревожава сериозно руската дипломация. Впрочем нейните сътрудници още през 1858 г. научават за започналите преговори между градската община начело с Нако Станишев и солунските лазаристи, възглавявани от Турок. Неслучайно с. г. там се озовават пратениците на Московския славянски комитет А. В. Рачински и Е. Южаков. Заедно с Димитър Миладинов те разпространяват брошурата на Флеров „Православни църковни братства в Югозападна Русия“ с предговор на преводача Константин Миладинов, в която се казва, че унията подкошава основите на православието и унищожавя народността. По същото време уреждат изпращането на 20 ученици от този край да учат в Русия, а впоследствие комитетът подпомага кукушкото училище с 3000 рубли.¹⁰⁷ Незагълхналото обаче проуниатско движение в Кукушката епархия и проявите му през лятото и есента на 1859 г. карат руската мисия да предприеме бързи мерки за неговото ликвидиране.

В своите доклади до правителството А. Б. Лобанов разкрива обективно предисторията на българо-гръцките противоречия в тази епархия, довели според него до неразумната постъпка от 12 септември. Главната причина

¹⁰⁵ Кирил, Патриарх български. Католическата пропаганда сред българите през втората половина на XIX в. I (1859 — 1865). С., 1962, с. 112 и сл.

¹⁰⁶ Пак там, с. 120 — 154.

¹⁰⁷ С л. Д и м е в с к и. Кукушката уния од 1859 година. — Гласник на Институтот за национална историја, III, 1959, бр. 2, с. 128 — 129; С. А. Н и к и т и н. Славянские комитеты в России . . . , с. 110.

отбелязва посланикът, е нежеланието на гръцката църква да удовлетвори настоятелните искания на българите за родни епископи. В това не се заблуждава и френската дипломация. Според Тисо кукушкият инцидент е акт на отчаяние, предизвикан от временни причини, от тиранията на гръцкото духовенство, а не от религиозни мотиви.¹⁰⁸ Въпреки направените справедливи молби за български архиерей патриархът изпратил в Кукуш отново гръцки епископ — обстоятелство, което непосредствено подтиква населението към уния със западната църква. Сред препоръчаните от българите кандидати за полянски епископ — Иларион Макариополски, Софроний Хилендарски и Партений Зографски, руското посолство поддържа кандидатурата на Партений. Той бил завършил Московската духовна академия, служил известно време в руската посолска църква и бил доказал своята привързаност към Русия.¹⁰⁹ Не без участието на посолството и лично на Петър Троицки Патриаршията се съгласява да изпрати в Кукуш авторитетния сред българския народ Иларион Макариополски, за да убеди тамошните жители да се отречат от унията. Същевременно А. Б. Лобанов нарежда на руския консул в Солун да подпомогне според своето влияние усилията на Иларион.¹¹⁰ Благодарение настоятелните изисквания на руското посолство пред патриарха той след известно протакане ръкополага Партений Зографски за полянски епископ.¹¹¹ Така руската дипломация чрез активна и бърза намеса успява да постигне назначаването на български духовник в Полянската епархия и по този начин да предотврати задълбочаването и разпространяването на унията. Към края на ноември напрежението в Кукуш временно е ликвидирано.¹¹²

Случаят Кукуш дава добър урок на руската дипломация и става причина за известна преоценка на дотогаващите виждания за характера на българо-гръцките взаимоотношения и за позицията на Русия към тях. Отделни непредубедени представители на дипломатическата мрежа все по-определено и твърдо регистрират в своите информации обективното положение на българския народ под гръцка духовна власт. Така например барон Офенберг — генерален консул в Букурещ, споделя пред Е. П. Ковалевски, че по време на обиколката си из Северна България и Добруджа му направила силно впечатление нарастващата ненавист у българите към гръцкото духовенство, което действително препятствува националното развитие повече, отколкото самата турска власт. Той подробно излага забелязаните злоупотреби на чуждото духовенство, икономическия и национален гнет, на който то подлага възраждащото се българско общество. „Аз съм уверен, пише Офенберг, че у българския народ съществува непреодолим стремеж към образуване на национална църква без всякакво обаче отклонение от православието.“ Инцидентът в Кукуш най-добре показва, продължава той, че за тях унията няма догматично, а само йерархично значение; че българите прибягват към нея като към край-

¹⁰⁸ АМАЕ, СР, Turquie, vol. 2, f. 370 — 375; vol. 3, f. 4.

¹⁰⁹ Доклад на А. Б. Лобанов, 12 септ. 1859 г. — ЦГИАЛ, ф. 832. оп. 1, д. 119. л. 100 — 104.

¹¹⁰ Доклад на А. Б. Лобанов, 30 окт. 1859 г. — Пак там, л. 110 — 112.

¹¹¹ Доклад на А. Б. Лобанов, 31 окт. 1859 г. — Пак там, л. 113 — 116.

¹¹² Доклад на А. Б. Лобанов, 28 ноември 1859 г. — Пак там, л. 118.

на мярка от безизходицата, в която се намират благодарение упоритостта и неотстъпчивостта на Цариградската патриаршия.¹¹³

Крайно интересно е и направеното от княз А. М. Горчаков признание пред Филарет Московски: „Аз не мога да споделя мнението, доста разпространено тук даже между високите сановници на нашата църква, че трябвало на всяка цена да се поддържа гръцкото духовенство даже в явните му злоупотребления и в сегашното му отношение към славянските племена. Аз не споделям този начин на мисли, защото се боя да не излезе от него зародиш на разкол, размерите на който не е възможно да се предвидят. . . Жителите на Кукуш, като не получиха никакво удовлетворение на справедливите си молби, най-после признаха властта на папата.“ Вселенската църква трябва според А. М. Горчаков да прояви снизхождение към желанията на българите, а именно — да слушат божие слово на роден език и да имат пастири, знаещи езика им.¹¹⁴

Два месеца по-късно, съобщавайки за скандала в пловдивския храм „Света Богородица“, А. Б. Лобанов подчертава: „Оттук става ясно, че международната разпра между българи и гърци излиза вече из рамките на чисто църковния спор за славянска йерархия и се преражда в племенна вражда, разгаряна от гръцките фанатици от Кралството и островите, които не са изоставили мечтата си за възстановяване на Византийската империя и са се заклели в непримирима ненавист към възраждащата се българска народност.“ На тази депеша стои резолюцията на Александър II: „Да се съобщи на граф Толстой. Какво ще бъде след това неговото мнение за гърците?“¹¹⁵

Подобни становища, изразяващи известно съмнение в резултатността от следваната политика на пълна подкрепа на гръцката патриаршия, са първите признаци за осъзнаване необходимостта от еволюция на руската позиция. Но тази еволюция ще бъде практически провокирана отново от хода на събитията в България.

ВЕЛИКДЕНСКАТА АКЦИЯ ПРЕЗ 1860 Г. И ОТРАЖЕНИЕТО Й ВЪРХУ РУСКАТА ПОЛИТИКА

На 3 април 1860 г. по време на великденската служба в българския цариградски храм Иларион Макариополски, вместо да спомене по реда името на вселенския патриарх Кирил, произнася „Всякое епископство православных“ — формула, използвана само от представителите на независимите църкви. Фактически той отхвърля официално зависимостта на българския народ от Цариградската патриаршия и обявява българската църковна йерархия за самостоятелна.

Актът от 3 април е революционен по своя замисъл и последици и лежи върхната точка в историята на църковно-националните ни борби.

¹¹³ Писмо от Офенберг-Галац до Е. П. Ковалевски, 18/30 окт. 1859. — ЦГИАЛ, ф. 832, оп. 1, д. 119, л. 105 — 109.

¹¹⁴ Писмо на А. М. Горчаков до Филарет Московски, 10 ноем. 1859. — Християнско четение, ноем. 1899.

¹¹⁵ Доклад на А. Б. Лобанов до А. М. Горчаков, 12 ян. 1860. — ЦГИАЛ, ф. 797, оп. 27, л. 426, ч. II, л. 1 — 2.

Той е закономерен момент в развитието на десетилетното легално движение за национално самоопределение чрез отделна православна църква, защото повдигнатият през 1856 г. въпрос за църковна независимост бе посрещнат с открита враждебност от Патриаршията, която продължава да демонстрира своята неотстъпчивост и към най-минималните български претенции. Грубото незначително интересите на нашия народ в редицата конкретни случаи около предявените в епархиите искания за родни архиереи, за славянско богослужение и особено предизвикателният отказ на църковно-народното събрание (1858—1860) да обсъди българския въпрос подтикват водачите на движението към по-решителни действия. В резултат на няколко поредни срещи на цариградските дейци назрява решението за самоволно отричане от чуждата духовна власт. Доколкото това решение и неговото изпълнение на 3 април отговаря на интересите и настроението на широката българска общественост, показва бурният му отзвук в провинцията. Българският народ като едно цяло застава на стража да брани придобитата си църковна независимост, а неговите водачи в Цариград да действуват за формалното признаване на фактически извоюваната национална църква.¹¹⁶

Единодушието на българите в това събитие признава и А. Б. Лобанов. Дори членовете на цариградското българско настоятелство, консерватори по дух, като Тълчилещови, Гешови, Г. Золотович и др., са „напълно увлечени от общата идея за църковна автономия като крачка към политическата автономия“. И най-умерените сред цариградските дейци, пише той, са за възстановяване автокефалността на българската църква, затова неговите съвети за въздържане от крайни действия не намирали поддръжници. Веднага след Великденската акция посланикът поканил на частен разговор някои от членовете на настоятелството, но те отказали да се явят от страх да не се компрометират пред турците. Решаването на църковния въпрос в този момент зависело от правителството и от Патриаршията. Убеден, че османската власт няма да признае българската църковна йерархия, А. Б. Лобанов посъветвал патриарха да демонстрира благосклонност към българите и така цялата отговорност от този тежък въпрос да се стовари върху правителството. Получил съгласието на патриарха, той разпространил тази версия сред цариградските българи посредством Александър Екзарх.¹¹⁷ А до всички руски агенти изпратил инструкция да убеждават населението, че отделянето на църквата зависи от Високата порта, и затова най-добре е да се държат спокойно, очаквайки резултата от постъпките на техните съотечественици в Цариград пред правителството. Същевременно на Портата трябвало да се внушава, че не е в нейн интерес да фаворизира административното отделяне между двете църкви, защото то ще се последва от стремеж за политическа еманципация.¹¹⁸

Не може да се отрече проявената от А. Б. Лобанов ловкост в един момент, когато, неуспяла да предотврати самоволните български дей-

¹¹⁶ Т. Б у р м о в. Българо-гръцката църковна разпра. С., 1902, с. 100 и сл.; П. Н и - к о в. Възраждане на българския народ. . . , с. 141 и сл.

¹¹⁷ Доклад на А. Б. Лобанов до А. М. Горчаков, 12/24 апр. 1860. — ЦГИАЛ, ф. 832, оп. 1, д. 119, л. 137 — 144.

¹¹⁸ Доклад на А. Б. Лобанов до А. М. Горчаков, 31 май/12 юни 1860. — ЦГИАЛ, ф. 797, оп. 27, л. 426, ч. II, л. 218 — 221.

ствия, руската дипломация трябвало да печели време, задържайки нещата от по-нататъшното им неблагоприятно за нея развитие. Същевременно, като прехвърля цялата вина за непризнаването на българската църковна йерархия върху турското правителство, посланикът е убеден, че то, макар посрещнало благосклонно акта от 3 април, няма намерение да реши българо-гръцкия спор. Държавните интереси на Турция диктуват да разпалва, доколкото е възможно, националните страсти и да продължава съществуващия конфликт, отвлечащ вниманието на поробените от политическия им угнетител и компромитиращ Русия в очите на православните поданици.¹¹⁹ В тактиката на турците руският посланик действително не се излъгва, но на гръцкия патриарх той се предверява. А. Б. Лобанов приема за чиста монета демагогски подхвърленото от патриарх Кирил „признание“, че предпочита да се откаже от властта си над българите, само те да не минат към католическата църква, и бърза да съобщи на своето правителство проявената от патриарха толерантност. Много скоро обаче става ясно, че Великата църква е далеч от всякакви намерения за отстъпчивост. Това особено проличава в отношението ѝ към Иларион Макариополски, над когото решава да наложи църковно наказание и търси за това подкрепата на Високата порта.¹²⁰

Същевременно у А. Б. Лобанов се оформя идеята за свикване на един вселенски събор, който да въведе ред в работите на Великата църква и да разгледа специално българския въпрос. Но на това предложение остро се противопоставя граф А. П. Толстой, верен на своя принцип да се избягва всякаква намеса във вътрешните дела на Цариградската патриаршия. Един събор на всички православни църкви той окачествява като мярка, подронваща нейния авторитет. И въпреки че императорът бил склонен да подкрепи мнението на посланика, поради естеството на предлаганото начинание последната дума имал Светият синод.¹²¹

Междувременно събитията в столицата и провинцията продължават да се развиват в неблагоприятна за спокойствието в църквата насока. Под впечатлението на всеобщото народно одобрение Иларион Макариополски следва неотклонно своето непримиримо поведение. Той отказва да моли вселенския патриарх за прошка, продължава да свещенодейства без неговото разрешение, да ръкополага свещеници и пр. В провинцията българските църковни общини по примера на Макариополски действуват, незачитайки властта на гръцкото духовенство. Някои от епархийските архиереи също се присъединяват към новообявената българска църква. Епархиите отказват да участвуват в избора през октомври на нов цариградски патриарх. Съобщавайки за всичко това, руските консули са единодушни по отношение на всеобщия народен подем и решимостта на българския народ да не се отклонява от поетия път.¹²²

Великденската акция от 1860 г. е с решаващи последици не само за по-нататъшното саморазвитие на българското движение, но и за вън-

¹¹⁹ П. Николов. Възраждане на българския народ . . . , с. 183 и сл.

¹²⁰ Доклад на А. Б. Лобанов до А. М. Горчаков, 26 апр./8 май 1860. — ЦГИАЛ, ф. 797, оп. 27, д. 426, ч. II, л. 154 — 160.

¹²¹ Секретно писмо на А. Б. Лобанов до Е. П. Ковалевски, 10 май 1860. — Пак там, л. 183 — 190.

¹²² Пак там, л. 229 — 231; Документи за българската история, т. I, ч. I, с. 135 — 136, 141 — 142, 182 — 183.

шните фактори, ангажирани в църковния спор. Тя провокира в най-голяма степен и частичната ревизия на руската политика. Както е естествено да се очаква, вестта за случилото се на 3 април в храма „Свети Стефан“ прави силно впечатление на руските управляващи кръгове, които най-малко са очаквали подобен развой на нещата в България. Те разбират, че не са съумели да задържат в ръцете си направляването на българското църковно-национално движение, че то се развива устремно извън стремящата се да го обуздава руска политика, че Русия е застрашена да загуби изцяло влиянието си върху него. Следователно събитията поставят Русия пред дилемата да отблъсне напълно българския народ от себе си и да го хвърли в ръцете на западните си съпернички, ако продължава да се противопоставя на тежненятия му за църковна независимост; или да го запази в периметъра на своето духовно-политическо влияние, гравитирайки към по-решителна подкрепа на българската страна. Руските интереси налагат да бъде избран вторият път. Промяната в схващанията и действията на Русия в полза на българите обаче не е нито рязка, нито крайна. Тя се извършва мъчително бавно и без да стигне до своя естествен завършек. Инерцията на старото консервативно и по същество гръкофилско отношение към нашия църковен въпрос е все още твърде силна. То се поддържа преди всичко от голямата част руски висши църковници, продължава да е официална позиция на Светия синод и лично на неговия оберпрокурор. Ярка манифестация за придържане към традиционните принципи на руската политика е записката, съставена от граф А. П. Толстой на 30 април 1860 г. в отговор на молбата на Министерството на външните работи синодът да обсъди въпроса за българо-гръцки спор и за руското участие в него при новото положение, в което този спор се намира след 3 април.¹²³

Още в самото начало на документа А. П. Толстой недвусмислено подчертава, че изходът от българо-гръцките противоречия най-малко трябва да се търси в изменението на древните йерархически порядки. Обявявайки се категорично за запазване на статуквото, той едвали не обвинява руската дипломатия, че е поддържала българите в желанието им да имат родни архиереи. Всяка отстъпка според него окуражавала населението и го тикала към все по-големи претенции. А. П. Толстой се позовава на случая Кукуш, жителите на който, след като получили епископ българин, поискали да се откъснат от зависимостта на солунския митрополит и да образуват отделна Полянска митрополия. „Ако се тръгне по този път на отстъпки, то и другите епископски катедри, ако бъдат заети от българи, те след това могат да пожелаят съвършена независимост от патриарха, да заговорят за автокефална патриаршия и даже за разпространение на българското племе от Балкана до Архипелага и почти до границите на Елада.“ Внасянето в църковния живот на национални и политически сметки според оберпрокурора заплашва църковния мир, а раздвоението на православните църкви на Изток е гибелно за православието. Повтаряйки стария рефрен, че Русия е предназначена да покровителства църковното единство на православните в Турция, той препоръчва нейните представители да се въздържат от каквито и да било упреци към Цариградската патриаршия заради злоупотреби, неуредици и пр. Защото, „ако Великата църква сметне, че ние защитаваме не православието от иноверието, а само

¹²³ ЦГИАЛ, ф. 797, оп. 27, д. 426, ч. II, л. 131 — 135. Препис в НА на БАН, ф. 9, а. е. 623.

българите срещу гърците, това ще доведе до охлаждане, а в крайна сметка до разрыв между гръцката църква и руската“. И А. П. Толстой съзливо завършва: „Удивителна е съдбата на българския народ. Той послужи като повод за разрыва между Цариград и Рим. Нима пак този народ ще бъде причина за отпадането на Русия от вселенското единство?“

Изложените в записката разсъждения поразяват с формалистичния подход, с реакционния начин на мислене. Развявайки призрака на разкол между гръцката и руската църква като най-голяма опасност за Русия, оберпрокурорът в същност изцяло пренебрегва нейните интереси към българския народ. За него отношението на Русия към българо-гръцкия конфликт има само едно измерение — доколко този конфликт не бива да нарушава вековните и приятелски връзки с Цариградската вселенска патриаршия. Пред реалната опасност в този момент руската политика да бъде съвсем елиминирана от въздействие върху хода на българското движение той не търси изход в единствено правилната насока — за по-нататъшна про-българска ориентация, а, напротив, преценява като погрешна стъпка направените минимални отстъпки на българите. И по-късно А. П. Толстой ще отправя упреци към руската дипломация заради проявеното към българите съчувствие и заради това, че не следвала стриктно съветите на Светия синод.¹²⁴ Изобщо оберпрокурорът търси причините за неуспеха на руската политика именно там, където те не са. Придържайки се изцяло към формално-каноническата страна на българо-гръцкия спор, той се обявява против намесата на политико-национални интереси в този спор. Но веднага става ясно, че в същност пренебрегва само българските национално-политически претенции. „Църквата признава начинанията на българите като нарушение на светите канони. Въобще не трябва да се очакват добри последици в църковните преобразования, когато, подчинявайки се на светски и политически сметки, колкото и благоразумни да са те, се пренебрегват правилата и традициите, на които е основана Църквата и от които тя никога безнаказано не е отстъпвала.“¹²⁵ Фактически под прикритието за стриктно съблюдаване каноните на църквата А. П. Толстой се проявява като защитник на гръцките националистически интереси, изискващи Цариградската патриаршия да продължава да владее българите, да се пречи на тяхното национално-духовно развитие, да се доказва, че земите на юг от Стара планина са обитавани от исконно гръцко население.

Близко до това на оберпрокурора, макар и не така открито гръкофилско, е и становището на Дмитрий Херсонски — попечител на Одеското българско настоятелство. Той също намира идеята за българска църква преждевременна и неосъществима, защото църковната самостоятелност можела да дойде единствено след политическата. Българският народ е имал своя църква, когато е бил политически свободен. При това условие са се сдобили с църковна самостоятелност в миналото Русия, а в настоящия век и Гърция. Любопитни са съображенията на Дмитрий Херсонски

¹²⁴ Писмо от А. П. Толстой до Филарет Московски, 21 дек. 1860. — ЦГИАЛ, ф. 832, оп. 1, д. 119, л. 202 — 204. Публикувано в „Христианское чтение“, септември, 1899.

¹²⁵ Писмо от А. П. Толстой до А. М. Горчаков, 2 май 1860. — ЦГИАЛ, ф. 832, оп. 1, д. 119 л. 133—134.

против българските искания за отделяне от Цариградската патриаршия. „Ако се признае, поставя той въпроса, един предполагаем български патриарх, под негова власт ли ще минат българите, живеещи в Дунавските княжества и в Русия? Ако се тръгне по този път, то и грузинската църква може да поиска независимост от руския синод, каквато тя някога е имала. И къде ще мине границата между диоцеза на Патриаршията и евентуалната българска църква? До Одрин ли? — но там са гърци; в Солун — гърци и навсякъде са гърци или т. нар. българо-гърци.“¹²⁶

И така руският свети синод окачествява акцията на 3 април като грубо и непростимо нарушение на църковните канони и без да се съобразява с реалното състояние на нещата, още по-категорично застава в стража на интересите на Цариградската патриаршия против самоволните действия на българите.

По-различна е реакцията на светските политически кръгове начело с императора и министъра на външните работи. Макар че също приемат крайно неodobрително това действие на българските водачи, те разбират, че занаяпред трябва да се съобразяват с един вече реален факт. По-перспективното и реалистично преценяване на обстоятелствата ги подгиква към ревизия на дотогавашното становище относно отстъпките, които би следвало да направи Цариградската патриаршия. Показателно за това е отношението на императора към записката на оберпрокурора. Неговите саморъчно написани бележки разкриват преди всичко несъгласието му със схващанията на граф А. П. Толстой. „За съжаление виждам — четем в резолюцията, — че Вие не можете да се убедите, че покровителството на славяните е единственото средство да се спаси православието от отпадане на многобройно паство и че ние желяем за славяните само това, което и ние самите имаме.“ И по-долу: „Славяните искат да имат своя национална църква, каквато имаме ние. . . Ако на българите се удаде да имат национална йерархия, каквато имаме ние, къде е тук отпадането от вселенското православие?“

Следователно Александър II, който доскоро се придържаше към принципа „единство на православната църква в Турция“, сега допуска възможността българите да получат отделна църковна йерархия. За него главната и реална опасност е отпадането на нашия народ от православието, преминаването му към католицизма или в уния с католическата църква, което практически би означавало стабилизиране на западното политическо влияние в този невралгичен пункт на Европейския Югоизток. Събитията в България могат да вземат именно такъв обрат, ако българите не получат някаква реална компенсация. Всичко това налага щото Русия, нагърбила се с помиренческата роля между тях и Цариградската патриаршия, да ги подкрепя по-активно на основата на по-приемливи за тях отстъпки.

Подобна еволюция претърпяват и схващанията на авторитетния йерарх на руската църква, московския митрополит Филарет. А това е от особено значение, тъй като неговото мнение по църковно-религиозните въпроси на Изток и специално по българския въпрос се ползват с доверието на правителството, следователно оказват пряко въздействие върху ходо-

¹²⁶ Писмо на Дмитрий Херсонски до Н. Хр. Палаузов, 24 ноем. 1860. — НБКМ — БИА, ф. 113, а. е. 29, л. 1 — 4.

вете на руската дипломация. За разлика от някои свои колеги, членове на Светия синод, и лично от оберпрокурора Филарет винаги се е отнасял по-обективно и трезво към българо-гръцкия спор, не се е поддавал на гръкофилското пристрастие, царящо в средите на много от висшите руски църковници. Без да пренебрегва традиционните връзки между Цариградската патриаршия, гърците и Русия, тяхната значимост за руското влияние в Турция и като се съобразява с пристижа на тази църква, по-стара сестра на руската, московският митрополит същевременно се отнася критически към съществуващите в нея неуредици. В името на чистотата и целостта на православната вяра той ратува за премахване на противоречията между пастири и паство по пътя на частично задоволяване на българските искания. Когато научава за случилото се в българския храм на Великден, Филарет, без да оправдава антиканоничните и своеволни действия на българите, намира за тях вина и у гръцкото духовенство, което със своята неотстъпчивост ги е подтикнало към подобна неразумна постъпка. Съобразявайки се с новия етап на българо-гръцката разпра, той лансира още на 11 май един вариант, на базата на който трябва да се търси спасението на православното единство и възстановяването на мира в църквата. По същина този вариант се свежда до създаването на една автономна, а не автокефална църква. „Ако на България би бил даден митрополит с правото да управлява своята област и да поставя в нея епископи, но така, че митрополитът, избран от своите епископи да бъде ръкополаган от вселенския патриарх; да присъствува на съборите на православната църква, на която присъствуват всички патриарси, и за своята област да получава свещенното миро от вселенския патриарх и ако при тези условия би бил възстановен църковния мир — то такова разделяне без разрыв би било изход от положението, съобразен с древните правила и сегашните нужди и полза.“¹²⁷

Идеята за създаване на автономна българска църковна област начело с митрополит, избран от българското духовенство и ръкополаган от патриарха, Филарет ще поддържа и занапред.¹²⁸ Но тази автономна църква трябвало да бъде учредена със съгласието на Цариградската патриаршия, за да се избегне разрывът между тях. Що се отнася до Русия, тя според московския митрополит трябвало да съдействува всячески за постигане на подобно споразумение, без да се меси грубо в решенията на вселенската патриаршия, а като се възползува от дружелюбните си отношения с нея, да я съветва в дух на отстъпчивост; едновременно да обуздава българите в техните прекомерни претенции за автокефална църква-патриаршия и да ги убеждава да направят известен компромис, за да се сложи край на дългогодишния и вреден за православието спор. Следователно Филарет смята, че е полезно руската дипломация занапред да се ръководи от следните правила: 1) изцяло да запази мира с гръцката църква; 2) да не осъжда решително българите; 3) да изисква, ако е възможно и да предлага до-толкова, доколкото е възможно на двете страни, средства за примирие чрез запазване единството и законността.¹²⁹

Становището на Филарет Московски е усвоено напълно от императора и от А. М. Горчаков. Министърът на външните работи застъпва това

¹²⁷ Собрание мнений и отзывать Филарета . . . , с. 199 — 200.

¹²⁸ Пак там, с. 203 — 207.

¹²⁹ Собрание мнений и отзывать Филарета . . . , с. 214 — 220.

гледнище и в разговорите си с гръцкия пълномощен министър Суцос в началото на май 1860 г. Представяйки българския стремеж за църковна независимост като крачка към политическото им освобождение, А. М. Горчаков заявява, че руското правителство не желае да подкрепи претенциите за отделен синод и патриарх, но то би искало за българския народ една автономна църковна област начело с митрополит.¹³⁰ Мнението на руското министерство направило силно впечатление на гръцкия дипломатически представител в Петербург. Впрочем още през есента на 1859 г. той констатира, че исканите от Русия концесии в полза на българите се увеличават от ден на ден. След кукушката уния А. М. Горчаков много по-настоятелно, отколкото дотогава говорил пред него за необходимостта целият клир в българските земи да бъде български по произход и богослужението да се извършва на родния им език.¹³¹ Сега, когато българите самоволно се отрекоха от цариградския патриарх, руският министър е готов да им се признае отделна йерархия с митрополит — подчертава с незадоволство Суцос. Той си позволил да каже пред А. М. Горчаков, че ако Русия остави нещата да стигнат до разделяне на двете църкви, разколът и схизмата между тях ще бъдат неизбежни.¹³²

Съзнавайки трудностите, които ще срещне преди всичко от страна на Цариградската патриаршия, руското правителство не вижда друг път на действие, освен търпеливо да убеждава двете страни за споразумение на основата на българската църковна автономия. Разрешаването на църковния конфликт така, че между българската и гръцката църква да се установят добри отношения, а Русия, проявила се като техен доброжелател, да запази своето влияние и върху българите, и върху гърците, отговаря най-оптимално на руските политически интереси. Именно тази стратегическа цел налага Русия да следва тактиката на дружелюбно поведение спрямо едната и другата страна, да се старее да ги сближава и чрез взаимни преговори и отстъпки между тях да трасира уреждането на църковно-националния спор.

Така очертаната руска позиция и тактика след 3 април 1860 г. бива следвана от дипломатията до края на българо-гръцкия конфликт. С течение на времето, разбира се, тя се дооформя и пригажда към всеки конкретен случай. В един или друг момент върху нейните действия преобладава влиянието на задържащото гръкофилско течение, в други — все по-разгръщащото се в полза на българите славянофилско движение.

В тон с правителственото становище за посредничество между българските дейци и гръцкия патриарх на основата на признаване българската църковна автономност действа и руското цариградско посолство. След избора на новия патриарх Йоаким II А. Б. Лобанов прави няколко опита за установяване контакти между него и водачите на българското движение. В този смисъл разговаря с Али паша и с патриарха, когото иска да убеди да приеме Иларион Макариополски въпреки неговите провинения. Впечатленията на посланика от Йоаким II обаче са твърде необнадеждаващи. „Той ще внесе в българския въпрос същата злонамереност и същата не-

¹³⁰ Частно писмо на Суцос до гръцкия министър на външните работи Кондуриотис, 27 апр. — 10 май 1860. — *Ἱστορικὸν Μουσεῖον* 'ΕΜΜ. Μλενάκι, Ζηῆτα χειρογράφων, ἄρ. 46. φ. 3011.

¹³¹ Частно секретно писмо на Суцос до Кондуриотис, 30 окт. 1859. — Пак там, с. 3005.

¹³² Цитираното писмо на Суцос от 27 апр. — 10 май 1860.

толерантност, които постоянно е доказвал, докато е бил член на Синода.¹³³ Пак сега е лансирана идеята за необходимост от конфеденциално посредничество, с което може да се нагърби руската църква чрез шефа на своята мисия в Йерусалим архимандрит Антонин, тъй като очевидно пропастта между Иларион Макариополски и гръцкия патриарх е така голяма, че без предварителни сондажи едва ли са възможни преговори между тях.¹³⁴

Усилията на посолството обаче са безуспешни. Неговите служители чувствуват, че българо-гръцкият спор е извън техния контрол, че руската дипломация борави с неефекасни средства за разлика от католическите мисионери. Мнението на Е. П. Новиков например е, че българите инстинктивно ги избягват, знаейки, че биха чули от тях само порицание. Основното затруднение за посолството според него е недостатъчно ясната линия на поведение, което му се предписва. Дипломатическите чиновници в Цариград били поставени между здравите, напълно политически виждания на руското министерство и безизходността на мнението на руското духовно началство, поради което губели всякаква свобода на разсъждения и действие. Той се оплаква от честите протести на руския синод срещу начина, по който работи посолството във връзка с българо-гръцкия спор.

Като прави един обективен анализ на Великденската акция и на българската национална програма по църковния въпрос, Е. П. Новиков прогнозира точно развитието на църковния конфликт. Той подчертава, че славяните окончателно ще бъдат загубени за гръцката църква. „Българите административно ще се отделят от вселенския патриарх, това е сигурно, но едва ли ще мине без църковен разкол.“ „Що се отнася до близкото бъдеще, нещата очевидно се развиват към уния. Следователно, поставя той въпроса, не е ли по-добре самостоятелна българска православна църква, отколкото под лоното на Рим? Що се отнася до ролята на руската дипломация в този момент, тя според него не е в състояние да влияе върху по-нататъшния ход на разпратата. „Нашата примирителна роля се свърши“ — песимистично заключава Е. П. Новиков.¹³⁵

Не по-малко песимистично настроен е и А. Б. Лобанов. В края на 1860 г. той споделя съмненията си относно резултатността от следваната компромисна тактика. В този момент, бележи посланикът, уверенията в симпатии не са достатъчни. Българите ще повярват в симпатиите на Русия само ако тя подкрепи техните постъпки за признаване на независимата им православна църква. Нещата са стигнали лотам, че вече не може да се очаква помиряване между българи и гърци. „Ако ние искаме да запазим нашето политическо влияние върху българите и да ръководим тяхното по-нататъшно развитие, ние не можем повече, както досега, да пазим равновесие между двете страни; ние трябва да се произнесем неотложно било за българите, т. е. в полза на отделянето на църквата, било за гърците — в полза на единството на църквата. Всяко друго средство между тези две решения ще ни направи подозрителни за двете страни едновременно.“¹³⁶

¹³³ Доклад на А. Б. Лобанов до А. М. Горчаков, 8/20 ноем. 1860. — ЦГИАЛ, ф. 797, оп. 27, д. 426, ч. III, л. 3 — 10.

¹³⁴ Собрание мнений и отзъвов Филарета . . . , с. 203 — 207.

¹³⁵ Писмо на Е. П. Новиков до Е. П. Ковалевски, 17/29 май 1860. — АВПР, ф. ГА, Политотдел, 1850 — 1861, д. 1, ч. 1, л. 363 — 367.

¹³⁶ Частно писмо на А. Б. Лобанов до А. М. Горчаков, 6/18 дек. 1860. — ЦГИАЛ, ф. 832, оп. 1, д. 119, л. 164 — 165.

За първи път ръководителите на руската дипломация в Турция съзнават безперспективността от следваната тактика на равновесие. Подобна тактика според А. Б. Лобанов е пагубна за Русия, защото тя води не до запазване на нейният престиж пред двете воюващи страни, което е преследваната цел, а, напротив — до пълно компрометиране и пред българския народ и пред гърците. Следователно руските политически интереси налагат рязко и своевременно преориентиране към една от двете страни. Но на коя карта Русия трябва да заложи — по този въпрос той се въздържа да дава категорични рецепти. Все пак анализът, който прави на руско-гръцките отношения, показва, че е склонен да вижда по-голяма перспективност в един руско-български съюз. Вярно е, признава той, че ако русите се обявят напълно на българска страна, те ще се лишат изцяло от доверието на гръцкия клир и население, живеещо не само в Турция, но и в Кралството. Но веднага добавя, че злото в това отношение е вече сторено. В политическия живот на свободна Гърция преобладаващо влияние имат прозападните партии. И А. Б. Лобанов се позовава на антируската и антиславянската пропаганда на атинските вестници и на „L'Étoile britannique“ — гръцки вестник в Лондон.¹³⁷ Неговата оценка, че погледите в Гърция са обърнати повече на Запад, отколкото към Русия, е напълно реалистична.¹³⁸

Същевременно А. Б. Лобанов не си прави илюзии относно огромните трудности, които ще предизвика практическото уреждане на българската самостоятелна църква. Той не без основание подчертава, че в представите на българските дейци „отделянето“ не е ясно определено. Първият вариант — възстановяване на българската патриаршия с център Охрид или Търново — не е удобен при отсъствието на политическо разграничаване между гръцкото и българското население, което живее смесено в някои градове на юг от Балкана. Вторият — за седалище на българския патриарх в Цариград — ще породи вечен конфликт между двете църкви. Но и в единия, и в другия случай Цариградската патриаршия губи поне две трети от своите приходи и с всички сили на своята власт тя ще спъва окончателното уреждане на спорните въпроси.¹³⁹

Писмото на руския посланик бива посрещнато с голям интерес и внимание от правителството. За неговото разглеждане е свикано специално събрание на съвета на министрите, председателствувано лично от императора. В хода на разискванията отново се очертават две основни тенденции на руската официална политика — гръкофилската и умерената. Като привърженик на първата се проявява и граф Панин — министър на правосъдието. Разглеждайки българо-гръцкия спор главно от политическа гледна точка, той изказва мнението, че за запазване на руското влияние на Изток е необходимо да се запазят дружелюбни отношения с гърците. „Никакво друго съображение не може да има пред това главно и неизменно правило на нашата политика“ — заключава Панин. С него напълно се солидаризира оберпрокурорът. При това добавя, че църковната независимост всякога е била последица от гражданската независимост. В заключе-

¹³⁷ ЦГИАЛ, ф. 832, оп. 1, д. 119, л. 164 — 165.

¹³⁸ Σ. Θ. Λάσκαρις, Διπλωματική Ιστορία της Ελλάδος 1821 — 1914. Αθήναι, 1947. σ. 73 κέ; Γ. Κορδάτος, Ιστορία της νεώτερης Ελλάδος, т. III. Αθήνα, 1957, σ. 680 κέ.

¹³⁹ ЦГИАЛ, ф. 832, оп. 1, д. 119, л. 164 — 165.

ние А. П. Толстой подчертава, че се съмнява в доброто устрояване на една бъдеща българска автономна църква и се опасява да не стане там, както в Молдавия, „малко антихристово царство“¹⁴⁰.

Филарет Московски, който значително се разграничава от партията на оберпрокурора, също се съмнява във възможността българската църква да се организира благонадеждно. Но според него е по-добре „несвършено устройство в пределите на православието“, отколкото българското движение да се изтръгне съвсем от руското влияние и се втурне към западната църква.¹⁴¹ Княз А. М. Горчаков не скрива задоволството си от факта, че някои висши духовници и специално Филарет са станали по-снизходителни към българския народ. Но основната идея на А. Б. Лобанов за ревизия на руската тактика изобщо не е дискутирана. В изготвения от министъра на външните работи отговор до посланика отново го приканва да опита всички средства за помирение, като склони патриарха да признае известна самостоятелност на българската църква, а българските дейци да запазят частична подчиненост на Цариградската патриаршия. Императорът подчертавал, че не бива да се стигне дотам Русия да е заплашена от разрыв с вселенската църква. Очевидно правителството не е склонно да се отклонява от поетия път и вярва във възможността от уреждане на конфликта чрез взаимно споразумение и отстъпки. Междувременно продължава да търси палиативи, като например руският синод да се обърне съборно към Патриаршията с братско послание, подтиквайки я да не бъде така непримирима към българите.¹⁴² Подобно предложение Филарет намира неуместно и пледира само за частно неофициално посредничество.¹⁴³

Пак през есента на 1860 г. Русия се опитва да ангажира Сърбия за непосредствено съдействие в българо-гръцкия конфликт и в борбата със западните пропаганди. В резултат на предприетите сондажи сръбският княз разпорежда на своя дипломатически агент в Цариград М. А. Петрониевич да предупреди Патриаршията, че Сърбия ще брани православната църква против ония българи, които действуват под влияние на католишката пропаганда.¹⁴⁴ А в началото на декември М. А. Петрониевич получава инструкция да се заеме с българския въпрос и най-важното — да съгласува с А. Б. Лобанов пътя, който трябва да следва, за да улесни помирението между българския народ и цариградския патриарх. Очевидно Русия се е надявала на успех от едно руско-сръбско действие в това направление, защото императорът, осведомен за гореспомнатото разпореждане, признава: „Запазвам още надеждата, че нашата последна крачка може би ще има ефект.“¹⁴⁵

Всички тези обсъждания и опити да се преустанови по-нататъшното изостряне на конфликта и да се насочат враждуващите страни към неговото спокойно и трезво уреждане стават в един момент, когато работите в Цариград явно вървят към най-нежелателната за Русия насока —

¹⁴⁰ Писмо на А. П. Толстой до Филарет Московски, 23 дек. 1860. — ЦГИАЛ, ф. 832, оп. 1, д. 119, л. 206 — 210.

¹⁴¹ Собрание мнений и отзъвов Филарета . . . , с. 220 — 223.

¹⁴² ЦГИАЛ, ф. 832, оп. 1, д. 119, л. 206 — 210.

¹⁴³ Собрание мнений и отзъвов Филарета . . . , с. 220 — 223.

¹⁴⁴ България, II, бр. 86, 9 ноем. 1860.

¹⁴⁵ Доклад на А. Б. Лобанов до А. М. Горчаков, 14/26 дек. 1860. — ЦГИАЛ, ф. 832, оп. 1, д. 119, л. 260 — 261.

унията. Оптимистичните очаквания на българския народ след 3 април за скорошно решаване на болния му въпрос постепенно се оказват неоснователни. Турското правителство, на което той разчита, че ще признае националната му църква, с няколко поредни хода показва, че е далеч от подобно намерение. Обиколката на великия везир Мехмед Кабръзлъ паша, събудила толкова надежди у населението, завършва без реални последици. В неговия рапорт до султана и дума не се споменава за удовлетворяване народното искане за църковна независимост. А дейността на гръцкото духовенство е преценена като положителна. Изтъкнати са само някои злоупотреби, които обаче щели да се премахнат с прилагането на решенията на народноцърковния събор. В берата на новоизбрания през октомври патриарх Йоаким II българските земи отново се споменават в подвластния му диоцез. Същевременно Портата неприкрито поощрява българите да станат католици или да се свържат със западната църква чрез уния.

Подобно поведение на турското правителство при демонстрираната от страна на Патриаршията и гръцките националистични кръгове откритата враждебност и несъобразяване с волята на българския народ създава условия за активизиране на проуниатското течение сред цариградските дейци. Вестник „България“ засилва своята униатска и антируска пропаганда. В провинцията се разпространяват писма и материали, приканващи населението да приеме унията като единствен начин за признаване на църковната му независимост.¹⁴⁶

Водачите на националната партия в Цариград начело с Иларион Макариополски не дават достатъчен отпор на засилващите се униатски настроения. Те възприемат демонстрациите на прозападната част от цариградските българи като удобна тактическа маневра, заплашваща Патриаршията и стоящата зад нея царска дипломация. Всичко това на практика улеснява католишката пропаганда и нейните български привърженици. Последните решават, че от заплахата с уния трябва да се премине към действителното ѝ осъществяване, което би послужило като краен и сигурен натиск върху православните фактори — спирачки по пътя на църковно-националната самостоятелност.

На 18 декември след няколко събрания и обсъждания множество членове на цариградската колония, водени от Др. Цанков, д-р Г. Миркович, арх. Йосиф Соколски, Макарий и др., се явяват при апостолическия викарий Павел Брунони и арменокатолишкия патриарх Хасун и подписват акта на унията. Този акт предвижда да бъде възстановена древната българска църква под върховенството на папата, но при запазване обичаите и обрядите ѝ; българите-униати да се ползват с покровителството на Франция. Много скоро турското правителство признава новоучредената българска униатска община, а папа Пий IX потвърждава унията и дадените от П. Брунони обещания.¹⁴⁷

Сключването на унията, както и нейната подготовка не стават без знанието и съдействието на френската дипломация.¹⁴⁸ Въпреки външното

---

¹⁴⁶ За такова писмо до видинската община съобщава тамошният руски консулски агент М. А. Байков — ЦДИАЛ, ф. 832, оп. 1, д. 119, л. 155 — 157.

¹⁴⁷ Кирил, Патриарх български. Католишката пропаганда. . . ., с. 155 и сл.

¹⁴⁸ Пак там, с. 167 — 181.

придържане към неутралитет в българо-гръцката разпра представителите ѝ в Европейска Турция се ръководят от интересите на своето правителство за разпространение на френското влияние сред православните поданици. Старото френско-руско съперничество за политическо надмощие в Османската империя, водено неведнъж на полето на верско-църковните противоречия, сега обаче се проявява в една по-прикрита и въздържана форма.

В тон със започналото след Парижкия конгрес френско-руско сближение между двете правителства се установява споразумение за дружески и доверителни отношения по политическите и религиозните въпроси на Изток. В този смисъл двете посолства разпращат циркулярни писма до консулската си мрежа.¹⁴⁹ В тях се наемква за необходимостта от известно съгласуване и по българо-гръцката разпра. През пролетта на 1860 г. по повод предложението на А. М. Горчаков за общи постъпки на великите сили пред Портата в защита на християните и за една европейска анкета в техните провинции¹⁵⁰ френското правителство предписва на своето посолство в Цариград да демонстрира към Русия същите чувства, каквито тя показва към Франция, и склонност да подкрепи усилията ѝ за облекчаване участието на християнските поданици в Турция.¹⁵¹ Тласъкът към известно, макар и твърде предпазливо от страна на Франция, сътрудничество с Русия е продиктувано от желанието за контранатиск срещу силното английско влияние в Цариград и ходовете на Булвер за подобряване положението на християните в Турция, включително и в защита на българските църковни тежнениа.¹⁵²

Тази нова крачка за руско-френско единодействие в Турция дава отпечатък и върху постъпките на двете посолства по българо-гръцкия спор. Така например през юни 1860 г. френският посланик Лавалет се обръща към А. Б. Лобанов, за да разбере руското становище по църковния ни въпрос. Поводът е получената чрез пловдивския консул Шампоазо молба на тамошните гърци срещу българските претенции. Под предлог, че не иска да вземе решение, противоречащо на възгледите на руското правителство, по един така „деликатен въпрос“, Лавалет моли руския посланик да му предостави писмено експозе с принципите, които Русия поддържа в българо-гръцкия конфликт. Тактически избягвайки да се обвърже с подобен документ, А. Б. Лобанов не скрива това, което на французите в същност било известно — че българското движение не се подбужда от руските агенти, че Русия е положила и ще полага усилия за уреждане на спора чрез взаимни отстъпки в рамките на законността.¹⁵³ И той бърза да съобщи на Н. Геров, че постъпката на Лавалет е „ново доказателство“ за желанието на френското правителство да се съобразява с тях по църковния въпрос и че няма намерение непосредствено да се намесва в българо-гръцката разпра.¹⁵⁴

¹⁴⁹ Вж например това до Н. Геров от 4/16 ноем. 1857 — Документи за българската история, т. 1, ч. I, с. 28.

¹⁵⁰ AMAE, CP, Turquie, vol. 344/1860, f. 141 — 155.

¹⁵¹ Ibidem, f. 170 — 172.

¹⁵² E. d. E n g e l h a r d t. Op. cit., p. 172 — 173; А. П а н т е в. Англия и българският църковен въпрос (1860 — 1870). — В: Е чест на акад. Димитър Косев. С., 1974, с. 146 — 147.

¹⁵³ Доклад на А. Б. Лобанов до А. М. Горчаков, 21 юни/3 юли 1860. — АИИ, кол. IX, оп. 17.

¹⁵⁴ Документи за българската история, т. 1, ч. I, с. 149.

Действително в този момент Франция усвоява руската теза за възстановяване съгласието между българския народ и гръцката църква чрез взаимни и рационални концесии. „Нашето официално действие трябва да бъде в този смисъл“ — подчертава в инструкцията до Лавалет министърът на външните работи Тувенел. И той му препоръчва да разпореда на консулските агенти грижливо да се въздържат от всякакви постъпки на протектори към едната или другата от двете спорещи страни; да ги съветват към умереност и смекчаване на противоречията.¹⁵⁵ Друг е въпросът, че Франция приема руското становище за запазване единството на Цариградската патриаршия, ръководена от противоположни на Русия мотиви. На църковното единство тя гледа като на гаранция за целостта на османските владения на Балканите, защото се бои, че една евентуална българска самостоятелна църква ще изпадне под руско влияние повече, отколкото Цариградската.¹⁵⁶

Съобразяването на френската дипломация с позицията на Русия поставя в деликатно положение нейните връзки с католическата пропаганда; налага ѝ предпазливост към засилващото се сред българското общество проуниатско настроение. Същевременно тя не може да пренебрегне ползата, която би донесла на Франция една българска уния. Отчитайки тези обстоятелства, френското правителство предписва на представителя си в Турция да не провокира българското униатско движение, но да го наблюдава и умело да насочва развитието му. При успех да окаже покровителство на българите униати, позовавайки се на обещанията от Турция „свобода на съвестта и култа“¹⁵⁷.

Поредицата действия на Русия за отслабване на католишката пропаганда, включително чрез опити за елиминиране на даваната ѝ от френската дипломация подкрепа, се оказват недостатъчно ефективни. Българската уния в края на 1860 г. е реален факт, който бележи поредното голямо поражение на руската политика по българо-гръцкия конфликт. Регистрирало изненадващо бързи първоначални успехи, униатското движение скоро се натъква на стена от противни нему сили. Срещу варианта за постигане на църковна независимост по пътя на съюз с католишката църква се обявява преди всичко мощната национална партия, изразяваща настроенията на голямата част от българското общество за уреждане на църковния проблем в рамките на православието. Към нейните усилия за противодействие на унията се присъединява умереното, проруско течение. Цариградската патриаршия използва унията, за да компрометира българската църковна борба в очите на православните сили. Англия, бояща се за своя приоритет на влияние в Турция както от Русия, така и от Франция, посреща успехите на католишката пропаганда с открита враждебност. Русия, срещу чиито интереси най-пряко е насочена българската уния, се заема с всички сили да я сломи. Решаването на тази задача тя вижда в два аспекта — от една страна, пряко противодействие на униатското движение с цел неговото ограничаване и изкореняване и, второ — активизиране на усилията за постигане помирение между българите и Цариград-

¹⁵⁵ Инструкция от 10 авг. 1860. — АМАЕ, СР, Turquie, vol. 346/1860, f. 68 — 71.

¹⁵⁶ Лавалет до Шампоазо, 20 авг. 1860. — Ibidem, f. 137 — 140, 141 — 142.

¹⁵⁷ Инструкция на Тувенел до Лавалет, 7 дек. 1860. — Ibidem, vol. 374, f. 351 — 352.

ската патриаршия, което в същност би нанесло най-сигурен удар върху унията и би обезвредило пропагандата на католицизма. Впрочем случаят Кукуш бе показал на руската дипломация, че задоволяването на българските искания е най-сигурният път да се парират действията на западната религиозна пропаганда.

ПРЯКО ПРОТИВОДЕЙСТВИЕ НА УНИЯТА

Първоначално шокирана от акта на 18 декември, руската дипломация скоро се окопитва и организира поредица от контраудари срещу униатското движение в България. Отговорността на борбата срещу унията е очертана в циркулярната инструкция на Азиатския департамент до консулите на Изток. „Ние не можем да не вземем живо участие в работите на православието и с равнодушие да гледаме на отпадането от него на нашите единоплеменници и затова Азиатският департамент ви поръчва да следите с голямо внимание действията на друговерските пропаганди и с всички мерки да се стараете да поддържате у славяните чувството за тяхната вековна преданост към православната църква. Едно от средствата за достигане на тази цел може да бъде доверителните обяснения със свещениците и влиятелните старейшини, на които сте длъжни да внушавате, че понастоящем при дейното участие на руския кабинет е пристъпено към отстраняване на много грешки, извършени в духовните дела и към удовлетворяване справедливите искания на славяните. Следователно в този момент би било още по-осъдително за техните съотечественици, които чрез отстъпничество от православната църква се лишават от нашето искрено към тях съчувствие и прекъсват една от най-важните връзки, съществуващи между славянските племена. Те трябва да разберат от Вашите думи, че отказвайки се от православието, славяните поставят в опасност самата си народност, която няма да отстои на враждебното чуждоземно влияние на Запада.“¹⁵⁸ И Департаментът приканва консулите да докладват подробно по този „в най-висша степен важен въпрос“.

В изпълнение на тази инструкция руските консули и агенти насочват повече от всякога дотогава своето внимание към действията на западните пропаганди сред българското население, регистрират всеки техен успех или провал, наблюдават развитието на униатското движение в поверените им райони и извън тях. Към Азиатския департамент и към цариградското посолство потича богата и своевременна информация, която сама по себе си е интересен извор за проучване разпространението на унията, мащабите и начините на католишката и протестантска пропаганда. В случая за нас са важни преди всичко руските контрамерки, затова и документите от този вид по-нататък ще бъдат използвани главно в този смисъл.

Цариградското посолство от своя страна предприема редица постъпки срещу бързите успехи на католицизма. Особено интересен е опитът да се спечели един от най-авторитетните тогава българи — Г. С. Раковски, за да действа срещу унията от позициите на руската политика. За тази цел през пролетта на 1861 г. княз А. Б. Лобанов се обръща с частно писмо до руския генерален консул в Белград А. Е. Влангали. Информирайки го

¹⁵⁸ Документи за българската история, т. I, ч. I, с. 189 — 190.

за състоянието на българо-гръцкия конфликт, той уж между другото споделя, че вестник „Дунавски лебед“ се посреща от българите с най-голямо доверие, и тъй като неговият редактор Г. С. Раковски е против западните религиозни пропаганди, би могъл най-добре в момента да послужи на националната кауза. Затова А. Е. Влангали трябвало да му препоръча да уталожава чрез вестника си „разпалеността на българите в борбата с гръцката патриаршия“ и да продължава да воюва срещу униатското движение.¹⁵⁹

Подобен разговор между руския генерален консул в Белград и Г. С. Раковски действително се състоял. Последният се съгласил да служи на борбата срещу чуждите пропаганди, без обаче да приема програмата на Цариградската патриаршия, за да не загуби, както обяснява А. Е. Влангали, влиянието, с което се ползувал сред сънародниците си.¹⁶⁰ Истината е, че Г. С. Раковски е убеден противник както на проуниатския път за решаване на българо-гръцкия конфликт, така не по-малко на компромисното съглашателство с гръцката църква.

Успоредно с инструктиране на своите сътрудници за бдителност и ограничаване на унията руската дипломация замисля и провежда една безцеремонна, но крайно ефикасна акция — „отвличането“ на архимандрит Йосиф Соколски в Русия. На 6 юни 1861 г. духовният глава на българските униати „ненадейно“ се оказва в руското посолство и оттам с параход отплува за Одеса. Този случай е добре известен в литературата, затова няма да се спирам на подробностите около него.¹⁶¹ Главният организатор, а вероятно и инициатор на аферата Соколски е Н. Геров, заради което е отличен с орден от руското правителство.¹⁶² За да не възбуди подозрението на униатите срещу себе си, той действава посредством други лица, получили за участието си известно парично възнаграждение.¹⁶³ Като посредник особено се проявява П. Р. Славейков. Важно е също така да се знае, че тази акция е организирана строго секретно, със знанието на правителството и лично на императора и на А. М. Горчаков. За това говорят няколкото телеграми, разменени от 1 до 7 юни между външния министър, Строганов и А. Б. Лобанов, с които се подготвя „евентуалното пристигане на Соколски и на други униатски свещеници, които биха го придружили в Русия.“¹⁶⁴

От Одеса Й. Соколски заминава за Киев и се установява в Киевопечорската лавра. По-нататъшната му съдба и поведение дълго време са обект на зорко внимание от страна на руското правителство, което особено бди за неговата сигурност. На няколко пъти цариградският посланик сигнализира за опити на католиците чрез своите агенти поляци в Русия да върнат Й. Соколски. Това става причина за нескрита тревога, за няколко щателни проверки, в които са ангажирани Министерството на външните работи, Светия синод, киевския митрополит и генерал-губернатор и Министерството на вътрешните работи.¹⁶⁵ В средата на октомври 1861 г. Й. Соколски

¹⁵⁹ Частно писмо на А. Б. Лобанов до А. Е. Влангали, 15/24 март 1861. — ЦГИАЛ, ф. 797, оп. 27, д. 426, ч. III, л. 291 — 295.

¹⁶⁰ Доклад на А. Б. Лобанов до А. М. Горчаков, 4/16 април 1861. — АВПР, ф. Славянский стол, л. 5066, л. 9.

¹⁶¹ К и р и л, П а т р и а р х б ъ л г а р с к и. Католишката пропаганда . . . , с. 266 и сл.

¹⁶² Из архивата на Найден Геров. кн. 2, с. 588.

¹⁶³ Пак там, с. 340.

¹⁶⁴ ЦГИАЛ, ф. 797, оп. 27, д. 426, ч. III, л. 342 — 345.

¹⁶⁵ Пак там, л. 348 — 430.

подава молба до руския синод да бъде върнат в лоното на православната църква — молба, неколкократно впоследствие повтаряна, но останала без отговор до края на живота му.¹⁶⁶

Последиците от отстраняването на Й. Соколски са изключително сериозни за българското униатско движение. Едва ли инициаторите на тази афера са очаквали толкова голям ефект, какъвто действително последвал. Скоро след като той напуска Цариград, останалите духовни лица-униати също се отказват от унията. В специално послание, както и Соколски преди тях, те се обръщат към своите сънародници с разкаяние и с апел да се въздържат от унията, която цели да подкопае единството на народа. Постепенно голямата част от цариградските българи униати със същата лекота, с която се включват в униатското движение, сега го напускат.

За да затвърди постигнатия успех, руската дипломация се заема да отклони от унията и нейния действителен ръководител Др. Цанков. Преговорите с него води главно П. Р. Славейков със знанието и напътствията на Н. Геров. Затруднения възникват около паричните възнаграждения, тъй като Др. Цанков поискал голяма сума, за да уреди своето и на своите съпартизани материално положение. П. Р. Славейков също не отминава въпроса за „отплатата“. Русите се въздържат да бъдат щедри, което и дава повод за немалко оплаквания от страна на П. Р. Славейков. По същата причина не е реализирана и идеята на Н. Геров да се откупи в. „България“, за да излиза като орган на защитниците на православиято. В крайна сметка срещу отпуснатите от руското посолство 4500 гроша П. Р. Славейков успява да склони Др. Цанков и Ваклидов да напуснат временно столицата и да се спре излизането на вестника за една година. За същата цел Др. Цанков получава по молба на руските консули Н. Геров и Н. П. Шишкин още 146 рубли от Одеското настоятелство.¹⁶⁷ В края на септември А. Б. Лобанов с удовлетворение съобщава в Петербург, че българската униа е на път да се разпадне окончателно.¹⁶⁸

Руската дипломация с активната помощ на своите български сътрудници успява за кратко време да нанесе съкрушителен удар на униатите в Цариград, да отслаби и разстрои българската униатска община. Въпреки съживителните опити на католишката пропаганда от края на 1861 г. наметнато, униатското движение в столицата не могло да бъде закрепено според очакванията. Друг е въпросът, че руският успех бе възможен, защото това движение е плод не на религиозни съображения, а на чисто националнополитически мотиви, сред които не малко значение има и този да се спласи Русия и се застави да подкрепи исканията за църковна самостоятелност. Руският успех бе възможен и поради силата на националната партия, която отрича проуниатския път за решаване на църковния ни въпрос. Не на последно място е и обстоятелството, че руският удар бе благоприятстван от съотношението на силите в този момент.

¹⁶⁶ Подробно за Й. Соколски и престоят му в Русия вж. у Й. п. Георгиев. Архиепископ Йосиф Соколски в Русия. — Сп. на БАН, 1914, кн. VIII, с. 109 — 126; Ст. Станимиров. Страница из живота на Йосиф Соколски. — Изв. БИД, кн. VI, 1923, с. 91 — 162; Архиепископ Йосиф Соколски и опитите му да се върне в лоното на православната църква. — В: В чест на В. Н. Златарски. С., 1925.

¹⁶⁷ Кирил. Патриарх български. Католишката пропаганда . . . , с. 282 — 287.

¹⁶⁸ ЦГИАЛ, ф. 832, оп. 1, д. 121, л. 58.

Английската дипломация не скрива своята омраза към католицизма и неговите завоевания сред българското население. От своя страна Франция, макар и силно заинтересована от успеха на унията, не посмива да реагира открито и да се противопостави на „безскрупулните действия“ на русите, както се изразява един френски дипломат. Както се вижда от френската документация, представителите на Франция отминават без опит за обяснение или протест руските антиуниатски акции. Това се дължи очевидно на възприетата от френската дипломация линия да се придържа към известен неутралитет по българо-гръцкия спор и да избягва открито демонстриране на своите връзки с католишката пропаганда.

Проявената от Франция в случая с разгромяването на цариградската уния пасивност окуражава руското правителство да предприеме нови стъпки за потвърждаване на руско-френското единодействие по религиозните въпроси в Ориента, с което още повече да परिра френската подкрепа на пропагандата и да осигури своя по-нататъшен успех в борбата с униатското движение. През февруари 1862 г. канцлерът А. М. Горчаков в писмо до русия посланик в Париж П. Д. Киселев, след като напомня за Шуддартското споразумение от 1857 г., му предписва да сондира мнението на френския външен министър за сътрудничество на двата кабинета по религиозния въпрос в Турция, като го увери, че Русия е готова веднага да изпрати разпореждане в този смисъл до своите агенти.¹⁶⁹ Няколко дни по-късно А. М. Горчаков съобщава същото и на цариградския руски посланик. В случай, че френският му колега Мустие е получил подобно разпореждане от Париж, двамата да се обърнат към своите консули с наставление да избягват всякакви противоречия по религиозните въпроси и да предприемат стъпки пред великия везир за уреждане на църковните спорове.¹⁷⁰

Приемайки по принцип руското предложение, Министерството на външните работи на Франция не пропуска да остави за своите представители в Турция известна свобода на действие в полза на френските интереси. Така например в отговора до П. Д. Киселев Тувенел отбелязва, че двете страни трябва да се договарят за всеки конкретен случай.¹⁷¹ А посланикът Мустие напомня на своя шеф в Париж, че сътрудничеството с русите не бива да води до пълно въздържане на френските консули по въпросите от особена важност за Франция. „Ние специално имаме интерес да развиваме католицизма сред източните народи“ — пише той.¹⁷² Тази мисъл потвърждава и Тувенел. Според него установяването на взаимни връзки с руските представители не означава, че френските консули ще извършват дела, обезкуражаващи католическото движение сред народите на Турция, и че техните постоянни усилия трябва да бъдат насочени към „защитаване религиозната свобода, в каквато и форма да се проявява и от която и страна да се атакува“¹⁷³. Това, че консулите на Франция не могат да не оказват закрила на католиците и католическите общества в Ориента, Мустие не

¹⁶⁹ Писмото от 25 февр. 1861. — АМАЕ, СР, Turquie, vol. 353, f. 187.

¹⁷⁰ Писма на А. М. Горчаков до А. Б. Лобанов от 2 март и 9 апр. 1862. — Ibidem, f. 270, 299.

¹⁷¹ Отговор на Тувенел до П. Д. Киселев, 4 апр. 1862. — Ibidem, f. 306.

¹⁷² Доклад на Мустие до Тувенел, 4 апр. 1862. — Ibidem, f. 307 — 308. f. 307 — 308.

¹⁷³ Допълнителна инструкция на Тувенел до Мустие, 11 апр. 1862. — Ibidem, f. 329.

скрива и от А. Б. Лобанов. Последният го приема като нещо в реда на нещата, т. е. в духа на традиционния френски религиозен протекторат.¹⁷⁴

В същност в резултат на постъпките на Горчаков през началните месеци на 1862 г. и последвалите разговори между двете правителства и техните представители в Цариград за Русия става ясно, че нейната партньорка и занаяпред ще се въздържа да поощрява открито униатското движение в България и ще се задоволи със старата си грижа за покрителство на приелите вече католицизма. Руският демарш за единодействие с Франция парира в известна степен активността на френската дипломация по българо-гръцкия спор и в продължение на почти цяла година тя е по-скоро пасивен наблюдател, отколкото действителен участник.¹⁷⁵ Всичко това е достатъчно, за да окуражи Русия в по-нататъшните ѝ мерки срещу разпространението на унията.

Претърпяло сериозен удар в Цариград, униатското движение с променлив успех продължава да се разпространява в провинцията. Затова и през следващите години главното внимание на руската дипломация е насочено към изкореняването му във вътрешността на страната.

Един от главните центрове на униатството след 18 декември 1860 г. е Одрин и прилежащият му район, избран от католишките мисионери за настъпателен пункт към останалите български земи. През февруари и следващите месеци на 1861 г. в Одринската епархия започват да се установяват идващи от Цариград униати, които привличат към себе си значителна група местни жители. Постепенно в Одрин и Малко Търново се създава здраво униатско гнездо.¹⁷⁶ Това силно смущава представителите на православните държави в града и, както съобщава французинът Тисо, руският и гръцкият консули по инициатива на първия обединили своите сили да организират православните за съпротива срещу проуниатските настроения.¹⁷⁷

През пролетта на 1861 г. временно управляващият одринското генерално консулство И. Иванов бива отстранен и ръководството поема активният и доброжелателно настроен към българите руски дипломат Н. П. Шишкин. Той започва системно да информира Азиатския департамент за развитието на униатското движение, чиито успехи според него се дължат на съществуващите противоречия между местната гръцка партия и българското население. Последното прибегвало до услугите на католическата църква в града, защото е лишено от възможността да слуша богослужение на родния си език. Затова той настоява пред гръцкия митрополит Кирил да допусне славянско богослужение поне в 2 — 3 храма, и то специално в униатския квартал Киреч-Хане. Показаната от страна на Кирил благосклонност го кара да вярва, че при упорити настоявания това ще стане в скоро време.¹⁷⁸ Няколко седмици по-късно обаче констатира, че няма изгледи за бърз успех, тъй като отслабването на униатството след бягството

¹⁷⁴ Допълнителна инструкция . . . Ibidem, f. 360 — 362.

¹⁷⁵ Н. Генчев. Франция и българо-гръцките църковни отношения през 50 — 70-те години на XIX в. — ИПр., 1976, кн. 4, с. 31 — 56.

¹⁷⁶ Кирил. Патриарх български. Католишката пропаганда . . . , с. 238 — 242.

¹⁷⁷ Доклад на Тисо до Тувенел, 27 февр. 1861. — АМАЕ, СР, Turquie, Adrinople, vol. I (1860 — 1861), f. 266 — 267.

¹⁷⁸ Доклад на Н. П. Шишкин до Е. П. Ковалевски, 7 юни 1861. — ЦГИАЛ, ф. 832, оп. 1, д. 120, л. 239 — 242.

на Й. Соколски е охладило готовността на митрополита към отстъпки в полза на българите.¹⁷⁹

Продължавайки и занапред да работи за въвеждане на славянско богослужение, Н. П. Шишкин същевременно съдейства за осигуряване на материална подкрепа на българските манастири в епархията. По негово застъпничество Азиатският департамент допуска представителят на манастира „Свети Великомученица Петка“ да събира помощи в Русия. Това е крайно необходимо при „сегашното положение в Одринската епархия, на която католишката пропаганда обръща особено внимание“ — бележи директорът на Азиатския департамент в писмо до руския Свети синод.¹⁸⁰

Пак по настояване на Н. П. Шишкин митрополит Кирил започва преговори с одринските униати, уещавайки ги да се върнат в лоното на православната църква. В тези преговори руският консул участва като посредник.¹⁸¹ За да обезглави движението, той полага големи старания да отклони от него епитропа на одринските униати Куру-Кафа. Спекулирайки със своето положение, Куру-Кафа обещава да напусне заедно с последователите си унията срещу 40 000 пиастра (около 2 000 сребърни рубли). След обсъждане на това предложение в Петербург императорът позволява да се открие подписка, за да се събере исканата сума.¹⁸² Единствено митрополит Филарет изказва съмнение в резултатността на подобни изнудвателски начини.¹⁸³ През януари 1862 г. синодът решава да открие подписка в полза на одринските униати, но два месеца по-късно, страхувайки се от компрометирането на Русия, иска да отмени решението си.¹⁸⁴ В началото на юли, след като се убеждават, че Куру-Кафа въпреки направените няколкократно обещания пред русия консул продължава да бъде активен сътрудник на католишката пропаганда, в Петербург вземат решение да не се дава въпросната сума. Мотивът е, че даването на пари за връщане в православието може да се използва занапред користоно от някои българи.¹⁸⁵

Заедно с Н. П. Шишкин в Одринската епархия срещу унията и пропагандата действуват и тайни руски агенти. Тисо съобщава за някой си Атанас Припиат, човек с руски паспорт от времето на Кримската война, който заедно с консула агитирал населението да се изселва в Русия.¹⁸⁶

Развивайки се в 1861 г. с променлив успех, през първата половина на следващата година униатското движение бележи значителни успехи. Причините за това са идването на Др. Цанков в Одрин, силната подкрепа, която местният генерал-губернатор Мехмед Кюпрюлю паша оказва на пропагандата, и смяната на френските консули. На мястото на твърде безразличния към униатството Тисо е изпратен дотогавашният пловдивски консул Шампоазо — добър познавач на българо-гръцкия спор, крайно амбициозен и виждащ в унията „истински френски интерес“¹⁸⁷. Като важна

¹⁷⁹ Доклад на Н. П. Шишкин до Е. П. Ковалевски, 21 юни 1861. — ЦГИАЛ, ф. 832, оп. 1, л. 120, л. 252 — 253.

¹⁸⁰ Писмо на Е. П. Ковалевски до А. П. Толстой, 11 септ. 1861. — Пак там, ф. 797, оп. 31, д. 313, л. 1.

¹⁸¹ Доклад на Н. П. Шишкин до Е. П. Ковалевски, 5 юли 1861. — Пак там, ф. 832, оп. 1, д. 121, л. 2 — 5; България, III, бр. 7, 24 юни/5 юли 1861.

¹⁸² ЦГИАЛ, ф. 797, оп. 27, д. 426, ч. III, л. 443 — 446, 451.

¹⁸³ Собрание мнений и отзывов Филарета . . . , с. 312 — 313.

¹⁸⁴ ЦГИАЛ, ф. 797, оп. 27, д. 426, ч. IV, л. 14, 38 — 42.

¹⁸⁵ Пак там, л. 86 — 88.

¹⁸⁶ Доклад на Тисо до Тувенел, 30 окт. 1861. — AMAE, CP, Turquie, Adrinople, vol. 1, f. 398 — 400.

¹⁸⁷ Ibidem, vol. 2, f. 15 — 19.

причина Н. П. Шишкин изтъква и поведението на гръцкия консул Даско, който с интригите си пречатства сближението между българи и гърци, поддържа връзки с френското консулство и в същност подпомага косвено пропагандата. Н. П. Шишкин моли министерството да издействува чрез руския посланик в Атина отстраняването на Даско.¹⁸⁸ Очевидно в тази насока са направени постъпки, тъй като през март 1864 г. дългогодишният гръцки консул в Одрин за „всеобщо удоволствие“, както се изразява Золотарев, напуска града и се завръща в Атина.¹⁸⁹

Наред с укрепването на униатската община през първата половина на 1862 г. руският консул забелязва редица слабости, които му дават надежда, че с повече усилия тя може да бъде разгромена. Например опитите на Рафаил да внесе някои католически обряди отблъскват населението от униатската пропаганда. Българите прибягват до уния не от религиозни убеждения, а за да получат чрез нея политическо покровителство и да избягат от властта на омразното им гръцко духовенство. Затова Н. П. Шишкин е убеден, че е достатъчно що-годе удовлетворително решаване на българския църковен въпрос и всички униати ще се върнат в православието.¹⁹⁰

Като използва тези слаби страни на униатското движение, Н. П. Шишкин продължава да подронва неговите устои. Той успява временно да отклони Доротей Софийски от решението му да приеме унията с помощта, както ще споменем, на Н. Геров. Същевременно Шишкин води преговори с 39 семейства от Малко Търново и като им обещава покровителство срещу някои от тамошните старейшени, склонява ги да останат православни.¹⁹¹ Една от главните му задачи в този момент е да спечели благоразположението на Мехмед Кюпрюлю паша, което постига в единодневие с гръцкото духовенство и местните първенци. През юли той съобщава, че местният паша, който доскоро съдействувал на пропагандата, явно се убедил, че на мястото на „чисто нравственото и нечувствително за турската власт влияние на Русия идва силното влияние на френските агенти, които, защитавайки католицизма, се месят в правителствените разпореджания“.¹⁹²

Пак през 1862 г. Н. П. Шишкин подновява своите настоявания пред митрополит Кирил за въвеждане на църковнославянско богослужение в храма „Свети Апостоли“ в махалата Киреч-Хане.¹⁹³ Получавайки обещания за това, той поддържа Кирил в избухналия конфликт между него и епископа му Хрисант, който защищавал интересите на гръцката партия в града.¹⁹⁴ В края на краищата няколкогодишните усилия на руските консули в Одрин за славянско богослужение се увенчават с пореден успех. През 1863 г. то е допуснато в няколко от градските църкви, което веднага довежда до нов отлив от униатското движение.¹⁹⁵

¹⁸⁸ Доклад на Н. П. Шишкин до Н. П. Игнатиев — директор на Азиатския департамент, 3 ян. 1862. — ЦГИАЛ, ф. 797, оп. 27, д. 426, ч. IV, л. 8 — 12.

¹⁸⁹ Из архивата на Найден Геров, кн. 1, с. 627.

¹⁹⁰ Доклад на Н. П. Шишкин до Н. П. Игнатиев, 17 ян. 1862. — ЦГИАЛ, ф. 832, оп. 1, д. 121, л. 73 — 76; 31 ян. 1862, ф. 797, оп. 27, д. 426, ч. IV, л. 19 — 24.

¹⁹¹ Пак там.

¹⁹² Доклад на Н. П. Шишкин до Н. П. Игнатиев, 18 авг. 1862. — ЦГИАЛ, ф. 797, оп. 27, д. 426, ч. IV, л. 103 — 106.

¹⁹³ Пак там.

¹⁹⁴ Из архивата на Найден Геров, кн. 1, с. 615.

¹⁹⁵ Доклад на М. И. Золотарев, февр. 1863. — ЦГИАЛ, ф. 832, оп. 1, д. 78, л. 20 — 21, 23.

Масираният натиск на враговете на унията, сред които безспорно най-активно е руското консулство, скоро дава видими резултати. В края на 1862 г. временно завеждащият консулството М. И. Золотарев съобщава, че между униатите в Одринско цари голямо смущение.¹⁹⁶ Съобщенията в този смисъл продължават през цялата 1863 г. През април например М. И. Золотарев пише до Н. Геров, че унията се разпада и в Одрин са останали не повече от 12 униатски семейства, а специално в квартала Каик нито едно.¹⁹⁷ Няколкото единични опита за присъединяване към унията са по-скоро рецидиви и не променят общата картина на нейния упадък.

Информацията на одринското руско консулство за поражението на унията се потвърждава и от френската документация. Дипломатите на Франция не крият, че един от главните виновници за невъзможността униатското движение да се затвърди в Одринско е Н. П. Шишкин.¹⁹⁸ Шампоазо признава, че католишката пропаганда тук върви мъчително въпреки усилията на няколко френски и много полски духовници. Тази пропаганда е бита от руските и английските агенти, които успяват да върнат много униати в православието и да попречат на нови покръствания.¹⁹⁹ Новоназначеният през лятото на 1863 г. френски консул Плас веднага констатира, че униатското движение в Одрин е дало слаби резултати. И той излиза с нова програма за засилване на френското влияние в България чрез изменение на досегашните методи на действие на католишката и културната пропаганда.²⁰⁰

Особено актуално изпълнява предписанията на Азиатския департамент за бдителност спрямо действията на католическите мисионери пловдивският консулски агент Н. Геров. Впрочем през февруари 1861 г. той е повишен в ранг вицеконсул очевидно с оглед престижа на Русия в район, където българо-гръцките противоречия са твърде остри и който е един от обектите на мисионерите главно от ордена на капуцините и на асомпсионистите от Ним.

Още в началото на 1861 г. Н. Геров пише няколко поредни доклада, в които съобщава, че унията все още не е намерила отглас в провинцията, но че пропагандата не закъснява да изпрати свои агенти да работят за нея.²⁰¹ Това са поляците К. Пшевлоцки и Добровски, посетили първоначално Пловдив и насочили се впоследствие към Видин и Шумен. Н. Геров не пропуска да спомене, че за да се противодействува на униатското движение, българите трябва да бъдат точно информирани за отстъпките, които патриархът би направил по техните искания и съответно за отношението на турското правителство.²⁰²

Същият този Пшевлоцки увещавал епископ Доротей да приеме унията. С цел да отклони българския духовник от подобна постъпка Н. Геров го среща с английския консул Блът, който му говорил против католицизма.²⁰³ През 1862 г., когато Доротей отново е прицел католишките мисии-

¹⁹⁶ Из архивата на Найден Геров, кн. 1, с. 613.

¹⁹⁷ Пак там, с. 614 — 615.

¹⁹⁸ AMAE, CP, Turquie, vol. 353, f. 398 — 400; vol. 354, f. 145 — 147; CPC, Turquie, Adrinople, vol. 2, f. 15 — 19.

¹⁹⁹ Ibidem, vol. 2, f. 48 — 49.

²⁰⁰ Ibidem, f. 53 — 61.

²⁰¹ Документи за българската история, т. I, ч. I, с. 207.

²⁰² Пак там, с. 221.

²⁰³ Пак там, с. 223 — 224.

нери, целещи да съживят униатската община чрез привличането на български духовници, Н. Геров използва целия си авторитет и роднинските си връзки с Доротей, подпомага го парично само и само да го разубеди от решението му да стане униат.²⁰⁴

Научил за острия конфликт между българи и гърци в Скопие и за склонността на скопската българска община да мине в уния, пловдивският руски консул чрез своето доверено лице учителят Стоян Костов успява да увеща скопяни да се откажат от подобно пагубно намерение.²⁰⁵

Следейки стъпките на католишката и протестантската пропаганда не само в Пловдивско, развитието на българо-гръцкия спор и отношението на българите към Русия, Н. Геров с голяма загриженост обсъжда проблемите за руско-западното съперничество и предлага редица рационални мерки за закрепване на руското влияние. Като се ръководи от мнението на мнозинството от българския народ, посрещнало с негодувание акта от 18 декември 1860 г., той смята, че в подобен, опасен за нацията момент българите биха били склонни да приемат една народна йерархия, макар в известна степен зависима от вселенския цариградски престол.²⁰⁶ За това обаче са необходими бързи и енергични мерки, които да принудят Патриаршията към такива отстъпки. На друго място, съобщавайки за всеобщия протест на пловдивските българи срещу решението техният митрополит Паисий да бъде заточен и за появилите се във връзка с това гласове за уния, Геров категорично подчертава, че единственото средство българският народ да се задържи в православие е твърдото застъпничество на руската мисия за удовлетворяване на неговите справедливи желания.²⁰⁷ Няколко месеца по-късно в доклад до директора на Азиатския департамент Н. П. Игнатиев той излага своите констатации за настъпилото „охлаждане“ в чувствата на българите към Русия, причинено от руската помирителна позиция по църковния въпрос, която българите тълкуват като старания да се запази гръцкото духовно господство над тях. И отново подчертава, че колкото повече Патриаршията демонстрира неотстъпчивост и българо-гръцкият спор стои в задънена улица, толкова унията има изгледи за успех, защото отчаяният български народ вижда в нея единствен път да се сдобие с народна йерархия.²⁰⁸

Изобщо Н. Геров е един от малцината руски дипломати, които обособено и ясно показват корелацията между успехите на западната пропаганда и забавянето на решаването на българския църковен въпрос. По този начин той цели да подскаже на руското правителство, че най-сигурният начин да сломи влиянието на своите съперници в България е да промени курса си към църковния конфликт в по-благоприятна за българите насока.

Успоредно с това Н. Геров бележи някои конкретни мерки, които биха допринесли за възстановяване на руския престиж. Той отново обосновава нуждата от един активен, добре списван печатен орган — защитник на българските национални интереси и на православие — орган, който

²⁰⁴ Из архивата на Найдено Геров, кн. 1, с. 546 — 549.

²⁰⁵ Пак там, с. 954 — 955; Документи за българската история, т. 1, ч. 1, с. 243 — 244.

²⁰⁶ Пак там, с. 229 — 230.

²⁰⁷ Пак там, с. 251 — 252.

²⁰⁸ Пак там, с. 274 — 278.

да е в състояние да „противодействува на новите усилия на католишката пропаганда за разпространение на унията“. Настоява също внасяните от Русия богослужбени книги да се продават на умерени цени и да се промени досегашният начин на подпомагане на просветното дело. Приемането на български младежи в руските учебни заведения според него не е достатъчно ефективно, тъй като голямата част от тях или не се завръщат в България, или не стават учители, от каквито има остра нужда, или пък са подложени на преследване на турската власт и гръцкото духовенство като руски агенти. Затова Н. Геров предлага част от субсидиите, които Русия отделя за издържане на българи в нейните учебни заведения, да се вложат за организиране на висше училище в България, което ще бъде достъпно за всички и ще отклони българските младежи от католишките и протестантските училища.²⁰⁹

Идеята за създаване на висше училище в българските земи с руска материална помощ Н. Геров защитава и в специалната записка от 18 октомври 1862 г. за действията на католишката и протестантска пропаганда. Като съобщава, че засега в поверения му район унията няма последователи, той не е оптимист относно бъдещите успехи на пропагандите, които напоследък се насочват към откриване на нови училища. Особено изкусно разпространяват западното влияние протестантските мисионери, успели да спечелят добра репутация и доверие.²¹⁰ Във връзка със строежа и откриването на ново католическо училище в Пловдив Н. Геров отново моли помощ, за да се подобри организацията и равнището на тамошното българско училище „Кирил и Методий“.²¹¹ Продължавайки да изпраща известни суми и богослужбена книжнина за нуждите на Пловдивската епархия,²¹² Азиатският департамент не усвоява обаче Геровата идея за висше училище в България.²¹³

През разглеждания период се организира съпротива срещу унията и в Македония. Тук действуват две католишки мисли — в Солун и в Битоля — и Кукушката уния от 1859 г. е показателна за тяхната активност. След 18 декември 1860 г. униатското движение в този район отново се надига. Русия веднага реагира с откриването на консулство в Битоля (Манастир), възглавено от младия и енергичен служител на Азиатския департамент М. А. Хитрово.²¹⁴ Френският дипломат Тисо, споделяйки своите впечатления от обиколката си из Македония, не пропуска да отбележи, че наред с англичаните като най-върли врагове на католицизма се проявяват русите, силно уплашени, че той ще подрони ефекта от традиционната им политика. С тази цел, бележи Тисо, Русия увеличава своите тайни и официални агенти. Пратен е такъв и в Манастир заедно с канцеларисти и драгоман.²¹⁵

²⁰⁹ Документи за българската история, т. I, ч. I, с. 274 — 278. Тази идея се поддържа също от Одеското българско настоятелство и от Славянския комитет в Москва. Те държат обаче висшето училище да бъде в Цариград, а не в Пловдив, както иска Н. Геров.

²¹⁰ Документи за българската история, т. I, ч. I, с. 300 — 303.

²¹¹ Пак там, с. 327 — 328, 339 — 340.

²¹² Пак там, с. 287 — 288, 289, 342.

²¹³ Н. Генчев. Българската национална просвета и Русия след Кримската война . . . , с. 349.

²¹⁴ Документи за българската история, т. I, ч. I, с. 208.

²¹⁵ AMAE, CP, Turquie, Solonique, vol. 3, f. 76 — 79.

В първите си доклади М. А. Хитрово съобщава, че масата от населението в околностите на Битоля е силно привързана към православието и че религиозните дела в Цариград тук нямат голям отзвук въпреки интригите на католишките и протестантските мисионери. Същото впечатление има и австрийският битолски вицеконсул Ф. Р. Соретич. „Доколкото съм в състояние да преценя характера и черковните стремежи на българите, то тъкмо жителите на Охридското каймакамство са ония, които най-малко мислят за уния, а, напротив, от пристигането на руския консул тук повече от когато и да е било бленуват за възстановяването на една българска православна патриаршия в Охрид.“²¹⁶ Известно изключение според М. А. Хитрово прави Велес — главен център на българския елемент. Там работели битолските лазаристи начело с Лепавец и негов помощник бил възпитаникът на Одеската гимназия В. Манчов. Руският консул успял да убеди жителите на 12 села да се откажат от услугите на Манчов и на мисионерите, които им предлагали католически книги.²¹⁷

През 1862 г. настъпва известен отлив от униатското движение в Македония, но през следващата година то отново се съживява. Лепавец покровителствува местното население, отпуска му парични заеми с малка лихва и по този начин успява да спечели привърженици на католицизма. Служителите на руското консулство му противодействуват с подобни средства.²¹⁸ И вече през есента на 1863 г. В. Тимаев съобщава на Н. Геров, че действията на католишката пропаганда в последно време са доста неуспешни. Униатските свещеници в две села на Прилепска и Велешка каза са изгонени, а пет ученици напускат католишкото училище в Битоля.²¹⁹ Същото потвърждава през декември и М. Хитрово. Той обръща внимание на особената активност на австрийските агенти, които очевидно искали да запазят Македония в периметрите на своето влияние. Австрийският вицеконсул си позволявал официална намеса в работите на пропагандата. Въпреки косвената поддръжка, с която се ползувала унията от страна на местната власт, и на пряката защита, която получавала отвън, успехите ѝ напоследък са съмнителни. Много от битолските униати се връщат в православието. Заслуги за това има руското консулство и умелото единодействие на М. Хитрово с местния гръцки митрополит, чието поведение, макар да търпи критика в много отношения, е насочено срещу пропагандите.²²⁰ В борбата срещу униатството ние, съобщава М. Хитрово, удържахме блестяща победа. Католиците са разбити във всички пунктове.²²¹ Макар в известна степен преувеличени, заключенията на битолския руски консул отразяват в общи линии действителното положение.

Опитите за закрепване на унията в някои селища на Северна България въпреки твърде анемични и спорадични не остават незабелязани от руската дипломация. Нейната бдителност в тази част от българските земи се засилва и във връзка с активизирането на протестантските мисионери.

²¹⁶ Доклад на М. А. Хитрово, 9 апр. 1861 и доклад на Соретич, 30 май с. г. — В: Братя Миладинови. Преписка. С., 1964, с. 202 и 237.

²¹⁷ Доклад на М. А. Хитрово, 25 май 1861. — АИИ, кол. IX, а. е. 40, л. 236 — 244.

²¹⁸ Из архивата на Найдено Геров, кн. 2, с. 377.

²¹⁹ Пак там, с. 379.

²²⁰ Доклад на М. Хитрово до Е. П. Новиков, 20 дек. 1863. — ЦГИАЛ, ф. 832, оп. 1, д. 78, л. 47 — 50.

²²¹ Из архивата на Найдено Геров, кн. 2, с. 677.

Особено важна роля в борбата със западните религиозни пропаганди в този район има руското вицеконсулство във Варна, ръководството на което в края на 1859 г. поема небезизвестният славянофил А. В. Рачински. Проблемът за укрепване на руското влияние в противовес на западното продължава да стои в центъра на неговото внимание и той го разглежда в тясна връзка със състоянието на българо-гръцкия църковен конфликт и с развитието на българското просветно-културно възраждане.

Преди всичко А. В. Рачински редовно и подробно информира посолството за действията на мисионерите-методисти Лонг, Претиман и Флокен. Според наблюденията му тяхната пропаганда се разпростира от Търново до Тулча с главни огнища Търново, Шумен, Тулча и Варна. Методите, с които протестантите работят, са много резултатни. Те особено печелят влияние чрез превеждането на богослужбени книги на просто-българско наречие — книги, от които българите чувствуват остра нужда.²²² Изобщо мисионерите използват българо-гръцкия противоречия за своите цели. При това положение според А. В. Рачински на руската дипломация са нужни по-решителни начини на действие, а не само просто наблюдение върху ходовете на съперниците си.²²³

Руският вицеконсул смята, че една от главните причини за успехите на протестантските мисионери в наблюдавания от него район е нежеланието на гръцкия владика да разреши използването на българския език в църквите и училищата.²²⁴ Затова именно той насочва своите усилия за осигуряването на тази важна за българското население придобивка. Но упоритите му настоявания в тази насока през 1860 г. довеждат до половинчати и променливи успехи. Той успява да издействува от митрополит Порфирий само няколко църковни служби на славянски лично в своя чест — резултат, крайно незадоволителен и въпреки това възбудил враждебността на гръкоманската партия срещу представителя на Русия. А. В. Рачински трябвало да понесе упреците, че разпалва раздора между гърци и българи във Варна.²²⁵ Разочарован от невъзможността да преодолее противодействието на антибългарските сили, не получил и очакваната подкрепа от страна на руското посолство, което го инструктирало „да не употребява излишна настойчивост“, през април 1860 г. той ще заяви, че „ако въвеждането на славянско богослужение по пътя на строгата законност се окаже невъзможно, то . . . моето пребиваване е съвършено безполезно и излишно е да се харчат ежегодно за издръжката ми около 2500 рубли“.²²⁶

След неуспеха на опитите му българите във Варна да придобият църквата „Св. Георги“ в средата на 1860 г. А. В. Рачински прави предложение за откриване на руска консулска църква, която би изиграла положителна роля както за развитието на българщината в града и околността, така също и за засилване на руското влияние, твърде незначително в този край благодарение на силните гръцки позиции. Той мотивира своето предложение и с необходимостта Русия да се противопостави на влиянието на западните

²²² АВГР, ф. Посольство в Константинополе, 1860, д. 1612, л. 30 — 31, 84 — 85, 112 — 113 и др.

²²³ Пак там, л. 25 — 26.

²²⁴ Пак там, л. 12 — 14.

²²⁵ Пак там, л. 61 — 62.

²²⁶ Пак там, л. 41 — 43.

държави, които имат във Варна своя католическа църква, обслужвана от капуцинския монах Дамияно и поддържана от чиновника на агенцията „Лойд“ Паоло Флори. От всичко това А. В. Рачински прави извода, че без сериозно изменение в характера и дейността на вицеконсулството то не би могло да донесе желаната от правителството полза. Той настоява то да се издигне в ранг консулство, да се увеличи представителните му средства и „нештатната агентура“, да се организира към него православна църква и евентуално училище за българите.²²⁷

Предложението на А. В. Рачински е разгледано от Министерството на външните работи, от императора и Светия синод. Приема се при условие, че това ще стане със съгласието на гръцкия патриарх или на варненския митрополит.²²⁸ А. Б. Лобанов успява да издействува разрешение от патриарха и през февруари 1861 г. се основава руска консулска църква — параклисът „Свети Никола“, осветен официално на 13 април с. г. Поместен е в наета за целта къща и се издържва от частни подаяния. В него служи архимандрит Филарет (варненецът Иван Доброволски), възпитаник на Херсонската духовна семинария.²²⁹ По-късно А. В. Рачински продължава да се бори за увеличаване издръжката на храма, за изграждането на специална сграда и пр.²³⁰

Създаването на руската консулска църква действително спомага за укрепване на руското влияние в града, а косвено подпомага и борбата срещу униатството и протестантизма. „Без нашата църква борбата с пропагандите щеше да бъде за мен двойно по-трудна, отколкото е сега“, признава и приемникът на Рачински А. А. Олхин.²³¹

Наред с грижите за разчистване пътя на българското влияние в църковно-училищния живот,²³² за набавяне на богослужбена книжнина на църковнославянски език и пр. руското вицеконсулство във Варна следи най-внимателно развитието на българо-гръцкия спор в Цариград и неговия отзвук в Североизточна България.

Пренебрегването на българските искания от патриаршеския събор и грубото противодействие на местната гръцка църковна власт създават условия, щото и в този район, въвличен сравнително късно в общонационалния ритъм на църковната борба, да се прокрадват гласове, апелирани за уния със западната църква. Подобно явление служителите на руското вицеконсулство забелязват още през есента на 1860 г. Преводачът на консулството българинът Никола Даскалов лично се срещал с някой си поп Константин и с предводителите на селяните от варненската околност, за да ги разубеди от подобна идея. Той останал изненадан от техните изявления, че са готови да сменят вярата си, но да не останат под ярема на гръцкия патриарх. Изобщо, заключава Н. Даскалов, българите „не само са станали хладнокръвни към Русия, но даже я ненавиждат и разпространяват слухове, че единствено Русия препятствува на българския народен въпрос и че русите

²²⁷ АВВР, ф. Посольство в Константинополе, 1860, д. 1612, л. 97 — 98, 114 — 115; ЦГИАЛ, ф. 797, оп. 30, д. 376, л. 4 — 12.

²²⁸ Писмо на А. П. Толстой до Филарет Московски, 10 дек. 1860 г. и неговият отговор от 22 дек. с. г. — ЦГИАЛ, ф. 797, оп. 30, д. 376, л. 2 — 3, 29 — 31.

²²⁹ Пак там, л. 51 и сл.; П. Н и к о в. Българското възраждане във Варна и Варненско. С., 1934, с. 56 — 59.

²³⁰ ЦГИАЛ, ф. 797, оп. 30, д. 376, л. 63, 75.

²³¹ Пак там, л. 98 — 100.

²³² А. В. Рачински има заслуги и за откриване на българското училище във Варна (П. Н и к о в. Българското възраждане във Варна . . . , с. 59 и сл.).

се стараят да ги подведат отново под гръцка власт, защото това ползува тяхната политика²³³.

Особено се засилват проуниатските тенденции и изобщо активността на западните пропаганди след сключването на цариградската уния и след заточаването на българските архиереи през пролетта на 1861 г. Това кара А. В. Рачински да предприеме през лятото на с. г. специална обиколка на Североизточна България и Търновско с цел да наблюдава действията на пропагандите сред народа. По време на своето пътуване той констатира преди всичко големия подем на църковното движение. В църквите на всички посетени от него селища споменаваха Иларион Макариополски като глава на българската църковна йерархия, а общините били иззели функциите на архиерите. Това разстройство на църковния живот се използвало от мисионерите, които все повече си пробивали път и налагали своите възгледи и концепции за религиозно-духовния живот. И докато привържениците на унията според А. В. Рачински са отделни лица без особено влияние върху общественото мнение, то протестантите системно и умело заздравяват своите позиции. Проповядването от тях либерално образование и свобода на съвестта в тълкуването на светото писание е довело до небрежност и несъобразяване със строгите канони на православната вяра. Особено влиятелен в Търново бил мисионерът Лонг. С цел да парира неговото влияние А. В. Рачински предлага да се открие в Търново с помощта на Русия едно богословско училище. Същевременно той се старае да отклони българските младежи от протестантското училище в Малта и да ги насочи към руските духовни заведения.²³⁴

Тази дейност на варненския вицеконсул не остава скрита за българските привърженици на унията. Въпреки мерките, които той взема, за да прикрие целта на своето пътуване, в „България“ остро реагира, предупреждавайки българското общество да се пази от „руските агенти“, които кръстосват страната.²³⁵

Информирано подробно за положението в Северна България, руското правителство в края на 1861 г. обсъжда въпроса за откриване на ново консулство в българските земи. Очевидно са съществували известни колебания относно неговото местонахождение — София, Търново или Русе, защото Азиатският департамент иска мнение по този въпрос от консулите. Н. Геров например обосновава необходимостта от руски консулски представители и в трите града, но на първо място поставя Търново. Главното му съображение е, че напоследък там са се установили протестантски мисионери,²³⁶ за което многократно съобщавал и А. В. Рачински. Същия аргумент намираме и в доклада на канцлера до императора, с който се предлага новото консулство да бъде открито именно в Търново.²³⁷

И действително, както личи от рапортите на новоназначения през 1862 г. консулски агент в Търново В. Т. Кожевников, основната му задача е да следи за ходовете на западните пропаганди и за отзвуката, който

²³³ АВПР, ф. Посольство в Константинополе, 1860, д. 1612, л. 161 — 164.

²³⁴ Доклади на А. В. Рачински от 31 юли, 10 септ. и 25 окт. 1861. — АВПР, ф. Посольство в Константинополе, 1861, д. 1613, л. 103, 109 — 115, 119, 139.

²³⁵ България, III, бр. 10, 14/26 авг.; бр. 14, 11 септ. 1861.

²³⁶ Документи за българската история, т. I, ч. I, с. 266 — 267.

²³⁷ АВПР, ф. ГА, I — I, 1861, д. 37, л. 97.

те намират сред българското население. Неговото впечатление е, че „твърдо решили да се съпротивляват на гръцкото влияние“, българите от търновския район смятат унията като спасителен път. И ако българо-гръцката комисия не стигне до някакво благоприятно за тях решение, не е изключено да тръгнат по този път. Още повече, че те съвсем не се интересуват от религиозната страна на църковния си въпрос и възприемат идеята за уния като начин да се избавят от омразното им гръцко духовенство и да получат отделна от Цариградската патриаршия своя национална йерархия.²³⁸

Към усилията на В. Т. Кожевников в борбата с пропагандите се присъединява и Захарий Княжески, назначен за драгоман на търновското вицеконсулство. Неговото внимание е съсредоточено главно към Казанлък, където полските мисионери Пшевлоцки и Добровски постигнали известни успехи сред младежта. Във връзка с това З. Княжески изтъква необходимостта от увеличаване на тайната руска агентура. За тази цел според него биха могли да се използват руснаци, знаещи български език, които под формата на търговци да обикалят България и да агитират против западното влияние.²³⁹

В района на Търново работи и Апостол Конкович. Още в средата на 1861 г. Н. Геров предлага срещу годишно възнаграждение от 500 — 600 рубли той да бъде използван като сътрудник на руската политика. Предложението е мотивирано с дългогодишната привързаност и заслуги на А. Конкович към Русия, с доверието, което имал сред българите и най-вече с извършената от него пропаганда срещу католицизма.²⁴⁰ През 1862 г. А. Конкович продължава да действуват главно в Търновско и успява да отклони някои българи, склонни да последват протестантския мисионер Лонг.²⁴¹ Последният според съобщението на В. Т. Кожевников бил принуден да напусне града и да се насочи към Свищов.²⁴²

През последните месеци на 1862 г. се забелязва нов подем в проуниатската и протестантската пропаганда в Североизточна България, дължащ се според варненския вицеконсул А. А. Олхин на безизходицата в разискванията на смесената българо-гръцка комисия и на новото патриаршеско послание за събиране на владичнината. Олхин има пред вид успехите на протестантите в Шумен, където основават девическо училище, и засилените се проуниатски настроения във Варна. И младите, и старите, подчертава той, напоследък говорят в полза на унията, защото опитът ги бил научил, че гръцката църква постоянно показва нежеланието си да скъса със старите начини на действие. Използувайки своето влияние върху българските първенци, А. А. Олхин поединично им внушава, че унията е ерес, и доказва ползата от запазване на праотеческата вяра. Той даже се обръща към варненския представител в Цариград с молба да предпази своите съграждани от неразумната постъпка. В тази своя дейност А. А. Олхин има помощта на архимандрит Филарет, който проповядвал редовно в консулската църква за твърдост във вярата и народността.²⁴³ Същевре-

²³⁸ АВПР, ф. Посольство в Константинополе, 1862, д. 2549, л. 35 — 37.

²³⁹ Из архивата на Найден Геров, кн. 1, с. 866 — 867.

²⁴⁰ Документи за българската история, т. I, ч. I, с. 256 — 257.

²⁴¹ Из архивата на Найден Геров, кн. 1, с. 923 — 924.

²⁴² ЦГИАЛ, ф. 832, оп. 1, д. 78, л. 29 — 30.

²⁴³ Доклад на А. А. Олхин до А. Б. Лобанов, 7 ноем. и 10 дек. 1862. — АВПР, ф. Посольство в Константинополе, 1862, д. 1614, л. 58 — 62, 72 — 75.

менно вицеконсулт предлага Русия да отпусне няколко хиляди рубли за варненската българска община, остро нуждаеща се от средства, и по този начин да я накара да бъде послушна към руските внушения срещу унията. „Намирайки извън унията подкрепление, което би могло да обезпечи развитието на тяхната народност, българите ще бъдат много радостни да избягнат съединяването с латинската църква.“²⁴⁴

Като действа много активно и тактично срещу западните пропаганди, А. А. Олхин не си прави ни най-малко илюзия, че с подобни контрамерки би могло да се парира западното религиозно-политическо влияние. Той неведнъж заявява, че разпадането на унията ще стане само ако се удовлетворят законните искания на българите, т. е. ако те получат отделна йерархия. Във връзка с тази правилна постановка той много по-отчетливо и открито, отколкото своя предшественик подчертава необходимостта Русия да съдействува за това пред патриаршията.²⁴⁵ А. А. Олхин констатира, че българското движение от ден на ден се стабилизира, и ако в определени моменти проуниатските настроения заглъхват, това съвсем не означава, че опасността е ликвидирана.²⁴⁶

Същата идея защитава и видинският консул М. А. Байков. Информирайки посолството за острите противоречия между българското население и гръцкия владика и за появилите се във връзка с тях проуниатски настроения в града, той като всички свои колеги смята, че само уреждането на българския църковен въпрос ще обезвреди напълно униатската пропаганда.²⁴⁷

Приведените примери създават представа, макар и непълна, за енергичното руско действие срещу българската уния и нейните покровители. Поставена в положение да брани своите позиции в Турция срещу силното конкурентно влияние на западните сили, Русия проявява в случая голяма активност и последователност. За борба с чуждоверските пропаганди тя увеличава консулската си мрежа и тайната агентура, засилва благотворителността към българските училища, църкви и манастири, застъпва се за славянско богослужение в селищата със смесено население. Чрез редица груби, но ефикасни акции, чрез увещания и подкупи, чрез умело сътрудничество с представителите на Цариградската патриаршия и с английските дипломати русите успяват да обезвредят униатската българска община в столицата и да ограничат разпространението на униатското движение в провинцията. Постигнатите в тази насока успехи обаче се оценяват от руската дипломация като временни и нетрайни. Според мнението на почти всички нейни представители опасността от закрепване на униатството и изобщо на прозападната ориентация сред българското общество ще съществува дотогава, докато не бъде разрешен конфликтът с гръцката патриаршия. Затова успоредно с усилията за пряко противодействие на униатското движение Русия предприема по-дейни мерки за уреждане на българо-гръцкия църковно-национален спор в духа на своята помирителна политика.

²⁴⁴ Доклад на А. А. Олхин до Е. П. Новиков, 26 дек. 1862. — АВПР, ф. Посольство в Константинополе, 1862, д. 1614, л. 76 — 79.

²⁴⁵ Пак там, л. 58 — 62.

²⁴⁶ Пак там, 1863, д. 1615, л. 13 — 14.

²⁴⁷ К и р и л, П а т р и а р х б ъ л г а р с к и. Католишката пропаганда . . . , с. 234 — 235.

РУСКИ ОПИТИ ЗА РЕШАВАНЕ НА БЪЛГАРСКИЯ ЦЪРКОВЕН ВЪПРОС 1861 — 1863 г.

Пристъпвайки към ускоряване решаването на българо-гръцкия конфликт чрез взаимно споразумение между двете страни, посолството не се заблуждава относно огромните мъчности, които предстои да бъдат преодоляни. А. Б. Лобанов често повтаря, че виновникът за случилото се на 18 декември 1860 г. е гръцкият патриарх, който искал на всяка цена да остане верен на своите стари грешки, т. е. враждебност и неотстъпчивост към законните български претенции.²⁴⁸ При такава позиция на гръцката църква естествено е да надделее най-екзалтираната сред българите партия, която признава върховенството на папата. Втората и най-многобройна според А. Б. Лобанов е партията, поддържаща искането за независима православна българска църква. Третата, най-умерената, е готова да се запази известно подчинение на Цариградската патриаршия при широка вътрешна автономия.²⁴⁹

Като изхожда от разпределението на силите сред българското общество и от основната линия на Русия да реши въпроса без трусове, които биха я отдалечили от едната или от другата страна, руският посланик преценява, че в своите действия трябва да се опира на умерената партия. Именно от нейните среди да се излъчват представителите, които ще водят преговори с Патриаршията на основа на следната програма: един български архиепископ, заседаващ в синода и подчинен на патриарха само по чисто религиозните въпроси; свободен избор на архиереите от населението; независима вътрешна администрация на българската църква.²⁵⁰ Окуражен от правителството, което одобрява неговите „помирителни“ усилия и го насърчава да действа и занаяпред в същата насока,²⁵¹ княз А. Б. Лобанов незабавно пристъпва към разговори с Йоаким II и Иларион Макариополски.

По програмата на умерените българи патриархът се изказва твърде обезнадеждаващо. Той отхвърля категорично първата точка — за архиепископ, който да представлява в цариградския синод всички български епископи, а по 2-ра и 3-та точка представя нещата така, като че ли българите имат подобни права или че законите на църквата не допускат задоволяването им. Йоаким II не скрива намерението си да отлъчи Иларион от църквата и да го заточи. А. Б. Лобанов се опитва да го убеди в погрешността на подобен ход, който би донесъл непоправими последици. Не помалко безперспективно според руския посланик протича и разговорът му с Иларион Макариополски. Той отказва да поиска прошка от вселенския патриарх и дава да се разбере, че преговорите с него биха били възможни, ако Великата църква веднага обяви реформи, задоволяващи поне изложената програма на умерените българи. От разговора с Иларион А. Б. Лобанов се убеждава, че не може да се разчита, щото българските водачи първи да подадат ръка на патриарха. От друга страна, Йоаким II също не отстъпва

²⁴⁸ Частно писмо на А. Б. Лобанов до А. М. Горчаков, 21 дек./2 ян. 1861. — ЦГИАЛ, ф. 832, оп. 1, д. 119, л. 263 — 264.

²⁴⁹ Доклад на А. Б. Лобанов, 3/15 ян. 1861. — Пак там, л. 279 — 282.

²⁵⁰ Пак там. Доклад на А. Б. Лобанов до А. М. Горчаков, 10/22 ян. 1861. — Пак там, д. 120, л. 14 — 33.

²⁵¹ Пак там, д. 119, л. 212 — 216.

от своята позиция. Разглеждайки българския въпрос от гледна точка само на властта си, той отхвърля всяко споразумение, което би я накърнило.²⁵² При тези условия, заключава посланикът, сближението между българи и гърци става невъзможно и ще е илюзия да се разчита на някакви отстъпки от страна на Патриаршията.²⁵³

Последните сведения от Цариград убеждават правителството в безизходността на положението. В този критичен момент то е склонно да допусне задоволяване даже на максималните искания на българския народ, стига само да го задържи в лоното на православието. Според едно изказване на външния министър българският въпрос може да се разреши единствено по два начина: или българите ще съставят отделна православна църква, както в отколешно време, която ще признава първенството на вселенския патриарх, или всички ще приемат унията и ще се подчинят на папата. Императорът също предпочитал една нова православна църква в Турция, отколкото преминаването на българския народ под властта на Рим. Това мнение А. М. Горчаков споделя с Филарет Московски, като разчита, че той би помогнал да се преодолее реакцията на Светия синод към действията и схващанията на светската дипломация. Впрочем в края на писмото министърът на външните работи открито заявява, че Александър II желае руската църква да присъедини своите усилия към тези на посланика им в Цариград, за да се убеди патриархът да отстъпи пред исканията на българите и да се прекрати пагубният раздор „чрез признаването на българската църква за самостоятелен член на православната челяд, както един от неговите предшественици постъпи с елинската църква“.²⁵⁴

Руският синод се противопоставя на правителственото предложение и отново най-краен е оберпрокурорът. Граф А. П. Толстой настоява, че трябва да се въздържат от укоризнени изказвания за гръцкото духовенство, а пред българите да показват, че не одобряват народната вражда, стигнала до готовността да се пожертвува православието. Като отхвърля възможността за църковно отделяне на българите под каквато и да било форма, той изтъква старото си съображение, че в „Европейска Турция едва ли ще се намери епархия, град или паланка, където българското население да не е смесено с гръцкото“.²⁵⁵

Без да подкрепя крайните възгледи на оберпрокурора, които по същина съвпадат изцяло с позицията на Цариградската патриаршия, Филарет Московски също се обявява против официалното ангажиране на руската църква с българо-гръцкия спор. Той не вярва, че нейната интервенция пред вселенския патриарх би спомогнала за положителното решение на разпратата, по-скоро би заплашила мира между гръцката и руската църква.²⁵⁶

²⁵² Доклад на А. Б. Лобанов до А. М. Горчаков, 10/22 ян. 1861. — ЦГИАЛ, ф. 832, оп. 1, д. 120, л. 14 — 33.

²⁵³ Пак там, л. 34 — 35.

²⁵⁴ Писмо на А. М. Горчаков до Филарет Московски, 25 ян. 1861. — ЦГИАЛ, ф. 832, оп. 1, д. 120, л. 36 — 37.

²⁵⁵ Писмо от А. П. Толстой до Филарет Московски, 25 ян. 1861. — Пак там, л. 38 — 41.

²⁵⁶ Собрание мнений и отзывов Филарета . . . , с. 240 — 242.

Успоредно с тези разисквания, в хода на които до нищо ново не се стига, трябвало спешно да се даде отговор на няколко конкретни въпроса, поставени от цариградското руско посолство. По първия — относно намерението на Йоаким II да отлъчи Иларион Макариополски — в Петербург са единодушни, че А. Б. Лобанов всячески трябва да го отклони от подобна крайна стъпка.²⁵⁷ Ако все пак се стигне дотам, Русия не бива с нищо да се окаже замесена в това решение.²⁵⁸ Верен на църковните канони, Филарет допълва, че ако все пак турското правителство признае българската църква, а патриархът отлъчи българските епископи, тогава руският синод не бива да влиза в общение с отлъчените, защото те се намират в незаконно положение.²⁵⁹ Усилията на посолството за предотвратяване на разкола могат да бъдат подпомогнати само чрез неофициално пратеничество до цариградския патриарх. А. Б. Лобанов, А. М. Горчаков и Филарет виждат като подходящ за подобна мисия архимандрит Антонин, прехвърлен от Йерусалим в Цариград на мястото на Петър Троицки. Последният е сменен поради отявлението си гръкофилство и лично Филарет го обвинява в нескрито пристрастие към гръцкото духовенство.²⁶⁰ Граф А. П. Толстой, който не одобрява обективизма на арх. Антонин и намира в неговите писма по българо-гръцкия спор „много странни мисли“²⁶¹, се старае да отклони тази кандидатура. С подкрепата на императрицата той предлага тамбовския епископ Теофан.²⁶²

За интервенция от страна на руската църква пред Патриаршията настоява и белградският митрополит Михаил. Той също вижда пътя за парирание на западните пропаганди в скорошното уреждане на българо-гръцкия конфликт и отрежда активно място за това на авторитетния пред Великата църква руски Синод.²⁶³

Идеята за пратеничество на руската църква пред вселенския патриарх, обсъждана продължително в Петербург, остава безплодна, както впрочем и други идеи, касаещи по-активна намеса в църковния спор.²⁶⁴ Между-временно работите в Цариград се приближават отново до неприятна развръзка. Въпреки настоятелните съвети на А. Б. Лобанов да не се наказват българските архиереи Цариградската патриаршия прибегва към тази мярка. Свиканият набързо църковен събор на 24 февруари 1861 г. осъжда действията на Иларион Макариополски и Авксентий Велешки, низвергва

²⁵⁷ Телеграма на А. М. Горчаков до А. Б. Лобанов, 24 ян. 1861. — АВПР, ф. Канцелярия, 1861, д. 39, л. 23.

²⁵⁸ Собрание мнений и отзъвов Филарета . . . , с. 227 — 231; ЦГИАЛ, ф. 832, оп. 1, д. 120, л. 36 — 37, 38 — 41.

²⁵⁹ Собрание мнений и отзъвов Филарета . . . , с. 232 — 239.

²⁶⁰ Пак там, с. 183 и сл.

²⁶¹ ЦГИАЛ, ф. 832, оп. 1, д. 120, л. 142 — 150. Арх. Антонин и в по-сетнешните си информация по църковния ни въпрос продължава да бъде много по-критично настроен към гръцкия клир от своя предшественик и да ратува за непосредствена намеса на руската църква в българо-гръцкия конфликт. (Вж. например записката му от 12 май 1861. — ЦГИАЛ, ф. 797, оп. 27, д. 426, ч. III, л. 263 — 272). Както признава сам А. Б. Лобанов, между тях имало пълно единомислие (Пак там, л. 247 — 248).

²⁶² ЦГИАЛ, ф. 832, оп. 1, д. 120, л. 50 — 51.

²⁶³ Писмо от Балабин — Виена до А. М. Горчаков, 3/15 март 1861 г. — ЦГИАЛ, ф. 797, оп. 27, д. 426, ч. III, л. 231.

²⁶⁴ ЦГИАЛ, ф. 797, оп. 27, д. 426, ч. III, л. 151 — 156. Собрание мнений и отзъвов Филарета . . . , с. 247 — 251.

ги и решава да бъдат заточени. Същият събор изработва проект от 15 точки с отстъпките, които Патриаршията може да направи на българския народ. Тези отстъпки се свеждат фактически до правото да се използва българският език в църквите и училищата, архиепископите в българските епархии да знаят езика на населението, а то от своя страна да предлага кандидати за вакантните епархии. Очевидно е, че подобна програма никога не би задоволила нашия народ, който с основание я посреща повече като подигравка от страна на гръцката църква, отколкото като доброжелателно отношение. Филарет Московски също преценява „15-те точки“ като незадоволителни. Според него патриаршеските обещания трябва да имат по-определен и по-обезпечаваш характер, за да удържат българите в православието.²⁶⁵

След отлъчването на Иларион Макариополски възможността да се уреди българският въпрос с неговото участие се прекъсва. В този момент особено важно за руската дипломатия е в чии ръце ще попадне предводителството на националното движение. Затова посолството се старее да изведе на мястото на Иларион човек по-умерен, верен на Русия и на православието, приемлив както за Портата, така и за Патриаршията и най-вече склонен да преговаря с гръцката църква. Според А. Б. Лобанов най-подходящ за предстоятел на българския цариградски храм е Антим (бъдещият български екзарх), който е руски възпитаник и много „по-разсъдлив“ от Ил. Макариополски.²⁶⁶

Освен на него посланикът разчита и на съдействието на княз С. Богориди. Още в началото на януари той подхвърля идеята да се привлече като посредник между българите и Патриаршията човек, неангажиран пряко в борбата и авторитетен както пред двете спорещи страни, така и пред Високата порта. И като най-подходящ изтъква Богориди.²⁶⁷ Два месеца по-късно на събрание на цариградските българи Богориди по взаимна уговорка с А. Б. Лобанов предлага да се поднови настоятелството на българския храм и да се състави 12-членна комисия, която да се занимава с църковния въпрос.²⁶⁸ Тази комисия според лобановия замисъл трябвало да включи по-умерени и по-малко компрометиращи личности, отколкото са членовете на старото настоятелство.²⁶⁹ В едно от поредните събрания на цариградската община действително е съставена подобна комисия начело с Богориди. Но и този път Високата порта, за която очевидно не останало в тайна, кой е истинският подбудител на това начинание, не признава комисията. Али паша квалифицирал тази инициатива като опит за административна независимост и затова побързал да я провали, заключава А. Б. Лобанов.²⁷⁰ Поведението на турското правителство в този случай, както и с наказанието на българските епископи цели да разпалва взаимната вражда и в крайна сметка да компрометира помиренческите стъпки на Русия. Впрочем относно това посланикът не се заблуждава.

²⁶⁵ Собрание мнений и отзъвов Филарета . . . , с. 256 — 259.

²⁶⁶ Доклад на А. Б. Лобанов до А. М. Горчаков, 7/19 март 1861. — ЦГИАЛ, ф. 832, оп. 1, д. 120, л. 100.

²⁶⁷ Пак там, л. 14 — 33, 34 — 35.

²⁶⁸ Пак там, л. 139 — 141.

²⁶⁹ ЦГИАЛ, ф. 832, оп. 1, д. 120, л. 100.

²⁷⁰ Доклад на А. Б. Лобанов до А. М. Горчаков, 21 март/2 апр. 1861. — Пак там, л. 178 — 183.

Същевременно той остава с впечатлението, че след уталожването на националистическите страсти около решението на събора за низвергване на Иларион и Авксентий, сред мирския гръцки елемент на столицата се прокрадват все по-трезви гласове, а именно, че едно съглашение на основата на „15-те точки“ е желателно. Но за да стане то възможно, трябва да се отстраня гръцкият клир и преговорите да минат в ръцете на светски представители.²⁷¹ Уловил се за тази идея, руският посланик насочва усилията си към създаване на смесена българо-гръцка мирска комисия, което Александър II напълно одобрява.²⁷² Тази мярка е насърчена и от сръбския министър Илия Гарашанин, намиращ се по това време в турската столица за уреждане на спорни въпроси между Сърбия и Турция и едновременно за тайни преговори с гръцкия посланик М. Рениерис с оглед сключването на гръцко-сръбски съюз.²⁷³ Много скоро на А. Б. Лобанов се отдава да обсъди идеята за смесена комисия с Али паша. Поводът за състоялия се разговор е заповедта на турското правителство за заточването на Ил. Макариополски и Ав. Велешки, издадена неслучайно в деня, когато ръкоположеният от папата за духовен глава на българските униати Й. Соколски се очаквал да пристигне в Цариград. Цариградските българи посрещат правителственото решение с демонстрации на недоволство и настояват поне временно да се отложи арестуването на техните епископи, за да могат да участвуват във Великденската служба. Едновременно с това те се обръщат към представителите на великите сили с молба за интервенция пред Високата порта в тяхна полза.²⁷⁴

На състоялата се среща на дипломатическите представители по въпроса за състоянието на българо-гръцкия конфликт и за съдбата на низвергнатите архиереи особено инициативен е А. Б. Лобанов. Той предлага великите сили да отправят към турското правителство съвет да не прибегва до заточаването им, което би нарушило обществения ред в столицата, и да му препоръчат да състави една мирска комисия за разглеждане на спорните въпроси. На лобановото предложение възразява австрийският посланик Прокеш и пруският Голтц с аргумента, че това е религиозен проблем и не е удобна намесата в него. Представителят на Русия отговаря, че подобни декларации за ненамеса не пречат на западните държави да покровителствуват действията на религиозните пропаганди. Главен обект на неговите нападки е английския посланик сър Хенри Булвер, комуто А. Б. Лобанов напомня за неотдаващите опити на протестантските мисионери да спечелят Ил. Макариополски и привържениците му за протестантизма, обещавайки им от името на английското посолство политическо покровителство. Булвер, разбира се, отрича съучастничеството си в акцията на мисионерите и в крайна сметка подкрепя предложението на А. Б. Лобанов за постъпки пред Портата в защита на българите.

²⁷¹ ЦГИАЛ, ф. 832, оп. 1, д. 120, л. 178 — 183.

²⁷² Доклад на А. Б. Лобанов до А. М. Горчаков, 4/16 апр. 1861. — ЦГИАЛ, ф. 797, оп. 27, д. 426, ч. III, л. 312 — 313.

²⁷³ Доклад на А. Б. Лобанов до А. М. Горчаков, 11/23 апр. 1861. — ЦГИАЛ, ф. 832, оп. 1, д. 120, л. 206 — 207.

²⁷⁴ Вж. например Обръщението до френския посланик, 3 май 1861 г., подписано от 75 души. — АМАЕ, СР, Turquie, vol. 349, f. 271 — 272; и до А. Б. Лобанов-Ростовски. — АВПР, ф. ГА, V — А₂, 1861, д. 528, л. 162.

В заключение всички участници в срещата се съгласяват да направят известни внушения в този дух пред Али паша.²⁷⁵

Преговорите на А. Б. Лобанов с останалите представители на великите сили са посрещнати обаче с неодобрение от руската църква. Според синодът проблемите на православната общност в Турция могат и трябва да се обсъждат само с цариградския патриарх или с другите православни църкви. Фактът, че руският посланик се обръща не към патриарха, а към дипломатическите представители на тези държави, които са най-заинтересувани от отпадането на българския народ от православието, се квалифицира като погрешна стъпка. Изобщо може да се съжاليا, заключава Филарет, че отношенията между А. Б. Лобанов и Йоаким II напоследък са много охладнели и че се допуска въпросите на православието да попадат в ръцете на хора враждебни към него.²⁷⁶

И така отново проличава липсата на единство между руската дипломация и църквата. Последната в лицето даже на най-толерантно настрояния към българите свой представител Филарет държи стриктно да се спазва църковният ред и да се пази независимостта на православните йерархии от всякакво друговерско вмешателство дори когато то е оправдано от политическа гледна точка. Същият е случаят и с отношението към отлъчените архиереи. Докато посолството се опитва да предотврати тяхното заточаване, за да не се възбужда още повече недоволството сред българския народ, то Светият синод е на мнение, че Иларион и Авксентий, веднъж отлъчени, трябва да бъдат отдалечени от Цариград.²⁷⁷

Пак от гледна точка на църковните канони Филарет Московски намира за несъобразни и „8-те точки“, предложени на 12 юли 1861 г. от българските представители на великия везир Али паша. Същевременно обаче той осъжда и острия тон, с който гръцкият патриарх отхвърля тази програма, вместо да се възползува от случая, за да влезе в преговори с тях.²⁷⁸ По повод на „8-те точки“ Филарет отново лансира идеята за една автономна църковна област начело с търновския митрополит като екзарх (представител) на българските епархии в синода на Патриаршията.²⁷⁹

Неуспехът на руската дипломация да придвижи що-годе напред решаването на българо-гръцкия конфликт по пътя на взаимни обсъждания, невъзможността ѝ да подкрепи рационално българите дори в такива случаи, какъвто е предотвратяване низвержението и заточаването на народните владци, подтикват даже и най-умерените сред цариградските българи да се обърнат за съдействие към турското правителство. В началото на 1862 г. на великия везир Фуад паша е връчена нова, „много буйна“ по думите на Лобанов петиция за признаване на отделната българска църква. Обезпокоена от сръбските събития и от революционните брожения сред българите,²⁸⁰ Високата порта решава да приведе в действие

²⁷⁵ Доклад на А. Б. Лобанов до А. М. Горчаков, 25 април/7 май 1861 г. — ЦГИАЛ, ф. 832, оп. 1, л. 120, л. 212 — 217; Доклад на Лавалет до Тувенел, 8 май с. г. — АМАЕ, СР, Turquie, vol. 349, f. 256 — 265. Вж. и К и р и л, П а т р и а р х б ъ л г а р с к и й. Католишката пропаганда . . . , с. 258 — 263.

²⁷⁶ Собрание мнений и отзывов Филарета . . . , с. 276 — 282.

²⁷⁷ Пак там.

²⁷⁸ Пак там, с. 293 — 300.

²⁷⁹ Пак там, с. 288 — 293.

²⁸⁰ Доклад на А. Б. Лобанов до А. М. Горчаков, 4/16 септ. 1862. — ЦГИАЛ, ф. 832, оп. 1, л. 121, л. 123 — 125.

подхвърлената още през 1861 г. идея за свикване на смесена българо-гръцка комисия, която да се занимае с „8-те точки“. Така делото по смесената комисия минава в турски ръце — обстоятелство, за което според Филарет трябва само да се съжалява. Единственото, което в момента остава на руската дипломация, е да окаже влияние при избора на членовете на комисията и да съумее да я насочва в бъдещата ѝ работа.²⁸¹

Особена амбициозност посолството проявява, за да наложи участието от българска страна на Партений Полянски, когото смята за свое доверено лице. Първоначално Патриаршията се противяла, защото Партений бил под разследване във връзка със спора му със солунския митрополит, но впоследствие отстъпила.²⁸² Същевременно А. Б. Лобанов с одобрението на Филарет се опитва да постави Партений начело на българския цариградски храм.²⁸³ Тази руска инициатива е провалена от българската цариградска община, която изисквала от него да не споменава името на гръцкия патриарх в богослужението.²⁸⁴

Междувременно минават няколко месеца в протакания, докато се установи съставът на комисията. За това допринасят и пререканията между патриарха и смесения съвет към цариградския Синод. Едва от средата на 1862 г. комисията пристъпва към разглеждане на „8-те точки“ и обсъжданията продължават цяла година, без да се стигне до някакъв резултат. Вниманието на руското посолство през цялото това време е погълнато от работата на българо-гръцката комисия, в течение на която са държани правителството, руската църква и Филарет Московски. Тук няма да се спирам на всички онези подробности в разискванията, богато отразени в руската документация, и на отношението на Русия към всеки отделен въпрос. Прави впечатление обаче, че представителите на руската дипломация и църква, от една страна, непрекъснато упрекват гърците за проявяваната неотстъпчивост, дразнят се от пряката намеса на Али паша в обсъжданията, същевременно намират, че и българите трябва да направят известни компромиси. Така например по основния въпрос за народността на синода на Цариградската патриаршия Филарет определя българското искане за равно представителство като несъобразно, защото ще засегне самолюбието на гърците.²⁸⁵

Работата на комисията продължава и през следващата 1863 г. без изглед да достигне до споразумение, приемливо за двете страни. Междувременно сред смесения съвет и синода на Патриаршията се засилва недоволството от Йоаким II, обвинен в неспазване на устава. Руското посолство подкрепя гръцката молба до Високата порта за уволняването му с надеждата, че неговият приемник би придвижил по-успешно уреждането на българския църковно-национален въпрос.²⁸⁶ В избора на нов патриарх българските представители отказват да участвуват. По повод на това временно управляващият посолството Е. П. Новиков споделя, че

²⁸¹ Доклад на А. Б. Лобанов до А. М. Горчаков, 21 ян. /1 февр. 1862. — ЦГИАЛ, ф. 832, оп. 1, д. 121, л. 70; Собрание мнений и отзъвов Филарета . . . , с. 322 — 323.

²⁸² ЦГИАЛ, ф. 797, оп. 27, д. 426, л. 44, 46 — 50, 54 — 60.

²⁸³ Собрание мнений и отзъвов Филарета . . . , с. 318 — 319.

²⁸⁴ Пак там, с. 333 — 334, 335 — 336.

²⁸⁵ Пак там, с. 337 — 338, 339 — 340.

²⁸⁶ Доклади на Е. П. Новиков до А. М. Горчаков, 25 юни/7 юли и 2/14 юли 1863. — ЦГИАЛ, ф. 797, оп. 27, д. 426, ч. IV, л. 212 — 213; ф. 832, оп. 1, д. 111, л. 2 — 8.

независимо какъв ще бъде изходът от патриаршеския избор, продължителността на борбата между българи и гърци е довела до взаимно изтощение и работата на смесената комисия е в задънена улица. Напразно той се опитвал да склони двете страни към безпристрастие и отстъпчивост.²⁸⁷ Известни надежди хранел да внуши това поне на новия патриарх Софроний, избран през септември 1863 г. Е. П. Новиков поискал от него да му посочи крайната граница на отстъпките, които е склонен да направи.²⁸⁸ И когато патриархът излага своето мнение по този въпрос, ръководителят на посолството намира, че предвидените от гърците концесии са крайно незадоволителни. От друга страна, продължава Е. П. Новиков, българските представители упорито преследват административното разделяне на църквите и като не разчитат в това отношение на руска поддръжка, те се държат крайно предпазливо с нас. Страхувайки се да поеме отговорност по българския въпрос, Софроний лансира идеята за свикване на едно гръцко събрание, в ползата от което се съмняват както Али паша, така и Е. П. Новиков.²⁸⁹

На 21 февруари 1864 г. в Цариградската патриаршия е свикано общо събрание от духовници и миряни за разглеждане на църковния ни въпрос. Отстъпките, които то приема в полза на българите, са крайно недостатъчни и справедливо предизвикват възмущението на нашия народ. Руското посолство също ги намира „недаващи съществена гаранция за българската страна“. Според Е. П. Новиков събранието поставя българо-гръцкия спор в още по-затруднено положение и отново потвърждава неспособността на двете страни за омиротворяване. Това ще ускори вмешателството на Високата порта, която единствена е в състояние да приключи дългогодишния спор.²⁹⁰

Направеният преглед показва, че в годините 1861 — 1863 руската дипломация не съумява да постигне нито една що-годе сериозна стъпка на сближение между водачите на българското движение и Цариградската патриаршия. Нейната посредническа помирителна тактика, усложнявана от упоритостта на гръцката и българската страна, претърпява крах. Русия е застрашена да загуби своето влияние върху вселенската църква, в Гърция и сред българския народ. Патриаршията, свикнала отколе да бъде поддържана морално и материално от руската държава, сега възприема всеки опит за защита на българските интереси или всеки съвет за отстъпчивост като незначитане на своя авторитет и права. Още по-бурно реагират на руските помирителни начинания гръцките светски среди в Турция и Кралството. Те тълкуват действията на Русия като антигръцки и развяват лозунга, че панславизмът е главната опасност и враг на панелинизма.

Българите от своя страна окачествяват руската политика по църковния ни въпрос като недостатъчно ефикасна да защити националните им интереси. Колебливата и половинчата подкрепа, която получават,

²⁸⁷ Доклад на Е. П. Новиков до А. М. Горчаков, 30 юли/11 авг. 1863. — ЦГИАЛ, ф. 797. оп. 27, д. 426, ч. IV, л. 147 — 149.

²⁸⁸ Доклади на Е. П. Новиков до А. М. Горчаков, 12/24 ноем. и 10/22 дек. 1863. — Пак там, ф. 832, оп. 1, д. 111, л. 50, 52 — 53.

²⁸⁹ Доклад на Е. П. Новиков до А. М. Горчаков, 17/29 февр. 1864. — Пак там, ф. 797. оп. 27, д. 426, ч. V, л. 26—27.

²⁹⁰ Кирил, Патриарх български. Граф Н. П. Игнатиев и българският църковен въпрос . . . , с. 39 — 41.

не отговаря на техните надежди. Някои среди от българското общество, особено прозападните, открито наричат руските действия гръкофилски. Особено се „изстудяват“, както се изразява Н. Геров, чувствата на българите към Русия в периода 1861 — 1862 г., когато противно на очакванията им тя се противопоставя на признаването на църковната им йерархия за независима.²⁹¹ Същото впечатление има и новоназначеният на секретарска служба в руското посолство Сава Филаретов. В началото на 1862 г. той пише до Н. Геров: „Българите са се много настроили против Русия, правят доста грешки, та па и на нас, що сме на руска служба, гледат някак подозрително.“²⁹² Мнението за засилващото се антируско настроение в България заради позицията на Русия по църковния въпрос стига и до Н. М. Тошков в Одеса.²⁹³ За това настроение през 1861 — 1862 г. допринася и акцията за преселване на българи в Русия, възбудила основателно острия протест на българските патриотични среди, на такива представители на обществото като Г. С. Раковски.

Подозрителността и отчуждеността на българската общественост към Русия не остават скрити и за английската дипломация. Според Лонгуърт най-важната причина за „отдалечаването на българите от Русия е съзнанието за нейната заговорническа дейност с Патриаршията, насочена срещу тяхната църковно-национална свобода“. И той препоръчва Високата порта да се възползва от възможността да удовлетвори законните права на своите поданици и да не разреши на Русия да вземе инициативата, което Лонгуърт прозорливо предвижда, че тя ще направи, за да си възвърне напоследък загубеното влияние върху българите.²⁹⁴

От недостатъчно активната намеса на руската дипломация са недоволни и българските русофилски кръгове, включително и тези от тях, които непосредствено са свързани с нея. Верни на своето убеждение, че църковният ни въпрос трябва да се реши не зад гърба на Русия, а с нейното решително участие, те продължават опитите си да влияят за по-нататъшната ѝ пробългарска ориентация.

ПОДГОТОВКА ЗА ПРОМЯНА В РУСКИЯ ПОЛИТИЧЕСКИ КУРС

Българската колония в Русия следи с жив интерес развитието на църковното движение. Тя се осведомява за перипетиите и хода на събитията от българските вестници, от кореспонденцията си с българите в Цариград и от вътрешността на страната. За нея не е тайна и насоката на руските действия по българо-гръцката разпра, както и впечатлението, което те произвеждат сред обществеността в България. Искрено симпатизиращи на борбата на своите сънародници срещу Цариградската патриаршия, най-видните и влиятелни представители на българската колония в Русия предприемат редица мерки да склонят руските светски и църковни среди за по-решителна подкрепа на българската страна, както и да популяризират българската кауза сред руската общественост. Макар твърде непълни, сведенията, с които разполагам, показват активизирането в тази насока след 3 април 1860 г. и особено след сключването на цариградската уния.

²⁹¹ Документи за българската история, т. I, ч. I, с. 274 — 278.

²⁹² Из архивата на Найдено Геров, кн. 2, с. 596.

²⁹³ Пак там, с. 434.

²⁹⁴ PRO, FO 78/1869.

В началото на декември 1860 г. игуменът на Добровецкия манастир архимандрит Натанаил, по-сетнешен Охридски и Пловдивски митрополит, се обръща към Филарет с молба да въздейства на руското правителство и на императора за по-твърда защита на българските интереси. Разчитайки на авторитета на московския митрополит и запознат очевидно с по-либералните му възгледи върху българо-гръцкия конфликт, Натанаил излага пред него своето мнение за руската политика с дълбока искреност. „Руското царско министерство, пише той, действа повече в полза на фанариотите, а противдейства на своите единоплеменни братя, които винаги са били предани на Русия. А нима, ако българите приемат католицизма или протестантството, Русия няма да загуби? И обратното, ако на българския народ се даде исканото от него свещеночахалие, то нали ще спечели православната църква? Вярно, единоплеменност и човечност задължават руското правителство да се погрижи за българския народ.“ Писмото е подписано „Един от верните на Русия, но желаючи доброто и на своята нация Българин“²⁹⁵.

Одеското българско настоятелство като организационен център на българската колония в Русия също се заема да разяснява и популяризира църковния ни въпрос, като пледира за решително руско застъпничество в неговото уреждане. Преди всичко настоятелството прави внушения чрез своя попечител одеския архиепископ Дмитрий Херсонски. Този висш духовник споделя официалното мнение на руската църква, което е неблагоприятно за нашия народ. Идеята, че българите нямат право на църковна независимост, преди да са получили политическа, той развива в писмото от 24 ноември 1860 г. до Н. Палаузов. В отговор Н. Палаузов отправя няколко писма до Дмитрий Херсонски, които, макар и доста умерени, по същество са критика на руската църковна политика. Така например на 14 декември той пише: „Русия, въпреки че ни желае доброто, все пак гледа повече своите интереси . . . Руското посолство води по нашия въпрос съвсем противна политика и причинява вреда не само на Русия, не само унищожава 200-годишните ѝ намерения, но даже много поврежда и на българите.“²⁹⁶

Като осъжда крайната програма на цариградските българи и се съгласява с Дмитрий Херсонски, че за пълната независимост на църквата е необходима политическа самостоятелност, Н. Палаузов същевременно подчертава, че църковно-националното движение не може да бъде спряно и напразен ще бъде труда на всеки, който предлага на българите примирение или подчинение на гърците. И отново прибегвайки към главния коз за внушение пред русите, Н. Палаузов подчертава, че за да се предотврати разпространението на западното влияние в България, народът трябва да получи известно удовлетворяване на своите желания. А за това е необходима активната намеса на руския Синод пред Цариградската патриаршия, за да допусне тя създаването поне на отделна българска област начело с митрополит, зависим от вселенския патриарх. „Голяма услуга ще направите, Ваше Високопреосвещенство, и на православието, и на българите, ако склоните Светия синод да вземе непосредствено участие в българо-гръцката разпра.“²⁹⁷

²⁹⁵ Писмото е от 9 дек. 1860. — ЦГИАЛ, ф. 832, оп. 1, д. 119, л. 174.

²⁹⁶ ЦГИАЛ, ф. 797, оп. 27, д. 426, ч. III, л. 82 — 84.

²⁹⁷ Писмата от 19 и 23 дек. 1860. — ЦГИАЛ, ф. 797, оп. 27, д. 426, ч. III, л. 71 — 76.

Одеският архиепископ очевидно не предприема постъпки в този смисъл. В отговора си до Н. Палаузов той се ограничава да сподели отново опасенията си от успехите на унията, да го осведоми, че руският посланик се опитвал пред патриарха да защити българите, и да го накара да пише в „Одески вестник“ срещу българските униати.²⁹⁸ Същевременно Дмитрий Херсонски информира Синода за мнението на одеските българи, препращайки до оберпрокурора писмата на Н. Палаузов.

Вероятно пак чрез посредничеството на Одеското настоятелство и неговия попечител в руския Синод са препращани и писма на български дейци от Цариград, които осведомяват за развитието на българо-гръцките противоречия, за подбудите на униатите, за тяхното увеличаване и пр. Откъси от подобни писма на Т. Бурмов, Хр. Арнаудов и др. намираме в архивите на Синода и на Филарет Московски.²⁹⁹

Но докато мнението на българите за активизиране на руската политика не намира сред Синода очаквания ефект, то резонира сред славяно-филските и близките до тях кръгове. Московският славянски комитет още със създаването си има за задача да противодействува на западните пропаганди сред южните славяни и в частност сред българския народ и чрез просветно-културна благотворителност да укрепва руското влияние. Във връзка с това той проявява интерес и към българо-гръцката църковна разпра. Този интерес става още по-оправдан след акта на цариградската уния и първите големи успехи на католишката и протестантската пропаганда. По тези въпроси комитетът се осведомява главно от български източници. На първо място той черпи сведения от българския периодичен печат. Одеското настоятелство, посредством което най-вече поддържа връзки с българите, също го информира за събитията в България. В комитета са предадени и цитираните по-горе писма на Н. Палаузов до Дмитрий Херсонски.³⁰⁰ Комитетът има контакти с консулите в нашите земи и е в течение на някои от важните им доклади. Интересно е, че Н. Попов, препечатвайки част от тези доклади, нарича техните автори — А. В. Рачински, Н. П. Шишкин и Н. Геров — кореспонденти на славянския комитет.³⁰¹ Комитетът е в тясна връзка и с живеещите в Москва българи. Последните представят специална записка с данни из историята на някогашната независима българска църква.³⁰² Н. Попов съобщава и за инициативата на московските българи, подкрепена от някои руснаци, за учредяване на общество в помощ на южните славяни в противовес на съществуващото в Париж дружество за обръщане на българите в католичество. Проектоуставът предвижда осигуряване следването на повече южни славяни в Русия и откриване на училища в българските земи. Този проект обаче не е реализиран.³⁰³

Всички тези сведения, твърде фрагментарни и оскъдни, говорят все пак за интереса на Московския славянски комитет към българо-гръцкия конфликт. Но, както правилно отбелязва С. А. Никитин, неговият интерес не е достатъчно действен.³⁰⁴ Засега не разполагаме с данни комитетът да е

²⁹⁸ Писмото от 19 ян. 1861. — НБКМ, БИА, ф. 113, а. е. 3, л. 21 — 22.

²⁹⁹ Собрание мнений и отзывов Филарета . . . , с. 223 — 225.

³⁰⁰ Н. П о п о в. Цит. съч., с. 52 — 58.

³⁰¹ Пак там, с. 99 — 116.

³⁰² Пак там, с. 60 — 61.

³⁰³ Пак там, с. 61 и сл.

³⁰⁴ С. А. Н и к и т и н. Славянские комитеты в России . . . , с. 122.

предприел някакви постъпки пред правителството или пред Синода в защита на българското църковно движение. А ако съдим по съдържанието на отправеното в началото на 1861 г. писмо до цариградските българи, той е бил на позицията на официалната руска политика за уреждане на българо-гръцките противоречия по пътя на посредничества, взаимни отстъпки и мирно съглашение.³⁰⁵

Но ако като цяло Московският славянски комитет в началото на 60-те години се проявява повече като пасивен наблюдател, то някои негови членове допринасят твърде много за популяризирането на нашата църковно-национална кауза. Имам пред вид главно публицистичната дейност на И. С. Аксаков и М. Н. Катков, които с активното участие на някои българи, живеещи в Русия, поставят отново българския църковен въпрос на страниците на руския периодичен печат.

Обсъжданията на българо-гръцката разпра в периодичния печат, прекъснати от духовната цензура в 1858 г., са подновени от Спиридон Палаузов. През 1860 г. в „Северная пчела“ той започва да публикува серия от уводни статии по църковния ни въпрос.³⁰⁶ Към него той подхожда исторически, разглеждайки основните моменти от миналото на българската самостоятелна църковна организация, българо-византийските църковни отношения през Средновековието, съдбата на Търновската патриаршия след падането на България под турска власт и положението на нашия народ под зависимостта на Патриаршията в Цариград. Със силата на историческия аргумент Сп. Палаузов обосновава правото на съвременните българи да се борят за своята църковна независимост. Едновременно, като взема повод от антибългарската брошура на Т. Филипов, той обвинява в късогледство и пристрастие всички онези сили, които са против справедливата борба на българите срещу фанариотската власт.³⁰⁷ След четвъртата статия духовната цензура забранява печатането. По този повод Сп. Палаузов пише до В. И. Григорович: „На всичко това нашият Свети синод, или по-точно оберпрокурорът му, гледа така тясно, с такова лицемерие и пристрастие към гръцкото духовенство, че не знаеш на какво да се удивляваш, на невежеството му или на упорството. Аз се заех да докажа фактическите причини, а моите статии се подхвърлиха на забрана.“³⁰⁸ По този повод оберпрокурорът на Синода писал до шефа на духовната цензура, че макар българите да са справедливи в исканията си да имат свое народно духовенство, не трябва да се допускат статии, които явно настройват против гръцката църква.³⁰⁹

През пролетта на 1861 г. цензурата се възпротивява да бъде публикувана и статията „Писмо от България“. Основанията на граф А. П. Толстой са следните: тъй като всяка критика на висшата йерархия разколебава уважението към църковната власт и като се има пред вид сегашното разделение между цариградското духовенство и българите, довело до веротстъпничество, руската преса трябва да остане неутрална и да не позво-

³⁰⁵ Н. Попов. Цит. съч., с. 61.

³⁰⁶ Сп. Палаузов. Избрани трудове. Т. I. Под ред. на В. Гюзелев и Хр. Коларов. С., 1974, с. 500 — 529.

³⁰⁷ Хр. Коларов. Едно неизвестно изследване на Сп. Н. Палаузов. — В: Славистични студии на ВТУ „Кирил и Методий“. С., 1973.

³⁰⁸ Цит. по С. А. Никитин. Национальное движение на Балканах . . . , с. 189.

³⁰⁹ Пак там.

лява публикуването на „резки упреци“ срещу гръцкото духовенство. „Не мога да призная за безвредно, продължава оберпрокурорът, възбуждането у нас на надеждата за привършване на разпратата в полза на българите.“³¹⁰

Въпреки ограниченията на духовната цензура руските вестници и списания продължават да обсъждат проблемите на българо-гръцката разпра. Първенство в това отношение държат славянофилските издания, представявани през разглеждания период главно от в. „День“ на И. С. Аксаков. Основан през пролетта на 1861 г., когато ръководството на Московския славянски комитет се поема фактически от М. Погодин, И. С. Аксаков и Е. П. Ковалевски, „День“ е поставен в служба на задачите на комитета и е на практика негов печатен орган.³¹¹ В „Славянския отдел“ на вестника редовно сътрудничат българи и най-вече Райко Жинзифов.³¹² Прегледът на материалите в „День“ по българския църковен въпрос, направен от С. А. Никитин,³¹³ показва, че по тематика те са насочени към няколко главни проблема: На първо място, целят да разкрият положението на българския народ под духовната власт на Цариградската патриаршия. В течение на векове гръцкото духовенство е спъвало политическото, нравственото и културното развитие на българите. То има вина за сегашното им „жалко състояние“, за това да не бъдат известни на света, включително и на братята си руси, за които всички православни в Османската империя се отъждествяват с гърците. Привеждат се примери за грабителството на гръцките архиепери, за доносите, които правят пред турската власт за българските учители и духовници. Разкрива се тяхната и на гръцкото кралство панелинистична пропаганда, целеща да обоснове гръцките претенции над българските земи, най-вече над Македония. С повторящата се често в статиите, писани от българи, мисъл, че фанариотското владичество е по-опасно и от турското, се солидаризира и редакцията на вестника. Макар нападките срещу гръцкото духовенство поради ограниченията на цензурата да са в по-умерена форма, отколкото критиката в българския печат, то по същество не се отличават от нея.

На второ място, материалите целят да запознаят руската общественост с характера на българо-гръцкия спор и с важни моменти от неговото развитие. Популяризира се идеята, че българското движение за самостоятелна църква е в същност движение за запазване и признаване на българската народност, за свободен духовнокултурен живот. То е напълно справедливо движение и произтича от саморазвитието на възраждащата се нация. Наред с някои информации върху българо-гръцките противоречия в отделни селища, като Плевен, Русе, Търново, Скопие и пр., особено подробно се разглежда въпросът за работата на смесената българо-гръцка комисия 1862 — 1863 г. Отбелязва се, че тя е свикана от правителството поради страха от въстанически действия в България. Коментира се реакцията на българското население от протакането на въпроса, неговия отказ

³¹⁰ Препис на писмото в архива на БАН, ф. 9, а. е. 623, л. 58 — 59.

³¹¹ С. А. Н и к и т и н. Славянские комитеты в России . . . , с. 43.

³¹² Р. Ж и н з и ф о в. Публицистика. Т. I. Съставили Цв. Унджиева и Д. Леков. С., 1964, с. 15 — 21.

³¹³ С. А. Н и к и т и н. Национальное движение на Балканах . . . , с. 193 — 198. Повечето от тези материали вж. у Р. Ж и н з и ф о в. Публицистика . . . , с. 31 — 35, 41 — 58, 85 — 89, 93 — 94, 127 — 129, 129 — 133, 139 — 141, 144 — 186, 217 — 221.

да участвува в избора на нов патриарх и т. н. Редица статии и кореспонденции са посветени на западните пропаганди и на унията.

Особено интересно в случая е отношението, което „День“ има към руските действия по българо-гръцката разпра. Макар през разглеждания период този проблем да не се обсъжда така нашироко и открито, както през втората половина на 60-те години и в началото на 70-те, все пак редакцията и авторите изказват някои частични преценки. Във връзка например с католишката пропаганда вестникът отбелязва: „Време е и отдавна беше време нашият Свети синод да склони прословутите фанариоти към исканията на българите за законни отстъпки . . . защото иначе ще бъде лошо и за православието и за славянските народности.“³¹⁴ А като повдига въпроса за свикване на вселенски църковен събор, който да реши българския въпрос, „День“ подчертава, че инициативата за това трябва да принадлежи на Русия. Именно досегашната ѝ мудност е подтикнала българите да търсят решение на въпроса от турското правителство. Прокарва се и упрекът, че е недопустимо мълчанието на руската духовна литература по проблемите на конфликта в православната общност.³¹⁵ А в уводната статия от 30 май 1864 г. И. С. Аксаков, като признава справедливостта на българските искания за отделна йерархия, упреква Русия, че не ги е поддържала достатъчно. „Ако Русия в най-скоро време не се намеси в българския църковен въпрос, ако тя продължава да подкрепя фанариотите против славянските племена — тя ще погуби делото на православието в Изтока, тя ще хвърли милиони православни в устата на Рим.“³¹⁶

През пролетта на 1864 г. вестникът помества и полемичната статия на Р. Жинзифов (подписана „Х“) против статията на В. Неклюдов в „Московские ведомости“. Нападайки го, че гледа на българския въпрос с очите на фанариотин, Р. Жинзифов подчертава, че той пък третира този въпрос като българин, който познава страданията на своя народ от гръцкото духовенство. На изказаното от В. Неклюдов мнение, че руските периодични издания не трябва да печатат материали срещу гръцката църква, редакторът на „День“ отговаря: „Нито едно периодично издание няма да закрие страниците си за защита правата на българската народност против фанариотите, ако само фанариотите, приятели на г. Неклюдов, не вземат специални мерки!“³¹⁷

В защита на нашия народ излиза през 1860 г. и друг виден представител на славянофилите — руският славяновед и историк А. Ф. Гилфердинг. По повод появилата се в Цариград гръцка брошура, насочена срещу българите, той публикува „Взгляд константинопольского грека на българские и критские дела“³¹⁸. Като отхвърля нападките на гръцкия автор, че българите са варвари, а езикът им смесца от албански, куцо-влашки и цигански, А. Ф. Гилфердинг го обвинява не само в невежество, но и в преднамерена ненавист към възраждащата се българска народност.

След няколко броя „Отечественные записки“ отново пишат по проблемите на българските работи и характеризират гръцките архиереи наред с турците като врагове на нашия народ. Цариградската патриаршия според

³¹⁴ Р. Жинзифов. Публицистика . . . , с. 94.

³¹⁵ С. А. Никитин. Национальное движение на Балканах . . . , с. 194 — 195.

³¹⁶ Дель, бр. 22, 30 май 1864.

³¹⁷ Р. Жинзифов. Публицистика . . . , с. 150 — 155.

³¹⁸ Отечественные записки, 1860, т. СXXXI, № 7, с. 12.

редакцията е против националната българска йерархия, защото създаването ѝ би означавало огромна материална загуба за вселенската църква, която сега ограбва българското население чрез многобройни данъци.³¹⁹

Към българо-гръцката разпра в началото на 60-те години се връща и катковският печат. Вестник „Современная летопись“ публикува поредица от материали по тази тема, и то в подчертан български дух. В „Турецкие дела“ например се подчертава, че ненавистта на българите към фанариотите е стигнала краен предел. Затова „пълната независимост на българската църква от Цариградската патриаршия е единственият изход от сегашното положение на нещата“³²⁰. В статията „Гръцки и български вестници, издавани в Цариград“, гръцката преса се характеризира като шовинистична и крайна, която не признава съществуването на славянския елемент в Европейска Турция. В противовес на гръцката теза авторът показва възраждането и счеплението на българската народност. Общината в Цариград, след като отхвърли властта на патриарха, е застанала начело на целия народ и към нея се присъединяват „всички селища от България, Тракия и Македония“. Националното чувство се е раздвижило даже у българите, които живеят сред компактни гръцки маси, например в Мала Азия, а гръкоманите се събуждат и връщат към своята нация.³²¹

Два броя по-късно вестникът информира за разрива между населението и неговите гръцки пастири в Пловдив, Одрин и Самоков. Позовавайки се на сведения от българските цариградски вестници, съобщава също за решенията на гръцкото събрание и препечатва някои протести на български общини срещу тези решения.³²² В следващите материали отново се набляга на силното антигръцко настроение, което цари сред нашия народ и което според „Современная летопись“ е напълно разбираемо. Гръците се опитват да настройват Русия срещу българите, а пред турските власти говорят, че тяхното движение е подклаждано от Русия и от българите — руски възпитаници. В своята антибългарска дейност фанариотите разчитат на подкрепата на руското правителство и църква и още повече на Атина. Там те намират живо съчувствие, защото, угнетявайки българското паство, те служат на гръцката националистична кауза за господство над целия Балкански полуостров.³²³

Основната идея на „Современная летопись“ за стремежа на гръцките шовинистични кръгове да асимилират българския етнически елемент се обосновава и с примери за враждебното отношение на фанариотското духовенство към нашите училища — „центрове на българската народност и разсадници на патриотизъм“. Училищата, които са предни отряди в борбата за църковна независимост, не трябва да бъдат под властта на гръцките архиереи. В духа на панславизма вестникът издига глас за съединяване на славяните в общите им усилия за освобождение. Специално българите трябва да се сблизат със сърбите и с тяхна помощ да постигнат политическата си свобода, в резултат на която ще намери своето пълно решение и църковният им въпрос. Белград, а не Цариград е необходимо да стане център на българското движение.³²⁴

³¹⁹ Отечественные записки, бр. 11 — 12, 1860, с. 71 — 72.

³²⁰ Современная летопись, 1861, № 4.

³²¹ Пак там, № 9.

³²² Пак там, № 11.

³²³ Пак там, № 21.

³²⁴ Пак там, № 28.

През разглеждания период по проблемите на българо-гръцката разпра за първи път заговаря и руският църковен печат. Професорът от Киевската духовна академия В. Ф. Певницкий излиза с две интересни статии. Първата „Священники в Болгарии“ е посветена на тежкото положение на българското низше духовенство, което по причина на турското и гръцкото робство е недостатъчно образозано, материално необезпечено и трудно би могло да се бори успешно срещу противниците на православието. Много ласкаво авторът се изказва за националния характер и нравствените качества на нашия народ.³²⁵ Втората е посветена между другото и на въпроса за унията в България и е написана по повод една статия на Ленорман във френския вестник „L'ami de la religion“, в която се твърди, че Русия напоследък е увеличила своята агентура в българските земи, защото чрез влиянието си над българите иска да подготви своето господство в Европейска Турция и че тя в същност подбужда враждата между българи и гърци. Полемизаирайки с френския вестник, В. Ф. Певницкий подчертава, че Русия не само че не подстрекава българите, напротив, гледа да ги примири с Цариградската патриаршия. И ако сред руската общественост има симпатии към единоплеменните братя, то за съжаление те се споделят от хора, които нямат влияние върху източните работи. А тези, в чиито ръце е политиката, са загрижени как да поддържат властта на гръцкия патриарх. Всеки глас против гърците, продължава авторът, се натъква на ограничения или официални опровержения. Упреквайки, макар в една деликатна форма, прогръцките настроения сред официалните руски кръгове, В. Ф. Певницкий заключава, че ако Русия беше подпомогнала българския народ да добие желаната църковна независимост, нямаше да се стигне до унията. И по-нататък той разкрива вредата от западните пропаганди и от униатското движение в България.³²⁶

Макар само информативно, българският църковен въпрос се засяга единично и на страниците на „Християнское чтение“³²⁷.

Следователно след 3 април 1860 г. и особено след сключването на цариградската уния българо-гръцкият конфликт започва все по-често да намира място в руския периодичен печат, което показва засиления интерес сред някои кръгове от обществеността към този въпрос. Това са преди всичко славянофилите и близкият до тях в този момент либерален лагер на М. Н. Катков. От направления преглед на материалите, излезли през периода 1860 — 1864 г., се вижда, че почти всички третираат българо-гръцката разпра с подчертани симпатии към нашия народ, признават справедливостта на неговите стремежи да се освободи от гнета на фанариотското духовенство. Това отговаря на славянофилската концепция за спечелване на славяните и заздравяване на руското влияние сред тях. Редакциите на споменатите издания, особено тази на „День“, използват и автори-българи, което също спомага да се наложи българската гледна точка в третирането на църковния въпрос. За това допринася и обстоятелството, че за хода на движението сведенията се черпят предимно от българския периодичен печат, най-вече от „Цариградски вестник“, „Съветник“, „Българска пчела“ и „Гайда“. В същност единств-

³²⁵ Труды Киевской духовной академии. Киев, 1861, № 1, с. 358 — 372.

³²⁶ В. Ф. П е в н и ц к и й. Западный взгляд на болгарский вопрос. — В: Труды Киевской духовной академии. Т. II. Киев, 1861, с. 271 — 303.

³²⁷ Християнское чтение, 1861, № 11, с. 345 и сл.

веният гръцки материал е статията на В. Неклюдов в „Московские ведомости“.

Българското църковно движение се разглежда главно като национално и политическо движение, плод на възраждащата се нация. Като се обосновава антибългарската асимилаторска дейност на Цариградската патриаршия и на светския ѝ антураж, защитава се позицията, че българите трябва да се освободят от духовната зависимост, за да се запазят като народност и се развиват самостоятелно в духовнокултурно отношение. Гръцката църковна власт угнетява не по-малко от османската власт българския народ, но това произтича от турското владичество, дало право на гръцката църква да упражнява своето господство над българското население. На тази основа борбата срещу Патриаршията се разглежда като част от националноосвободителното движение, като условие за политическа свобода. В някои материали се прокрадва идеята, че българите трябва да насочат усилията си за решаване на национално-политическия си въпрос в съюз със сърбите, в резултат на което ще дойде и уреждането на църковното им положение. „Ние обвиняваме духовенството, защото не можем пряко да нападаме системата на турския деспотизъм“ — пише Т. Минков в „Денъ“.³²⁸ И, както отбелязва С. А. Никитин, руският печат и особено българските автори в него, докато по адрес на висшето духовенство говорят в по-умерена форма в сравнение с цариградския български печат, то пък по-свободно критикуват османската власт и подчертават връзката на църковната борба с тази за политическо освобождение.³²⁹

Обсъжда се и отношението на Русия към българо-гръцкия спор. Като отхвърлят западната версия, че движението е провокирано от руските агенти, авторите, засягащи този въпрос, са единодушни в обратното. Руската политика, напротив, е склонна да поддържа повече статуквото и се стреми да помири българското население с духовните му пастири. По този начин спомага противно на своите интереси за засилване на западното влияние, за унията. Под една такава форма посочените издания отправят критика към досегашните действия на руската дипломация и църква. Същевременно те последователно провеждат идеята, че Русия трябва да се интересува повече от българските проблеми, да подпомага по-активно българските славяни в духовнопросветния им стремеж, да участва по-дейно в уреждане на църковния им спор с Патриаршията съобразно с техните справедливи искания. В този пункт гледището на посочените редакции отговаря напълно на онези български среди, които са за решаването на църковния ни въпрос с категоричната намеса на Русия.

И така от началото на 60-те години българският църковен въпрос постепенно придобива гласност в Русия. Неговото обсъждане надхвърля дипломатическите канцеларии и привлича вниманието на част от руската общественост, на отделни личности и кръгове, свързани с проблемите на славянството под османска власт. Независимо от реакционността на крайните идеи на славянофилството и панславизма благосклонното отношение на споделящите тези идеи към църковно-националното ни движение изиграва обективно положителна роля. В Русия се формира едно

³²⁸ С. А. Н и к и т и н. Национальное движение на Балканах . . . , с. 195.

³²⁹ Пак там, с. 197.

по-реалистично мнение относено нейната по-нататъшна позиция в българо-гръцкия конфликт, т. е. за по-активна намеса в защита на българските искания като единствен път за уреждане на конфликта в тон с големите руски интереси в Европейска Турция. Към тези гласове в Русия се присъединяват и някои от представителите на дипломатическата мрежа, главно консулите в българските земи.

Непосредствени свидетели на българо-гръцките противоречия, на дейността на западните религиозни пропаганди и тяхното отражение сред българското население, повечето от тях славянофили по убеждение, руските консули в началото на 60-те години са доста критично настроени към политиката на Русия спрямо църковния ни въпрос. Разглеждайки движението за църковна независимост като националнополитическо и плод на саморазвитието на българското общество, те са единомисленици за неговата сила и перспективност. Мисълта, че това движение няма да заглъхне, докато не постигне своята цел, и че всеки, който не му съдейства, ще бъде смятан от българите за враг, се среща твърде често в консулските доклади. Следователно Русия трябва по-решително да заложи на българите, за да ги задържи в сферата на своето политическо влияние.

Особено последователен в защитата на тези идеи е Н. Геров. Те се прокрадват във всичките му информации върху развитието на българо-гръцкия конфликт и върху западните пропаганди. А записката по българския църковен въпрос от 1864 г. е най-яркият документ, написан от него върху причините, характера и развоя на националната борба. „Политическият въпрос за отделяне от гръците и съставяне на отделен народ се превърна във духовен въпрос за отделна йерархия, за административно отделяне от Вселенския престол³³⁰“. Първоначално, отбелязва той, българският народ предяви съвсем умерени искания, които гръцкото духовенство не само че не изпълни, но продължи да възбужда народното недоволство. „Затова народът сега по-решително от преди желае разграничение от гръците и освобождаване от гръцкото духовенство.“ И пловдивският вицеконсул не пропуска да намекне, че някои българи не виждат друго средство за избавление от чуждата църковна власт освен въоръжено въстание, а други предсказват опасни междусобици сред народа, ако църковният въпрос не бъде решен според неговото желание.³³¹

Същите мисли развива неведнъж и А. В. Рачински. Според него да се спре църковното движение е невъзможно, а да се иска помирение между българи и гръци на базата на гръцките интереси е напразно. Ако Русия противодейства на българското движение, тя ще се спечели сред славяните врагове. А да се отдръпне от движението значи да го остави в ръцете на латинците и протестантите, сиреч на френското и английското влияние.³³²

Особено красноречива е една записка на варненския вицеконсул А. А. Олхин, озаглавена „За църковния българо-гръцки въпрос“³³³. На този въпрос, пише той, русите гледат по два начина — като на канонически и като на политически. В същност той има „чисто политически характер“ и на живеещите тук това е съвсем ясно. Но в Русия има много, които се при-

³³⁰ Документи за българската история, т. I, ч. I, с. 347.

³³¹ Пак там.

³³² Записката му от 1860 г. — ЦГИАЛ, ф. 797, оп. 30, д. 367, л. 4 — 12.

³³³ Записката от 9 май 1864 г. — Пак там, оп. 27, д. 426, ч. V, л. 84 — 89.

държат към другото мнение и подкрепят Патриаршията въпреки справедливостта. Според А. А. Олхин в българските претенции няма нищо антиканонично и съществуването на отделни църкви у останалите балкански народи, както и на българската църковна йерархия в миналото, доказва това. Движението на българите е напълно справедливо и те ще се успокоят, когато обезпечат своето съществуване. Това може да се постигне или с окончателно отделяне на българската църква, или чрез административни мерки, които напълно да парализират честолюбивите и асимилаторски замисли на гърците. Българите, които са шест милиона, т. е. повече от гърците, трябва да имат самостоятелност в църковното си управление. „По принцип, продължава А. А. Олхин, с мене са съгласни болшинството от нашите дипломатически агенти на Изток, но на практика някои от тях намират несвоевременна независимостта на българската йерархия.“ Самият той обаче, когато разглежда практическото решение на конфликта, признава, че пълното отделяне на българската църква в сегашния момент е неудобно по много причини и затова най-добре е да се постигне съгласие въз основа на „8-те точки“. За постигането на това съглашение Русия много предпазливо, но упорито трябва да съдействува. Тя трябва да се въздържа от уверения пред Цариградската патриаршия и пред Портата, че няма да допусне разделение на двете църкви, защото това успокоява Патриаршията и я прави още по-неотстъпчива. В досегашната си политика Русия, дори без да желае това, поддържа фанариотите, боейки се да не компрометира вселенския патриарх или да не загуби съчувствието на гърците. И тъй като практически то вече е загубено, А. А. Олхин заключава, че в бъдеще съобразяването със съчувствието или с ненавистта на гърците не бива да влияе повече върху руските действия.

Преценките за необходимостта от известна преориентация на руската политика по българо-гръцкия църковен конфликт, изказвани от руските консули в Турция и споделяни от славянофилските кръгове в Москва и Петербург, придобиват особено актуално звучене след неуспешните опити на Русия през 1861 — 1863 г. да регулира българо-гръцкия спор. Безрезултатността на руската политика по този спор, международните затруднения на Русия, възникнали вследствие полското въстание от 1863 г., което междувпрочем я лишава от френското сътрудничество в източните работи, както и по-нататъшното задълбочаване на противоречията в българските земи с гръцката църковна власт налагат на правителството да прибегне към персонални промени в цариградското посолство. Още повече, че през същия период между посолството, възглавявано от княз А. Б. Лобанов-Ростовски, и консулите възникват чести конфликти по повод поведението им в българо-гръцкия спор.

Още в началото на 1861 г. популярният сред българското население руски консул в Одрин Н. Д. Ступин е внезапно отстранен от длъжност по нареждане на посланика и срещу него е заведено следствие. От преписката му с Н. Геров се подразбира, че е злепоставен от И. Иванов и от първия драгоман на посолството гръкът Е. Я. Аргиропуло заради защитата, която оказвал на българите срещу гръцките духовници. Делото на одринския консул е доведено до знанието на Министерството на външните работи. Н. Д. Ступин лично заминава за Петербург да се оправдава. В Одеса той е приет радушно от Одеското българско настоятелство и от своите приятели славянофили. Членовете на настоятелството подават

молба до Александър II, оплаквайки се от поведението на А. Б. Лобанов, и подчертават, че българският народ искрено ще съжалява заради уволняването на Н. Д. Ступин. В крайна сметка той е оправдан и повишен, но изпратен на друга дипломатическа служба.³³⁴

Няколко месеца по-късно Н. Геров е наклеветен от гръцкия посланик в Петербург Суцо пред А. М. Горчаков във връзка с поведението му в българо-гръцките разпри в Пловдив. Обиден от пасивността на руското посолство, което не защитавало своите подчинени от гръцките интриги, той решава да напусне консулската служба. От недостатъчната поддръжка на А. Б. Лобанов се оплаква през лятото на 1862 г. и варненският вице-консул А. В. Рачински.³³⁵ През есента на с. г. Н. П. Шишкин от Одрин подава оставката си, недоволен от отношението на посланика към него.³³⁶

От своя страна консулите, тясно свързани с Азиатския департамент на Министерството на външните работи, се ползват там с доверие. Много добро мнение имат служителите на департамента за българските си сътрудници и лично за Н. Геров. Доволен от преданата му служба и умелото поведение в българо-гръцката разпра, те го защитават и го окуражават и занапред да действа така добросъвестно.³³⁷ Той спечелва тяхното благоразположение особено с борбата срещу западните пропаганди и най-вече с отлично организираната акция за отстраняване на Й. Соколски. Трябва да се има пред вид и обстоятелството, че българите на руска служба или свързани с руската държава и дипломация, включително Одеското настоятелство, поддържат най-тесни контакти с Азиатския департамент, със служителите там П. Н. Стремоухов, Е. П. Ковалевски, Н. П. Игнатиев, А. Ф. Гилфердинг, с Хр. Даскалов — помощник-секретар в департамента и пр. В постоянни връзки с департамента е и Московският славянски комитет. Всичко това допринася, щото служителите в този отдел на министерството да бъдат настроени пробългарски по отношение конфликта сред православната общност в Османската империя. Пробългарската ориентация става особено действена от 21 август 1861 г., когато директорството на Азиатския департамент поема Н. П. Игнатиев.

Като дългогодишен служител във външното министерство той е добре запознат със състоянието и проблемите на българския църковен въпрос. Същевременно като изявен славянофил Н. П. Игнатиев ратува за по-твърда подкрепа на българите. Скоро след като възглавил Азиатския департамент, той съставя специална записка „Българо-гръцки въпрос“³³⁸, изразяваща позицията на привържениците за по-активно действие на руската политика. В този документ се застъпва тезата, че ако в началото на българското движение Русия смело би поела ролята на безпристрастен посредник, тя би успяла да ограничи българските претенции и да склони гръците към отстъпчивост. „За съжаление, се казва по-нататък, не обръщайки внимание на упоритите предупреждения на нашите консули, цари-

³³⁴ Из архивата на Найдено Геров, кн. 2, с. 333 — 337.

³³⁵ Пак там, с. 609.

³³⁶ Пак там, с. 891.

³³⁷ Пак там, с. 342 — 343, 346, 583, 586.

³³⁸ ЦДИА, КМФ 3, оп. 2, № 22. Като автор в описа под въпрос е посочен Н. П. Игнатиев. Съдържанието недвусмислено показва, че ако не лично от него, то тя е съставена, след като управлението на Азиатския департамент минава в негови ръце. Записката е написана в края на 1861 или в началото на 1862 г.

градското посолство се оказа свършено несъстоятелно по този въпрос. То не успя да схване цялата важност на движението, не съумя да определи целта, нито начина на своето поведение и вместо да използва църковната борба на българите, за да засили влиянието си, то го намаля не само в очите на българите, но и на гърците. Понастоящем посолството няма достатъчно авторитет пред тях и те все по-често прибегват до посредничеството на другите посолства.“ Във връзка с това се поставя въпросът за смяната на А. Б. Лобанов. „Появата в Цариград на нов руски посланик може би ще способствува да добие Русия полагащото ѝ се място в работите на православиеето.“

Във втората част на записката се набелязва по-нататъшният начин на действие. Споразумението между българския народ и Цариградската патриаршия или „изравняване правата на двете народности“ трябва да се постигне на основата на взаимно участие в управлението на епархиите и в синода. В същност приема се по принцип програмата на умерените българи, изразена в „8-те точки“. Що се отнася до руската политика, тя трябва да се нагърби с активно посредничество — нещо, което дотогава старателно е избягвала. Русия би следвало даже да изработи програмата на съглашението — в общи линии това може да стане в Министерството на външните работи, а в детайли с помощта на консулите и посолството, което трябва да има занаяпред големи пълномощия.

Очевидно е, че Азиатският департамент се солидаризира с мнението на руските консули за недостатъчната отзивчивост на цариградското посолство по българо-гръцкия спор и обосновава необходимостта от подмяна на неговия състав. От пролетта на 1862 г. в Петербург оживено се заговорва, че А. Б. Лобанов ще бъде отстранен. Излизайки през май в отпуск, той в същност повече не се връща в Цариград. До назначаването на нов посланик посолството се ръководи от изпълняващия временно длъжността Е. П. Новиков. През април следващата година протезето на А. Б. Лобанов първият драгоман Е. Я. Аргиропуло също напуска Цариград за удовлетворение на консулите, които го подозират в пристрастие към гърците, в интриги и злонамереност към тяхното дело.³³⁹ По препоръка на Н. П. Игнатиев в посолството е назначен на секретарска длъжност и българинът Сава Филаретов. А на 14 юни 1864 г. руски посланик в Османската империя става Н. П. Игнатиев.

По този начин са подготвени условията за новия курс на руската политика по българо-гръцкия църковен конфликт. Както е известно, новият посланик пристъпва към този въпрос с амбицията да ускори неговото решение. Посолството подновява посредническите опити за съглашение между българската и гръцката страна, съобразявайки се в по-голяма степен, отколкото дотогава, с националните интереси на нашия народ. И въпреки че дипломатията по време на Н. П. Игнатиев остава вярна на основните принципи, изработени в началото на 60-те години, за решение на българо-гръцкия конфликт по мирния начин на взаимни преговори и отстъпки, за да се избегне на всяка цена църковният разрыв между българския и гръцкия етнически елемент, то конкретните ѝ действия са по-гъвкави, по-последователни и упорити.³⁴⁰

³³⁹ Из архивата на Найдено Геров, кн. 1, с. 615 и кн. 2, с. 605.

³⁴⁰ Подробно вж. у К р и л. П а т р и а р х б ъ л г а р с к и. Граф Н. П. Игнатиев и българският църковен въпрос. С., 1958.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Изложеното тук, както и досегашните изследвания върху предишния и по-късния период ни убеждават колко важно място заема българо-гръцкият църковно-национален конфликт в руската източна политика. И не би могло да бъде иначе, защото разпрата в православната общност засяга основни начала на тази политика, а именно — прокарване на руско влияние в Европейския югоизток с оглед експанзията към Пролитите чрез покровителство на едностранните поробени народи, чрез защита на православната вяра и църква. Изграденият в течение на столетията, когато Русия става велика сила в Източна Европа, принцип за поддържане интегритета на православието в лицето на Цариградската патриаршия, за укрепването на нейния авторитет и власт и недопускане създаването на нови църковни центрове предопределя отношението ѝ към българския църковен въпрос. Следователно руското поведение по този въпрос не е продиктувано от мимолетни настроения или сантименталности, а от държавните интереси на една велика сила, от характера, насоките и принципите на нейната вековна политика на Изток.

Наред с традиционната ангажираност на Русия с проблемите на православната общност в Турция нейният много активен интерес към българо-гръцкия конфликт през разглеждания период се мотивира и от конкретното ѝ положение след Кримската война. Поставена в крайно неблагоприятни позиции, в международна изолация, загубила предишните си предимства на влияние в Османската империя и лишена от възможността да предприеме каквито и да било радикални ходове за решаването на Източния въпрос, за Русия е особено необходимо да възстанови и заздравя по мирен път своето влияние в Турция и престижа си сред поробените християнски народи. За осъществяване на активно културно-политическо проникване сега тя различа отново на старите си връзки с православните центрове и специално с вселенската Цариградска патриаршия. Нейните опити да възобнови и укрепи приятелските отношения с тази църква се натъкват обаче на трудно преодолимата преграда, каквато е българският църковен въпрос. Става ясно, че по-нататъшните отношения между Русия и Цариградската патриаршия ще зависят изцяло от руската позиция по българо-гръцкия спор, отишъл при това твърде далеч с предявеното от българска страна искане за отделна национална църква.

Острото руско внимание към българското църковно-национално движение се обуславя и от непрекрития стремеж на западните сили да се възползват от православния конфликт, за да укрепят своите позиции сред балканските народи и в частност сред разбунтувалите се срещу Патриаршията българи. В случая, както и в редица други конфликтни ситуации в османските владения традиционното руско-западно съперничество излиза отново на преден план.

Това са накратко основните фактори, които определят живата заинтересованост на царска Русия от развитието и изхода на българо-гръцкия църковно-национален спор.

Непосредствено след войната, когато нейната дипломатия прави първите сондажи по този болен въпрос, Русия продължава да се придържа към вековната си концепция за запазване на църковноадминистративното статукво в Европейския югоизток. Загрижена преди всичко да въз-

станови дружеските си връзки с гръцката патриаршия, тя категорично отхвърля възможността за удовлетворяване на българските претенции за църковна самостоятелност, смятайки ги междувпрочем плод на западни внушения. Последното убеждение още повече кара Петербург да бъде подозрителен към българското движение. Не можейки обаче да го преобрегне и като съзнава важноста от задържането на българския народ в сферата на своето влияние, царската дипломатия на практика се опитва да омекотява българо-гръцките противоречия, да се добере до едно помирение на основата на известни отстъпки от страна на гръцката църква — българско висше духовенство и свобода на славянското богослужение. Едновременно с това Русия засилва своята благотворителност към българските храмове, манастири и просветно-културни институции.

Руското становище за уреждането на българо-гръцкия конфликт, при това твърде плахо и без нужните гаранции, пледирано пред Патриаршията в Цариград, не отговаря на българските национални интереси, не задоволява амбициозното народно движение и в крайна сметка подронва руския престиж сред българите, влиятелни кръгове от които все повече обръщат очи за подкрепа на Запад и към турското правителство. Русофилските среди на буржоазията и интелигенцията обаче продължават да смятат, че църковният въпрос трябва да се реши с пряката руска намеса, съобразена поне отчасти с българските национални стремежи. Техните постъпки в Русия за подкрепа на нашето културно-просветно и църковно движение намират значителен отзвук главно сред славянофилските кръгове. Но ако правителството обръща все по-сериозно внимание на съдържанието и пътищата за ефикасно културно-политическо проникване в българските земи, то конкретно по спора с гръцката патриаршия не предприема достатъчно действени мерки за уреждането му и продължава да се противопоставя на отделянето на българската църковна организация от гръцката. Традиционното становище за запазване на статуквото продължава да бъде ръководно начало в отношението на всички руски кръгове, и най-вече на управляващите, към българския църковен въпрос.

Саморазвитието на църковнонационалното ни движение, обявил се самоволно, но решително на 3 април 1860 г. отделянето на българската църковна йерархия от Цариградската патриаршия, както и появата на униатското движение принуждават руското правителство да коригира отчасти своята позиция. След Великденската акция правителствената линия започва значително да се разграничава от линията на Светия синод на руската църква. Постепенно се очертават три основни направления в отношението на Русия към българския църковен въпрос.

Едното — най-консервативното и реакционното — се представлява главно от синода и лично от неговите оберпрокурори. Според това становище Русия трябва стриктно да се придържа към стария принцип за църковно единство на българи и гърци; да се съобразява и зачита правата и авторитета на цариградската църква — пазителка на православието срещу мюсюлманството, католицизма и протестантизма; да се въздържа от намеса във вътрешните работи на Патриаршията, включително в конфликта ѝ с българското паство. По повод на този конфликт би могла да се ограничи с „добронамерени и кротки“ съвети към вселенската църква за минимални отстъпки на българите в името на църковния мир. Русия не бива да допуска намесата на турската власт в църковно-религиозните

отношения на православните. Защитата на тези принципи се мотивира с необходимостта да се спазват традицията и каноните в църквата. Но формално каноничната гледна точка, от която се отхвърлят българските искания за църковна самостоятелност, не може да прикрие гръкофилското по същество пристрастие на тези кръгове. За тях руското отношение към българо-гръцкия спор има само едно измерение — доколкото не бива да нарушава вековните приятелски връзки на Русия с Цариградската патриаршия. Именно на нея и на гръцката нация трябва да се разчита за налагане на руското влияние в европейските владения на Турция. Затова очертаното направление можем да квалифицираме като гръкофилско или гръкоправославно.

Противоположното на него е славянофилското. В своето отношение към християнските народи в Османската империя с оглед руската експанзия към Проливите славянофилите все повече залагат на племенното родство с поробените славяни. За да наложи окончателно своето влияние сред тях, Русия трябва да подпомага морално и материално проявите на националното им просветно-културно развитие. За разлика от гръкофилите те третираат българския църковен въпрос не като западна провокация, а като продукт на саморазвитието на българската нация и като израз на отколесните противоречия между разноплеменните пастири и паство. Интересите на Русия диктуват да задържи на всяка цена в свои ръце направляването на българското църковно движение и да не допусне да бъде изместена от западните си противнички. Докато в началото славянофилите също съблюдават принципа за запазване властта на Цариградската патриаршия над българските епархии, то след Великденската акция и особено след сключването на цариградската уния те усвояват идеята, че българите биха могли да получат отделна църква. Важно е да останат в православието и в сферата на руското влияние. За да се постигне това, руската политика трябва много по-активно да се намеси в уреждането на конфликта, съобразявайки се с реалните постижения на българското движение. За оформянето на тези по същина пробългарски схващания особено голяма заслуга имат свързаните с Русия българи. Макар първоначално славянофилската концепция да не оказва пряко влияние върху правителственото поведение, то с популяризирането характера и целите на българската църковно-национална борба в Русия и с все по-засилващото се участие на славянофилите в политическия живот на страната те допринасят за бъдещата частична пробългарска ориентация на руската политика. Впрочем през втората половина на 60-те и началото на 70-те години славянофилската гледна точка в третирането на българо-гръцкия спор получава все по-голяма тежест, а и самата тя задълбочава пробългарската си еволюция.

Третото, да го наречем условно „умерено“, течение е в същност компромисно между първите две. То се представлява от правителството начело с Александър II и външния министър А. М. Горчаков и има поддръжката на авторитетния йерарх Филарет Московски. Пред реалната опасност българите да изпаднат под западно влияние и като се съобразяват с обявеното вече отцепване от цариградския патриарх, те възприемат под напора на обстоятелствата комбинацията за една автономна българска църква начело с митрополит, подчинен на вселенската патриаршия. Това обаче трябва да бъде постигнато единствено с нейно съгласие, за

да се избегне църковният разрыв (срещен) между българи и гърци. В същност, приближавайки се до българското становище за отделна църква, руското правителство не пренебрегва стария принцип на източната си политика за запазване църковното единство на православните в Турция, тъйкувайки го сега в един по-широк смисъл — чрез известна зависимост на българската църква от Цариградската патриаршия да се съхрани връзката между тях. Като съдействува за постигане на подобно споразумение между българи и гърци, Русия преследва първостепенната си цел да задържи и двете страни в периметъра на своето влияние — цел, отговаряща оптимално на нейните политически интереси. Цялата дейност на руската дипломация от 1860 до 1872 г., пък и насетне, се ръководи от този стремеж. Разбира се, в един или друг момент върху нея тегне задържащото гръкофилско течение, в други — все по-разгръщащото се в полза на българите славянофилство. Но, така или иначе, принципът за решаване на българо-гръцкия спор чрез взаимни отстъпки и споразумение се изгражда в началото на 60-те години и бива трайно следван от руската политика.

Като отчита дълбоката пропаст между българското общество и гръцката духовна власт, диаметрално противоположните и крайни позиции, които отстояват двете враждуващи страни, дипломацията на Царска Русия се нагърбва с ролята на посредник, който да приближи двете гледнища, да превъзмогне съществуващата враждебност и по пътя на взаимните отстъпки да постигне уреждането на църковно-националния спор, като възстанови мира в православната църква. При това в положението си на доброжелателка към двете страни и помирителка Русия трябвало да действа крайно внимателно, да не дразни националните чувства на едните за сметка на другите, да се съобразява с традиционния авторитет на Патриаршията като първостепенен православен център, да се въздържа от груба намеса и да се ограничава в сферата на приятелските съвети.

Очевидно е, че при така очертаната стратегическа цел на руската политика — да запази своето влияние над Цариградската патриаршия и над българския народ — възприетата помирителна тактика е единствено възможната. Друг е въпросът, дали руската стратегия и тактика в българо-гръцкия конфликт са съобразени достатъчно с действителното положение и дали могат да бъдат резултатни.

Следвайки инструкциите на своето правителство за преодоляване на противоречията, представителите на Русия в Турция непрекъснато се натъкват на непреодолимата преграда, издигана както от неотстъпчивостта на Цариградската патриаршия и нейния националистично настроен светски антураж, така и от решимостта на българското движение да не отстъпва от своята програма за автокефална църква. Това не можеше да не предизвика резерви у някои руски дипломати относно правилността на следваната линия. Тактиката за сближение и омиротворяване на двете страни е поставяна понякога под съмнение. Но изказаните спорадично възражения не са в състояние да предизвикат ревизия на правителствената концепция. Кабинетът в Петербург, опитвайки се да преодолее гръкофилското настроение на някои висши църковни и светски среди, съобразявайки се същевременно с по-трезвите гласове на славянофилите и опирайки се на русофилските кръгове от българското общество, продължава да следва една линия на компромиси, като вярва, че уреждането на българо-гръцкия спор по възприетия път е възможно. Цариградската мисия

къде плахо, къде по-решително се намесва в сложните българо-гръцки взаимоотношения с цел да ги регулира и насочва към желаното омиротворяване.

Равносметката обаче от дейността на руската дипломация през разглеждания период е неблагоприятна. Първо, Царска Русия не успява да избегне опасността, от която най-много се бои — засилването на западното културно и политическо влияние сред българското общество. Унията от декември 1860 г. и проникването на униатството почти във всички краища на българските земи е сериозно поражение на нейната политика. Действително тя можа бързо да мобилизира своите сили в борба с униатското движение и западните пропаганди и като използва различни начини и средства, някои от които надхвърлят допустимите норми за вмешателство, успява сравнително скоро да го отслаби и ограничи. Енергичните руски мерки в този случай дават резултат. Но, така или иначе, чуждоверските пропаганди пускат корени сред българския народ и преустройвайки своите методи на действие, продължават тук и там да бележат успехи, т. е. и за в бъдеще да създават проблеми за Царска Русия.

Второ, руската дипломация не съумява да постигне ни най-малко сближение между водачите на българското движение и Цариградската патриаршия. Всяка нейна инициатива в тази насока се натъква освен на упорството на българската и гръцката страна, но и на умелото лавиране на турското правителство и на противодействието на останалите велики сили, главно на Англия. При това положение, скована и от собствената си концепция за предпазливост и въздържане от активни интервенции пред вселенския патриарх, руската дипломация не можа да реши радикално почти нито един от възникналите в този период конкретни въпроси. В крайна сметка инициативата за тяхното уреждане минава в турски ръце. Такъв е случаят с положението на българските владии — водачи на движението, такъв е и случаят с помирителната българо-гръцка комисия. Всичко това довежда дотам, че Русия започва да се компрометира както в очите на гърците, така и в очите на българите. Обективно назрява необходимостта от персонални промяни в цариградското посолство, които да осигурят активизиране на неговите действия за по-бързо решаване на българо-гръцкия конфликт. С тази надежда петербургското правителство изпраща в Цариград граф Н. П. Игнатиев.

RUSSIA AND THE BULGARIAN NATIONAL CHURCH QUESTION

1856 — 1864

(Summary)

Zina Markova

The attitude of Russia towards the Bulgarian Church question during the period 1856 — 1864 has never been the object of a comprehensive study in spite of the fact that just at the time of most intensive development of the Bulgarian movement to a national Church the basic principles of the Russian policy towards the Bulgarian — Greek dispute were established. The rich Russian documentation, the Bulgarian sources and the West-European diplomatic correspondence were used in this study. The main problems on which the author's attention is concentrated are: the factors, which conditioned the big Russian interest in the Bulgarian Church question; the origin and development of the Russian politic strategy and tactics in connection with this question, immediately after the Greemean war, as well as their evolution during the period in question; the details of the Russian diplomatic actions to the Greek-Bulgarian dispute; the repercussions on the Russian society; the influence of some eminent Bulgarians on the development of the Russian standpoints etc.

The results of the investigation, given in the last section of the book are:

Immediately after the Greemean war Russia continued to keep its traditional concept of preserving the ecclesiastical and administrative *status quo* in the European South-East. For that reason it was against the Bulgarian claims for independent Church. In order to preserve its influence on the Orthodox community in the Ottoman Empire Russia was trying to moderate the Greek-Bulgarian conflict demanding some unimportant concessions from the Patriarchate.

The development of the ambitious people's movement forced the Russian Government to change slightly its position. After the Easter Sunday Action and the Union with the Catholics concluded in 1860, the attitude of the Russian Government began to differ from that of the Russian Synod. Three main trends in the Russian policy towards the Church question were laid down. The first one, the most conservative and reactionary, was developed by the Russian Synod, which was adhered to the old principle of preserving the integrity and the rights of the Constantinople Patriarchate. This circle being essentially hellenophile ignored Bulgarian national interests and relied upon the Greek Church and on the Greek nation in establishing the Russian influence. The second position was that of the Slavophiles. With a view to the Russian interests in the East they stood on the ethnic relations with the enslaved Slaves. They pleaded for an active participation of Russia in the settlement of the conflict taking into

account the real achievements of the Bulgarian movement. After 1860 they adopted the idea of independent Bulgarian Church which was due to a great extent to the activity of the Russophile part of the Bulgarian bourgeoisie and intelligentsia. In prospect the Slavophilic standpoint on the national Church dispute became more and more pro-Bulgarian. The third, conditionally named „moderate“, trend is essentially a compromise between the first two. It is represented by the Government with Alexandre II and A. M. Gorchacov at the head. This group had the support of the influential priest Filaret, Metropolitan of Moscow. In the face of the real danger of Bulgarian falling down under West-European influence and taking into account the already proclaimed separation from the Constantinople Patriarchate, they adopted the combination of an autonomous Bulgarian Church headed by a Bulgarian Metropolitan but subordinated to the Oecumenical Patriarchate. This should be attained with the Patriarch accordance. Assisting such an agreement between Greeks and Bulgarians Russia pursued its main aim: to keep both sides in the sphere of its influence which corresponds best to its political interests. The conciliating tactics adopted according the strategic aim of Russia outlined above was the only possible one. But the problem was if this tactics was in conformity with the real situation and if it could be fruitfull. All the efforts and actions of the Russian diplomacy to settle the conflict by means of mutual compromises met the non compliance of the Patriarchate and of the Bulgarian leaders who had decided to stick rigidly to the requirement of independent Bulgarian national Church. The balance of Russian activity in the period considered was infavourable. The Tsarist Russia did not succeed to escape the worst: the reinforcement of the West-European religious, cultural and political penetration in the Bulgarian society. Russia adopted due precautions to weaken and to limit the Uniate movement. Nevertheless the foreign propaganda, once rooted, continued to create problems to the Russian politics.

The Russian diplomacy did not succeeded in achieving even minimal rapprochement between the leaders of the Bulgarian movement and the Patriarchate of Constantinople or in solving any of the specific problems for that period. Ultimately the initiative of a settlement passed in Turkish hands. All this conditioned a decrease of the Russian prestige in the eyes of both Greeks and Bulgarians. In order to increase the activity of the Russian embassy in Constantinople for a faster settlement of the Greek-Bulgarian dispute it was necessary to make some personal changes. With this hope the Russian Government sent to Istanbul the count N. P. Ignatiev as its ambassador. He played an important role in the final stage of the national struggle for independent Bulgarian Church.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
Том 70 ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ 1976
ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA
Tome 70 FACULTE D'HISTOIRE 1976

БОЙКА ВАСИЛЕВА

БЪЛГАРСКИ ЖЕНСКИ ОРГАНИЗАЦИИ ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО

BOYKA VASSILEVA

WOMEN'S ORGANIZATION IN BULGARIA
IN THE PERIOD OF NATIONAL REVIVAL

СОФИЯ — 1980

Рецензент:

гл. ас. *Мария Радева*

Редактор:

ст. н. с. *Зина Маркова*

УВОД

Социално-икономическите и културните промени в епохата на Българското възраждане докосват всички компоненти на обществото, поставят нови задачи пред всеки негов член. Особено интензивни са измененията, свързани с положението и обществените функции на жената.

През Възраждането българката извървява сложен и труден път от безпросветния делник до светлината на познанието и образованието, от домашното огнище до огъня на националните борби. Запазвайки у себе си най-хубавите национални черти, формирани от столетия и съхранени по време на робството, българката се стреми да развие у себе си нови качества, с които да отговори на изискванията на времето.

След Кримската война в България се интензифицират възрожденските процеси. Причините за това са добре известни и няма да се спираме на тях. Интересно е да се знае как се отразяват тези нови явления върху развитието на жената в българското общество. Преди всичко пораства нейната роля в семейството. На възрожденската майка е отредено да възпита човека на новото време, да му вдъхне свободолюбив дух, готовност за саможертва и обществена изява. Така тя става основен фактор в борбата за утвърждаване на българщината. Това поражда и ново отношение към нея. Започва трескаво да се говори за необходимостта от образованието на жената, защото само просветената майка може да възпита у децата си стремеж към знания и свобода.

Новото отношение към българката се обуславя и от влиянията, на които е подложено българското възрожденско общество след Кримската война. В българските земи се откриват протестантски и католически училища за момичета, в които се проповядва схващането за равенство между двата пола. В тези учебни заведения девойките получават прогресивно светско образование и тъй като мнозинството от тях стават учителки, разпространяват феминистичните идеи по всички краища на България. Подобна е и ролята на българските ученички в Русия, Австро-Унгария, Румъния и др., които след завръщането си също се занимават с обучението на момичетата.

Възрожденските периодични издания се превръщат в проводници на чуждите влияния върху общественото отношение към българката. В тях се проявяват преводни и оригинални материали, отразяващи живота на жените в западните общества. Нравите и проблемите на французойката, немкинята, англичанката, американката и даже на японската жена стават все по-интересни за българския читател. Той многократно констатира, че образованието е задължителен момент при възпитанието на

чужденките. Стига до извода за необходимостта от просвета и на българката.¹

Чуждите влияния, прокарвани от протестантски и католически мисии, проникващи чрез литературата, чрез българите, обучавани на Запад и по различни други пътища, създават предпоставки да се оценява жената като равна на мъжа, повишавай изискванията към нейната образованост и обществена функция. За нас е интересно обаче в какво по същество се изразяват тези влияния. И тъй като този важен въпрос не е предмет на нашето изследване, ще се задоволим да отбележим само, че в самата си същност женските организации в България през Възраждането остават настрана от световното феминистично движение. Те имат свои специфични задачи, проблеми, породени от вътрешното развитие на българското общество. Така че чуждите влияния допринасят за поставянето на женския въпрос пред българите, но пътищата за неговото решаване не са и не биха могли да бъдат взаимствувани.

Разбира се, съществуват и други предпоставки за формирането на новите задачи на българката, за нейния стремителен устрем към просветата. Но и те в крайна сметка се свеждат до посочените две — вътрешното развитие на възрожденското общество и интензивните чужди влияния.

Новото положение на жената в българското общество може да се разгледа в два аспекта. На първо място — съществува промяна в отношението към нея. Проблемите на нейното образование и организиране стават социални. С тях се занимават редица обществени организации. Те, както видяхме, стават тема и на българския възрожденски печат. „Жената от незапомнени времена е имала влияние върху развитието на човеческия род и на неговата история. В ръцете на жената често е лежала съдбата на един народ.“² „Жената е същество разумно, защото има познание за истината и лъжата, тя е същество нравствено, защото има чувство и съзнание за доброто и злото, тя е, най-подир, свободна и тази дума толкози страшна нека не повдига никакъв ужас, защото тя не показва друго освен онази свобода, която само нечестивите могат да отрекат и която се състои в силата да ще и да не ще.“³

Тези високи оценки за жената са съпътствувани от бележки за нейната безпросветност и ниско, подчинено положение в обществото.⁴ Изобщо възрожденският печат, изразяващ и формиращ общественото мнение, поставя женския проблем. Той показва и пътищата за неговото разрешаване — образование и самообразование на българката. „И така на жените е потребно образование, както и на мъжете, образование човеческо, положително, истинско . . .“⁵

Променящото се положение на жените се отбелязва и от раздвижването в техните среди. Преди всичко те вече съзнават необходимостта от системна и по-масова просвета. И за да отговорят на тази необходимост, започват да се организират, да създават първите български женски дру-

¹ По възпитанието на жените. — Ружица, I, 1871, кн. I, с. 1; Писмо до Фани. — Училище, I, 24 ян. 1871, кн. 5, с. 75; Жената. — Македония, III, № 35, 26 юли 1869; За нашите жени. — Свобода, I, № 6, 11 дек. 1874.

² Към българските майки. — Стопан, III, бр. 1, ян. 1876.

³ За образованието на женския пол. — Право, IV, № 43, 20 дек. 1869.

⁴ Свобода, I, № 6, 11 дек. 1869; Право, IV, № 49, 31 ян. 1870.

⁵ Свобода, I, № 1, 7 ноем. 1869.

жества. Основната тяхна задача е просветителска. Те подпомагат училища и бедни ученички, изпращат момичета да се учат в чужбина. От друга страна, стимулират и самообразованието на своите членки. Същевременно имат богата вътрешноорганизационна дейност.

Трябва да се отбележи, че през Възраждането съществуват според основната си цел и друг вид български женски организации. Това са онези, които се създават, за да подпомогнат пострадалото в резултат на априлските събития от 1876 г. и Освободителната война от 1877 — 1878 г. население. Те се отличават и по организация от просветните женски дружества. Имат структура на акционни комитети, липсва им масовост. Не бива да се забравя, че и просветните женски дружества променят характера на дейността си във връзка с тези съдбоносни за България събития. Следователно може да се каже, че организираното женско движение през Възраждането има основна културно-просветителска и националноосвободителна насоченост.

* * *

За женските дружества през Възраждането няма много изследвания. Най-сериозното от тях е монографията на Виржиния Паскалева,⁶ в която на женските организации е отделена една глава. Направен е опит за пълното им издирване, осветлена е дейността на по-важните от тях, оценено е българското женско движение в съпоставка със световните феминистични организации. Подобно може да се каже и за двете работи на Н. Попова и Здр. Воденичарова.⁷ В тях, макар и по-накратко, са засегнати същите проблеми. Не бива да се отминат и две съчинения на буржоазната историография на П. Кепов⁸ и Ал. Пундева-Войникова.⁹ Това са едни от първите изследвания, посветени на българската жена през Възраждането. Техните автори са използвали като извор само възрожденската преса и затова в работите им има непълноти и противоречия.

Съществуват и непубликувани проучвания във връзка с женското движение у нас преди Освобождението. Сбито и кратко Димитрина Иванова е проследила основните видове дейности на женските организации и въпреки че е допуснала определени неточности, съчинението ѝ има редица положителни качества.¹⁰ Йордан Кулелиев е подготвял голям труд за женските организации у нас, но в останените бележки не е стигнал до никакви съществени изводи.¹¹ Той обаче се е добрал до любопитни факти, които не се срещат в аналогичните изследвания.

Съществуват публикации, които докосват дейността на отделни женски дружества. Сведения за женското движение се срещат и в пословичните истории.

⁶ Българката през Възраждането. С., 1964.

⁷ Сто години от основаването на първите дружества на жените в България. С., 1957; Революционното женско движение в България. С., 1973.

⁸ Бележити българки-ратнички за родната ни култура. С., 1937.

⁹ Българката през Възраждането. Образователни и възпитателни проблеми. С., 1940.

¹⁰ НАБАН, сб., оп. 1, а. е. 176; Д. И в а н о в а. 100 години от основаването на женските дружества у нас.

¹¹ ОДА — ВТ, ф. 931, оп. 1, а. е. 382; Й. К у л е л и е в. Бележки за женските дружества и училища в България преди Освобождението.

В изследванията, посветени или свързани с женското движение у нас преди Освобождението, могат да се посочат редица положителни страни. Но редом с това те страдат от непълноти и неточности. Посочват без сериозна аргументация най-разнообразни дати за началото на едно или друго дружество. Спират се предимно на изявителната страна от дейността им. Не изясняват такива въпроси като финансовия статут на дружествата, взаимоотношенията им, отношенията им с другите обществени организации и др. Разбира се, да се отстранят тези недостатъци е много трудно. Сравнително бедната документация и отдалечеността на епохата тласкат изследователя към източници като възрожденския печат и мемоарната литература, които понякога могат да го подведат.

Настоящата работа има за цел, колкото е възможно, да коригира и допълни представата за женските организации през Възраждането и за тяхната дейност. За целта освен доосвобожденската преса са използвани публикувани и непубликувани архивни материали, съхранявани в НБКМ — БИА, ЦДИА, НА БАН, НБИВ — Пловдив — отдел „Специални сбирки“, ОДА — Велико Търново, ОДА — Стара Загора и други окръжни архиви.

ВЪЗНИКВАНЕ И ОРГАНИЗАЦИЯ

Женските дружества в България през Възраждането са обществени организации. Те възникват като резултат на вътрешносоциални потребности. Но тяхната дейност не е регламентирана и координирана. Поради това съществуват и известни различия в начина на тяхното организиране, в изявите им, в отношенията им с другите обществени организации. Не бива да се забравя обаче, че условията, които пораждат женските организации, са твърде сходни. Ето защо могат да се намерят някои общи страни в начина на тяхното възникване и организиране.

Обикновено начало на дружествената дейност се поставя след някакъв религиозен празник или неделната божествена служба, когато се събира населението на селището. Така става възможно да се даде гласност на образуването на дружеството. „И тъй вчера на 9 того, след божествената служба, събраха се в залата на главното ни училище, положиха начало на намерението си . . .“¹² „На 7 януари се гуди крайгълният камък на женското ни дружество „Майчина длъжност“ — съобщават от Сливен, — отварянето на новата му година стана тържествено подир водосвет . . .“¹³ След неделна служба се съставя дружеството в Търново,¹⁴ след водосвет — в Тулча.¹⁵ Актът на съставянето обездателно е придружен със слово на инициаторите, в което се съобщават целите и задачите на новата организация. След това се поканва събраното мнозинство да внесе първите си пожертвования за делото на дружеството. Така в Ловеч жените събират 12 000 гроша,¹⁶ в Стара Загора — 4000,¹⁷ в Разград, Търново, Казанлък, Карлово и др. също се събират значителни средства.

¹² За образуване на дружество в Стара Загора. — Право, IV, № 4, 24 март 1969.

¹³ Македония, IV, № 31, 7 март 1870.

¹⁴ Дунавска зора, II, № 44, 15 окт. 1869.

¹⁵ Право, IV, № 27, 30 авг. 1869.

¹⁶ Сто години женско движение в Плевенски окръг. С., 1966, с. 6.

¹⁷ Право, IV, № 4, 23 март 1869.

Характерно е, че женските организации се образуват или през зимата или през есента, когато са завършени летните полски работи. Тези сезони са свързани и с най-активните периоди от живота им.

Тържествеността, с която се учредяват българските женски организации през Възраждането, е показателна за отношението на обществеността към тях и техните цели. Тя още веднъж иде да подчертае, че образованието на женския пол е станало обществена задача и всеки негов стимулатор се посреща с радост и възторг.

След учредителния акт следва изработване на устав за дейността на организацията и избиране на настоятелство. Благодарение на това, че всяко дружество се е стремяло да издаде устава си, много от тях са запазени и досега. Ако се направи съпоставка между тях, ще се забележат много общи положения. Фактът може да се обясни с онова влияние, което оказват върху създаването на уставите тези, които управляват дейността на читалищата. Това се отнася особено до пунктовете, третиращи конструирането на настоятелството и дружествената документация. Вероятно съставителите на правилниците на женските организации са ползували и създадения в „Летоструй“ типов читалищен устав.¹⁸ Женските дружества поддържат връзки помежду си, кореспондират си, обменят опит. Ето още едно обяснение за общото, което се наблюдава в различните уставни.

В тях задължително се съобщава целта на създаването на организациите. Тя е предимно просветителска. Посочени са и средствата за постигането ѝ: чрез поддържане и надзираване на училищата, изпращане на бедни ученички в чужбина или в други градове на страната да продължават образованието си; чрез набавяне на помагала за девическите учебни заведения, чрез общопроектни мероприятия. Към последните могат да се отнесат съставянето на малка библиотека в Калофер,¹⁹ уреждането на читалня в дружествения салон в Калофер.²⁰ По-различни са целите на създадените след 1876 г. в Букурещ, Браила, Болград, Галац и Търново благотворителни дружества. Те събират парични и предметни помощи за пострадалите в Априлското въстание и Освободителната война български семейства.

Ръководството и на двата вида дружества се осъществява по един и същи начин. То се състои от 9 — 12 жени. В повечето случаи те се избират чрез жребий. Настоятелството се подменя всяка година. Функциите на всяка негова членка са строго определени.

В устава се регламентира и организационният живот на дружеството. Обикновено събранията му стават ежеседмично. Търновчанки и сливенки се събират на две седмици. На събранията трябва да присъствуват не по-малко от половината от редовните членки, за да се смятат те за валидни.²¹ На сбирките се разискват организационни въпроси, но на тях се и просвещават жените от дружеството.²² Четат се сказки, разговаря се по различни въпроси, свързани с предназначението на майката в семейството. На тези

¹⁸ Летоструй, II, 1870, с. 122 — 126; Н. Кондарев и др. Народните читалища в България. С., 1971, с. 210 — 212.

¹⁹ Македония, IV, № 16, 13 ян. 1870.

²⁰ НБИВ — Специални сборки, ф. 21, а. е. 2, л. 44. Устав на дружеството в Карлово.

²¹ НБКМ — БИА, IIВ 3125. Устав на дружество „Надежда“ в Сливен.

²² Става дума за редовните събрания. Освен тях дружествата провеждат и годишни отчетни сбирки. Председателката има право да свиква и извънредни събрания.

събрания идват всякакви жени. Някои от тях са неграмотни и светлината на знанието ги озарява единствено на тези ежеседмични събрания. Тук трябва да се отбележи, че за взимане на някакви решения е валидно мнението само на редовните членки. Това са онези жени, които плащат редовно членския си внос. Освен тях в уставите се споменават и „основателки“ членки — онези, които са участвували в дружествената каса само с първоначална вноски,²³ а също и „спомагателни“ — които имат някакъв дял за подобряване на финансите на дружеството. Уставите не предлагат никакви ограничения за членуване в женските организации. Единственото условие е да се внася членският внос. „За членка на дружеството се счита всяка госпожа и госпожица без разлика на вяра и народност, която ежегодно внася в дружествената каса 3 лева, платим 3 месеца след записването.“²⁴ „Всяка жена се приема за член на дружеството . . .“²⁵

Интересно е да се знае каква е била и масовостта на женските организации при тези условия. Естествено тя зависи от големината на селището, от степента на заможност на неговите жители, на тяхното отношение към образованието на жената. В Карлово дружеството се основава от 10 членки,²⁶ но на второто си събрание то брои вече 70.²⁷ В Копривщица след една година съществуване женското дружество „Благовещение“ има 37 редовни членки.²⁸ Софийското дружество след двегодишна дейност има 50 — 60 членки,²⁹ докато Сливенското — 131.³⁰

Тук следва да се подчертае, че масовостта на просветителските женски дружества се отличава от тази на занимаващите се с помощни акции. Целта на първите е да привлече в сбирките си всички жени от селището. При вторите организационният живот протича по друг начин. Те нямат общопросветни задачи. Използват членките си, за да събират необходимите за дейността им средства. Техните настоятелства заседават по-често и действуват по-оперативно.

Що се отнася до документацията, тя е сходна при двата вида дружества. Те имат кондики за вписване на дарения и други приходи. Имат и протоколни тетрадки. Поддържането на документацията е задължение на писарката и председателката на дружеството. Почти всички женски организации разполагат с печати. Те съдържат наименованията им и годината на тяхното създаване.

Друг интересен момент, който засяга организационния живот на женските обединения през Възраждането, са техните празници. Те се провеждат на „рождения“ ден на дружеството или са свързани с някакъв религиозен празник. Така в Карлово женското ученолюбиво дружество е по-

²³ НБКМ — БИА, кол. 10, ПА 3133. Устав на Свищовското дружество.

²⁴ НБИВ — Специални сбирки, ф. 21, а. е. 2, л. 44. Устав на Карловското дружество, чл. 3.

²⁵ Македония, IV, № 16, 13 ян. 1870. Устав на дружество „Просвещение“ в Калофер.

²⁶ ОДА — ПД, ф. 56, оп. 1, а. е. 2. Основаването и дейността на дружество „Възпитание“ 1869 — 1919 от Ана Лазарова.

²⁷ И в. У н д ж и в. Карлово. История на града до Освобождението. С., 1968, с. 155 — 160.

²⁸ Македония, VI, № 15, 14 юли 1872.

²⁹ Пак там, V, № 33, 17 авг. 1871.

³⁰ Пак там, IV, № 48, 9 май 1870.

светено на „Св. Благовещение“ и се празнува особено тържествено. Целият град участва в церемониите, както ни уведомява вестник „Право“.³¹ Тогава се провежда и дружественото годишно събрание. В Габрово женската организация празнува на „Преображение господне“,³² а в Калофер — на 21 ноември — „Въведение Богородично“.³³ Жените от Търново и Пазарджик чествуват съответно 30 юни и 8 септември, когато са се сформирали техните „дружини“. Тези чествувания са събития за възрожденските селища. Изнасят се програми от страна на ученичките, държат се сказки, събират се помощи за дейността на организациите.

Набирането на средства е една от най-важните задачи на женските дружества независимо от основните им цели. То е от компетенцията на касиерката и става по няколко начина. Първата и постоянно действаща форма за попълване бюджета на дружествата е членският внос. Неговото събиране е регламентирано в уставите, но поради тяхното разнообразие е трудно да се направят някакви обобщения в това отношение. Най-често членският внос се предава на дружествените сбирки. Например Софийското дружество „Майка“ на някои събрания получава до 7000 гроша.³⁴ Във Велес „в първото и второто си заседание събрали повече от 2000 гроша“³⁵. Както беше казано, повечето устави поставят единствено условие за членуване в дружеството внасянето на членския внос.

Дружествените ръководства използват и друга форма за набиране на средства. Това са т. нар. визити на председателката и другите членки на настоятелството. В Търново тези обиколки по домовете стават на религиозните празници. За седемгодишното съществуване на търновското женско дружество „Радост“ от такива визити са събрани общо 26 626 гроша, което представлява 3 — 4 % от дружествения капитал.³⁶ Копривщенското дружество „Благовещение“ за една година събира от визити 2133 гроша, което е около 16 % от годишния капитал на дружеството.³⁷ Изобщо волните пожертвувания в полза на женските дружества надхвърлят по количество редовния членски внос. В Калофер за 1869 г. е събрано 11 306 гроша волни помощи и 782 гроша от редовен членски внос.³⁸

Особено значими са сумите, които женските дружества получават от дарители, които живеят извън България. В това отношение най-облагодетелствувано е Карловското дружество. Още след създаването му Елисавета Пулева му подарява 2600 гроша.³⁹ По-късно Евлоги и Христо Георгиеви и Пулева му отреждат 8 % лихва на 300 гроша, която му се изпраща всяка година чрез Н. Геров.⁴⁰ Протосингел Кирил Нектариев му завещава 10 000 гроша. Одеското настоятелство изпраща на Търновското

³¹ Право, V, № 7, 11 апр. 1870.

³² Македония, IV, № 76, 25 апр. 1870.

³³ Н. Н а ч о в. Калофер в миналото. С., 1927, с. 247.

³⁴ М. Г е о р г и е в. Възраждането на град София. С., 1920.

³⁵ Право, IV, № 29, 18 септ. 1869.

³⁶ ОДА — ВТ, ф. 9, а. е. 22, л. 19 — 67. Кондика на дружество „Радост“.

³⁷ Македония, VI, № 15, 14 юли 1872.

³⁸ Пак там, IV, № 16, 13 ян. 1870; Свобода, I, № 13, 29 ян. 1870.

³⁹ Из Архива на Найдено Геров (оттук нататък АНГ), т. I, С., 1911, с. 301. Писмо от Хр. Георгиев до Н. Геров от 21 ноем. 1869.

⁴⁰ НАБАН, ф. 18 к, оп. 1, а. е. 44, л. 120, 121, 142, 152, 214, 244. Писма на Евл. Георгиев до Н. Геров; Македония, IV, № 59, 5 юли 1870.

женско дружество 25 рубли,⁴¹ а лично Н. Тошков подпомага девическите училища в Македония.⁴²

Във възрожденския печат изобилствуват информации за подаръци, правени от отделни лица и организации в Българско на женските дружества. Това са предимно книги и годишни течения на периодични издания, но не липсват и парични помощи. Например Юрданка Филаретова подарява на ученолюбивото женско дружество в Пазарджик 3 бели меджидии.⁴³ Госпожа Бракалова, Ека Караминкова от Калофер и Неда Папазоглу от Казанлък дават на новосъздаденото дружество в Карлово по 1 турска лира.⁴⁴ Еленското женско дружество пък получава от търновски граждани 415 гроша.⁴⁵ Така, макар и лишени от общонационално ръководство, организациите в Българско се подпомагат и си влияят взаимно. Активността на българската общественост по отношение на женските дружества е показателна. Тя още веднъж иде да покаже популярността на идеята на женското образование.

Интересен и полезен начин за набиране на средства от женските организации е разиграването на лотарии. Предметите за тях се изработват от самите членки. Лотарии се разиграват също и за подарени на дружествата предмети. Те са изключително интересна форма за поддържане на връзки между организациите. Особено характерна в това отношение е лотарията, организирана от Браилското женско дружество. Предметите за нея са изработени не само от браилските българки. Помагат им жените от Свищов⁴⁶ и от други селища. Билетите са изпратени до различни организации в Българско, Ека Караминкова от Калофер получава 100 броя, продава 60, а останалите изпраща на М. Бурмова в Цариград с молба да ги продаде там и да изпрати събраната сума на женското дружество в Браила.⁴⁷ Лотарията се разиграва в началото на 1872 г. и българките от Браила получават от нея 4200 франка.⁴⁸ Търновското дружество организира няколко лотарии. Една от първите е в 1871 г. Е. Кисимова изпраща част от билетите в Букурещ, където ги продава някоя госпожа Кинка.⁴⁹ Лотарии са проведени и през 1872, 1874, 1875, 1876 г.⁵⁰ На 12 май 1874 г. се тегли лотария, организирана от женското дружество в Карлово,⁵¹ а на 8 юни 1875 г. — от женската организация в Свищов.⁵²

Някои по-многобройни женски организации дават събраните средства под лихва. Така те увеличават приходите си в полза на девическото образование. Такова е Търновското дружество, което още в 1871 г. дава

⁴¹ Македония, V, № 9, 2 март 1871.

⁴² Право, VI, № 52, 6 март 1872.

⁴³ Македония, V, № 9, 2 март 1871.

⁴⁴ Пак там, IV, № 13, 31 дек. 1869.

⁴⁵ Напредък, IX, № 34, 22 март 1875.

⁴⁶ НБИВ — Специални сборки, ф. 3, а. е. 259, л. 1. Писмо от Теодосий Икономов — Браила до Г. Груев — Цариград от 2 март 1872.

⁴⁷ НБКМ — БИА, ф. 16, а. е. 541, л. 1 — 2. Писмо на Ека Караминкова — Калофер до М. Бурмова — Цариград от 18 септ. 1871.

⁴⁸ Н. Ж е ч е в. Браила и българското културно-национално възраждане. С., 1970, с. 124.

⁴⁹ НБКМ — БИА, кол. 17, ПА 6701. Писмо на Е. Кисимова.

⁵⁰ ОДА — ВТ, ф. 9, а. е. 22, л. 55. Кондика на дружество „Радост“.

⁵¹ НАБАН, ф. 18к, оп. 1, а. е. 204, л. 3. Писмо на М. Пулева до братовчетка ѝ от 23. V. 1874 г.

⁵² Напредък, IX, № 48, 22 юни 1875; Век, II, № 28, 12 юли 1875.

под лихва на 12 души 42 397 гроша и 15 пари. Лихвата възлиза на 3321 гроша и 26 пари. През следващата година са дадени 55 660 гроша и 20 пари под лихва, която възлиза на 2524 гроша и 10 пари.⁵³ На заседание от 3 януари 1871 г. дружество „Стопанка“ в Русе решава да даде под лихва 12 000 гроша, с която да се издържат две момичета в класното старо-загорско училище. Едно от свишовските женски дружества — „Надежда“ — приема дори устав, който регламентира финансовите му операции. Според него настоятелството е задължено да дава събраните пари под лихва 1,25 % на месец. Под лихва дават част от средствата и казанлъшката женска организация.⁵⁴

Съществуват и други начини за набиране на средства. Настоятелствата на някои женски дружества взимат при всяко кръщение или сватба определени суми. Плевенчанки, събирайки пари за построяване на девическо училище, получават от кръщенетата и сватбите по 5 — 10 гроша.⁵⁵

Това разнообразие на форми за набиране на средства е характерно за дружествата, които имат по-продължителен период на дейност и трайна просветителска цел. Що се отнася до женските организации, сформирани около Априлското въстание и Освободителната война, те използват най-бързия начин за натрупване на средства — събиране на волни пожертвувания. Известен ни е само един случай на разиграна лотария.⁵⁶ При това събраното не се натрупва, а веднага се изпраща по предназначение. Това обстоятелство е напълно обяснимо и то определя редица особености на женските организации от този тип.

Много трудно е да се определи какъв е средният годишен капитал на женските дружества. Това зависи от активността на настоятелствата и от броя на членовете на организацията, зависи и от отношението към нея от страна на другите обществени организации в селището. Почти навсякъде намалява притока на средства преди априлските събития от 1876 г. По време и след въстанието просветната дейност на женските дружества почти замира. Тези, които продължават да функционират, ориентират усилията си в друга посока.

Направеното изложение за възникването и организацията на женските дружества през Възраждането е твърде обобщено, защото цели да посочи общите черти в устройството на тези организации. Преди всичко налице е фактът, че българските женски организации са твърде сходни. Вероятно те са се намирали в тесни връзки помежду си, а също и с другите обществени организации. Така може да се обясни поразителното сходство на дружествените устави. Прави впечатление също изключителната демократичност на женските организации през Възраждането. В тях могат и е желателно да членуват всички жени и да работят за каузата на женското образование. Прегледът на организационната дейност на дружествата показва голямо разнообразие при събирането на средства. Финансите са залог за активността на организациите при реализирането на основните им цели — културно-просветната и националноосвободителната.

⁵³ Македония, VI, № 8, 15 май 1872.

⁵⁴ Пак там, V, № 3, 18 ян. 1871.

⁵⁵ Пак там, IV, № 12, 24 дек. 1869.

⁵⁶ Български глас, I, № 30, 20 ноем. 1876.

ПРОСВЕТНО-КУЛТУРНА ДЕЙНОСТ

Една от основните задачи на женските дружества през Възраждането е просветно-културната. Както беше отбелязано, тя е залегнала във всички устава и е предназначена предимно за културното издигане на жената. Освен благотворителност за просветно-културни цели дружествата провеждат и редица мероприятия за просвещаване на своите членки.

Особено съществена заслуга имат дружествата за развитието на девическото образование, изразена чрез грижите им за построяване, поддържане и надзор на женските училища. Строежът на девически учебни заведения е първа задача на много женски организации. Браилската организация например събира 9000 гроша капитал, за да построи женско училище, но тези средства се използват за съграждане на българска църква в града.⁵⁷ Карловските жени на първия празник на своето дружество вземат решение да издигнат ново девическо училище.⁵⁸ Започва събиране на волни помощи за него. Събират се 27 166 гроша и 50 пари.⁵⁹ Строежът е завършен сравнително бързо. В 1871 г. карловското класно девическо училище започва да работи. Поради по-бавното събиране на средства се проточва строежът на девическото училище в Свищов, финансиран от дружество „Съгласие“. Първоначално неговото настоятелство иска да премести учениците в друго помещение, но по-късно решава да съгради нова сграда.⁶⁰ За тази цел се обръща за помощ към българите в Букурещ,⁶¹ тъй като възможностите на градското население са недостатъчни. Дали такава помощ е получена, не е известно, но през 1875 г. училището още не е построено.⁶² Според някои данни и по време на Освободителната война то не е пригодено за занятия.⁶³ Плевенското женско дружество също си поставя за задача да изгради девическо училище и събира 7000 гроша.⁶⁴ През 1870 г. е построена двуетажна сграда на север от църквата „Св. Николай“. Подпомагат изграждането на училище и русенки. Габровки внасят 20 000 гроша за училищна сграда.⁶⁵ Жените от с. Горно-Албаново, Русенско, също събират средства, за да построят девическо училище.⁶⁶ За помещение на девическото училище се грижи и търновското женско дружество. Първоначално учебните занятия се провеждат в църквата „Св. Константин“, но условията там не са благоприятни. Затова членовете на женското дружество предлагат да се използва за училище къщата на госпожа Шонтовица.⁶⁷ Там се настанява първоначалното девическо училище, а за класното се осигурява помещение в къщата на братя Паница. Дружеството се заема да финансира поправката на тези къщи, за да ги приспособи за учебни занятия.⁶⁸ Градската община трябва да орга-

⁵⁷ Н. Жечев. Цит. съч., с. 125.

⁵⁸ Право, V, № 7, 11 апр. 1870.

⁵⁹ ОДА — Пд, ф. 56, оп. 1, л. 20 и сл.

⁶⁰ Сто години женско движение в Плевенски окръг. С., 1957.

⁶¹ НБКМ — БИА, ф. 117, а. е. 6, л. 36. Писмо на свищовското дружество „Съгласие“ до господата в Букурещ от 16 май 1972.

⁶² Източно време, II, № 24, 26 юли 1875.

⁶³ С т. Г а н ч е в. Свищов (Принос към историята му). Свищов, 1929, с. 131.

⁶⁴ Македония, IV, № 12, 24 дек. 1872.

⁶⁵ А л. М а р т и н о в. Възраждането на Габрово. С., 1940, с. 65 и сл.

⁶⁶ Слава, II, № 5, с. 80, 1 дек. 1872.

⁶⁷ НБКМ — БИА, кол. 17, ПА, 3448.

⁶⁸ Пак там, кол. 17, ПА, 3432.

низира строеж на нова сграда за девическите училища, но тя дълго време отлага. Настоятелството на женското дружество няколко пъти ѝ напомня, дори я известява за злоупотреби с набавения строителен материал, докато най-сетне през 1874 г. сградата е започната.⁶⁹

Женските дружества се наемат да осъществяват и надзора над девическите училища. В Лом е поето настоятелството на училището и то върви добре.⁷⁰ В Русе „три пъти в седмицата по две госпожи от женската дружина „Стопанка“ посещават девическото училище с инспекторска цел“⁷¹ В Стара Загора тези посещения стават всеки четвъртък.⁷² Шуменското дружество също решава да поеме надзора на девическото училище и уведомява за това Симеон — варненско-преславския митрополит. „Те ще правят това си посещение само за насърчение на учителките и ще забелязват онези бедни ученички, на които родителите не са в състояние да им купят потребните книжки, та да им се купуват изпосле от дружеството ни.“⁷³ В Карлово се събира комитет в състав: Ека Райнова, Марийка Пулева и Донка Джамбазова, които трябва да наблюдават работата на учителките в девическите училища.⁷⁴

В отделни периоди от своята дейност търновското дружество се грижи за обзавеждането на девическото училище. Първата му председателка Е. Кисимова доставя дори микроскоп, изпратен от Виена.⁷⁵

Женските дружества в много случаи финансират учителките, грижат се за тяхното издирване. В 1871 г. председателката на търновската женска организация напомня на градската община за необходимостта от класна учителка. Тя съобщава, че „женската община“, както тогава се нарича дружеството, е готова да я поддържа.⁷⁶ Подходяща учителка обаче не е намерена, защото след повече от една година се поставя същият проблем.⁷⁷ И когато през 1872 г. идва Антонина Мамарчева (Димитрова), която учителствува в Търново до 1874 г., дружеството осигурява заплатата ѝ.⁷⁸ Изплаща и на заместилата я Райна Кисякова 8500 гроша годишно възнаграждение. Издръжката на учителка-чехкиня е поело и свищовското женско дружество „Съгласие“.⁷⁹ Намират подходящи учителки за девическите училища и женските дружества в Карлово и Неврокоп.⁸⁰ Еленската женска организация също съдействува в това отношение. Тя успява да се уговори за учителка и се наема да плаща половината от заплатата ѝ.⁸¹

По редица причини и най-вече поради материални затруднения мнозина родители са предпочитали да дадат образование само на момчетата. Женските организации се стремят със своите помощи да задово-

⁶⁹ НБКМ — БИА, кол. 17, ПА 3448.

⁷⁰ С. Д а м я н о в. Ломският край през Възраждането. С., 1967, с. 242 — 248.

⁷¹ Право, V, № 18, 29 юни 1870.

⁷² Черти из живота и записки на учителя Атанас Иванов. Сливен, 1883, с. 50 — 51.

⁷³ НБКМ — БИА, кол. 18, ПА 2452. Писмо от настоятелството на женското дружество от 17 септ. 1875.

⁷⁴ ОДА — Пд, ф. 56к, оп. 1, а. е. 2

⁷⁵ НБКМ — БИА, кол. 17, ПА, 6696. Писмо от В. П. Г. Ловчанец до Е. Кисимова.

⁷⁶ Пак там, кол. 17, ПА 3444.

⁷⁷ Пак там, кол. 17, ПА 3459.

⁷⁸ Пак там, кол. 17, ПА 3446.

⁷⁹ Училище, II, сл. 21, 5 дек. 1872.

⁸⁰ Македония, IV, № 13, 31 дек. 1869; Право, VI, № 52, 6 март 1872.

⁸¹ Век, I, № 34, 31 авг. 1874.

ляват стремежа на бедните момичета към образование. Велешката женска организация се създава именно с такава цел.⁸² Подобна е основната задача и на женската дружина в Самоков.⁸³ Дружествата, според своите възможности, поддържат изцяло или частично бедните момичета. Шуменското дружество „Родолюбие“ взема решение да закупува за тях помагала. На момичетата от Лом, Стара Загора и Казанлък се дават подаръци.⁸⁴ Свищовското дружество „Надежда“ издържа изцяло две ученички в тамошното училище „Благовещение“. Средствата за това са му недостатъчни и то иска помощ от Д. Ценович в Букурещ.⁸⁵ Тулчанското дружество издържа две момичета от околните села,⁸⁶ а старозагорското — едно от Македония⁸⁷ и едно от с. Шипка. Пълната издръжка е своеобразна стипендия, с която могат да се покрият всички нужди на учащите се. Дружество „Майчина грижа“ в Габрово заплаща и престоя в пансиона на две бедни ученички.⁸⁸

За повишаване равнището на женското образование допринася най-вече изпращането на момичета в чужбина и в други наши градове, където има на по-висока степен девически учебни заведения. Подборът и издръжката на ученичките също е дело на женските дружества. Известно е, че девическите училища в Стара Загора и Габрово получават най-голямо развитие през Възраждането. Те стават естествен притегателен център за онези момичета, които искат да получат по-високо образование и да се подготвят за учителки. Русенското дружество „Стопанка“ изпраща на своя издръжка в Стара Загора Данка Генова и Мария Дейкова, за да станат учителки в девическото училище в Русе.⁸⁹ За тази цел то дава 12 000 гроша под лихва и с нея осигурява стипендията на ученичките.⁹⁰

Немалко внимание обръщат женските организации и на обучението на българки в чужбина. Показателна в това отношение е активността на търновското дружество. Първата му председателка установява здрава връзка със служителя в русенското руско консулство Захари Княжески. Той осигурява от Московския славянски комитет една стипендия за момиче.⁹¹ Женската община го избира и има готовност да издържа още едно, но вероятно второ място не е отпуснато, защото за Москва заминава на 10 окт. 1871 г. само Евгения Иванова.⁹² След това се осигуряват още две-три места за акушерки с условие кандидатките да са били учителки и на възраст 17 — 20 години. Женската община предлага само една девойка — Евгения Стоянова.⁹³ После въпросът е замразен за няколко месеца поради конфликт на дружеството с градската община. На 3 май 1872 г. Захари Княжески напомня за съществуващата възможност.⁹⁴ Този път

⁸² Право, IV, № 29, 18 септ. 1869.

⁸³ Македония, V, № 37, 14 септ. 1871.

⁸⁴ Дунавска зора, II, № 32, 24 юни 1869.

⁸⁵ НБКМ — БИА, IIА 7317. Писмо на Свищовското женско дружество до Д. Ценович от 3 септ. 1871.

⁸⁶ Македония, IV, № 6, 4 дек. 1869.

⁸⁷ Турция, VII, № 38, 9 ноем. 1871.

⁸⁸ Турция, VI, № 32, 26 септ. 1870; Свобода, I, № 39, 23 авг. 1870.

⁸⁹ Д. С о к е р о в. Цит. съч., с. 45 и сл.; Македония, IV, № 7, 4 авг. 1870.

⁹⁰ Македония, V, № 3, 18 ян. 1871.

⁹¹ НБКМ — БИА, кол. 17, IIА 5720. Писмо от 13 юни 1871.

⁹² Пак там, кол. 17, IIА 5751.

⁹³ Пак там, кол. 17, IIА 5721.

⁹⁴ Пак там, кол. 17, IIА 2385.

той се обръща към търновската община, а не към дружеството, защото в резултат на споменатите противоречия председателката му е сменена. По предложение на новата председателка е изпратена да се учи за акушерка Парашкева поп Гаврилова.⁹⁵

Търновски момичета заминават и в Румъния. Е. Кисимова осъществява връзки с румънската княгиня Елисавета⁹⁶ и я склонява да отпусне две стипендии за женските учебни заведения и две места в пансиона на д-р Давила. За стипендиантки са избрани Теодора Илиева и София Кочова.

Освен в Русия и Румъния женските дружества изпращат ученички и на Запад. От Казанлък е изпратена една ученичка в Прага.⁹⁷ От Сливен три момичета заминават да се учат в Австрия на разноски на женското дружество „Майчина длъжност“.⁹⁸ Разбира се, преди Освобождението в чужбина са обучавани много повече българки, но тук се спираме само на онези случаи, в които роля играят женските организации.

Техният принос за девическото просвещение е и в това, че откриват празнични женски училища. Неделното училище, открито в Търново, може да бъде посещавано от бедни момичета и по-възрастни жени, които нямат възможност да ходят в делничните училища. Учебните занятия започват през март 1870 г.⁹⁹ На първото занимание идват 12, а на второто — 23 жени. Отначало училището се ползува с голяма популярност, но след една година запада поради лоши хигиенни условия на сградата. Празничното училище в София е посещавано от 40 момичета.¹⁰⁰ Такова се открива и в Карлово по препоръка на Евгения Бояджиева, когато тя е председателка на дружество „Възпитание“.¹⁰¹ Празнични училища за кратко време се откриват и на други места — Копривщица, Стара Загора, Сливен.¹⁰²

Дружествата в Стара Загора и Габрово имат за цел и надзорателството върху девическите пансиони. В Габрово през 1871 г. има 14 пансионерки — 7 от Габрово, 2 от Казанлък и по една от Воден, Търново, Стара Загора, Севлиево и Шипка. Женската организация ги посещава и издържа напълно две от тях.¹⁰³ Опит за откриване на пансион е направен и от племенското дружество, но той е осуетен от чорбаджи Маринчо.¹⁰⁴

За издигането на девическото образование допринася освен практическата дейност на женските организации и тяхната агитация. Дружество „Майка“ се изказва в полза на по-високо образование на момичетата и агитира за откриване на класно училище за тях в града.¹⁰⁵ Подобни стремежи имат и организираниите русенки.¹⁰⁶ Те аргументират нуждата от

⁹⁵ НБКМ — БИА, кол. 17, ПА 3459. Писмо от 22 май 1872.

⁹⁶ Пак там, кол. 17, ПА 5743. Писмо от 15 февр. 1870.

⁹⁷ Македония, V, № 18, 4 май 1871.

⁹⁸ Право, VII, № 30, 2 окт. 1870.

⁹⁹ Македония, IV, № 40, 4 апр. 1870; Право, V, № 7, 11 апр. 1870.

¹⁰⁰ НБКМ — БИА, ф. 16, а. е. 644, л. 48. Писмо на Й. Филаретова до М. Бурмова във Виена от 7 ян. 1871.

¹⁰¹ ОДА — Пд, ф. 56к, оп. 1, а. е. 2.

¹⁰² НАБАН, сб. IV, оп. 1, а. е. 47. Д. И в а н о в а, Сто години от основаване на женските дружества в България.

¹⁰³ Р. К а р о л е в. История на Габровското училище. — Материали по изучаването на учебното дело в България, 1926, кн. 6; вж. В. П а с к а л е в а. Цит. съч., с. 119.

¹⁰⁴ Ю. Т р и ф о н о в. Цит. съч., с. 273.

¹⁰⁵ М. Г е о р г и е в, Възраждането на град София. С., 1920, с. 97.

¹⁰⁶ Македония, IV, № 32, 21 март 1870.

образование на българската и се борят за откриване на класно училище с готовност да поемат всички разноски около него.

Културно-просветната дейност обаче се развива и в самите дружества. Те не са само благотворителни организации, които финансират девическите училища, но са и културни средища, където възрожденската българка може да обогати своите познания и мироглед. Например Карловското дружество организира библиотека.¹⁰⁷ а Шуменското урежда в своята библиотека всяка неделя четения.¹⁰⁸ Библиотеки вероятно са имали и други дружества, защото мнозинството от тях са получавали вестници и списания. Във възрожденската преса често се срещат съобщения за дарения, които се правят на дружествата във вид на абонаменти за периодични издания и някои училищни пособия. Например на сливенското дружество „Майчина длъжност“ през 1870 г. е подарено едно течение на в. „Пътник“, през 1871 г. — по едно на „Периодично списание“, „Читалище“, „Пчелица“; 1872 г. — на „Училище“, 1877 г. — на „Стопан“ и др. Свищовското дружество е получило в дар през 1870 г. едно течение на в. „Право“, а през 1871 г. — на „Турция“. Пловдивското дружество благодари за течението на в. „Век“, „Право“, „Шутош“, „Зорница“, подарени му през 1874 г. от разни благодетели. От Копривщица жените благодарят за това, че през 1875 г. тяхната читалня се е обогатила с течение на в. „Знаме“ и сп. „Училище“. Примерите са твърде много, за да могат да бъдат изброени напълно. Важното в случая е, че българската общественост разбира смисъла на създадените женски организации и ги подпомага.

Самите дружества също проявяват активност, за да попълнят библиотеките си. Ямболската организация „Възпитана майка“ веднага след образуването си, моли да ѝ се изпрати по едно течение на в. „Право“ и „Македония“.¹⁰⁹ Подобна активност проявяват и членките на пазарджишкото женско дружество. Те измолват от К. Балсанджиев да заплати за тяхна сметка едно течение на „Периодично списание“.¹¹⁰

Самообразованието на жените в рамките на дружествата е допълвано от изнасяните сказки. Техни автори обикновено са местните учители. Те разглеждат широк кръг проблеми. Свищовските членки на дружество „Надежда“ например разискват „за такива предмети, които се отнасят до щастието на българския народ“¹¹¹. Райна поп Георгиева чете в женско дружество „Надежда“ в Панагюрище реферати върху някои басни, а в девическото „Китка“ — научни и политически книги.¹¹² Много често са изнасяни сказки за или против модата. Заедно с по-интензивното културно общуване на българите с Европа у нас навлизат и различни влияния върху начина на обличане и поведение на жените. Освен това на пазара се появяват по-евтини и по-красиви текстилни фабрични произведения, които създават възможност да се реализират тези влияния. Носенето на национална носия, особено в градовете, започва да се измества от дрехи

¹⁰⁷ ОДА — Пд, ф. 56к, оп. 1, а. е. 2. А. Л а з а р о в а. Цит. съч.

¹⁰⁸ НАБАН, сб. IV, оп. 1, а. е. 47. Д. И в а н о в а. Цит. съч.

¹⁰⁹ Македония, V, № 29, 21 юли 1871.

¹¹⁰ НБКМ — БИА, ПД 2156. Писмо на К. Балсанджиев от 31 март 1874 до Хр. Г.

Данов.

¹¹¹ Свобода, I, № 11, 18 ян. 1870.

¹¹² НБКМ — БИА, ПА 8637. Кратък извод из биографията на Райна поп Георгиева Футекова.

с европейска кройка. Женските дружества заемат различни позиции по отношение на това явление. Някои го възприемат като естествено и се мъчат да го обяснят, други му се противопоставят. Изобщо не може да става дума за единно мнение по въпроса за новите моди.¹¹³ Характерно и общо е само това, че той се поставя навсякъде.

Културно-просветната дейност на женските дружества се изразява и с участието на техните членки в прояви, несвързани пряко с проблемите на женското образование. Например Браилското дружество закупува и изпраща във вътрешността на България книги. Те са адресирани предимно за Солун, Охрид, Струга, Крушево и други градове в Македония.¹¹⁴ Помощи за Македония изпраща и Сливенското женско дружество.

Дружествата подпомагат и бедните училища в Българско. През 1875 г. 5 турски лири отпускат за тях ломското читалище и женското дружество и 10 турски лири същите организации от Свищов.¹¹⁵

Жените от Свищов изпращат в труден момент малка финансова помощ на Славейковия вестник „Македония“, спрян за известно време поради липса на средства. Веднага след като вестникът започва отново да излиза, Славейков изпраща отворено писмо, в което благодари на свищовското женско дружество за помощта.¹¹⁶

Търновчанки пък поддържат връзка с художника Николай Павлович в Свищов. В писмо от 2 дек. 1870 г. той моли председателката на дружеството да съдействува за разпространението на негови картини.¹¹⁷

Не е без значение и участието на жените в организирането на първите театрални представления. Съществуват сведения за артистични прояви от страна на членките на женското дружество в Браила Ана Костович и Екатерина Василева.¹¹⁸ В Стара Загора пък женското дружество със съдействието на читалището и църковното настоятелство организират представлението „Многострадалната Геновева“.¹¹⁹ То цели освен културното издигане на гражданите и обогатяване на касата на организациите.

И така основната дейност на женските дружества е културно-просветната. Тя е разнообразна и се проявява в три главни насоки. Едната е свързана с подпомагане и издигане на учебните заведения за момичета, другата — с вътрешнодружествени културно-просветни прояви, третата — с участие в общонационалния културен живот. Доколко тази дейност е плодотворна, показва обстоятелството, че женските организации са един от най-важните фактори за съществуването и успешното развитие на девическите училища у нас през Възраждането.

¹¹³ И в. Б а т а к л и е в. Град Татар Пазарджик . . . , с. 260.

¹¹⁴ Н. Ж е ч е в. Цит. съч., с. 124. Известно е, че възрожденските процеси в Македония са затруднени по редица обективни причини. Българските обществени организации, без да имат единно ръководство, водени от национален усет, оказват всестранна помощ на българите в Македония.

¹¹⁵ НБИВ — Специални сбирки, ф. 3, а. е. 735, л. 1. Напомняне. Чернова за сп. „Читалище“.

¹¹⁶ Македония, VI, № 6, 1 май 1872.

¹¹⁷ НБИВ — Специални сбирки, ф. 1, а. е. 161, л. 1.

¹¹⁸ Свобода, I, № 27, 14 май 1870.

¹¹⁹ Право, V, № 48, 25 ян. 1871.

УЧАСТИЕ НА ЖЕНСКИТЕ ОРГАНИЗАЦИИ В НАЦИОНАЛНО-ОСВОБОДИТЕЛНИТЕ БОРБИ НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД

Обществената активност на женските организации резонира на най-съществените събития в българската възрожденска история — Априлското въстание от 1876 г. и Освободителната война 1877 — 1878 г. Разбира се, техните прояви във връзка с посочените събития далеч не изчерпват участието на българката в националната революция.

Както бе посочено в началото, априлските събития и последвалата Освободителна война стават причина да угасне дейността на много от женските дружества. Но наред с това те дават нов тласък на развитието на организираното женско движение в България, повод са за създаване на нови женски организации. Така че активността на организираните българки през периода 1876 — 1878 г. трябва да се търси в работата на новосъздадените дружества и в новите изяви на вече съществуващите.

Една от формите на женското участие в подготовката на Априлското въстание е ушиването на въстаническите знамена. Ловешкото дружество закупува плат за знаме от прихода на лотария. Извезано е в една тъмна стая на девическото училище.¹²⁰ Знамето на панагюрските въстаници е дело на Райна поп Георгиева — учителка в Панагюрище и председателка на девическото дружество „Китка“. Подобни примери могат още да се посочат.

Но съществената активност на женските организации се проявява след разгрома на въстанието, при това в онези селища, където то не избухва или където въстаническите прояви са по-слаби. За да подпомогнат материално пострадалите българци, се оформят и нови организации. Тяхната дейност се съсредоточава в два центъра — Букурещ и Цариград, които обединяват помощта, оказана от дружествата в българските земи. Българските емигрантски центрове в Румъния реагират остро на драмата, която се разиграва в България. Не остават назад и родолюбивите българки. В Болград, Галац, Браила и Букурещ се създават благотворителни женски комитети, които започват да събират помощи и да ги изпращат отвъд Дунав.

Болградското женско дружество се създава през юли-август 1876 г. То съобщава за сформирането си чрез едно възвание, в което е изложена и основната цел на организацията — събиране на средства за пострадалите във въстанието българци.¹²¹ Същата цел е вече ясно формулирана в устава.¹²² Към средата на септември дружеството има 50 членове и 1223 франка капитал. То е събрало и 393 предметни помощи.¹²³ Болградското благотворително женско общество събира средства и от други селища.¹²⁴ но самото то препраща помощите в Букурещ. В писмо от 18 ноември 1876 г. са описани 995 броя вещи, които „обществото“ изпраща на БЦБО в Букурещ с желание „... да принесе ... помощ на нашите нуждаещи се съотечественици“.¹²⁵

¹²⁰ НАБАН, сб., IV, оп. 1, а. е. 47. Д. И в а н о в а. Цит. съч., с. 7.

¹²¹ Български глас, I, № 17, 10 авг. 1876; Стара планина, I, № 3, 18 авг. 1876.

¹²² Български глас, I, № 21, 4 септ. 1876.

¹²³ Пак там, I, № 23, 18 септ. 1876.

¹²⁴ Пак там, I, № 30, 20 ноем. 1876. Мария Кирякова събира в Измаил 346 франка и 95 бана и ги изпраща на дружеството в Болград.

¹²⁵ НБКМ — БИА, II, 2517; Български глас, I, № 31, 27 ноем. 1876.

По същото време в Букурещ се създава женско дружество с председателка Екатерина Ценович.¹²⁶ То, за разлика от болградското, си поставя за задача да осъществи връзка с всички филантропически дружества в Европа и да издействува тяхната помощ за пострадалите българи.¹²⁷ И действително дружеството изпраща съобщения за създаването си в „Московские ведомости“. Съобщението излиза с коментар от Славянския благотворителен комитет и е придружено от възвание към русите да действуват на справедливата кауза на българския народ.¹²⁸ Дружеството изработва и изпраща апел до Гладстон с благодарност за неговата позиция по българския въпрос, която той заема в английския парламент.¹²⁹

В Букурещ действа и още една женска организация, създадена с подобни цели: Нейна инициаторка е споменатата вече благодетелка на карловското дружество Елисавета Пулева. Организацията има амбицията да обедини усилията на всички родолюбиви българки от Румъния за подпомагане на „пострадалите, на ранените и на онези, на които домовете и имотите изгоряха, ограбиха и опропастиха дивите черкези и вандалите башибозуци“¹³⁰. С оглед на това се създава управление, в което участвуват представителки от Букурещ, Браила, Галац и Болград.¹³¹ Сведения за дейността на това дружество почти няма. Изглежда, че то не е проявило голяма активност, защото от Болград изпращат помощите не до него, а до БЦБО, а от Браила — в Цариград.

Цариградското благодетелно женско общество е другата централна организация, която събира средства за подпомагане жертвите на въстанието. То се създава през есента на 1876 г. Осъществява връзки с женските дружества от вътрешността на България и приема от тях различни помощи: от свищовското — 22 1/2 турски лири, от шуменското — 12 денка с дрехи,¹³² от разградското — 40 турски лири и 5 денка с дрехи, една каса дрехи от браилското,¹³³ от габровското — един денк с дрехи и др. Те са изпращани, както в българските градове, така и на затворените в Цариград въстаници, обречени на заточение.

Освен чрез цариградското дружество българските женски организации предприемат и самостоятелни помощни акции. Еленската организация например събира 2000 гроша и 2 денка дрехи и ги праща в Пловдивското окръжие. Активност проявяват и дружествата в Горна Оряховица, Пловдив, Русе, Търново, Контаз и др.

Женските дружества не остават бездейни и по време на Освободителната война. На 22 апр. 1877 г. Болградското дружество излиза с възвание, в което се казва: „Петстотингодишният чакан от нас час настана. Руският топ загърмя в Азия и Европа против вековния ни угнетител.“¹³⁴ И отново започват акции за събиране на помощи — този път за българ-

¹²⁶ Нова България, I, № 11, 13 юли 1876 г.; Български глас, I, № 12, 6 юли 1876.

¹²⁷ Нова България, I, № 15, 17 юли 1876. Устав на благодетелно женско дружество в Болград.

¹²⁸ Из АНГ, т. I, С., 1911, с. 143. Писмо до Евлоги Георгиев от 6 авг. 1876 г.

¹²⁹ НБКМ — БИА, ПА 7370. Чернова на апела.

¹³⁰ Стара планина, I, № 2, 14 авг. 1876.

¹³¹ Български глас, I, № 16, 3 авг. 1876. Представителките от Болград са основателките на споменатото вече дружество.

¹³² Зорница, I, № 45, 5 ноем. 1876.

¹³³ Източно време, IV, № 5, 29 ян. 1877.

¹³⁴ Български глас, I, № 46, 30 апр. 1877.

ското опълчение и хилядите бежанци от Тракия, които са прокудени от родните им места в резултат на военните действия. Специално с тази цел в Търново се създава дружество „Милосърдие“, чиято инициаторка е Е. Кисимова. След обявяване на войната тя организира няколко търновски жени, които образуват дружество за подпомагане на бежанците. То не приема никакъв устав, няма и натрупан капитал. Дейността му се изразява предимно в събирането на средства и в благотворителни мероприятия, като се използва най-широко трудът на участващите в него търновчанки. Така например на 12 дек. 1877 г. те вземат решение да направят навод на войници в Балкана,¹³⁵ съгласяват се „да закупят за 300 гроша тютюн, цигарени книги, конци-черни и бели, ножици и игли и да ги пратят заедно със сто чифта наводи на опълченците“¹³⁶. Дружеството работи и за подобряване положението на бежанците в града. То взема решение да оборудва една къща за новородени. Изглежда, този проблем е бил твърде актуален и от компетенцията само на жените, защото Кисимова получава писмо от настоятелката на манастира „Св. Никола“ в Арбанаси. В него има молба да ѝ бъдат изпратени дрешки и пелени за новородените и за онези, които се очаква да родят.¹³⁷ От равностметката на дружеството се вижда, че то е снабдявало бежанците и с жито.¹³⁸ Очевидно те са били в окаяно състояние и в суровата зима помощта на търновки е жизнено необходима. Градското управление разбира това и привлича тяхната енергия в услуга на създадения Комитет за пригледване на бежанците. Вицегубернаторът на Търново възлага на две жени от дружество „Милосърдие“ да обикалят турските къщи, в които са настанени бежанци и да видят кои от тях се нуждаят от дрехи.¹³⁹ Пак към тях се обръща архимандрит Стефан, митрополитски наместник и председател на създаденото от Любен Каравелов в Търново Славянско благотворително дружество.¹⁴⁰ Той натоварва Е. Кисимова да организира 10 — 15 жени за помощ в превързването на ранените.¹⁴¹ Кръгът около Кисимова осигурява за градската болница вино, 359 „парчета разни неща“¹⁴². Той снабдява с дрехи и други принадлежности и децата в сиропиталището. Вероятно губернаторството е финансирало част от благотворителната дейност на дружество „Милосърдие“¹⁴³, но организацията на тази дейност се дължи изцяло на неговите членки.

Съществуващото в Търново дружество „Радост“ също проявява активност по време на Освободителната война. То отбелязва в Кондиката си, че през 1877 — 1878 г. е дало за българското опълчение 5000 гроша,

¹³⁵ НБКМ — БИА, кол. 17, ПА 6758.

¹³⁶ Пак там, кол. 17, ПА 6721. Решение от 17 дек. 1877.

¹³⁷ Пак там, ПА 5744. Писмо от 23 дек. 1877.

¹³⁸ Пак там, кол. 17, ПА 6823.

¹³⁹ Пак там, кол. 17, ПА 5724. Писмо от 20 дек. 1877.

¹⁴⁰ Обществото е създадено на 17 авг. 1877 г. и прекратява дейността си на 25 март 1878 г. То поддържа връзки и с дружество „Радост“. На 13 септ. 1877 г. в заседание на настоятелството му се взема решение да се поканят за негови членки госпожите от това дружество. Очевидно предложението не е прието, но това не пречи на проектираното сътрудничество. Обществото отпуска на дружеството значителни суми за благотворителната му дейност. Вж. Т. П л о ч е в. Първото славянско благотворително дружество в Търново. — ИПР., 1955, кн. 6, с. 76 — 83.

¹⁴¹ НБКМ — БИА, кол. 17, ПА 9511, ПА 6719. Писмо от 23 дек. 1877.

¹⁴² Пак там, кол. 17, ПА 6823.

¹⁴³ НБКМ — БИА, кол. 17, ПА 6691. Т. П л о ч е в. Цит. съч., с. 81.

за тютюн и цигари на войниците — 535 гроша, за помощ на един войник — 103 гроша, за опело на паднали — 491 гроша. Отпуснати са 1782 гроша за потребностите на сиропиталището, за издръжка на слуга и слугиня в болницата — 1170 гроша. Дружеството е внесло в благотворителния Московски комитет — 4723 гроша.¹⁴⁴ Тази женска организация разполага очевидно със значителни средства. Затова и нейната дейност се изразява предимно във финансиране на различни благотворителни операции.

Търновските женски дружества оказват ефикасна и навременна помощ на новата гражданска власт. Известно е, че в резултат от разгърнатите по територията на страната военни действия се наблюдава предвижване на големи групи бежанци. Търново се оказва център, който ги приютава. В него почти изцяло се стича населението на опожарената Стара Загора. Там търсят сигурност и жители на околните селища. Бежанците и ранените създават сериозни затруднения на гражданската власт. В такъв момент помощта на женските дружества — организационна и финансова е от особено значение.

Подобен смисъл има и дейността на дружествата в Свищов.

В по-друга насока са усилията на габровската и сливенската женски организации по време на войната. Те се занимават с оборудването и поддържането на походните болници, в които се лекуват ранените руски войници.

Самоотвержената председателка на габровското дружество Гаврилица Ганчова дава дори живота си, работейки като медицинска сестра. Тя заболява от неизлечимия тогава коремен тиф и не успява да дочака освобождението на родината си, за което мечтае толкова силно.

Проявената активност на българските женски организации в такива съдбоносни за народа ни моменти като Априлското въстание и Освободителната война посочва, че те излизат извън първоначалното си предназначение на просветни центрове. Те стават средища с по-голям политически заряд, кореспондиращ на обществените потребности. Това явление още веднъж иде да покаже порасналата социална роля на българката през Възраждането. То е свидетелство и за оформящите се връзки на женските дружества с другите обществени организации.

ЖЕНСКИТЕ ДРУЖЕСТВА И ДРУГИТЕ БЪЛГАРСКИ ОБЩЕСТВЕНИ ОРГАНИЗАЦИИ

Женските организации срещат радушен прием в българското общество. Те идат да задоволят една негова насъщна потребност — образованието на българката — и затова имат подкрепата на другите обществени организации — българските общини, читалищни настоятелства. Но тази обща констатация има своите разнообразни проявления в отделните случаи.

Отношенията на женските организации и българските общини не са проучени достатъчно. Те дори не са засегнати в монографията на Хр. Христов за общините.¹⁴⁵ Документалният материал, с който разполагаме,

¹⁴⁴ ОДА — ВТ, ф. 9, а. е. 42, л. 114 и сл. Вж. и ф. 931, а. е. 431.

¹⁴⁵ Х р . Х р и с т о в . Българските общини през Възраждането. С., 1973.

също не може да внесе достатъчна яснота в поставения проблем. Най-подробни сведения имаме за отношенията между търновската градска община и женското дружество, председателствувано от Е. Кисимова. Това са сложни отношения, които ще разгледаме по-подробно, защото те илюстрират различни страни от взаимовръзките на женските дружества с общините.

Женското дружество в Търново се организира по инициатива на Е. Кисимова. Тя подготвя неговото създаване и почти месец след официалното му учредяване съобщава за това на служителите на общината.¹⁴⁶ В писмо от 1 октомври 1869 г. тя моли да бъде дадено на дружеството име „Женска община“ и да му се разреши да открие една каса за събиране на волни помощи за растежа на женското просвещение в града. На общината вероятно се предлага за утвърждаване и устава на новосъздадената организация, защото той се приема чак на 19 октомври с. г.¹⁴⁷ Така, въпреки че организират дружеството по своя инициатива, търновчанки се съобразяват с приоритета на общината в градските работи. Те приемат дори в своето настоятелство неин представител — поп Димитър, който трябва да реализира ръководното начало в дружествените дела и да докладва за състоянието им. Две години отношенията между двете търновски организации са лоялни. Но амбициозната Кисимова се стреми да обособи дружествената дейност от общинската. Тя поръчва печат на дружеството с надпис „Женска община“ — 8 септември 1869“.¹⁴⁸ Снабдява го с бланка за съобщения¹⁴⁹ и бланка, която се дава на дарителите срещу сумите, внесени от тях в женската каса.¹⁵⁰ Тази каса е свободна от намеса и средствата ѝ могат да се използват по осммотрение на ръководството. Изобщо дружеството се оформя като самостоятелна организация със свои финанси, независимо управление, солидни връзки, които се дължат предимно на познанствата на Кисимова.

Това обстоятелство тревожи общинското ръководство, което се стреми към централизация на всички обществени организации във Велико Търново. И понеже за него е ясно, че Е. Кисимова е режисьор на самостоятелната дружествена политика, се стреми да я премахне от поста председателка. Общинарите, използвайки едно нейно отсъствие от града, искат да наложат друга ръководителка на дружеството.¹⁵¹ Лишават женската организация от духовен ръководител, като нанасят удар върху престижа ѝ. Започват преглед на сметките на дружеството, с което парират неговата дейност.¹⁵² Тези стъпки активизират Кисимова. След завръщането си тя протестира пред градската община, заявява, че не бива да се посяга върху устава и уредбата на женската организация. Но общинарите подкопават позициите на Кисимова и вътре в дружеството. Те инсценират написва-

¹⁴⁶ НБКМ — БИА, кол. 17, ПА 3435.

¹⁴⁷ Македония, IV, № 52, 8 ноем. 1869.

¹⁴⁸ Печати имат почти всички женски организации през Възраждането. Израз на сепаратизъм в случая не е в наличието на печат, а в името на организацията.

¹⁴⁹ НБКМ — БИА, кол. 17, ПА 3466. Писмо на Е. Кисимова до градската община от 31 авг. 1870.

¹⁵⁰ ОДА — ВТ, кол. 65, оп. 1, а. е. 208. Бланка.

¹⁵¹ Е. Кисимова заминава през юни 1871 г. при брат си П. Кисимов в Букурещ, тъй като съпругата му е починала и няма кой да се грижи за седемте им деца. До завръщането си през септември с. г. тя остава за своя заместничка племеницата си Ив. х. Петкова.

¹⁵² НБКМ — БИА, кол. 17, ПА 3174.

нето на протест от страна на дружествените членки, заверен от поп Димитър. В него са изложени дребнави и несъстоятелни оплаквания срещу ръководството.¹⁵³ Използвайки този протест, общинарите категорично отказват да признаят самостоятелността на дружеството и неговото име „Женска община“. Те за втори път подготвят смяната на председателката. Но опитите им отново не успяват. Е. Кисимова е преизбрана за трета година.¹⁵⁴ Нейният авторитет успокоява духовете вътре в дружеството, консолидира го. Тогава общината предприема финансова ревизия. От 24 до 29 февруари 1872 г. работи ревизионна комисия, но тя не открива никакви нередности.¹⁵⁵ Въпреки това Е. Кисимова е обвинена, че е присвоила 1821 гроша. Тя протестира, но напразно.¹⁵⁶ Общината подготвя събрание на женското дружество, което трябва да смени председателката. То е насрочено за 2 април 1872 г., но се проваля поради липса на посетители. Необходимото количество членки на дружеството се събират на 9 април с. г.¹⁵⁷ Тогава се избира нова председателка — Зоица Минчова Камбурова. Дружеството започва да се нарича „Радост“, а старият му печат е унищожен.¹⁵⁸

Така завършва близо едногодишният конфликт между градската община и женската организация в Търново. Неговото решение тласка към нови взаимоотношения между женското настоятелство и общинското ръководство. Последното има по-силни позиции в дружество „Радост“. Общината отнема от него управлението на девическите училища в града с цел по-добрата им уредба.¹⁵⁹ Укрепва позициите си и от това, че не разрешава преизбирането на една и съща председателка на дружеството дори за две години. Но новото настоятелство не посреща тези промени като посегателство над правата му. То дори е благодарно на общината.¹⁶⁰ Така безконфликтно протича дружествения живот до Освобождението.

Описаните противоречия следствие на поривите на търновчанки към самостоятелност, не са характерни за отношенията между женските дружества и общините. Там, където съществуват конфликти между тези две организации, те се дължат на пренебрежително отношение на общините към женските дружества, на невнимание към тях и неразбиране на техните цели. Например по адрес на женската организация в Тулча се подхвърлят неоснователни забележки, че нейното съществуване не се забелязва и че разтурянето ѝ не би било голяма загуба.¹⁶¹ Общината в селището се занимава с проблемите на женското образование. Тя изпраща през 1870 г. Пенка Вълчанова на обучение в Прага¹⁶² и заплаща на учителките в девическото училище.¹⁶³ На женското дружество е предоставена само вътрешнокултурната му дейност, а това значително ограничава неговата активност и инициатива.

¹⁵³ НБКМ — БИА, кол. 17, ПА 3453. Протест от 2 ноем. 1871.

¹⁵⁴ Пак там, кол. 17, ПА 5756. Писмо от 1 дек. 1871.

¹⁵⁵ Пак там, кол. 17, ПА 3441.

¹⁵⁶ Пак там, кол. 17, ПА 3457. Писмо от 31 март 1872.

¹⁵⁷ Пак там, кол. 17, ПА 3460.

¹⁵⁸ Право, V, 23 апр. 1872.

¹⁵⁹ Пак там, кол. 17, ПА 3438. Писмо от 24 май 1874.

¹⁶⁰ Пак там, кол. 17, ПА 3429. Писмо от 27 май 1872.

¹⁶¹ Македония, VI, № 4, 24 ян. 1872.

¹⁶² Пак там, IV № 74, 17 авг. 1870.

¹⁶³ НБИВ — Специални сборки, ф. 3, а. е. 635, л. 1 — 2. Писмо от Т. Икономов и П. Коев до Г. Груев от 26 юни 1875.

Съвсем други са отношенията между обществените организации в Разград. „Неписана е радостта ни, почтени господа — пишат жените до разградската българска община, — че и ние имаме честта да се сдобием с отдавна ожидаемото ни — да си съставим женско дружество.

Ние ви считаме като наши благодетели и ващата защита към нас е необходимо нужна.¹⁶⁴ Това са типични отношения на общинските и женските дружества. Общинските ръководства се грижат за организациите на жените, насърчават ги в тяхната дейност, а последните им се отплащат с уважение. Това е от полза за съвместната им дейност и се отразява се благоприятно на девическите учебни заведения. Проявите на еманципация от страна на търновки са свързани с криза в девическото училище в града.

Интерес представляват и отношенията между читалищата и женските дружества. Както вече беше споменато, уставите на тези организации са много близки и очевидно са повлияни един от друг. Наистина на заседание на свищовското читалище настоятелство се решава да бъде изработен от Т. Шишманов и П. Ангелов устав на женското дружество.¹⁶⁵ Читалищата и дружествата влизат в най-разнообразни взаимовръзки. Те организират съвместно в Стара Загора представление на „Многострадалната Геновева“, като си разделят приходите от това културно събитие.¹⁶⁶ В Тулча също имат съвместни изяви.¹⁶⁷ В Сливен на жените се разрешава да присъствуват на читалищни сбирки.¹⁶⁸

Изобщо читалищата служат за пример в дейността на женските организации, но не може да се приема като абсолютна истина, че „корените . . . на основаните . . . из цялата страна женски дружества трябва да се търсят в читалището“¹⁶⁹. Налице са примери, които сочат и обратни отношения. В Пазарджик новосъздаденото женско дружество дава импулс на младежите да организират читалище.¹⁷⁰ В Търговище пък жените подпомагат читалищната дейност, като събират най-много средства за нея.¹⁷¹ Тези примери свидетелствуват за едни равностойни отношения между читалищата и женските организации през Възраждането.

Женските организации встъпват в различни връзки и с училищните и църковни настоятелства, доколкото последните участвуват в движението за образованието на българката. За съжаление нямаме конкретни данни за тези взаимоотношения. За тях само можем да се досещаме, защото в уставите на женските дружества фигурират дословно близки цели с тези на училищните настоятелства.

Заслужава внимание и въпросът за връзките между различните български женски организации. На тях до голяма степен се дължи онова общо, което се среща в изявите на дружествата. Женските деятелки се намират в непрекъснати взаимоотношения. Много от тях си кореспондират

¹⁶⁴ НБКМ — БИА, кол. 8, ПА 3081.

¹⁶⁵ Материали за историята на учебното дело в България. Из протоколната книга на свищовското читалище. УПр., IX., притурка, с. 38.

¹⁶⁶ Право, V, № 48, 25 ян. 1871.

¹⁶⁷ В. Тонев. Добруджа през Възраждането. Варна, 1970, с. 107.

¹⁶⁸ Турция, VII, № 46, 1 ян. 1872.

¹⁶⁹ Е. Дамьянова. Женското движение в Лом. — В: 100 години културен живот в Лом. С., 1957

¹⁷⁰ Македония, IV, № 54, 28 май 1870.

¹⁷¹ Пак там, IV, № 53, 23, май 1870.

редовно. Тези взаимни отношения стимулират откриването на нови дружества. Така например е известно, че софийското женско дружество изпраща писмо до самоковските госпожи, в което ги подканя и те да си съставят организация.¹⁷² Най-характерни са финансовите отношения на дружествените ръководства. В лотарията, разиграна от браилското дружество в началото на 1872 г., участвуват и свищовските жени. Част от билетите се пласират от калоферското и цариградското женско общество.¹⁷³ Размяната на подаръци също е разпространена форма за общуване между дружествата. Ю. Филаретова изпраща три бели меджидии на женското дружество в Пазарджик, А. Тошева и Е. Кисимова даряват габровските жени. Споменатото се отнася за активността, която проявяват женските организации след Априлското въстание. Тя става възможна благодарение на съществуващите връзки между тях.

Една немаловажна предпоставка за тези връзки, за общуването между организациите на жените в различни селища е и това, че много от тях са плод на усилията на една и съща деятелка. Такава е например Рахила Душанова. Тя създава женски организации в Казанлък и Хасково и активизира тази в Плевен.¹⁷⁴ Подобно, но много по-сложно е делото на българката Неделя Петкова. Нейната дейност е история на девическото образование в Македония, една тъжна и героична одисея.¹⁷⁵ Обучението на българката в Македония е затруднено поради силната гръцка и сръбска пропаганда там. Българските обществени организации, водени от здрав национален усет, полагат немалко усилия за преодоляването на тези пропаганди или поне за неутрализирането им. Общините в Мизия и Тракия и особено създадената в Цариград „Македонска дружина“ отпускат средства за организирането на училища и за обучението на македонски българчета в чужбина. Затрудненото девическо образование в Македония засилва значението на женските организации там. Баба Неделя съставя дружество във Велес и вероятно в Битоля, но те скоро се разпадат.

Женските дружества скоро след създаването си стават неотделима част в системата на българските обществени организации. Тяхната помощ и съдействие са търсени и необходими. Вранската община изпраща свое момиче да се учи в Стара Загора под покровителството на тамошното „Женско общество.“¹⁷⁶ Същото „общество“ издържа една девойка, дошла от с. Шипка.¹⁷⁷ Молба до женските дружества за издръжка на ученичка е отправена и от Малко Търново.¹⁷⁸

Организациите на жените в Лом и Свищов отделят средства за бедните училища в България.¹⁷⁹ Браилските българки изпращат книги на македонските училища.

¹⁷² Пак там, IV, № 55, 4 юни 1870.

¹⁷³ НБКМ — БИА, ф. 16, а. е. 541, л. 1 — 2. Писмо на Ека Караминкова до Мария Бурмова в Цариград от 18 юли 1871.

¹⁷⁴ НБИВ — Специални сборки, ф. 17, а. е. 2, л. 3. Некролог във връзка със смъртта ѝ. — Свобода, III, № 194, 1 септ. 1888.

¹⁷⁵ В. Д р у м е в. Из спомените на две българки в Македония. — ПСп, I, 1884, кн. 1.

¹⁷⁶ Право, IV, № 70, 20 септ. 1869.

¹⁷⁷ Македония, IV, № 67, 20 юли 1870.

¹⁷⁸ Право, VI, № 29, 14 септ. 1871.

¹⁷⁹ НБИВ — Специални сборки, ф. 3, а. е. 735, л. 1.

Една крупна съвместна проява на българските женски организации е участието им в изложбата, проведена по инициатива на Цариградското дружество „Просвещение“. Нейните организатори се обръщат към женските дружества с молба да им изпратят различни експонати. В изложбата участвуват свишовското, карловското женско дружество, организации в Сливен, Търново, Габрово, Пловдив, Пазарджик, Калофер, Копривница, София, Кюстендил.¹⁸⁰ На нея са представени предмети, изработени от членките на дружествата. За много от тях се разыгрва лотария. Средствата, събрани от тези лотарии, се използват за каузата на българското просвещение.

Най-ясно проличава връзката между българските обществени организации във върховните за България политически моменти — Априлското въстание и Освободителната война. За взаимните връзки между самите женски организации вече беше споменато. Интересно е да се добави, че в това време дружествата осъществяват връзки и с други организации, като БЦБО,¹⁸¹ търсени са за помощ и от страна на перушенската община, която иска да възстанови училищата в опелеленото си село.¹⁸²

От изложеното може да се направи най-общият извод, че българските женски организации през Възраждането не се развиват изолирано. Те изпитват и оказват влияние на другите обществени организации в селищата, където възникват, осъществяват връзки помежду си, свързват се с организациите от други селища.

Тъй като става дума за отношения на различно равнище, с риск да се отклоним от основната линия на изложението ще се спрем и на вътрешнодружествените връзки. Общо взето, те са регламентирани от уставите, но в някои случаи има отклонения, породени от неопитността на българката в организационния живот, от лични дрязги и неразбории. Те много често са причина за криза в дружествената дейност.

Липса на активност обхваща чирпанското дружество в резултат на конфликт между писарката и касиерката. Едната иззела функциите на другата.¹⁸³ В Русе също са отбелязани противоречия в ръководството на дружество „Стопанка“.¹⁸⁴ И в калоферската женска организация се споменава за „несъгласия между госпожите“.¹⁸⁵

От посочените примери, а такива има десетки, може с увереност да се твърди, че противоречията в женските организации нямат социална основа. Те се дължат на неразбиране, глупост, прекомерна амбициозност и други лични пороци на дружествените членки, но нямат класови мотиви. Поради спецификата на историческите условия, в които се формират, поради характера на задачите им женските дружества в България са лишени от вътрешна диференциация. В тях единственото предимство е по-високото образование. Затова вътрешнодружествените противоречия, доколкото те съществуват, са лесно преодолими.

Нахвърляните мисли за взаимовръзките на женските дружества показват, че през Възраждането обществените организации, макар и

¹⁸⁰ Право, VII, № 9, 11 май 1873.

¹⁸¹ На него изпраща събраните средства българското женско общество в Болград.

¹⁸² Напредък, XI, № 132, 20 май 1877; Зорница, II, № 21, 26 май 1877.

¹⁸³ Напредък, IX, № 45, 7 юни 1875.

¹⁸⁴ Турция, VII, № 17, 12 юни 1871.

¹⁸⁵ Право, V, № 36, 2 ноем. 1870.

лишени от централизирано ръководство, са общували помежду си. Чрез пресата или в лични контакти се създават не само двустранни, но многостранни отношения, което се оказва благоприятно за организирането на някои по-големи съвместни акции.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Направеното изложение по възникването, организирането и дейността на българските женски дружества, по тяхното отношение към другите обществени организации през Възраждането има за основна задача да представи един по-обобщен облик на женското организирано движение до Освобождението. Този подход обуславя недостатъка, че не може да се проследи животът на всяко дружество поотделно, да се видят особеностите му. Но с тази задача успешно се справят поселищните проучвания, които се докосват до указаната тема.

Подобно съчинение се стреми да покаже общото, без да пренебрегва специфичното. В тази връзка могат да се кажат и няколко заключителни думи.

Преди всичко трябва да се отбележи, че женските дружества възникват като резултат от поставянето на женския въпрос в обществото. Неговото конкретно съдържание в България е образованието на българката. Интересно е да се проследи какво е отношението на възрожденските културни и политически дейци към този проблем. Но това би било задача на специално проучване. За нас е важно, че в резултат на вътрешносоциалното развитие и външни влияния женското образование в България става обществена цел през Възраждането. Затова отношението към женските организации, тези стимулатори на женската образованост, е благосклонно. Съобщения за тяхното създаване изпъстрят възрожденската преса, те имат много благодетели и покровители, другите обществени организации активно им съдействуват. Разбира се, срещат се немалко скептични оценки на тяхната дейност. Съществуват предложения да се допускат в тях мъже, да се съединят с мъжките читалища¹⁸⁶ или да се привличат мъже за техни председатели,¹⁸⁷ защото жените нямали опит. Тези критики имат известно основание, но за мнозинството дружества са твърде строги. Направеното изложение за просветната дейност на женските организации е доказателство за това.

Веднага трябва да се отбележи, че *активността* на женските дружества не е постоянна. Преди всичко тя зависи от конкретните за дадена организация условия. На второ място интензивността на изявите зависи от сезона. Тя е най-голяма през есента и зимата, когато жените-членки са по-свободни от полска работа. Тогава има повече религиозни празници, на които се събират голяма част от дружествения капитал. Освен това почти всички сведения сочат намаляване на активността на женските организации в периода 1874 — 1876 г. Това вероятно се дължи на националноосвободителните задачи, които с особена острота се поставят пред българското общество и към които женските организации още не са се приспособили. След събитията от април — май 1876 г. активността на дружествата отново пораста. По-интензивно става и женското дви-

¹⁸⁶ Свобода, I, № 22, 3 апр. 1870.

¹⁸⁷ Турция, VII, № 46, 5 ян. 1872.

жение като цяло, защото посочените събития, а също и Освободителната война от 1877 — 1878 г. дават тласък за сформирание на нови дружества.

Всички женски организации са изключително *демократични*. В тях може да членува всяка жена независимо от възраст и вероизповедание. Вярно е, че те поставят парично условие за действително членство в тях, но членският внос е толкова малък, че може да бъде изплатен от всяка българка независимо от социалното ѝ положение. При това има и други възможности за участие в дружествения живот.

Демократичността на женските организации е проектирана и в тяхната дейност. Те се стремят да осигурят образованието на всички девойки в селището и най-вече на бедните. Все пак трябва да се отбележи, че ръководителки и инициаторки на женските дружества са представители на буржоазните кръгове и на интегеленцията.

Активистките на женското движение имат и друга характерна особеност. Те почти винаги са освободени от домашни задължения. Райна п. Георгиева и Елисавета Пулева¹⁸⁸ са омъжени. А. Тошева, Ю. Филаретова, Г. Ганчова, Н. Петкова, А. Райнова са вдовици, намерили препитание и удовлетворение в учителското поприще. Изключения правят М. Герова и Р. Душанова, които са имали щастието да бъдат съпруги на напредничави и прогресивни мъже, разбрали необходимостта от женското образование. За това, колко важно е за масовостта и активността на дружеството неговите деятелки да са свободни от семейни задължения, говорят много примери от историята на женското движение у нас. В едно писмо на дружество „Китка“ до Райна п. Георгиева се казва, че много негови членове се изженили и то преустановило своята дейност.¹⁸⁸ Активната писарка на калоферското дружество „Просвещение“ след омъжването си престанала да работи в него.¹⁸⁹ За известен период се отдръпва от женското движение и А. Тошева, за да се върне отново в него след смъртта на мъжа си. Примерите в това отношение са много. Изобщо процесът на еманципацията на жената във възрожденското общество е в началния си стадий и това се отразява както върху характера на дейността на женските дружества, така и върху техния брой. Те са около 50, когато мъжките читалища са 200, а училищни настоятелства има почти във всяко селище.

Въпреки това трябва да се отдаде заслуженото на многостранната просветителска и националноосвободителна дейност на женските организации през Възраждането. Те се грижат за девическите училища, за повишаване равнището на образованието в тях, провеждат богата вътрешнокултурна дейност. Участвуват активно и организират помощни акции след Априлското въстание и Освободителната война от 1877 — 1878 г. Тяхното значение не се изчерпва обаче с дейността им. Те са начало на женското организирано движение в България. Животът на много от тях продължава и след Освобождението, без да се промени съществено структурата им.

¹⁸⁸ НБКМ — БИА, ПА, 819.

¹⁸⁹ Н. Н а ч о в. Калофер в миналото. С., 1927, с. 250.

ПРИЛОЖЕНИЕ

1. Болград — Женското дружество се създава в 1876 г. Нарича се Благотворително женско общество. Първата му председателка е М. Харизанова, касиерка — М. Константинович (Български глас, I, № 47, 10 авг. 1876; Стара планина, I, № 3, 18 авг. 1876).
2. Браила — Дружеството се основава на 11 май (ст. ст.), 1870 г. Първата му председателка е Ив. Ценова. Съществува до 1873 г., когато влага всичките си капитали — 9000 франка — за построяка на българска черква в града и се саморазпуска (Македония, IV, № 62, 30 юни 1870).
3. „ — Друго дружество се организира през 1876 г. във връзка с Априлското въстание (Н. Ж е ч е в. Цит. съч., с. 126).
4. Брацигово — Дружество „Надежда“, създадено в 1873 г. (В. П а с к а л е в а. Цит. съч., с. 134).
5. Букурещ — Българско благотелно женско дружество, създадено на 1 юли 1876 г. Негова председателка е Екатерина Ценович (Нова България, I, № 11, 13 юли 1876).
6. „ — В Букурещ се организира на 15 юни 1876 г. и друг женски комитет, който си поставя за задача да обедини усилията на всички българки в Румъния за подпомагане на пострадалите във въстанието българи. Негова инициаторка е Елисавета Пулева (Стара планина, I, № 2, 14 авг. 1876).
7. Велес — Дружество, организирано от Н. Петкова през 1869 г. Негова касиерка е Кицка М. Кушева, а писарка — Мица Дръндарева. То съществува много кратко време — приблизително до 1870 г. (Право, IV, № 18, 18 септ. 1869).
8. Видин — Женското дружество е съставено в 1870 г. За него нямаме други сведения освен тези на Димитрина Иванова („100 години от основаване на женските дружества у нас“ — НАБАН, сб. IV, оп. 1, а. е. 76, л. 1 — 10).
9. Враца — Женското дружество се нарича „Майчина грижа“. Кога е създадено, не е известно. В дописка до в. „Право“ от 15. III. 1871 г., засягаща обществените работи във Враца, нищо не се съобщава за женското дружество. Възможно е то да е възникнало след указаната дата.
10. Габрово — Създадено през 1869 г. женско дружество „Майчина грижа“ (Р. К а р о л е в. Цит. съч., с. 258). Първа председателка — Гаврилица Ганчова, Ал. П. Войникова в съчинението си неоснователно сочи за начална дата на организацията 1871 г.
11. Горна Оряховица — По-голяма част от изследователите на женското движение в България сочат категорично като начална дата на горнооряховското дружество 1873 г. Според тях то се нарича „Просвета“. Съществува една дописка във в. „Свобода“, I, № 49, 12 март 1870 г., която съобщава за дружество „Майчина любов“ в Г. Оряховица още през 1870 г.
12. с. Горно Албаново, Русенско — Дружеството се съставя в 1872 г. Негови инициаторки са Иванка Рускова, Деша Тончева и Пена Ташева (Слава, II, № 5, с. 80, 1 дек. 1872).
13. Гюргево — Женска организация, съставена през 1876 г., свързана с българските женски дружества във Влашко (Български глас, I, № 16, 3 авг. 1876).

14. Дряново — Има предположение за съществуване на женско дружество.
15. Елена — През ноември 1870 г. се създава дружество „Съгласие“ с писарка Екатерина Иванчова и касиерка Гана Бобчева (Право, VI, № 1, 1 март 1871). Димитрина Иванова в посоченото съчинение сочи, че дружеството се е появило през 1869 г., но това едва ли е възможно.
16. Казанлък — Женско дружество „Саморазвитие“, създадено през 1869 г. по инициатива на Р. Русианова, с първа председателка Неда Папазооглу (Македония, III, № 27, 31 май 1869).
17. Калофер — Женско дружество „Просвещение“, създадено през 1869 г. Инициаторка и първа председателка е Ека Караминкова, а писарка — Дона Пиронкова (Право, IV, № 11, 6 дек. 1869).
18. Карлово — Създава се женско дружество „Възпитание“ през септември 1869 г. Първа председателка е Ана Пулева. Организира се по инициатива на Анастасия Райнова — съпруга на Райно Попович, току-що завърнала се от Виена (Македония, III, № 43, 4 окт. 1869).
19. Карнобат — В: Цит. съч. на Димитрина Иванова съществуват непотвърдени данни за женско дружество.
20. Контаз — Има предположение за съществуване на женско дружество (Български глас, I, № 51, 4 юни 1877).
21. Копривщица — Дружество „Благовещение“, организирано през 1871 г. (Македония, VI, № 15, 4 юли 1872).
22. Котел — Има предположение за съществуване на женско дружество.
23. Кюстендил — През 1873 г. се създава дружество „Майчина любов“.
24. Ловеч — Едно от най-ранните женски дружества се организира в 1866 г. Дейността му замира и се възстановява през 1871 г. от г-жа Гаца под името „Постоянство“. Дружеството отново преживява криза и се активизира благодарение на Ана Предич-Радославова едва през 1876 г. под името „Благодетел“ Ана Предич организира ученическо женско дружество „Наука“ (Сто години женско дружество в Плевенски окръг, С., 1957).
25. Лом — Първото женско дружество в България е организирано през 1857 г. от Кр. Пишурката. Ал. П. Войникова сочи 1869 г. и друго име — „Милосърдие“. През 1869 г. има сведение за организиране на дружество „Помощник на българската просвета“. Вероятно първата женска организация е прекратила дейността си. В по-късни дописки (Училище, II, кн. 4, ян. 1872 г.) се среща и друго име на дружеството в Лом — „Правда“ (Е. Д а м я н о в а. Женското движение в Лом. — В: Сто години културен живот в Лом. С., 1967).
26. Малко Търново — Женското дружество е организирано в края на 1874 г. от Неделчо П. Орашков, а не в 1875 г. от учителката Зоица Ангелинин. Естествено нейното пристигане от Стара Загора е изиграло определена роля за активизиране на дружеството, но то вече е съществувало (НБИВ — Спец. сб., ф. 3, а. е. 393, л. 1 — 2).
27. Неврокоп — Женско дружество „Ученолюбие“, създадено вероятно през 1871 г. (Право, VI, № 52, 6 март 1872).

28. Пазарджик — През юли 1870 г. се създава женско ученолюбиво дружество в Татар Пазарджик. Негова председателка е Мариола Доспевска (Свобода, I, № 19, 12 март 1870). Иван Батаклиев в цит. съч. сочи друго име на дружеството — „Просвета“.
29. Панагюрище — Създава се девическа дружина „Китка“ — 1870 г. (В. П а с к а л е в а. Цит. съч., с. 131).
30. „ — В 1873 г. има данни за образуване на женско дружество „Надежда“ (Право, VIII, № 13, 11 юни 1873). Инициаторка и на двете дружества е Райна п. Георгиева. Тя председателствува девическото дружество.
31. Плевен — През 1869 г. се създава женско дружество „Развитие“ от учителката в девическото училище — Тодора. То се засилва особено след 1873 г., когато Р. Душанова пристига в града (Македония, IV, № 8, 11 дек. 1869).
32. Пловдив — През 1869 г. се основава дружество „Майчина грижа“ с председателка Мария П. Герова (В. П а с к а л е в а. Цит. съч., с. 119).
33. „ — Във възрожденската преса съществуват сведения и за девическо дружество „Съгласие“ в Пловдив (Век, I, № 10, 16 март 1874).
- „ — През 1874 г. в Пловдив се създава и гръцко женско благотворително дружество „Евридика“.
34. Разград — Женското дружество „Майчина грижа“ се основава през октомври 1870 г. по инициатива на учителя Д. Хранов. В настояществото му влизат Николина Вълчева, Еленка Тодориева, Мариола Банчева, Парашкева Александрова (Право, V, № 37, 9 ноем. 1870).
35. Русе — Създаденото през декември 1869 г. дружество се нарича „Стопанка“. В неговото първо настоятелство влизат М. Василева, С. Н. Кузма, Златева и др. (В. П а с к а л е в а. Цит. съч., с. 117).
36. Самоков — Женското дружество се казва „Зора“ и се основава през 1871 г. от учителката Милева-Барак (Право, VI, № 19, 5 юли 1871).
37. Свищов — Дружество „Съгласие“, съставено в 1869 г. в средната градска махала. Негови инициаторки са Еленка Иванова, Еленка Славкова, Еленка Аврамова, Александрина Шипманова.
38. „ — Дружество „Надежда“, организирано през 1870 г. в долната махала. Негови инициаторки са Сийка Пъшанакова, Евлогия Паунова, Томайца Георгиева, Малтица Начева, Сийка Паунова, Томайца Вълчинова, Иванка Ламбева и Аника Петранова.
39. „ — През 1873 г. в Свищов има и трето женско дружество — вероятно „Развитие“, което действа във Велешанската махала. Трите дружества имат сходни цели, но не са свързани организационно (С т. Г а н ч е в. Цит. съч., с. 286 — 291).
40. Сливен — През януари 1870 г. се създава женско дружество „Майчина длъжност“ (Македония IV, № 31, 7 март 1870).
- „ — Разполагаме и с устав на девическо дружество „Надежда“ в Сливен (НБКМ — БИА, ПБ 3125). Той не е датиран, но съ-

дейки по задачите и общия му тон, може да се предположи, че е отпреди Освобождението.

41. Солун — Неделя Петкова организира дружество „Възраждане“ в края на 1871 г., което по-късно се нарича „Българска зора“ (Г. Ненов. Цит. съч., с. 21).
42. Сопот — Има сведения за съществуване на женско дружество (Училище, V, № 9, с. 72, 16 септ. 1875).
43. София — В 1869 г. се създава дружество „Майка“ под председателството на Й. Филаретова (Право, IV, № 40, 29 ноем. 1869).
44. Стара Загора — Женско дружество „Майчина любов“ се създава в 1869 г. по инициатива на А. Тошева (Право, IV, № 4, 23 март 1869). Тя отбелязва в автобиографията си за начална година на дружеството 1866, но вероятно се отнася или за неточност, или за някакъв пръв неуспешен опит за организиране.
45. Троян — Направен е опит за създаване на женско дружество от страна на учителката Данка Хитрова Велкова (Сто години женско движение в Плевенски окръг, С. 1957).
46. Трявна — Съществуват категорични данни за дейността на женско дружество, но е трудно да се установи началната му дата (НБКМ — БИА, ф. 75 — Евгения Хаджидимитрова Кисимова).
47. Тулча — Женското дружество се казва „Надежда“ и се създава в 1869 г (Право, IV, № 27, 30 авг. 1869).
48. Търговище — Женско дружество се сформира в 1870 г. от Мария Чолакова. То се нарича „Добродетел“ (В. Паскалева. Цит. съч.).
49. Търново — На 8 септември 1869 г. се провежда учредително събрание на женската организация под председателството на Евгения Кисимова. До април 1872 г. тя се нарича „Женска община“, след което приема името „Радост“ (Македония, III, № 52, 8 ноем. 1869).
50. „ — Дружество „Милосърдие“, организирано в 1877 г. отново от Евгения Кисимова. То подпомага в Освободителната война български и руски войници.
51. Хасково — Организирано е женско дружество през 1869 г. вероятно по инициатива на Р. Душанова, която става учителка в Хасково през същата година (Македония, III, № 46, 18 окт. 1869.)
52. Цариград — През 1876 г. се съставя женско благотелно дружество с цел да подпомага българите — жертва от Априлското въстание (Напредък, XI, № 119, 18 февр. 1877).
53. Чирпан — Дружеството се казва „Вяра, Надежда и Любов“ и се организира в 1874 г. (Източно време, I, № 42, 30 ноем. 1874).
54. с. Шипка, Казанлъшко — Жителите на селото имат желание за съставяне на женско дружество, но дали то е организирано, не е известно (Македония, V, № 11, 16 март 1871).
55. Шумен — Женската организация се нарича „Родолюбие“ и се създава през 1872 г. (Училище, II, сл. I, с. 8).
56. Ямбол — Женско дружество „Възпитана майка“, създадено в 1871 г. (Македония, V, № 29, 21 юли 1871). И. Кулелиев говори за дружество „Развитие“ от 1873 г. (ОДА — ВТ, ф. 931, оп. 1, а. е. 382), но данните са непотвърдени.

WOMEN'S ORGANIZATIONS IN BULGARIA IN THE PERIOD OF NATIONAL REVIVAL

Boyka Vassileva

(Summary)

The women's societies founded in the period of National Revival in Bulgaria are public organizations with aims of a cultural, education and national liberation nature. They are set up as a result from inner social requirements and foreign influences.

The establishment, structure and financial statutes of the women's societies are problems of interest, which are examined in this work. It points out the common features in the way of their establishment, their documentation and the structure of their governing bodies as well as in the collection of means for their activities.

The activities of the women's organizations are also an object of review. They have two basic directions: education and culture, on the one hand, and national liberation, on the other hand. The education initiatives of the women's societies consist in ensuring premises for girls' schools and teachers for them, paying their remunerations, buying school aids, sending students abroad, opening Sunday schools. At the same time, the organizations themselves carry out varied cultural and education activities. Lectures are delivered and libraries are opened. The cultural initiatives unrelated to education of women are also promoted.

The women's societies do not remain indifferent to the national liberation struggles of the Bulgarian people, especially after the April Uprising (1876) and the Liberation War (1877 — 1878). At that time women's organizations are founded with the only aim of collecting relief for the Bulgarian population affected by these events. Their members render assistance to the Russian troops and the Bulgarian volunteers.

In their manyfold activities the women's organizations establish contacts with the other public organizations in the period of National Revival — municipalities, reading clubs, school boards, etc. — and have mutual relationships as well. These problems are reviewed in the last part of the work.

The conclusions reached in the final part outline the most general and characteristic features of the women's organizations in Bulgaria in the period of National Revival.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
Том 70 ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ 1976
ANNUAIRE DE L'UNIVERSITÉ DE SOFIA
Tome 70 FACULTÉ D'HISTOIRE 1976

МАРИЯ РАДЕВА

**ПРОСВЕТНАТА ПОЛИТИКА
НА ПРАВИТЕЛСТВОТО НА НАРОДНО-
ЛИБЕРАЛНАТА ПАРТИЯ (1903—1908)**

MARIA RADEVA

**LA POLITIQUE D'INSTRUCTION DU GOUVERNEMENT
DU PARTI POPULAIRE — LIBÉRALE (1903—1908)**

СОФИЯ—1980

Рецензент

н. с. *Елена Стателова*

Редактор

проф. *Николай Генчев*

Образователната политика на държавата в класовото общество се определя от общите насоки на политическото и културното развитие на страната. Тази зависимост, както и отсъствието на специални изследвания в историческата литература, оправдава историографския интерес към проблемите на културната политика — в частност на просветната политика на българските буржоазни правителства през първите три десетилетия след Освобождението.

По това време в областта на образованието и културното строителство стоят за разрешаване сложни и многостранни задачи. Тенденциите на капиталистическото развитие и политико-идеологическите цели на укрепващата буржоазна класа обективно поставят ударение върху изграждането на учебното дело. Училищната политика в края на XIX и началото на XX в. съдържа два основни въпроса — устройство на образователната система в взаимоотношенията между учителството и държавата.¹ Те се налагат като определящи в политиката на буржоазните правителства в края на XIX в. и първото десетилетие на настоящото столетие.

По време на Стамболовия режим се прави първият опит за канализиране на учебното дело в една единна система, подчинена на буржоазно-класови принципи.² В активната законодателна дейност на втория стамболовистки режим се отделя важно място на преобразованията в учебното и културното дело. Основани върху една целенасочена културно-просветна програма, тези преобразования са достойни за научно изучаване и изследване.

Просветната политика на втория стамболовистки режим не е била предмет на специално изследване в нашата историография. Оценки за нея са били изказвани в различно време в историко-педагогическата, политическата и мемоарната литература, излязла до победата на социалистическата революция. Те се отличават с обособяването на два периода в училищната политика на Народно-либералната партия — до 3. ян. 1907 г. и след тази дата. Това разграничение се идентифицира с „политиката на м-р Шишманов“ и „политиката на м-р Апостолов“.

Съвременните политически дейци от радикалните среди разграничават тези периоди с противоположни характеристики — либерална по-

---

¹ Н. А л е к с и е в. Нашата училищна политика. С., 1912, с. 2.

² Законът за народното просвещение от 1891 г. е в съответствие с целите на българската буржоазия и обективно отговаря на ония нужди, които поставя капиталистическото развитие на страната. Вж. у: Н. Ч а к ъ р о в, Ж. А т а н а с о в. История на българското образование. С., 1970, с. 57 — 59; Н. В ъ ж а р о в. Кратка история на учит. движение в България. С., 1933, с. 7.

литика на Шишманов, реакционна — на Апостолов.³ Историците на учебното дело нюансират своите оценки в зависимост от собствените си политически позиции и дистанцията на времето. Н. Алексиев разглежда политиката на Ив. Шишманов като лична, имаща за цел примирение между учителството и правителството, а тази на Н. Апостолов като израз на желанията и идеалите на управляващата партия.⁴ Отделяйки особено място на реформите на м-р Шишманов, В. Йорданов подчертава благотворното им въздействие върху развоя на учебното и общокултурното дело в страната.⁵ Изследователите на училищното законодателство изтъкват заслугите на Ив. Шишманов като министър в реформиране на учебното дело, противопоставяйки дейността му на неговия наследник на министерския пост.⁶ Признание за големия принос на проф. Ив. Шишманов в българското културно развитие в периода на дейността му като министър намираме и у редица други автори.⁷ Историците, които изследват учителското професионално движение също се докосват до някои страни на училищната политика на стамболовисткия кабинет. Тези автори противопоставят „меката“ атмосфера на м-р Шишманов на насилническата политика на правителството след 3 ян. 1907 г.⁸

Въпреки определени постижения от фактологическо естество и някои верни оценки буржоазните автори остават или на равнището на обективизма или надценяват ролята на субективния фактор в просветната политика на правителството. Техните изводи се опират на ограничена изворова база, не отчитат в достатъчна степен въздействието на общественно-политическите сили върху просветната политика на буржоазната държава.

Класовата оценка на просветната политика на правителството на Народно-либералната партия в разглеждания период намираме в съчиненията на Д. Благоев и Л. Кандев. В отговор на твърденията, че политиката на м-р Шишманов е лична, т. е. неангажираща правителствената партия, те доказват нейната обективна обвързаност с общата политика, както и класовия ѝ характер, изявен в прилагане на различни тактически средства.⁹

³ Тя се откроява най-ярко в речите на Т. Влайков в Народното събрание. — СД на XIII ОНС, III Р. С., с. 1123 и сл.; IV Р. С., с. 1720 и сл.

⁴ Н. Алексиев. Цит. съч., с. 174 — 222.

⁵ В. Йорданов. Материали за изучаване на учебното дело в България. Кн. II, С., 1925, с. 133 — 173.

⁶ Ив. Стоянов. Законодателството ни по народната просвета и БУС; Г. Д. Пирьов. Главни моменти в развоя на училищното законодателство. — УПр., 1938, неоф. даял; Хр. Негенцов. Записки по училищното законодателство. С., 1941; Д. Н. Влиянието на учителското сдружаване върху нашата училищна политика. — Образование, 1942, кн. 1, с. 64 — 74.

⁷ Юбилеят на проф. Шишманов. С., 1920; Проф. Иван Д. Шишманов. С., 1928; М. Арнаудов. Иван Д. Шишманов. — Летопис на БАН, 1929, кн. XI; От Пайсий до Раковски. С., 1943, с. 12 — 15; История на Софийския университет. С., 1939.

⁸ Т. Стойлов. Учителското движение в България. С., 1909; Стар ратник (Н. Вържаров). Цит. съч.; Д. Негенцов. Борби и придобивки на БУС. С., 1925.

⁹ Д. Благоев. Неглупава политика. — Ново време, 1905, кн. 11 — 12; Училищната политика днес. — Ново време, 1907, кн. 10; Л. Кандев. Лична ли бе училищната политика на Шишманов? — Учителска искра, бр. 9, 10 фев. 1907; Правовото положение на народния учител. — Ново време, 1907, кн. 8; Съвременно възпитание. — Учителска искра, бр. 21, 30 март 1907; бр. 22, 20 апр. 1907, бр. 23, 1 май 1907.

В марксистическата историография след 9 септ. 1944 г. се отделя недостатъчно внимание на посочения проблем. В курсовете по история на българското образование се отбелязва приносът на м-р Ив. Шишманов в развитието на учебното и културно дело, като се подчертава, че неговите стремежи към просвета, образование и култура се използват от реакционната политическа власт.¹⁰ В характеристиката на училищното законодателство от този период се сочи, че законът за основното и средното образование на Н. Апостолов е проява на училищната политика на държавата като класово-буржоазен институт.¹¹ В други трудове се акцентира върху заслугите на Шишманов за развитие на предучилищното и естетическо възпитание,¹² ролята му за реализиране на определени педагогически възгледи у нас.¹³ В съчинения, посветени на учителското професионално движение, се изтъкват опитите на буржоазната държава да превърне Българския учителски съюз (БУС) в казионна организация.¹⁴

В литературно-исторически разработки върху научното дело и общественията дейност на проф. Ив. Шишманов се подчертава демократичният характер на предприетите от него инициативи, доказва се тяхната прогресивност, но без да се изследва връзката им с държавната политика.¹⁵ Тази констатация е валидна и за изследванията върху различни страни на българския културен живот от това време.¹⁶

Направеният преглед на литературата по въпроса за просветната политика на второто стамболовистко правителство показва, че този въпрос се нуждае от цялостно проучване. Настоящата работа има за цел да изследва политическия подход на правителството към конкретносторисите проблеми на образованието и учебното дело, разглеждайки идейната платформа на извършените преобразования. В тази връзка се прави опит да се покаже взаимодействието между просветните и политическите идеи и тенденции на управляващите среди, както и да се проследи развитието в съотношението на програмните концепции на партията и на просветния м-р Ив. Д. Шишманов. Законодателната и административната дейност на МНП се разглежда на фона на вътрешнополитическата обстановка и обществения отзвук в педагогическите и политическите среди.

При написването на настоящата работа са използвани документи от различни архиви (ЦДИА, НАБАН), голяма част от които се включват

¹⁰ Н. Чакъров, Ж. Атанасов. Цит. съч., с. 59 — 60.

¹¹ Н. Чакъров. Училищно законодателство (лекции). С., 1950, с. 53.

¹² Н. Чакъров, Н. Начева. История на предучилищното възпитание в България. С., 1961, с. 62 — 66; Ж. Атанасов. История на естетическото възпитание. С., 1974, с. 143 — 245.

¹³ Буржоазни педагогически възгледи у нас до 1944 г. (сб. ст.). С., 1964.

¹⁴ Й. Николов. Бойният път на българското учителство. С., 1965; П. Кандев. Борбата на бълг. учителство за прогресивна педагогика, С., 1970; 60 години учителска марксистическа организация. С., 1965; В. Хаджиниколови др. История на професионалното движение в България. С., 1973, и др.

¹⁵ Г. Димов. Иван Д. Шишманов. С., 1956, Иван Шишманов (лит. крит. очерк). С., 1964; М. Арнаудов. Дела и завети на бележити българи. С., 1969; Очерки по българския фолклор. С., 1968.

¹⁶ Сто години български театър. С., 1956; П. Пенев. История на българския драматичен театър. С., 1975; В. Кръстев. Очерци по история на българската музика. С., 1970; Л. Витанова, Г. Гайтанджиев. Музикалното възпитание в българското училище. С., 1975.

за пръв път в научно обръщение. Стенографските дневници на Народното събрание, ежедневният политически и педагогически печат са важна основа за направените заключения. Особено внимание е отделено на оценките на Д. Благоев и социалистическия печат. Взети са пред вид историческите трудове върху отделни страни от дейността на Народно-либералната партия.

* * *

В годините на икономическата криза в края на XIX и началото на XX в., въпросите на просветната политика придобиват особена актуалност. Социалните явления, съпътстващи кризата, и особено намаляването на държавните приходи кара някои икономисти и политици да търсят част от причините за кризата в отсъствието на практическа насоченост в образователната система. Искането за ограничаване на средното образование, създаващо т. нар. „умствен пролетариат“, чрез професионална ориентация на класните училища доминира в политическите варианти за преустройство на учебното дело. При обективните културни нужди на страната в този момент критиката на образованието в средните училища е израз на стремежа на правителствата за намиране финансови средства за смекчаване на кризата чрез съкращаване разходите за образование. Това е основният мотив на предприетите от 1898 до 1903 г. законодателни стъпки по отношение на образователната система. Първите ограничения на общото образование прокарват народняците през 1898 г.¹⁷ За посочения период са изработени четири законопроекта по просветата,¹⁸ но нито един от тях не става закон не само поради честите правителствени смени, но и поради силната критика в учителските среди и народното представителство.¹⁹ При наложеното в обществото обсъждане на характера на образователната система защитниците на общото образование определено се налагат над онези, които се стремят да професионализират основното и класното училище. Професионалната тенденция поради теоретични неясноти в европейски мащаб не разполага с убедителни научно-практически аргументи и се стимулира почти единствено от финансово-икономическата конюнктура.

Съществен фактор в училищната политика през този период е учителският въпрос. Неговите отделни страни — служебно и материално положение, роля на учителя в обществено-политическия живот — са пряко свързани с вътрешната политика на буржоазните правителства и развитието на учителското професионално движение. Виждайки в послед-

¹⁷ Н. А лек с и е в, Цит. съч., с. 111 — 114.

¹⁸ За народните първоначални училища (1899), За училищата (1900), За основните и средни училища (1901), За основното и средно образование (1903).

¹⁹ СД на Х ОНС, I P C, с. 1642 и сл.; ЦДИА, ф. 177, оп. 1, а. е. 98, 99, 100, 101; Съзнание, бр. 33, 7 апр., бр. 40, 2 май; бр. 41 — 42, 28 май — 1900; Съзнание, бр. 38, 12 май 1901; С т. К о с т у р к о в. Против ограничението на народното образование. — Мисъл, 1901, кн. X; М. Г е р а с к о в. Значение на народното образование за общественото благосъстояние. С., 1902; Д. Б л а г о е в. Мнение по законопроекта за училищата. — Ново време, 1900, кн. 6; К. К р ъ с т е в. Бележки към законопроекта за училищата. — Мисъл, 1900, кн. VII; Съзнание, бр. 19, 4 ян.; бр. 21, 11 ян., бр. 22, 18 ян., бр. 23, 25 фев., бр. 29, 8 март 1903; Работнически вестник, бр. 19, 30 ян. 1903.

ното гнездо на социализъм, буржоазната държава се опитва да пречи на дейността на БУС под различни открити и прикрити форми.²⁰ Тези опити завършват с неуспех. В края на века силите на професионалното движение укрепват и то се налага като фактор в просветната политика на държавата.²¹ Учителството се бори против опитите за налагане нравствено-религиозна цел на основното училище,²² противодейства на радослависткото правителство да го използва като оръдие на реакционната си данъчна политика.²³

Връхна точка на конфронтацията между управляващите среди и учителството са двете предложения на Д. Цанков (1902, 1903) за служебно-административно санкциониране на учителите-социалисти. Те предизвикват протестно движение в обществото и в Народното събрание.²⁴ В годините на икономическата криза се прави съществено намаление на учителските заплати, през определени периоди се разширяват преследванията на основните учители, известни с названието „чума по Израила“.

Буржоазните правителства, изредили се в управлението в периода 1899 — 1903, не съумяват да разрешат нито един от острите политико-просветни проблеми. Официалните статистики на МНП показват, че през това време се наблюдава значително намаление броя на постъпващите и завършващи основно образование, както и крайно лошото състояние на материалната база на задължителното обучение.²⁵ Тези факти още повече усложняват състоянието на просветното дело в страната.

Такава е обстановката в училищната политика, когато в началото на май 1903 г. на власт идва кабинетът на Р. Петров. Присъствието и решаващата роля на Д. Петков и Н. Геннадиев в него е достатъчно основание за съвременниците да го характеризират като стамболовистки. Въпреки разнородния си състав²⁶ още от първите дни на своето управление МС започва да действа, изхождайки от принципите и традициите на стамболовистката партия.²⁷ Появата на проф. Шишманов начело на МНП в това политическо обкръжение била приета с изненада.²⁸ Независимо от

²⁰ Н. А л е к с и е в. Цит. съч., с. 81, 105 — 108.

²¹ Д. Н. Цит. ст.

²² ЦДИА, ф. 177, оп. 1, а. е. 98 — 101; Л. К и р к о в а. Из борбите на българските народни учители срещу религиозното възпитание в училищата през 1900 г. — ИПр., 1970, кн. 4.

²³ Съзнание, бр. 33 7. апр.; бр. 34 22 апр.; бр. 35 28. апр.; бр. 36 5. май; бр. 37 12. май; бр. 38 19. май; бр. 39 28. май; бр. 40 2. юни — 1900; К. Г е о р г и е в. Ролята на народното учителство в селското движение против десятъка през 1899 — 1900 г. — Нар. просвета, 1960, кн. 3; Х р. Н е д я л к о в. Участието на учителите в селските бунтове против натуралния десятък. — Нар. просвета, 1961, кн. 4.

²⁴ ЦДИА, ф. 173, оп. 2, а. е. 417, л. 1 — 109; Съзнание, бр. 39, 25 май; бр. 1, 1 септ.; 1902; СД на ХП ОНС, I РС, с. 3378 и сл.; с. 3390 и сл.; с. 3569 и сл.; с. 3619 и сл.; с. 3382 и сл.; с. 3398 и сл.

²⁵ Доклад до Господина министъра на Народното просвещение за народното първоначално образование в България през 1901 — 1902 учебна година. — УПр., 1903, кн. IV — VI, оф. дял.

²⁶ С изключение на Д. Петков и Н. Геннадиев, видни дейци на Народно-либералната партия, останалите членове на кабинета Н. Манушев, М. Савов, Д. К. Попов и Ив. Шишманов не са свързани с никоя политическа партия.

²⁷ Х р. К ъ о с е в. Стопанската политика на Народно-либералната партия 1903 — 1908 (дис.). С., 1969, с. 14.

²⁸ Н. А л е к с и е в. Цит. съч., с. 174.

противоречивите характеристики на някои политически кръгове изборът на Шишманов се посреща с респект и известни надежди сред учителските среди.

В случая трябва да се има пред вид, че Ив. Шишманов не е чужд на дейността на това министерство. Той поема министерския портфейл със съзнание за голямата значимост на МНП в културния и политическия живот на младата буржоазна държава, както и за ролята на просветния министър.²⁹ Важно значение има фактът, че като началник на отделение и главен инспектор в МНП във времето на Г. Живков той е един от най-ценните му помощници и фактически е автор на Закона за народното просвещение от 1891 г.³⁰ През 1900 г. Ив. Шишманов отклонява поканата на Т. Иванчов да заеме МНП в проектирания либерален кабинет.³¹ Но при извънредните обстоятелства на международното положение на България през пролетта на 1903 г. той отстъпва пред настояването на княза да стане министър на просветата в кабинета на Р. Петров. Неговите лични мотиви за напускане на професорката катедра, изтъквани многократно, произтичат от чувството му за дълг към отечеството, чието бъдеще вижда застрашено в този момент, и твърдото му решение да остане верен на политическите си принципи за „демократичност, толерантност, честност“³². Едновременно с това Ив. Шишманов вярвал, че стамболовистите ще се стремят да се реабилитират пред общественото мнение чрез спазване на конституционните свободи.³³ В същото време той изрично поставил като условие за участието си в кабинета искане за „лична свобода на мнение и действие“³⁴.

Що се отнася до отношението на стамболовистите към личността на Ив. Шишманов, то се обуславя не само от княжеската намеса, но и от културно-политическия му актив в миналото. Към това се прибавя съображението за положителния политически ефект от присъствието на неопетнената в партизански борби личност на известния специалист по учебното дело и професор във Висшето училище, както и неговото въздействие върху интелигенцията.

Проф. Ив. Шишманов заема поста министър на просветата с определени възгледи върху проблемите и насоките на българското образование и култура, отразени в редица негови съчинения и документи в личния му архив.³⁵ Водещо място в схващанията му заема възгледът за ролята на

²⁹ НАБАН, ф. 11-к, оп. 2, а. е. 341, л. 49, а. е. 351, л. 66 — 67.

³⁰ М. А р н а у д о в. Очерци по българския фолклор. Т. I. С., 1968, с. 305 — 313; История на Софийския университет. С., 1939, с. 61 — 82; Н. А л е к с и е в. Цит. съч., с. 175; В. Й о р д а н о в. Цит. съч., с. 69; Н. В а н к о в. История на учебното дело в България. С., 1930, с. 93 — 96; Н. Ч а к ъ р о в, Ж. А т а н а с о в. Цит. съч., с. 58.

³¹ НАБАН, ф. 11-к, оп. 3, а. е. 546, л. 21 — 22; а. е. 547, л. 2; а. е. 314, л. 4 — 14; оп. 2, а. е. 341, л. 2 — 5; Из архива на К. Иречек. Т. I. 1953, с. 358 — 360.

³² НАБАН, ф. 11-к, оп. 1, а. е. 83, л. 3, 32 — 36, 55 — 62, 66; Българо-сръбски и българо-хърватски книжовни взаимоотношения. С., 1966, с. 259 — 260.

³³ НАБАН, ф. 11-к, оп. 3а. е. 492, л. 32.

³⁴ Пак там, а. е. 83, л. 3, 35, 48.

³⁵ Пак там. оп. 2, а. е. 359, л. 3, оп. 1, а. е. 71, л. 27; И в. Д. Ш и ш м а н о в. Пенито в народните ни училища — Марица, бр. 222, 1880; Една важна задача на нашите учители — Деница, 1890, кн. 4, с. 188 — 190; НАБАН, ф. 11-к, оп. 2, а. е. 351 л. 49 — 51; а. е. 362, л. 1 — 3; Значението и задачите на нашата етнография. — В: СБНУНК, 1889, с. 24; Най-новото направление в развитието на педагогиката. — Мисъл, 1892, кн. 1; Няколко думи за развитието на забавачниците у нас. — Свобода, бр. 304, 308, 309, 313 от 1889; Нашето висше училище. — Мисъл, 1892, кн. 3, 4, с. 235 — 246.

образованието като културен, икономически и политически фактор. Признавайки решащото място на училището като възпитателен институт, той отдава изключително значение на нравствено-патриотичното, естетическото и политическото възпитание на подрастващите поколения. В тази връзка се откроява ролята на българския учител като възпитател не само на младите, но и на масите. В категорията на възпитателите на народа Шишманов поставя и политическите ръководители. Културно-просветните и педагогическите идеи на Иван Шишманов са тясно свързани с неговите еволюционни философски възгледи и демократичните му политически убеждения.³⁶

Във възникналата в началото на века дискусия за характера на образователната система, Шишманов застава твърдо на страната на защитниците на общо, достъпно за всички образование, като професионалното се изгражда на основата на трикласното.³⁷

Дълго преди да стане министър на народната просвета, проф. Ив. Шишманов работи върху план за културно-просветното развитие на страната.³⁸ Този план получава известност в първите дни след образуване на кабинета.³⁹ Докладът по учебното дело, съставен от министъра, чертае цялостна програма за бъдещото развитие на българската просвета и културни институти в една по-близка и по-далечна перспектива. Това е първият документ с подобно съдържание в официалната просветна политика след Освобождението. Планът на м-р Шишманов е задълбочено мотивиран. В основата му лежат следните идеи: България представлява културен фактор със специални задачи; българинът като историческа личност е способен не само да възприеме елементите на една по-висока култура, но и да ги развие самостоятелно и да им даде оригинална форма; образователният фактор има грамадно значение в модерната държава за икономическото благосъстояние на обществото, за политическата му уредба и възпитание на масите. Идеологическата същност на тези схващания пряко кореспондира със съвременните буржоазни педагогически идеи, а така също с политическите задачи на българската буржоазия по това време.

В посочения доклад до княза м-р Шишманов утвърждава демократичните основи на образователната система, наложена от първостроителите на учебното дело след Освобождението (М. Дринов, Й. Груев, К. Иречек, Р. Каролев, Г. Живков — б. М. Р.). Ето защо той счита, че сградата на българското учебно дело не се нуждае от коренно преустройство, а само от известни поправки, внасяне на хармония и разширение. Следователно м-р Шишманов не си поставя за задача извършване на основна реформа, а само създаване на нови форми в учебното дело.⁴⁰

Дейността на МНП се определя в две основни направления — грижа за образованието и развитието на младежта чрез училищата и общо развитие на страната чрез създаване на условия и институти от културен

³⁶ М. Радева. Философски и политически възгледи на Иван Д. Шишманов. Год. на Соф. унив., т. 67, 1973 — 1974, С., 1977.

³⁷ Ст. Костурков. Против ограничението на народното образование. — Мисъл, 1901, кн. X, с. 513 — 604; НАБАН, ф. 11-к, оп. 2, а. е. 352, л. 380.

³⁸ НАБАН, ф. 11-к, оп. 1, а. е. 83, л. 66.

³⁹ Доклад по учебното дело от министъра на народното просвещение (2 юни 1903). — ДВ, бр. 126, 13 юли 1903; УПр., 1903, кн. VI — VII, с. 113 — 125.

⁴⁰ Н. Алексиев. Цит. съч., с. 174.

характер. В областта на учебното дело се предвиждат няколко най-близки задачи: подобряване материално-икономическите основи на просветата чрез увеличение бюджета на просветното ведомство, осигуряване чрез специален заем построяването на хигиенични учебни сгради за народните училища и подобряване материалното положение на учителите. По злостодневния въпрос — характера на образователната система — м-р Шишманов се обявява за запазване общообразователната ѝ насоченост и разширяване курса на основното учение с три години (в момента четиригодишен — б. а). Едновременно с това се предвижда създаване на система за професионално образование по пътя на допълнителните професионални курсове, изградени на основата на трикласното общо образование. В областта на средното образование се очертава запазване на неговия общообразователен характер, изравняване на мъжките и девическите гимназии.

В просветната програма на Шишманов се отделя изключително място на специалните грижи на държавата за развитие на културните институти: Рисувално училище, Висше училище, Музикално училище, Народен театър, Народен музей и др., както и на грижите за хората на изкуството. Като програма за развитие на българската просвета и култура планът на м-р Шишманов отговаря на обществените потребности в тази област при конкретните условия на социално-икономическото развитие на страната. Следва да подчертаем, че този план обобщава рационалните идеи на демократичните сили в нашия културен живот през краткия период на самостоятелното съществуване на буржоазна България.

Възниква въпросът за съотношението между просветните идеи на министъра и управляващата партия. Изричното указание за личното авторство на този документ не е достатъчно основание да се приеме твърдението на някои опозиционни среди за наличието на противопоставяне между просветния министър и неговите колеги-стамболовисти.⁴¹ Вярно е, че подобно на другите буржоазни партии по това време Народно-либералната няма целенасочено изработена просветна програма.⁴² В устава на партията от 1899 г. най-общо се посочва, че тя, „ще заляга за осъществяването на такива реформи... които най-много отговарят на нуждите на страната в културно, промишлено и търговско отношение“⁴³. В периода на опозиционното си съществуване партията почти не взема участие в дискусиите по учебното дело в НС. Но изработеният още в 1891 г. Закон за народното просвещение със своите принципи за национализъм и държавна намеса в учебното дело е косвено свидетелство за идеологическите постановки на партията по отношение на училището. В разглеждания период успоредно с доклада на м-р Шишманов, публикуван в официоза в пълния му вид,⁴⁴ излизат материали, които хвърлят допълнителна светлина върху програмните просветни възгледи на управляващата партия.⁴⁵ На първо място в тях се сочи голямото значение

⁴¹ Мир, бр. 1286, 1. юли. 1903; Н. А л е к с и е в. Цит. съч., с. 175.

⁴² В. Н и к о л о в а. Народно-либералната партия 1894 — 1903. Развитие и дейност (дис.). 1976, с. 48 — 61. За просветната програма на партията вж. у С. Р а д е в. Начала и искания на Народно-либералната партия. С., 1911.

⁴³ Нов век, бр. 106, 1 дек. 1899.

⁴⁴ Пак там, бр. 608, 16 юни 1903; бр. 609, 18 юни 1903.

⁴⁵ Пак там, бр. 604, 6 юни 1903; бр. 607, 13 юни 1903; бр. 612, 26 юни 1903.

на гражданското възпитание, което дават училищата, за формиране на политическите нрави и уважение към държавните институции. Подчертава се ролята на учителството за възпитание в посочената насока на младите и обществото. Управляващата партия вижда задачата на народното учителство в подготовката на хора „за живота и нуждите на българската държава и целокупния ни народ“. Доказва се, че националистическата идея като условие за еманципиране и запазване от гибел на потиснатите и завладени народи е „плод на културата и широкото разпространение на образованието“. Откроява се тезата, че модерната държава трябва да направлява образованието на гражданите. В посочените материали се подчертава необходимостта от засилване на професионалното образование, развиващо се успоредно с общото.

Следователно Народно-либералната партия поставя грижата за образованието и възпитанието на подрастващите между първостепенните си социални задачи. Това се определя от разбирането за ролята на училището като идеологически институт с водещо обществено значение. В тази връзка се поставят и задачите пред учителството като реализатор на държавните идеологически цели. Така независимо от някои нюанси, между основните образователни и възпитателни идеи на просветния министър и Народно-либералната партия се наблюдава определена близост и обективно съвпадение. Известно различие има по въпроса за професионалното образование, но то няма изявен и конфликтен характер.

Критиката на опозиционния буржоазен печат срещу доклада по учебното дело не засяга същността на изказаните в него идеи. Буржоазната опозиция коментира в подчертан партизански тон взаимоотношенията между Шишманов и правителството.⁴⁶ Профсъюзният печат не скрива надеждите си в бъдещата дейност на просветния министър.⁴⁷

Първите инициативи на МНП в голяма степен оправдават тези надежди. На 7 май 1903 г. м-р Шишманов се обръща с „Позив към професори и учители за задружен труд в областта на народната просвета“.⁴⁸ Той уверява, че в своята дейност ще се ръководи от принципа на „пълна с п р а в е д л и в о с т (— разр. И. Ш.), като се държи далеч от грубата тяснопартийна схватка на учебната ни политика“. Шишманов подчертава, че разчита на „п ъ л н а с в о б о д а“ за осъществяване на своя план върху целите и задачите на нашето образование и възпитание. Той настоява учителите да изкажат „своите мнения и болки“, като им обещава най-широка поддръжка. Това означава, че министърът си дава сметка за професионалните искания на учителските организации и в същото време се стреми да установи с тях сътрудничеството в името на педагогическите и културните задачи на МНП.

Подетата тактика на преодоляване конфронтацията между министерството, т. е. буржоазната държава, и учителството се продължава с разпореждане от 10 май, която решително осъжда съществуващата „най-малко нехуманна практика“ на назначаване на учителите по време на лятната ваканция.⁴⁹ В този дух е окръжното от 24 май 1903 г. В него се посочват

⁴⁶ Мир, бр. 1280, 17 юни 1903; бр. 1285, 28 юни 1903; бр. 1286, 30 юли 1903; Пряпорец, бр. 25, 16 юни 1903; бр. 26, 19 юни 1903.

⁴⁷ Съзнание, бр. 45, 21 юни 1903.

⁴⁸ Позив към професори и учители за задружен труд в областта на народната просвета. — УПр., 1903, кн. V, с. 82.

⁴⁹ Окръжно № 6840 10 май 1903. — УПр., 1903, кн. V, с. 83.

грешките на държавата и нейните органи по места в назначаване и уволняване на основните учители.⁵⁰ Признава се, че тези нарушения са диктувани нерядко от „съвсем чужди на учебното дело интереси“. Убеден, че при едни по-хуманни отношения към него учителят не би се противопоставил на „държавата и обществото“, м-р Шишманов издава нови „Наредби за назначаване и уволняване на учителите в народните първоначални училища“.⁵¹ В тях се декларира стремежът на МНП да премахне партизанските влияния при назначаването и уволняването на тази категория учители и се стабилизира служебното им положение. Постановленията на „Наредбите“ в значителна степен съдействуват в тази насока. В същото време са повишени в степен (след няколкогодишно прекъсване) близо 500 учители, а над 200 са наградени с парични суми за работа във вечерните и празничните училища.⁵²

Тези документи, излезли за кратко време от канцеларията на МНП, са израз на последователната политическа линия на неговия титуляр към успокоение на учителството. На фона на незатихналото възбуждение от последното предложение на Д. Цанков за уволнение на учителите за тяхната общественно-политическа дейност афишираният стремеж към умиротворение цели определен политически ефект. Профсъюзният печат посреща с одобрение действията на министъра на просвещението, разграничавайки го от стамболовисткия кабинет.⁵³ Основанията за това обществеността намира в грубото суспендиране на закона за чиновниците, публикуван на 3 май в „Държавен вестник“. От друга страна, в официоза се обнародват няколко статии по въпроса за политическата дейност на учителите, в които се проявява видимо раздразнение от социалистическата пропаганда, водена от народното учителство сред селските маси.⁵⁴ Правителственият вестник доказва, че по отношение на училището държавата има „освен просветителни, чисто политически интереси.“ Последните трябва „да бъдат разпропагандирани и добре усвоени от нейните членове принципите на нейния политически, икономически, юридически и прочие режим, за да бъдат съзнателно крепени от тях“. В това направление се определят и задълженията на учителите, както и насоките на педагогическата и обществената им дейност. „Но да се произнася за годността или неизгодите от известно политическо направление на държавните работи — заявява вестникът — това решително не влиза в неговата (на учителя — б. а) компетентност.“ Подчертава се, че учителите, които не желаят да се движат в тези рамки, трябва да напуснат училището.

Така политическата толерантност, която демонстрира с дейността си м-р Шишманов, влиза в явно противоречие с декларациите на правителствения печат. По този повод в „Съзнание“ пише, че Д. Петков и кабинетът се съгласяват с наградите за обществената дейност на учителите, защото се стремят да нагласят учителството „по партийния си камертон, а иначе това не им е нито по вкус, нито по политическо верую“⁵⁵. В същото време министърът на просвещението се обръща с писмо до княз Фердинанд.

⁵⁰ Окръжно № 8014 24 май 1903. — УПр., кн. VI — VII, с. 125 — 128.

⁵¹ УПр., 1903, кн. VI — VII, с. 129 — 134.

⁵² Пак там, 1903, кн. VI — VII, с. 140 — 149; кн. VIII — IX, с. 280 — 283.

⁵³ Съзнание, бр. 45, 21 юни 1903; бр. 3, 13 септ. 1903.

⁵⁴ Нов век, бр. 619, 9 юни 1903; бр. 620, 14 юни 1903; бр. 660, 22 септ. 1903.

⁵⁵ Съзнание, бр. 10, 1 окт. 1903.

в което се обявява против суспендирането на закона за чиновниците, отказвайки да подпише „един акт, който е против съвестта“ му.⁵⁶ Като се имат пред вид духът и буквата на първите политически документи, издадени под ръководството и авторството на Ив. Шишманов, и действията на правителството, налице са основания да се твърди, че в политическата тактика на двата фактора се очертават потенциални различия. М-р Ив. Шишманов видимо не споделя ходовете на вътрешната политика, продиктувани от стамболовисткото ядро в кабинета.

Успоредно с политическите ходове по учителския въпрос още през лятото на 1903 г. МНП предприема конкретни мерки за преустройство на учебното дело. В програмата на свиканата през юли конференция на директорите на пълните и непълните средни учебни заведения се включват въпроси, които се отнасят както до решения от непосредствена необходимост и значение (учебни програми, брой на учениците в гимназиите, дисциплина, хигиена), така и такива, които биха определили характера на бъдещи законоположения по просветата (учебни планове, отношение между класните училища и гимназиите, типове гимназии, училищни фондове, материално положение).⁵⁷ Решенията на конференцията се обнародват в официалния печат.⁵⁸

Принципите за реформиране на образователната система заемат централно място и в решенията на двата съюзни конгреса — деветия на БУС и втория на КУС.⁵⁹ Сравнението между решенията на трите учителски представителства показва принципното единство в основните виждания за реформиране на учебното дело: запазване общообразователния характер на класните училища, свободен достъп до средното образование (дир. конференция — проверочен изпит), премахване таксите в класните училища и намаляване в гимназиите, изплащане пълните заплати на основните учители от държавата. В речта си пред II конгрес на КУС министърът подчертава единството на тези решения и своите лични виждания, като обещава тяхното реализиране, доколкото това му е възможно.⁶⁰

В отговор на искането за облекчаване на гимназиалните програми от началото на учебната 1903 — 1904 г. се въвежда нова програма в мъжките гимназии, изработена от професори във ВУ и учители в средните училища.⁶¹ С нея се дава по-голяма свобода на учителя в подбора и подредбата на учебния материал. Прави се опит да се преодолее умозрителният характер на обучението по природнонаучните дисциплини. В целите на обучението по физика, химия и естествена история фиксирани в програмата се подчертава практическото приложение на научните им постижения. При определяне на обема и съдържанието на учебния материал по български език и литература, история и география е търсено целесъобразно съответствие с нравственовъзпитателния потенциал на тези науки. Българската литературна история се разглежда във връзка с литературата

⁵⁶ НАБАН, ф. 11-к, оп. 2, а. е. 658, л. 29 и сл.

⁵⁷ Окр. № 6936 от 14 май 1903. — УПр., кн. V, с. 84 — 86.

⁵⁸ Пак там, кн. VIII — IX, с. 308 — 311.

⁵⁹ Съзнание, бр. 3, 13 септ. 1903. — Учителски вестник, бр. 1 — 2, 15 септ. 1903.

⁶⁰ Съзнание, бр. 2, 6 септ. 1903.

⁶¹ Окр. № 12620 2 септ. 1903 — УПр., 1903, кн. VIII — IX, с. 245 — 279.

на другите славянски народи, особено с руската, родната история — във връзка с всеобщата. Ръчната работа се въвежда като задължителен предмет в прогимназиите.

Новата програма за гимназиите е насочена към приспособяване на средното образование към практическите и идеологическите потребности на буржоазията, а така също към съвременните тенденции в образованието.

По същото време се реформира изпитната система в гимназиите, въвеждат се някои облекчения в зрелостните изпити.⁶² С необходимостта от по-хуманни взаимоотношения и по-мек режим в училище се мотивира постановлението за премахване на телесните наказания.⁶³ За подобряване на възпитателната работа в средните училища се въвежда институтът „помощници на директора по възпитателната част“. Подчертавайки спецификата на възпитателните задачи на българското училище като морализаторско учреждение, просветният министър настоява на тази длъжност да се назначават най-опитните и най-хуманни учители, защото институтът трябва да функционира „не в параграфи, а с душа и сърце“⁶⁴. Тези разпоредби носят белезите на буржоазния хуманизъм на своя автор.

Посоченото по-горе показва, че до откриване на първата редовна сесия на XII ОНС по административен път са предприети важни изменения в учебното дело. Но те не удовлетворяват парламентарното мнозинство, нито опозицията, настояващи за коренно преустройство на училищната система. Официозът „Нов век“ изтъква необходимостта от паралелно развитие на професионалното и общото образование, засилване на националистическия дух в средното и висшето образование.⁶⁵ При разискване бюджета на МНП застъпникът на правителството Ив. Момчилов отстоява гледището, че част от гимназиите трябва да се превърнат в занаятчийски училища.⁶⁶ Министърът отговаря със статията „Основите на училищната ми политика и бюджетът за 1904 година“.⁶⁷ Тя е своеобразно продължение на програмния му доклад по учебното дело и в известен смисъл негово повторение. Изходно положение на Шишманов е постановката, че „бюджетът на едно министерство трябва да бъде вярно отражение на неговата програма за дейност“. От това гледище, излизайки от широките културни задачи на МНП при специфичните условия на нашия културен живот, той доказва необходимостта от ежегодно и значително увеличение бюджета на просветното ведомство. Като защитава възгледа за „всеобщата и всестранна просвета на народа чрез училището, науката и литературата“, Ив. Шишманов доказва неоснователността и конюнктурния характер на страха от препроизводство на умствени сили в България. Затова той изтъква разширението на курса на основното образование като належаща бъдеща реформа, а успоредно с това „създаване на повече и по-целесъобразни училища за малките и за възрастните“. Сред

⁶² Окр. № 6937 14 май 1903. — УПр., 1903, кн. V, с. 86 — 87; Окр. № 6940, с. д., — Пак там, с. 90 — 92.

⁶³ Окр. № 15198, 3 окт. 1903. — УПр., 1903, кн. X, с. 320 — 321.

⁶⁴ Окр. № 12840, 4 септ. 1903. — УПр., 1903, кн. VIII — IX, с. 304 — 306.

⁶⁵ Нов век, бр. 667, 7 септ. 1903.

⁶⁶ СД на XIII ОНС, I РС, с. 984 и сл.

⁶⁷ УПр., 1904, кн. V, с. 1 — 52. Статията е изрично адресирана към народните представители. Шишманов е смятал да я произнесе в Народното събрание, но поради напускането на опозицията (12. XII) тя е поместена в сп. „Училищен преглед“.

належащите реформи в учебното дело министърът поставя построяването на училища, изплащането на заплатите на учителите в основните училища, изравняването на гимназиите.

Тази статия въпреки несъмнено рационалните идеи, изказани в нея, не дава ясен отговор на постановката за професионалното образование, доколкото не се конкретизира в определени постановки за учебно преустройство. На това обръща внимание учителският печат, подчертавайки едновременно с това демократичния подход на м-р Шишманов към проблемите на образованието и неговата отлика от концепциите на стамболовисткия кабинет.⁶⁸ В отговор на тези заключения „Нов век“ излиза с пълна подкрепа на министъра. Нещо повече, вестникът твърди, че в статията на Шишманов се излагат „мотивите на усвоената от него училищна политика на Народно-либералната партия . . . , осветена от цялата минала просветителна деятелност на тая партия“⁶⁹. Следователно правителството представя провежданата училищна политика като собствено и на управляващата партия дело. Но това не премахва различията между министерските замисли и мнозинството по въпроса за мястото на професионалното образование в училищната система. Статията на министъра показва, че същият не възнамерява в близко време да предлага основни реформи в областта на просветата, още по-малко да ограничава средното образование за сметка на професионалното.

В края на първата редовна сесия се приемат няколко закона, с които се цели да се внесат частични промени в образованието. Законът за инспекцията на класните и основните училища повишава изисквания образователен ценз за инспекторите.⁷⁰ Законът за училищните такси удовлетворява насъщните искания на съюзите и демократичните сили в тази насока.⁷¹ Премахват се таксите в класните училища, отменят се за педагогическите училища, а в гимназиите и Висшето училище се намаляват почти два пъти. Намалява се критерият за освобождаване на бедните ученици. Събраните суми остават на разположение на учителските съвети. Според мотивите на законопроекта с тези положения се премахва една чувствителна пречка за проникване на общото образование в по-бедните слоеве. Повишаването на образователното равнище на масите обективно съдействува за ускорено капиталистическо развитие на страната. Учителството одобрява закона, тъй като с него се реализират конгресните решения на неговите професионални организации.⁷²

Най-съществено значение за развитието на образователното дело има приетият в същата сесия закон за училищните стопанства.⁷³ Тяхното създаване се мотивира с необходимостта от конкретен принос на основния учител за икономическото подобрене на селското стопанство и сближението му със селските маси. Законът предвижда при селските, а където е възможно и при градските основни училища, да се уредят стопанства, ръководени от учители. Учителите, които се наемат да водят

⁶⁸ Съзнание, бр. 29, 28. февр. 1904; Учит. вестник, бр. 14 — 15, 15 март 1904.

⁶⁹ Нов век, бр. 723, 24 март 1904.

⁷⁰ ДВ, бр. 11, 16 ян., 1904.

⁷¹ Пак там.

⁷² Съзнание, бр. 26, 7 фев. 1904; Учителски вестник, бр. 9, 1 ян. 1904.

⁷³ ДВ, бр. 11, 16 фев. 1904.

училищно стопанство, се задължават да го водят рационално, за да може да служи за образец на населението. Мотивите и постановленията на закона допадат на мнозинството и на буржоазната позиция. Ив. Момчилов, Д. Яблански, Т. Шипков го одобряват, считайки, че чрез него ще се съдействува за развитие на българското земеделие на модерна основа.⁷⁴ В обстойна теоретическа обосновка „Нов век“ доказва, че с този закон Народно-либералната партия е направила „най-решителна и най-важна крачка към повдигане умствения уровень на нашите земеделски стопани“⁷⁵.

Законът за училищните стопанства среща силната съпротива на учителството и групата на „младите“ демократи. Десетият конгрес на БУС приема резолюция, в която този закон се обявява „вредоносен за учебното дело“⁷⁶. Принципно същата теза застъпват в НС и в печата „младите“ демократи.⁷⁷

Законът за училищните стопанства е своеобразен компромис между общообразователната и професионалната тенденция в образователната система. Този закон остава в сила десетилетия наред. Но той не получава повсеместно приложение поради съпротивата на учителите.

Важно културно значение има приетият в същата сесия на Народното събрание закон за девическото образование. Законът за средното девическо образование приравнява програмите на мъжките и девическите гимназии и открива пътя на жената в университета.⁷⁸ Освен това в него се предвижда откриване на двегодишни професионални курсове за девойки над трикласното общо образование. През лятото на 1905 г. в 24 селища на страната, съобразно местните практически нужди, се откриват такива курсове. Те представят един широк за времето спектър на приложение на женския труд в материалното производство и услугите. С женските професионални курсове се поставя началото на системно и правилно организирано професионално образование в България.

С пълно единодушие НС приема закон за ефорията на университета „Братя Евлоги и Христо Георгиеви“ и закон за университета.⁷⁹ Първият урежда предвидената в завещанието на Евлоги Георгиев ефория, чиято главна задача е построяване сграда на висшето училище. Посредством втория закон последното се преименува в Университет, който е „юридическа личност“, т. е. автономно учебно заведение. Утвърждава се неговата структура, регламентира се съставът и повишението на преподавателския персонал. За студенти се приемат само завършилите мъжка гимназия, което скоро поражда обществено движение за изменение на този член на закона. Превръщането на единственото в страната висше учебно заведение в университет, високите изисквания към научната подготовка на преподавателите, разширяването кръга на научните дисциплини издига международния авторитет на този културен-образователен институт.⁸⁰ Утвърждаването на неговата автономия бележи една сериозна демократична придобивка на българската култура.

⁷⁴ СД на XIII ОНС, I РС, с. 882 и сл., с. 891 и сл., с. 898 и сл.

⁷⁵ Нов век, бр. 701, 16 фев. 1904.

⁷⁶ Съзнание, бр. 21, 10 ян. 1904; бр. 27, 14 фев. 1904; бр. 51 — 52, 24 юли 1904; Учителски вестник, бр. 7, 1 дек. 1903.

⁷⁷ СД на XIII ОНС, I РС, с. 868 и сл.; Демократически преглед, бр. 1, 15 ноем. 1903.

⁷⁸ ДВ, бр. 38, 20 фев., 1904.

⁷⁹ Пак там, бр. 19, 26 ян. 1904.

⁸⁰ М. А р н а у д о в. Софийският университет . . . , с. 207.

Между двете сесии на НС м-р Шишманов се опитва да реши по административен път още някои актуални въпроси на учебното дело, поставяни от обществото и учителските профсъюзи: програмата на основното училище, правилникът за средните училища, зрелостните изпити, хигиенните условия в училищата.

С окръжно от октомври 1903 г. министърът се обръща към основните учители с призив да изкажат свободно мнението си върху предметите, които следва да се включат в програмата на основното училище.⁸¹ От учителските съвети се искат мотивирани мнения по необходимите промени в правилника за управление на средните училища. В отговор на това на страниците на „Учителски вестник“ и в решенията на Третия конгрес на Съюза на класните учители се настоява за разширяване правата на учителския съвет и инициативата на учителя в училищните дела.⁸² Утвърденият в началото на учебната година Правилник за гимназиите и педагогическите училища показва едно действително увеличение правата на педагогическите съвети и превръщането им в органи на учебно-възпитателната работа.⁸³ Едновременно с това в значително смекчен вид се представя системата на наказания на учениците. В новия правилник за зрелостните изпити се внасят редица подобрения, имащи за цел облекчаване на учениците.⁸⁴

Промените в посочените правилници се приемат с удовлетворение от педагогическия печат.⁸⁵ Но те срещат силна реакция в опозиционния буржоазен печат. От страниците на „Мир“ и „Пряпорец“ се внушава мисълта, че с отстъпки пред учениците министърът внася разпуснатост и анархия в училищата.⁸⁶ В един по-мек режим буржоазията съзира опасност от усилване обществената активност на учители и ученици, което по същество е страх от социалистическото влияние.

Показателно е отношението на правителствения печат. Въпреки нападките на опозиционните партии официозът запазва пълно мълчание по тези училищни промени. Като имаме пред вид централистичните тенденции във вътрешната политика на правителството и стамболовистката партия, можем с основание да считаме това мълчание за израз на недоволството на правителствените среди от децентрализаторския дух, внасян в училищата с разпорежданията на просветния министър.

В съответствие с мероприятията по санитарното дело, както и с международното движение по училищна хигиена през пролетта на 1904 г. се учредява институтът на учителите — лекари в средните училища. Неговото създаване се мотивира с необходимостта от специални грижи за физическото развитие на учащите се и предпазването им от болести, а задълженията на учителите и учителките — лекари, се регламентират със специален правилник.⁸⁷ Създаването на учителско-лекарския институт е несъмнен успех за учебното дело.

⁸¹ Окръжно № 16330, 25 окт. 1903. — УПр., 1903, кн. XI, с. 350 — 354.

⁸² Учителски вестник, бр. 19, 1 апр. 1904; бр. 20, 15 юни 1904; бр. 1, 2, 15 септ. 1904.

⁸³ УПр., 1904, кн. X, с. 331 — 357.

⁸⁴ Пак там, кн. V, с. 181 — 190, 200 — 204.

⁸⁵ Учителски вестник, бр. 18, 15 май 1904; бр. 8, 9, 15 дек. 1904.

⁸⁶ Пряпорец, бр. 70, 12 окт. 1904; бр. 71, 14 окт. 1904; бр. 73, 19 окт. 1904; Мир, бр. 1480, 11 ноем. 1904.

⁸⁷ Окр. № 2754, 13 март 1904. — УПр., 1904, кн. IV, с. 133 — 134; кн. V, с. 190 — 194.

През 1904 г. се наблюдават нови, нескрити за обществото, прояви на тактико-политически разногласия между Шишманов и останалите членове на МС. Министърът се противопоставя на закона за печата и макар че подписва постановление за неговото внасяне в Народното събрание, не присъства на заседанието. Това предизвиква нова вестникарска кампания в опозиционния печат, в която се доказва неотделимостта на училищната политика от общата политика на кабинета.⁸⁸ В левия печат политическата толерантност на просветния министър се тълкува като политическа демагогия.⁸⁹

Кампанията на буржоазната опозиция срещу просветната политика отбелязва своеобразен връх през пролетта на 1904 г. във връзка с решенията на някои учителски конференции за изхвърляне на закон божи от програмата на основното училище. За пръв път такова решение се взема в конференцията на учителите от Фердинандска околия. Организираният от свещениците митинг във Фердинанд приема резолюция, в която се настоява пред МНП да се уволнят учителите, взели това решение, а „учителите от типа на съвременните социалисти да не се приемат за учители в цялото княжество“⁹⁰. „Нов век“ подчертава, че „зараждащият се антагонизъм между църквата и училището представлява голяма опасност“, поради което е наложително МНП да вземе „потребните мерки“, за да се избегнат „демонстрации от подобен род“ в бъдеще.⁹¹

В органа на народната партия се разпалва психозата за социалистическата опасност сред основното учителство, като се доказва, че само учителите-социалисти са „богоборци“.⁹² При това нови околийски конференции подкрепят решението на Фердинадската, а съобщенията за тях се поместват системно в „Мир“. Раздразнението на правителствените кръгове достига до преки заплахи срещу учителите.⁹³ На събрания на свещеници от Софийска и Старозагорска епархии се настоява за най-строги мерки срещу учителите-социалисти.⁹⁴ Следователно буржоазията се представя единна в нападите си срещу свободомислието на учителството, макар последното да се проявява в твърде ограничени рамки. Това единомислие има своя класов смисъл в страха на буржоазията от разклащане идеологическите устои на нейния социален строй.⁹⁵

Министерството на просветата не санкционира учителите. През есента на 1904 г. са възстановени ония учители, които по решение на местните училищни власти са били уволнени като „богоборци“. Това обстоятелство засилва у опозицията впечатлението за покровителство на учителите-социалисти от страна на министъра. Подчертавайки това „покровителство“, буржоазният печат се стреми да компрометира просветната политика в името на своите партизански цели за борба против правителството.

⁸⁸ Мир, бр. 1361, 13. ян. 1904; бр. 1364, 20. ян. 1904; бр. 1365, 22. ян. 1904; бр. 1383, 9. март 1904.

⁸⁹ Работническа борба, бр. 50, 30 ян. 1904; бр. 68, 5 апр. 1904; бр. 92, 5 юли 1904; УПр., бр. 7, 17 фев. 1904.

⁹⁰ Нов век, бр. 745, 24 май 1904.

⁹¹ Пак там.

⁹² Мир, бр. 1411, 27 май 1904; бр. 1412, 30 май 1904.

⁹³ Нов век, бр. 749, 2 юни 1904; бр. 754, 14 юни 1904.

⁹⁴ Пак там, бр. 759, 25 юни 1904.

⁹⁵ Ново време, 1904, кн. 5 — 6, с. 459 — 460, 546 — 552.

Но ако отношението на опозицията е продиктувано от нейните конюнктурни съображения, натискът на организираното учителство върху МНП има своите обективни основания в нерешените въпроси на учебното дело, свързани с материалното положение на учителите. Десетият конгрес на БУС (юли 1904 г.) изказва мнение да се изплащат целите заплати от държавата и да се възстановят те в размера, определен в ЗНП.⁹⁶ В този дух е поднесена на 18. ноември петиция до МНП. Управителният съвет на класния съюз също отправя искане до министъра за възстановяване на заплатите и уреждане на т. нар. „онеправдани“ учители в средните училища.⁹⁷ Пред делегацията на УС м-р Шишманов заявява, че въпреки положените усилия не успял да убеди МС, „който смятал да не прави увеличение на чиновническите заплати“⁹⁸. Така личните виждания на просветния министър идват още веднъж в противоречие с тези на правителствения екип. В

В Министерския съвет е постигнато съгласие за внасяне на законодателни предложения по два от програмните въпроси на училищната политика — изплащане заплатите на основните учители от държавата и построяване на училищни сгради за основния курс.

В мотивите на законопроекта за общински заеми за училищни здания се признава, че поради лошото състояние на училищните сгради повече от 150 хиляди деца на възраст за задължително учение се намират във от училище.⁹⁹ „Всеки може да си представи — казва министърът — при какви лоши хигиенически условия са поставени нашите деца в първоначалните училища, каква задушна и убийствена атмосфера ги обвива там и колко тежка отговорност поемат върху себе си правителства и общини . . . задето съзнателно търпят едно обществено зло, което крайно гибелно влияе върху растящите поколения . . .“. Законът, чрез който се отпуска 6 млн. заем на общините за построяване на училищни постройки, изплащан в срок от 30 години, е приет при пълното одобрение на Народното събрание.¹⁰⁰

С познатите схващания на м-р Шишманов за материалната осигуреност на учителя като условие за неговата дейност се мотивира законът за изплащане на заплатите на народните учители от държавата.¹⁰¹ Водачите на опозицията С. Данев, Ив. Ев. Гешов, Т. Влайков, А. Страшимиров приемат идеята на проекта, но се обявяват против предлагания начин за изплащане на заплатите, виждайки в него посегателство срещу общинското самоуправление.¹⁰² Мнозинството проявява голяма активност при защита на закона,¹⁰³ който несъмнено е полезен и необходим. При западането и обединяването на общините, при съществуващата данъчна система е твърде проблематично осигуряването на учителските заплати. Ето защо социалистическият печат по категоричен начин подкрепя законопроекта — още повече, че той съответствува на желанията на основното учителство.¹⁰⁴

⁹⁶ Съзнание, бр. 51 — 52, 24 юли 1904.

⁹⁷ Учит. вестник, бр. 6, 15 ноем. 1904; бр. 8 — 9, 15 дек. 1904.

⁹⁸ Пак там, бр. 6.

⁹⁹ СД на XIII ОНС, II РС, с. 1021 — 1023.

¹⁰⁰ ДВ, бр. 12, 18 февр. 1905.

¹⁰¹ СД на XIII ОНС, II РС, с. 989 — 992.

¹⁰² Пак там, с. 992 и сл.; 994 и сл.; 998 и сл., 1011 и сл.

¹⁰³ Пак там, с. 996 и сл., 1005 и сл., 1010 и сл., 1013 и сл.

¹⁰⁴ Работнически вестник, бр. 4, 8 юли 1904; Раб. борба, бр. 28, 18 ноем. 1904

Законът е приет в предложения вид. По този повод Шишманов записва в лични бележки: „Осигурих заплатите — няма гладни месеци . . . Най-голямата ползотворна реформа в учебното дело ще направи оня министър, онова правителство, което ще изтръгне учителя от всепогълщащите го грижи за насыщния и ще го предаде на училището.“¹⁰⁵

Удовлетворявайки една част от исканията на организираното учителство, министърът и правителството не успяват да прокарат желаната хармония между учителите и буржоазната държава. Невъзможността на министъра да спази обещанието за увеличение на заплатите изправя впоследствие организираните учителски сили срещу МНП. Но независимо от своята половинчатост приетите във втората редовна сесия законоположения са значителна стъпка в укрепване материалните основи на българското образование. Едновременно с това, като дава свобода на министъра в мотивиране на проектите, правителството се стреми да постигне своите социално-политически кроежи по отношение на учителите.

Сред многобройните правилници, издадени от просветното ведомство през учебната 1904 — 1905 г., особено значение за училищната система има правилникът за уредбата на курса за подготовка на учителки в детски училища.¹⁰⁶ Това е първият сериозен опит на държавата след Освобождението да се постави на здрави основи подготовката на тези педагогически кадри. През 1905 г. министърът открива държавна забавачница в столицата, която по думите на официоза следва да служи за образец на бъдещите институти от този род.¹⁰⁷

Предприемат се определени стъпки по линия на професионалното образование. В изпълнение буквата на закона за девическото образование при трикласните училища в 24 селища на страната се откриват професионални курсове за девойки.¹⁰⁸

Четири типа програми за тези курсове предоставят относително широки възможности за приложение на женския труд в леката, хранителната, текстилната промишленост, в земеделието, търговията и пр. Професионалните курсове като първа стъпка на държавата към професионализация на образователната система съответствуват на икономическите условия и икономическата политика на стамболовисткото правителство.

През лятото на 1905 г. се създава напрежение в отношенията между учителските съюзи и Министерството на народната просвета. Докато на първо време БУС запазва относително спокойствие след централизацията на заплатите,¹⁰⁹ в Съюза на класните учители се надига протестно движение срещу неизпълнението на дадените от министъра обещания за увеличение заплатите на някои категории учители в средните училища. По предложение на Ст. Костурков в началото на 1905 г. в МНП е поднесен протест на ръководството на Съюза на класните учители.¹¹⁰ Този про-

¹⁰⁵ НАБАН, ф. 11-к, оп. 2, а. е. 370, л. 22.

¹⁰⁶ УПр., 1905, кн. VII, с. 323 — 325; Н. Ч а к ъ р о в, В. Н а ч е в а. Цит. съч., с. 62 — 66.

¹⁰⁷ Нов век, бр. 937, 3 окт. 1905.

¹⁰⁸ Окр. № 1480, 8 юли 1905. — УПр., 1905, кн. VII, с. 346 — 348.

¹⁰⁹ По това време се водят остри борби между реформисткото и революционното крило в БУС, които довеждат до формено разцепление в него.

¹¹⁰ Учителски вестник, бр. 11 — 12, 15 фев. 1905.

тест стои далеч от представите за някакво революционно действие, но той е необичайно и в известен смисъл изключително действие на учителството в българския политически живот. Министър Шишманов е принуден да излезе с публично обяснение на своята политика и тактика.¹¹¹ Той признава неуреденото положение на някои категории учители (става дума за временните и волнонаемните, които били с твърде неопределен статут и много ниски заплати), но търси извинение в краткия срок на своето министерствуване, както и в трудности от „технически“ характер, липса на време за изучаване и приемане в Министерския съвет.

Но политическият акцент на министъра е поставен върху професионалното движение, неговата обществена функция и компетенции. Като признава функцията на съюзите „да защитават и извоюват з а к о н н и — (разр. И. Ш.) права“, той им определя роля на „добросъвестен критик, съветник и вдъхновител“. Следователно видимият стремеж на МНП е да превърне професионалните съюзи на учителството в съвещателни тела на министерството, лишени от инициатива в просветната политика. Напускайки теоретичните разсъждения, Шишманов предупреждава, че при избраната от съюза тактика „може да се появят мъже, които или по натура, или по убеждение, или по реакция, или водени от политически страх смятат тактиката на толерантността ако не за вредна, във всеки случай за твърде обезпокоителна и неудобна“. Окръжното завършва с мисълта, че подобни протести могат да компрометират досегашната политика на министъра, „ако трябва да защитава интересите на хора . . . които са се поставили в положение на враждебно воюваща страна“. Документът демонстрира политическата толерантност на министъра на просветата. В същото време той е косвено признание за недоволството на определени правителствени кръгове от политиката на министъра спрямо учителството и за тактическите различия в Министерския съвет в това отношение. Основната идея на окръжното остава постановката за безконфликтното сътрудничество между държавата и професионалното движение. На фона на изострената дискусия в социалистическото движение и в БУС за задачите на профсъюзите тази идея е пряко проявление на реформизма на един буржоазен деец от модерен тип.

Профсъюзният печат се противопоставя на ролята, която се отрежда на профсъюзите.¹¹² Редакцията на „Съзнание“ определено заявява, че независимо от това, дали централната власт желае или не да се вслуша в исканията им, „тя ще започне да се вслушва и без да желае“¹¹³. Така въпросът за учителските заплати излиза от рамките на един финансов въпрос и се превръща в политически въпрос за обществената дейност на учителя и неговите взаимоотношения с буржоазната държава. Вътрешнополитическият фон, върху който се проектира активизирането на учителството, е обсъждането на закона за лицата, чиято цел е ограничаването на политическата дейност на всички чиновници.¹¹⁴

В правителствения печат отново се подхваща темата за мястото на учителя в обществото, разглеждана в духа на програмните идеологии-

¹¹¹ Окръжно № 2013. 18 фев. 1905. — УПр., 1905, кн. III — IV, с. 184 — 190.

¹¹² Учит. вестник, бр. 13. 2 март 1905; бр. 14, 15 март 1905; бр. 15, 1 апр. 1905.

¹¹³ Съзнание, бр. 26, 12 март 1905.

¹¹⁴ СД на XII ОНС, II РС, с. 735 — 738.

чески концепции на стамболовистите. Представяйки идеалите на Народно-либералната партия за възпитателен комплекс на българското училище, „Нов век“ подчертава, че то трябва да „посява семената на безпределна любов към целокупното отечество и неговите национални институти“¹¹⁵. Изрично се изтъква, че тези идеали следва да бъдат възпитателна програма за учителите както в педагогическата, така и в обществената им дейност. Статиите на правителствения орган грубо тенденциозно допълват платформата на МНП и предизвикват съпротивата на учителите.

Движението на класното учителство достига своя връх в събора на временно назначените учители през август 1905 г. В решенията на събора се настоява тази категория учители да се степенува без държавен изпит, което би довело до повишение на заплатите.¹¹⁶ През октомври и ноември УС на КУС поднася две изложения в МНП, в които „моли и настоява“ да се възстановят заплатите на всички учители от средните учебни заведения и се уреди положението на временните и волнонаемните.¹¹⁷ Същите искания са отправени в молба до председателя на Народното събрание.

Така учителският въпрос се налага като част от проблема за реформиране на учебното дело. Става ясно, че по-нататъшно отлагане на една основна реформа е невъзможно. През пролетта на 1905 г. този въпрос се обсъжда в правителствените среди.¹¹⁸

По реформата се дискутира и в единадесетия конгрес на БУС. В приетата резолюция по програмата на основното училище се иска изравняване програмите на градските и селските училища, разширяване курса на основното образование с три години и пр.¹¹⁹

Нуждата от цялостни законоположения в образователното дело се изтъква и в пасаж за просветата в тронното слово при откриване на III РС на XIII ОНС.¹²⁰ Но в разискванията опозицията съсредоточава вниманието си върху външната и вътрешната политика и не обсъжда въпроса за необходимите просветни реформи. Само в изказването на Д. Христов (Прогресивно-либерална партия) намира отзвук идеята за „развалата“ на младежта и интелигенцията, преди всичко учителството. Той твърди, че интелигенцията е повлияна от „нови ветрове“, а младежите „от ден на ден стават все по-чужди на народните традиции“¹²¹. Н. Свиначков (Народна партия) обвинява министъра за „неморалното поведение“ на народните учители.¹²²

В речта на Ив. Шишманов в отговор на дебатите се прави темплементна и в същото време политически добре аргументирана защита на учителството и учащата младеж, като се доказва преднамерената и партизанска тенденциозност на обвиненията.¹²³ Шишманов отхвърля твърдението, че всички народни учители са безбожници и социалисти, като се позовава на социалния състав на двете социалдемократически пар-

¹¹⁵ Нов век, бр. 828, 30 дек. 1904; бр. 879, 9 май 1905; бр. 881, 13 май 1905.

¹¹⁶ Учит. вестник, бр. 1, 15 септ. 1905.

¹¹⁷ Пак там, бр. 3, 15 окт. 1905; бр. 6, 1 дек. 1905.

¹¹⁸ Нов век, бр. 881, 13 май 1905.

¹¹⁹ Съзнание, бр. 45 — 46, 16 юли 1909.

¹²⁰ СД на XIII ОНС, III РС, с. 2.

¹²¹ Пак там, с. 35 и сл.

¹²² Пак там, с. 136 и сл.

¹²³ Пак там, с. 909 и сл.; УПр., 1905, неоф. дял, с. 909 — 943.

тии и решенията на конференциите по въпроса за мястото на „закон божи“ в програмата на основното училище. Той обосновава своята тактика на политическа толерантност спрямо учителството и заявява, че „толерантността и хуманността са единствените средства, за да изчезне голямото, брутално предизвикано недоверие на учителството към властта“. Сочейки отношението на някои западноевропейски страни и правителства към социалистическото движение, министърът убеждава народните представители в изгодите от политическата стратегия на отстъпки. С тези аргументи се прокарва мисълта за социално-реформистката тактика на държавата в нейната вътрешна и социална политика.

По повод студентските и ученическите вълнения през пролетта на 1905 г. м-р Шишманов открито посочва обществените причини за това състояние на духовете сред учащата младеж, проявявайки несъмнен политически реализъм.¹²⁴ В същата реч той изяснява и дейността си в областта на професионалното образование. Като утвърждава извършеното до този момент — откриване на професионални курсове, — Шишманов отново обосновава необходимостта от успоредно развитие на общото и професионалното образование. Относно средните училища той настоява да се засили вниманието към техническите предмети и ръчната работа. Въз основа на научните постижения на педагогическата мисъл по това време той решително отхвърля постановките за професионализация на основното образование. Неговото заключение, че основното училище има за задача да създава съзнателни, всестранно и хармонично развити български граждани, а не да подготвя бъдещи занаятчии и земеделци, е много добре аргументирано.

Речта на м-р Шишманов има значението на отчет за тригодишния период, в който той ръководи МНП. Отзивите в печата за неговата парламентарна реч обхващат почти изключително политическата страна на неговите изявления. Вестник „Съзнание“ остро реагира на министерската защита, подчертавайки, че това е „господарска защита“ и „едно пълно обвинение на учителството“¹²⁵.

Силни атаки срещу Шишманов отправя и опозиционната буржоазна преса. Органът на Народната партия приема патетичната реч на министъра като „много осезателно насърчение на неуравновесените учителски елементи“, след което тезата за деморализаторската природа на Шишмановата политика се превръща в лийтмотив на вестникарските оценки.¹²⁶

Речта на Шишманов в Народното събрание предизвиква скрито недоволство и в правителствените среди. В писмо до Д. Петков, като констатира засиленото се роптание сред хората му, Шишманов настоятелно подчертава, че опитът му да защити учителството е бил продиктуван „от чувството за дълг и внушението на една чиста съвест“¹²⁷. Виждайки неразбиране на политиката си, той предлага оставката си тъй като не могъл да прави компромиси с принципите и убежденията си.

¹²⁴ СД на XIII ОНС, III РС, с. 909 — 945; В. Х а ъ д ж и н и к о л о в. Отзвучи у нас на Първата руска революция от 1905 г. — ИПр., 1949 — 1950, кн. 4 — 5, с. 445 — 473.

¹²⁵ Съзнание, бр. 10, 9 ноемв. 1905.

¹²⁶ Мир, бр. 1690, 30 окт. 1905; бр. 1692, 2 ноемв. 1905; бр. 1697, 8 ноемв. 1905, бр. 1708, 22 ноемв. 1905 и др.

¹²⁷ НАБАН, ф. 11-к, оп. 3, а. е. 199, л. 6 — 7.

Въпросът за характера на училищната политика се налага и в печата на тесните социалисти. Вземайки акт от реакцията на буржоазната опозиция, Д. Благоев обнародва в „Ново време“ забележителната статия „Неглупава политика“.¹²⁸ Д. Благоев доказва, че като никой друг от своите предшественици Шишманов е разбрал идеологическата същност на просветата и ролята на просветния министър за „покриване с идейно було грубата егоистична политика на буржоазната класа, да ѝ придава идеално съдържание, за да привърже към нея израстващите поколения“. Без да отправя каквито и да е обвинения срещу Шишманов, Благоев сочи, че неговата политика е „насочена към целите на буржоазната държава“, което го прави един модерен буржоазен министър, вървящ „по стъпките на училищната политика на днешните капиталистически държави“. На тази основа Благоев сочи разликата между министъра и управляващата партия в средствата за преследване на общата цел — омиротворяване на учителството, неговото политическо ангажиране. Според него, училищната политика на Шишманов е разбираема от позициите на буржоазията т. е. тя е буржоазна класова политика.

Взаимоотношенията между правителството и министъра на просвещението се обсъждат в Народното събрание. В дебатите по бюджетопроекта на МНП Т. Влайков намира, че Шишманов води лична политика, която е „либерална и напредничава“.¹²⁹ В отговор на това Ив. Шишманов декларира единството на своите демократични убеждения за значението и управлението на народната просвета с просветната програма на властващата партия.¹³⁰

Третата редовна сесия на XIII ОНС е решителна в просветното законодателство на правителството. МНП предлага за обсъждане законопроект за изменение някои членове на ЗНП. При подготовката на неговите мотиви Ив. Шишманов взема пред вид решенията на II конгрес на Съюза на класните учители за главните принципи, които трябва да намерят място в основата на един бъдещ законопроект за народната просвета.¹³¹ Измененията засягат тридесет члена от закона.¹³² Те се отнасят до съществени страни на училищната система и положението на персонала в средните училища. Курсът на основното образование се разширява с три години чрез създаване на горен курс на основното училище с незадължителен характер. При горния курс на основното училище съобразно местните нужди се откриват професионални курсове. Предвижда се създаване на търговски отдел при гимназиите. В програмите на последните се въвежда нов предмет — политическа икономия. Проверочният изпит за постъпване в гимназия се запазва. Предлага се компромисно решение на въпроса за „онеправданите“ учители в средните училища.

След продължилата няколко години криза в училищното законодателство законопроектът се приема с подчертан интерес в Народното събрание. Най-съществени са бележките от групата на млади демократи.

¹²⁸ Д. Благоев. Неглупава политика. — Ново време, 1905, кн. 11 — 12, с. 753 — 764.

¹²⁹ СД на XIII ОНС, III РС, с. 1123 и сл.

¹³⁰ Пак там, с. 1148 и сл.

¹³¹ НАБАН, ф. 11-к, оп. 2, а. е. 359, л. 59; а. е. 362, л. 89 и сл.; Учит. вестник, бр. 1, 2, 15 септ. 1903.

¹³² СД на XIII ОНС, III РС, с. 1975 и сл.

Т. Влайков посочва, че с проекта се прави една „голяма и сериозна крачка за уредбата на учебното дело“¹³³. Той дава положителна оценка на откриването на професионални курсове, на нововъведенията в гимназиите и увеличаването курса на основното училище. Той критикува едновременното съществуване на горен курс на основното училище и долен курс на гимназия. Изразявайки мнението на демократичните кръгове, Влайков предлага основното училище да стане обща основа на всички средни училища и да бъде задължително. Ст. Костурков доказва целесъобразността от закриването на долния гимназиален курс.¹³⁴ В изложение на КУС до МНП се настоява основното образование да се приеме за база на средното.¹³⁵ „Съзнание“ подкрепя идеята за задължителност и безплатност на горния курс на основното училище и безпрепятствен достъп в гимназията.¹³⁶ Такова е становището и на УСДО.¹³⁷

Критичните места в законопроекта се оказват преди всичко въпросите за мястото и ролята на горния курс на основното училище и въпросът за статута на учителите. Затова отговорът на министъра се съсредоточава в тези пунктове.¹³⁸ Той намира, че при условия, когато не е прокаран на практика принципът за задължителност на четирите отделения, не е мислимо да се мечтае за задължителен горен курс. Но изразява убеждение, че „един ден, когато условията станат по-благоприятни“; това може да стане, и то „съвършено безплатно“. Относно отделянето на долния гимназиален курс той казва: „По принцип не бих имал нищо против един ден да се отделят прогимназиите и да се слоят с горния курс на основното училище.“ Следователно Ив. Шишманов предвижда бъдещата реформа, но той няма сила да я проведе,¹³⁹ пък и за това липсват в момента обективни условия.

При второ четене в законопроекта са направени съществени изменения. Приемат се голяма част от предложенията на учителството: премахва се проверочният изпит, изравняват се програмите на горния курс на основното училище и прогимназията, временните учители се степенуват без изпит, а волнонаемните се назначават за редовни в горния курс на основното училище. Горният курс се запазва и е безплатен. В този вид проектът е приет в Камарата.¹⁴⁰

Измененията в Закона за народното просвещение запазват общообразователния характер на основното и средното образование, като едновременно с това се установява приемлив компромис с професионалната тенденция — обучението по някои предмети и ръчна работа се ориентират към практическите нужди, въвежда се търговски отдел в гимназиите.

Извършената реформа има в известна степен половинчат характер, но тя подготвя бъдещите по-радикални промени в българската образователна система. Утвърдените изменения са резултат на въздействието на демократичните сили върху просветната политика на държавата, но в

¹³³ СД на XIII ОНС, III РС, с. 1980 и сл.

¹³⁴ Учителски вестник, бр. 8, 1 ян. 1906.

¹³⁵ Пак там, бр. 9, 12 ян. 1906.

¹³⁶ Съзнание, бр. 18, 31 дек. 1905; бр. 19, 7 ян. 1906.

¹³⁷ Учителска искра, бр. 18, 31 дек. 1905; бр. 19, 7 ян. 1905.

¹³⁸ СД на XIII ОНС, III РС, с. 1999 и сл.

¹³⁹ Н. А л е к с и е в. Цит. съч., с. 214.

¹⁴⁰ ДВ, бр. 42, 23 февр. 1906.

същото време те отговарят на потребностите на последната от образовани и практически подготвени кадри за капиталистическото стопанство.

В същата сесия на НС независимо от МНП министърът на търговията и земеделието Н. Генадиев предлага законопроект за търговското образование. Неговата основна идея е насърчението на частната и обществената инициатива за откриване на търговски училища съобразно с локалните нужди.¹⁴¹ В тях се приемат ученици, завършили III клас. При осъществяването на тази инициатива липсва сътрудничество между титулярите на двете министерства. Приемането на закона на Генадиев може да се счита за израз на недоволство на мнозинството от предложенията на Шишманов във връзка с професионалното образование. От друга страна, търговските училища утвърждават прокламираната от просветния министър образователна основа — следователно за открит конфликт по този въпрос не може да се говори.

Просветната политика на правителството през 1906 г. минава под знака на борбата на БУС за осъществяване решенията на X конгрес за повишаване на заплатите. Акцията в печата започва в края на 1905 г., когато става ясно, че не се предвиждат законоположения в тази насока. Някои ръководители на съюза правят предложение за всеобща стачка на учителството като средство за постигане на желаните резултати.¹⁴² Редакцията на съюзния орган отхвърля това предложение като „непригодно средство в дадения случай“, имайки пред вид отсъствието на обществено движение в подкрепа на учителските искания.¹⁴³ За да се предизвика такова движение, УК на БУС свиква събор, „в който да се протестира против небрежността на държавата към интересите на учителите“¹⁴⁴. В специален апел се призовават политическите партии в подкрепа на учителското движение.¹⁴⁵

Министърът на просветата схваща добре политическото значение на предприетата акция. В личните си бележки Шишманов сочи, че учителството прибегва до това крайно средство, след като са били изпитани всички други — от смирените протести до компромисите с министерството.¹⁴⁶ Целта на тази акция е да се въздействува „върху обществената съвест и решенията на държавната власт“.

В проведения на 2 и 3 юли конгрес на основните учители освен ръководителите на двата съюза (Хр. Ганев, Н. Стойнов, Ст. Костурков, М. Влайков, М. Пундев, Г. Минчев) вземат участие и представители на някои политически партии: А. Ляпчев (демократическа), Ил. Георгиев (РДП), Кр. Пастухов (широки социалисти), Кр. Георгиев (либерална). Народната и управляващата партия не изпращат свои представители. От присъстващите дейци на политическите партии само Ил. Георгов и Кр. Пастухов подкрепят исканията на събора. А. Ляпчев заявява от името на своята партия, че учителите се увличат в крайности, а радослависткият делегат не взема участие в изказванията.¹⁴⁷ В приетата резолюция се протестира против „безбожното експлоатиране на учителския труд от

¹⁴¹ СД на XIII ОНС, III РС, с. 2243.

¹⁴² Съзнание, бр. 16, 17 дек. 1905.

¹⁴³ Пак там, бр. 17, 24 дек. 1905; бр. 20, 14 ян. 1906; бр. 21, 21 ян. 1906.

¹⁴⁴ Пак там, бр. 27, 4 март 1906.

¹⁴⁵ Пак там, бр. 45, 24 юни 1906.

¹⁴⁶ НАБАН, ф. 11-к, оп. 2, а. е. 356, л. 307.

държавата“ и се заявява, че учителството „няма да търпи в бъдеще тази жестока неправда“¹⁴⁸. Решенията на събора се отразяват в решенията на XII конгрес на БУС.

В политическия печат на видно място се поместват статии и бележки за материалното положение на учителите в народните училища. Всеобщо е признаването, че то трябва да се подобри.¹⁴⁹ Само „Мир“ и „Народни права“ обвиняват учителите в разхищение на държавните средства.¹⁵⁰ Обществената поддръжка стимулира професионалното движение. В петиция на УК на БУС от 19. XI до председателя на Народното събрание се настоява за увеличение на заплатите като се посочва, че ако петицията не бъде уважена, народното учителство ще прибегне към демонстрации, бойкот и стачки.¹⁵¹ Така учителският въпрос отново се налага като първостепенен в просветната политика на буржоазните държавници. Новото в неговото развитие е интересът на политическите среди — обстоятелство, което не е без значение за управляващите. Но това се оценява единствено от просветния министър. В писмо до министър-председателя Д. Петков Шишманов настоява: „Непременно трябва да се направи нещо за повишаване заплатите на чиновниците, вече по чисто държавнически (разр. М. Р.) съображения.“¹⁵² Министърът получава обещание, че в бюджета за 1907 г. ще бъдат предвидени средства за учителските заплати но това не става.

Бюджетът за 1907 г. не предвижда увеличение на учителските заплати. Назревящият от години конфликт между м-р Шишманов и др. министри от кабинета придобива открит характер. При това просветният министър е атакуван в Народното събрание, че не е прокарал нито една коренна реформа в образованието. В IV РС на XIII ОНС Н. Генадиев внася законопроект за професионалното образование.¹⁵³ В него се утвърждават три категории професионални училища, в които се приемат младежи от 12-до 16-годишна възраст, т. е. с различно образователно равнище. Както правилно забелязват критиците на проекта Д. Христов и Т. Влайков, в него липсва яснота по въпроса за съотношението между общообразователните и специалните училища.¹⁵⁴ В тази насока са и критиките на известния познавач на професионалното образование Ц. Калянджиев.¹⁵⁵ Той се обявява против ранното професионално ориентиране, сочейки за долна граница 15-годишна възраст и завършено четири- или тригодишно основно образование. Макар ориентиран към нуждите на производството, законът за професионалното учение няма ясна и приемлива образователна основа, поради което той остава нереализиран. Предлагането на този

¹⁴⁷ Съзнание, бр. 48, 22 юли 1906.

¹⁴⁸ Пак там.

¹⁴⁹ Нов век, бр. 1044, 10 юли 1906; Прякореп. бр. 25, 4 юли 1906; Демократ, бр. 43, 6 юли 1906; България, бр. 69, 30 юли 1906; Своб. слово, бр. 202, 8 юли 1906; Работническа борба, бр. 81, 8 юли 1906; Работнически вестник, бр. 84, 11 юли 1906.

¹⁵⁰ Мир, бр. 1892, 11 юли 1906; Народни права, бр. 47, 25 юли 1906.

¹⁵¹ Съзнание, бр. 13, 14, 25 ноем. 1906.

¹⁵² НАБАН, ф. 11-к, оп. 1, а. е. 83, л. 88.

¹⁵³ СД на XIII ОНС, IV РС, с. 790 — 795.

¹⁵⁴ Пак там, с. 795 и сл.; 797 и сл.

¹⁵⁵ Ц. К а л я н д ж и е в. Търговското образование и професионализиране на учебното дело в странство и у нас. Варна, 1907, с. 186, 247.

закон е ново доказателство за липсата на единодействие между членовете на правителството в тази област на учебното дело.

В същото време МНП прави нови стъпки към разширяване на образованието чрез някои изменения в закона за университета. Те предвиждат във висшето учебно заведение да се допускат освен завършилите гимназия, така също и завършилите търговското училище в Свищов, Военното училище и педагогическите училища.¹⁵⁶ Опозицията отново отправя нападки към либерализма на просветния министър.¹⁵⁷ Подкрепен от Д. Петков и Н. Генадиев, проектът е утвърден от Камарата. Законът за специалните курсове в университета има за цел да завърши професионалната структура на образователната система съобразно стопанските нужди на държавата в този момент. Според него в университета ще се подготвят специалисти по различни клонове на търговията, техниката, индустрията.¹⁵⁸ Поради настъпилите в началото на 1907 г. събития двата закона не излизат в Държавен вестник.

Положението на просветния министър се усложнява от нерешения въпрос за учителските заплати. Проф. Данаилов излиза в „Ден“ със статия, в която доказва, че неизпълнението на учителските искания е блам за м-р Шишманов и той трябва да подаде оставка.¹⁵⁹ Д. Петков заявява в Камарата, че Данаилов трябва да бъде уволнен. По същото време проф. Ал. Тодоров-Балан критикува в печата княза за отсъствието му от чествуването на 100-годишнината на българската книга.¹⁶⁰ Опозиционната преса подема кампания против участието на професорите Киров и Фаденхехт в ръководството на Радикал-демократическата партия.

Активното участие на университетските професори в политическия живот засилва недоволството на правителството от действията на учители и професори. Официозът изтъква, че дейността на професорите не трябва да излиза от рамките на научно-преподавателската им работа. „Професорите, пише вестникът, са свободни в своите убеждения при едно условие — техните убеждения да са предварително известни на държавата от трудовете, които са представили при назначаването си.“¹⁶¹ В противен случай те трябва да бъдат отстранени от висшето учебно заведение.

Още по-категорична е заплахата спрямо учителите и железничарите. Според правителствения вестник; ако те се опитат да правят стачка, „дълг се налага на властта да бъде немилостива и да употреби всички средства на разположението ѝ за нейното осуетяване“¹⁶².

Тези материали разкриват нарастващата тенденция към брутални политически действия по отношение на интелигенцията. При повишената активност на работническата класа правителството губи политическо равновесие.

В обстановката на изострени вътрешнополитически борби страхът на стамболовистите за властта се усилява, поради което те проявяват все по-явна нетърпимост към политическата толерантност на

¹⁵⁶ СД на XIII ОНС, IV РС, с. 1223.

¹⁵⁷ Пак там, с. 1232 и сл., 1236 и сл.; Мир, бр. 2023, 20 дек. 1906.

¹⁵⁸ Пак там, с. 1364 — 1365.

¹⁵⁹ Ден, бр. 1057, 12 дек. 1906.

¹⁶⁰ Пряпорец, бр. 90, 13 дек. 1906.

¹⁶¹ Нов век, бр. 111, 18 дек. 1906.

¹⁶² Пак там, бр. 112, 20 дек. 1906.

проф. Шишманов. Това недоволство от училищната политика се споделя и от Фердинанд. В писмо до княза от това време м-р Шишманов прави пореден опит да защити провежданата от него политика и нейните социално-политически изгоди.¹⁶³ Отклонението на интелигенцията и младежта наляво Шишманов обяснява с грубите похвати на политическия живот в страната. Своята концепция за политическия такт на буржоазни държавен деец той определя в постановката, че „няма по-лош съветник за един министър от паниката. Да не бъде изпреварен от събитията, но и да не поставя бентове на стихийни течения, а да им търси улеи, за да ги урегулира“. Спасение от политическите сътресения на обществения строй министърът вижда в свободата на словото и печата, отричайки по най-категоричен начин полицейските мерки. Министър Шишманов признава силното влияние на социализма в България и е убеден, че то „ще се усилва успоредно с развитието на капитализма и индустрията“. Средство срещу последици от тази еволюция според него са социалните реформи, които не бива да се изтръгват „чрез стачки, а да се дават като нещо необходимо“.

Тези мисли показват по категоричен начин буржоазно-реформистските възгледи на просветния министър, неговата широка осведоменост върху опита на буржоазията в социалната политика в развитите капиталистически държави. Препоръчаната от него тактика е насочена към запазване на социалния мир в конкретната политическа обстановка в България. Министър Шишманов схваща добре конюнктурата около учителския въпрос, разбирайки, че това е част от общата вътрешна политика на правителството. Той настоятелно убеждава министър-председателя да не се отказва от идеите си на толерантност спрямо учителството въпреки недоволството на правителствените партизани.¹⁶⁴

Започналата на 21 дек. 1906 г. стачка на железничарите е широко подкрепена от учители и студенти. „Нов век“ твърди, че тя е подготвена от постановките, прокарани от професорите Фаденхехт и Киров в програмата на РДП, както и тези на проф. Данаилов в списанието на икономическото дружество, които са израз на добре обмислен „план за борба против държавния и обществен порядък“¹⁶⁵. Търсейки причините за стачката в дейността на интелигенцията и опозиционните партии, правителството проявява готовност за прилагане на най-груби полицейски мерки.

В тази политическа обстановка демонстрацията на студентите срещу Фердинанд при откриване на новата театрална сграда на 3 ян. 1907 г. среща гнева и недоволството на правителството. В отсъствие на м-р Шишманов, по внушение на Д. Петков, на 4 ян. 1907 г. МС взема решение за затваряне на университета за 6 месеца и уволнение на целия преподавателски състав. На настояванията на Д. Петков да подпише решението¹⁶⁶ Шишманов отговаря с убедителни аргументи за прибързаността и несъобразността на тази мярка и проявява готовност да напусне министерския пост.¹⁶⁷ На 5 януари Шишманов подава оставката си.

¹⁶³ НАБАН, ф. 11-к, оп. 2, а. е. 349, л. 1 — 12.

¹⁶⁴ Пак там, оп. 3, а. е. 1199, л. 21. — Писмо до Д. Петков, 1906 (б. д.).

¹⁶⁵ Нов век, бр. 1115, 3. ян. 1907.

¹⁶⁶ НАБАН, ф. 11-к, оп. 2, а. е. 342, л. 21, 23.

¹⁶⁷ Пак там, л. 29 — 33.

Указът за затваряне на университета за 6 месеца и уволнение на всички професори, доценти и лектори, съпроводен с доклад на министър-председателя, е обнародван на 5 ян. 1907 г.¹⁶⁸ В доклада се разкриват мотивите на МС за предприемане на тези драстични и реакционни мерки. Посочва се, че „безразсъдните действия“ на една част от учащата се младеж са засегнали „с неприлични манифестации високата особа на княза“, поради което „едно такова нечуто злоупотребление със свободата изисква бързи и вразумителни мерки“. Тази „аргументация“ се допълва от декларацията, че „правителството, проникнато от мисълта за запазването на достойнството на държавния глава и потресено от дезорганизацията на учащата младеж, е решило да реорганизира учебното дело и висшето учебно учреждение в княжеството“.

Официозът сочи причините за демонстрацията „в духа, който преобладава в средата на университетската младеж вследствие поведението на техните професори“. Допълнително оправдание на взетите решения се търси в „специалното международно положение, в което се намира българският народ“¹⁶⁹. Обяснявайки събитията на 3 януари с причини в училищното дело, правителството се стреми да отклони общественото недоволство в най-безопасна за себе си насока. Нещо повече, при посоченото настроение на опозиционните буржоазни среди срещу политиката на Шишманов правителството очаква политически аванси за разклатеното си положение.

Оценката на опозиционните среди за демонстрацията и затварянето на университета е противоположна на правителствената. Студентската демонстрация се разглежда като проява на антимонархическите и антиправителствени настроения в страната.¹⁷⁰ Доказва се неконституционният характер на този акт, взет без одобрението на Народното събрание.¹⁷¹ Политическият подтекст на тази позиция е добре схванат от „Работнически вестник“. Той подчертава, че опозицията се е възползвала от демонстрацията, „за да постигне собствените си политически цели да се добере до властта“¹⁷². Независимо от това борбата на опозиционните среди има обективно положителна роля като противодействие на реакционната политика на правителството по отношение на българския университет. Последвалото развитие на университетския въпрос потвърждава тази констатация.

Неочаквано за правителството, студенти и професори се обединяват за борба против неговите решения. На 7 ян. 1907 г. се свиква студентско събрание, на което присъствуват професорите Г. Данаилов, Й. Фаденхехт, д-р К. Кръстев, народните представители на РДП и представители на интелигенцията. Приетата резолюция протестира против беззаконните и антиконституционни действия срещу университетската автономия и апелира за обществена подкрепа на борбата на студентството за възстановяване на университета.¹⁷³ Професорското събрание на 8 януари решава

¹⁶⁸ ДВ, бр. 4, 5. ян. 1907.

¹⁶⁹ Нов век, бр. 1116, 5 ян. 1907.

¹⁷⁰ Балк. трибуна, бр. 33 5 ян. 1907; Народни права, бр. 1, 5 ян. 1907; Пряпорец, бр. 2, 8 ян. 1907; бр. 5, 15 ян. 1907; България, бр. 20, 5 ян. 1907; Ден, бр. 1077, 6 ян. 1907; Демократ, бр. 18, 5 ян. 1907.

¹⁷¹ Пряпорец, бр. 3, 11 ян. 1907; Демократ, бр. 19, 10 ян. 1907; Ден, бр. 1079, 8 ян. 1907.

¹⁷² Раб. вестник, бр. 39, 10 ян. 1907.

¹⁷³ Ден, бр. 1080, 8 ян. 1907.

да се излезе с обръщение към обществото. Възванието „Към българското общество“, подписано от всички професори, изразява решението им да не престават да действуват, „Докато не се възстановят университетът и неговата автономия и с това се удовлетвори поруганата му чест“¹⁷⁴.

В стремежа си да омаловажи значението на този документ правителството заявява, че недоволството на професорите се дължи само на спирането на заплатите им, като в същото време „доказва“ вината им за премахване на университетската автономия.¹⁷⁵

Недоволството от правителствената политика в обществото расте. Предложеният за одобрение указ е посрещнат с бурни възражения в Народното събрание. Д. Христов, Т. Теодоров, д-р С. Данев доказват неговата немотивираност и неконституционност.¹⁷⁶ Но в речите на опозиционните оратори се отправя пряко обвинение срещу либералната училищна политика на м-р Шишманов. Принуден да вземе отношение към наложения от опозицията въпрос за характера на просветната политика до 3 януари, Д. Петков, макар че поема отговорността върху правителството, изказва съжаление за проявената от него толерантност. „Ние се разделихме с г. Шишманов, казва той, за да поправим грешките в учебното дело.“¹⁷⁷ Така министър-председателят, отричайки се от провежданата до този момент училищна политика, декларира решението на правителството за провеждане на нов, твърд курс. Най-красноречивият оратор на мнозинството м-р Н. Генадиев подчертава, че общообразователната насока в просветата и произтичащата от нея възможност за разпространение на социалистическите възгледи е „фатална погрешка“, допусната от хора, „които от правителственото място не надзираваха достатъчно народното просвещение“¹⁷⁸. Управляващият МНП Л. Паяков най-пълно разяснява идеологическите мотиви на правителството. Мерките спрямо университета той оценява като „патриотичен дълг на правителството“ за изкореняване „с време и в начало“ социализма в учебното дело.¹⁷⁹ Тезите на правителствените оратори се обобщават от Фердинанд, според когото „всички усилия следва да се насочат към създаване на едно поколение, проникнато от дух на отечестволюбие“¹⁸⁰. Следователно всички ръководни държавни фактори недвусмислено отричат либералния дух на провежданата до този момент просветна политика и чертаят перспективата за едно отстъпление от демократичните традиции и свободи, доколкото те са съществували.

Новата училищна политика се проектира в засилване на националистическото възпитание като противодействие на социалистическите идеи. Възприемайки средствата на насилието за постигане на тази цел, правителството се насочва към един реакционен курс в своята училищна политика.

Затварянето на университета се посреща с протестни акции на интелегенцията в цялата страна. Силно въздействие върху общественото мнение оказва обнародваното в печата писмо на К. Иречек до Л. Милетич, в което видният учен осъжда действията на българското правител-

¹⁷⁴ Ден, бр. 1082, 10 ян. 1907.

¹⁷⁵ Нов век, бр. 1118, 10 ян. 1907; бр. 1120, 15 ян. 1907; бр. 1121, 17 ян. 1907.

¹⁷⁶ Пак там, с. 1461 и сл.

¹⁷⁸ Пак там, с. 1491 и сл.

¹⁷⁹ Пак там, с. 1433 и сл.

¹⁸⁰ Ден, бр. 1087, 16 ян. 1907.

ство по най-категоричен начин.¹⁸¹ Виенският вестник Allgemeine Zeitung“ отпечатва статия на Иречек, в която се сочат неблагоприятните последици от политическата бруталност на българските управници за българската кауза в Европа.¹⁸² Печатът широко коментира мислите на големия българофил.

Отзивите от славянския свят имат подчертана антиправителствена насоченост. Професорите и студентите от Белградския, Загребския, Киевския университет осъждат правителството и одобряват позицията на професорите.¹⁸³ В либералния руски печат се появяват статии, които критикуват политиката на българското правителство. В „Телеграф“ проф. Ковалевски характеризира затварянето на университета като „не само неконституционна мярка, но още деспотически некултурна мярка“¹⁸⁴.

В обстановката на всеобщо недоволство на 12 януари Л. Паяков внася законопроект за изменение на някои членове на закона за университета, мотивиран с „отклонението на университетската младеж от науката в чисто политически и партизански въпроси“¹⁸⁵. Премахва се автономията на заведението, ограничава се приемът на студенти чрез високи такси, допуска се пряка намеса на министър в наказанията на студентите, назначаването на професорите, изключват се жените от университета. На новите критици на опозицията срещу правителството за търпимостта му към Шишмановата политика Д. Петков отговаря твърде откровено.¹⁸⁶ Той споделя надеждата на стамболовистите, че „с това по-либерално направление на просветата . . . всички интелigentни хора ще вземат едно по-правилно, по-патриотично направление“. Давайки израз на недоволството си от м-р Шишманов, министър-председателят изказва съжаление, че правителството е станало причина „да продължи това разлагающе се положение на училищата“.

При официалните признания за нецелесъобразността на провежданата до 3 януари училищна политика от гледище на управляващата партия Т. Влайков разглежда законопроекта като „първа реформа по народната просвета, в която властващата партия се представя със своя собствена политика“¹⁸⁷. Под натиска на мнозинството законът е приет.

По същото време се предлагат изменения в Закона за народното посвещение. В тях се конкретизират постановленията на приетия в същата сесия закон за сдруженията на чиновниците и държавните служители, като се ограничава политическата дейност на учителите. Целта на промените е да се разтури БУС. На протеста на радикал-демократите управляващият МНП отговаря, че дейността на учителите трябва да се съсредоточи в развитието у подрастващите на националните идеали, които в момента са „главните политически идеали на българския народ“¹⁸⁸. При видимата благосклонност на буржоазната опозиция измененията приемат законодателен вид.

¹⁸¹ Ден, бр. 1081, 10 ян. 1907.

¹⁸² Превод вж. у: Мир, бр. 1060, 8 февр. 1907.

¹⁸³ Ден, бр. 1086, 15 ян. 1907; бр. 1089, 18 ян. 1907; бр. 1107, 6 февр. 1907; бр. 1111, 10 февр. 1907.

¹⁸⁴ Превод вж. Мир, бр. 2056, 2 февр. 1907; бр. 2063, 11 февр. 1907.

¹⁸⁵ СД на XIII ОНС, IV РС, с. 1712.

¹⁸⁶ Пак там, с. 1761 и сл.

¹⁸⁷ Пак там, с. 1720 и сл.

¹⁸⁸ Пак там, с. 1842 и сл.

Новите закони по просветата, засягащи висшето и основното образование, изразяват съкровенните политически замисли на цялата буржоазна класа по отношение на учебното дело.¹⁸⁹ Буржоазната опозиция се възползва от тяхната непопулярност сред интелигенцията и широките демократични среди, за да активизира борбата си за сваляне на правителството. На тази основа се закрепва формираният се опозиционен блок на демократи, прогресивни либерали, народняци, радикал-демократи и широки социалисти.

През пролетта на 1907 г. университетската криза се задълбочава. След приемането на реакционните постановления за университета, професорите излизат с ново изложение „Към българското общество“.¹⁹⁰ В него те отстояват решението си да се борят за пълното възстановяване на университета. Около професорската колегия се групират всички политически и интелектуални сили, които подкрепят тази кауза.¹⁹¹

В началото на февруари се провежда извънреден конгрес на БУС, който декларира, че съюзът няма да се подчини на закона за сдруженията и ще води енергична борба против измененията в ЗНП.¹⁹² Така борбата на професионалното учителско движение се слива с борбата за възстановяване на университета. Училищната политика на правителството задълбочава неговата обща криза. Органът на демократическата партия пряко поставя въпроса. „Поради своята училищна политика може ли кабинетът на г. Петков да остане повече на власт?“¹⁹³

Просветната политика се налага като основен и доминиращ мотив в критиките срещу правителството. На 18 март 1907 г. опозиционният блок свиква митинг, на който говорят шефовете на партиите. В приетата резолюция се осъжда училищната политика, като и цялата политика на правителството.¹⁹⁴

След убийството на Д. Петков положението на правителството още повече се усложнява. Новият министър на просветата Н. Апостолов е принуден да започне преговори с професорите за разрешаване на университетската криза. Но професорската колегия се противопоставя на опита на министъра да отвори университета без някои от професорите. Министърът заявява, че учебното заведение ще се отвори с „нови професори“.¹⁹⁵ Кризата се задълбочава, а оттам и антиправителствените настроения. „Новите професори“, набрани от средите на гимназиалните учители, се посрещат с всеобщ упрек. Една част от тях отказват да заемат предложените им катедри. Правителството подновява преговорите, но поредният опит да бъдат изтръгнати нови оскърбителни за професорите отстъпки довежда до окончателно прекратяване на контактите с МНП.¹⁹⁶ В началото на юли министърът назначава нова група професори, между които и някои чужденци.¹⁹⁷ Това окончателно дискреди-

¹⁸⁹ Учит. искра, бр. 16, 10 февр. 1907; бр. 18, 1 март 1907.

¹⁹⁰ Ден, бр. 1103, 2 февр. 1907; И в. Г е о р г о в. Цит. съч., с. 78 — 82.

¹⁹¹ М. А р н а у д о в. История на софийския университет . . . , с. 274.

¹⁹² Съзнание, бр. 26, 9 февр. 1907.

¹⁹³ Пряпорец, бр. 16, 10 февр. 1907.

¹⁹⁴ Ден, бр. 1120, 19 февр. 1907.

¹⁹⁵ Съобщение по университетския въпрос. — Ден, бр. 1246, 1 юли 1907; И в. Г е о р г о в. Цит. съч., с. 85 — 89.

¹⁹⁶ Пак там.

¹⁹⁷ ДВ, бр. 147, 11 юли 1907.

тира просветната политика и цялото управление на стамболовистката партия.

XIII редовен конгрес на БУС приема резолюция, в която се осъжда училищната политика.¹⁹⁸ Неговите решения, както и тези на извънредния конгрес предизвикват вълна от уволнения и премествания, обобщени в печата като „хайка против учителството“. УК на БУС отправя протест против „отмъстителната политика на МНП и апелира към професионалните организации и гражданството да подкрепят неговата борба. Реален израз на обществената подкрепа е свиканият на 6. VIII. 1907 г. протестен митинг в столицата, в който участвуват представители на всички опозиционни партии. На 15 юли най-видните представители на интелигенцията, обществеността — между тях писатели и общественици — К. Величков, Иван Вазов, М. Балабанов, Г. Начович, Д. Мишев организират митинг на софийските граждани. В речите на Д. Мишев, М. Балабанов и К. Величков се осъжда правителствената политика по университетския въпрос.¹⁹⁹

Правителството е безсилно да представи приемливи аргументи на своята училищна политика. На 10 октомври университетът е отворен с нови професори и незначителен брой студенти. На 14 октомври в столицата се провежда нов митинг на гражданството в защита на автономията под председателството на Д. Мишев и с участието на политическите партии.²⁰⁰ „Пряпорец“ помества интервю с бившия министър Ив. Шишманов, който осъжда професорската импровизация и подкрепя старата университетска колегия.²⁰¹

В V РС на XIII ОНС правителствените оратори отново размахват социалистическата заплаха. „Ние минаваме един кризис, заявява Н. Генадиев, в който социализмът поиска да завладее улицата“.²⁰² П. Гудев добавя, че „във Висшето училище се е култивирал дух на повторение на 9 август“.²⁰³ С изключителността на вътрешните условия се мотивира новият закон за народната просвета.²⁰⁴ Той предвижда силна централизация в изработване на учебниците, поставя нравствено-религиозна цел на първоначалното училище, усилва намесата на МНП при назначаването на учителите, включва свещениците в състава на училищните настоятелства. Достъпът в гимназиите се ограничава, а относно политическата дейност на учителите се утвърждават реакционните положения, приети в IV редовна сесия. Според закона училищата са три типа — първоначални, главни и средни. Единствената критика срещу закона на м-р Апостолов излиза от партията на радикал — демократите.

Най-силна е критиката на социалистическия печат. „Работнически вестник“ разглежда закона като реализация „на всички реакционни възгледи по просветата, проповядвани от правителството след 3 януари, и всичко онова, което в разни времена са искали, мечтали или агитирали почти всички буржоазни партии“.²⁰⁵ В статията на Д. Благоев „Училищ-

¹⁹⁸ Съзнание, бр. 57, 22 юли 1907.

¹⁹⁹ Ден, бр. 1261, 16 февр. 1907; Мир, бр. 2185, 17 февр. 1907.

²⁰⁰ Пак там, бр. 1352, 15 окт. 1907; Пряпорец, бр. 120 15 окт. 1907.

²⁰¹ Пряпорец, бр. 120, 15 окт. 1907.

²⁰² СД на XIII ОНС, V РС, с. 255 и сл.

²⁰³ Пак там, с. 216 и сл.

²⁰⁴ Пак там, с. 526 и сл.

²⁰⁵ Работнически вестник, бр. 36, 11 дек. 1907.

ната политика днес“ се доказва буржоазно-класовия характер на правителствената политика и през двата етапа.²⁰⁶ Д. Благоев вижда идеологическата цел на правителствената училищна политика в превръщане на училището във всичките му степени в оръдие за борба против социализма и насаждане морала и идеалите на буржоазията.

В същата сесия са приети още два закона по учебното дело — за освобождаване от такса на студентите, записали се в „новия“ университет, и за откриване на технически отдел в него. Тези закони остават неприложени. На 8 ян. 1908 г. при невъзможността да остане повече на власт правителството на Народно-либералната партия подава оставка. Една от първите грижи на правителството на Демократическата партия е да отмени реакционните постановления в просветната област.²⁰⁷

* * *

Идеологическото значение на проблемите на образованието и просветата в края на XIX и началото на XX в. обуславят мястото на просветната политика в общата политика на Народно-либералната партия. Концепциите на стамболовистите по отношение на училището отразяват една класова буржоазна програма с определени идейно-политически и икономически цели. Но управляващата партия не успява да излъчи от своите среди теоретик и специалист за провеждане на нейните просветни принципи. Привлеченият в правителството проф. Иван Д. Шишманов заема поста министър на народната просвета със собствен план за развитие на културно-образователното дело. Неговите възгледи за развитие на учебното дело и културните институти имат буржоазнодемократичен характер. Между програмните възгледи на министъра и управляващата партия съществува принципна близост, но те се различават в разбирането на средствата за провеждане на една модерна буржоазна политика. Либералната насока на училищната политика, провеждана от м-р Шишманов, е в съответствие с неговите реформистки политически възгледи. На тази основа се проявява видимият контраст между действията и наредбите на МНП и общия тон на вътрешната политика на кабинета. С редица свои ходове, явно или скрито, министърът изказва несъгласие с вътрешнополитическия курс на правителството, утвърждавайки в ръководеното от него ведомство атмосфера на зачитане на буржоазнодемократичните свободи.

Въпреки вътрешните различия правителството подкрепя неизменно просветния министър в печата и в Народното събрание. Като признават инициативата на Ив. Шишманов във всички прояви на учебната политика, стамболовистите очакват от нея успокоение на интелигенцията и спечелването ѝ в подкрепа на правителството. Провежданата от МНП линия на търсеното сътрудничество между просветното ведомство и учителските професионални организации не допада на правителството. С това се увеличават потенциалните възможности за вътрешен конфликт в кабинета. С течение на времето учителският въпрос се оказва оня пункт, в който възгледите и дейността на м-р Шишманов се сблъс-

²⁰⁶ Д. Благоев: Училищната политика днес. — Ново време, кн. X, с. 561 — 568.

²⁰⁷ Р. М а н а ф о в а. Културната политика на Демократическата партия 1908 — 1911 (дис.). С., 1976.

кват с политиката на стамболовисткия кабинет. Едновременно с това либерализмът на просветния министър се възприема от опозиционните буржоазни политически партии като стимулатор на социалистическото движение сред учителството и учащата се младеж. От това разбиране изхождат критиките и спекулациите в опозиционния печат.

През първия етап на училищната политика на правителството на Народно-либералната партия се реализират важни придобивки в националното образователно дело. Просветаната политика от това време е целенасочен и планомерен опит за прокарване на една цялостна културна програма, която да приведе културно-просветното дело в съответствие с ускореното капиталистическо развитие на страната. Голяма част от изказаните или реализирани през този период идеи се усвояват в културната политика на следващите правителства.

Просветната политика през втория етап на стамболовисткото управление има реакционен характер. Тя е отстъпление от буржоазнодемократичните придобивки на българското културно-просветно дело. Изключителните закони в тази област са проява на полицейсконасилствения характер на вътрешната политика на стамболовисткия кабинет. По тези причини борбата против просветната политика се оказва решаващ фактор за отстраняване на стамболовистите от държавното управление.

ИЗПОЛЗВАНИ СЪКРАЩЕНИЯ

БУС	— Български учителски съюз
ЗНП	— Закон за народното просвещение
ИПр.	— Исторически преглед
КУС	— Класен учителски съюз
МНП	— Министерство на народното просвещение
НАБАН	— Научен архив на БАН
СД на НС	— Стенографски дневници на Народното събрание
УК	— Управителен комитет
УПр.	— Училищен преглед
УС	— Управителен съвет
ЦДИА	— Централен държавен исторически архив

LA POLITIQUE D'INSTRUCTION DU GOUVERNEMENT DU PARTI POPULAIRE — LIBERALE (1903—1908)

M a r i a R a d e v a

(R é s u m é)

L'importance culturelle, politique et idéologique de la politique d'instruction pour le développement social de la Bulgarie après la Libération détermine l'intérêt d'historiographie concernant ce problème.

La politique d'instruction vers la fin du 19ème et le début du 20ème siècle concerne deux questions principaux: la structure du système d'instruction et les relations mutuelles entre les enseignants et l'Etat. La méthode politique et la plate-forme idéologique du gouvernement du parti populaire-libérale ainsi que des Ministres de l'Education pendant la période du 1903 au 1908 occupent une place particulière dans l'évolution des conceptions bourgeoises pour résoudre ce problème, lors des premières décennies après la Libération. La formation du deuxième cabinet ministériel des stambolovistes coïncide avec une période critique dans le domaine scolaire. La nomination de M. le professeur Ivan Chichmanov — éminent savant et connaisseur des problèmes de l'Education — au poste du Ministre est respectée par les milieux scolaires et politiques. Il devient Ministre, ayant préparé un programme concernant les tendances de l'évolution culturelle et d'éducation bulgare. Officiellement approuvé, ce programme est accepté avec compréhension par les intellectuels démocratiques.

Les premières dispositions du Ministre Iv. Chichmanov doivent surmonter les difficultés causées par la confrontation existante entre l'Etat et le corps enseignant. Elles prennent en considération les exigences des syndicats.

Les lois acceptées par la Ière session ordinaire de la XIIIème Assemblée Nationale Ordinaire concernant l'instruction règlent certains problèmes particuliers de la politique scolaire: les taxes, l'éducation des filles, la direction de l'enseignement secondaire.

La loi concernant les propriétés scolaires vise un effet économique. En réponse d'une certaine libération de la direction des lycées la presse de l'opposition commence une campagne contre le Ministre de l'Education. Sur ce plan on distingue les différences politiques et tactiques entre le Ministre Chichmanov et le gouvernement. A la fin de 1904 l'Assemblée Nationale accepte des lois d'une importance fondamentale pour le domaine scolaire: le paiement des salaires des enseignants par l'Etat et la construction des bâtiments scolaires à l'aide des prêts municipaux. On fait des démarches concrètes pour réaliser un programme bien préparé concernant l'enseignement professionnel.

L'activité législative du Ministère de l'Éducation Nationale est accompagnée par des attaques mordantes concernant la tactique réformatrice du Ministre de la part de l'opposition ainsi que de la part du mouvement professionnel. Les amendements à la loi de l'instruction acceptée à la IIIème session ordinaire de l'Assemblée Nationale ont les mêmes tendances d'enseignement général primaire et secondaire. On fait des essais de compromis avec la tendance professionnelle dans le domaine de l'enseignement. Bien qu'incomplètes, ces positions sont la base d'une réforme future rationnelle du système d'enseignement. Aux conditions d'un essor général du mouvement ouvrier et professionnel, la lutte des enseignants pour l'augmentation des salaires devient plus forte. L'activité politique des professeurs et des étudiants de l'Université devient plus grande. Sur cette base les contradictions entre le Ministre et le cabinet ministériel s'accroissent. Le désaccord du Ministre Chichmanov concernant les actions du gouvernement après le 3. I. 1907 est la cause de sa destitution.

Le caractère de ce cours nouveau dans le domaine de la politique scolaire est réactionnaire. Ce fait est le plus fort argument de l'opposition pour lutter contre le gouvernement.

La désapprobation internationale des stambolovistes par les savants du monde entier approfondit la crise politique. La loi acceptée vers la fin de 1907 concernant l'éducation nationale comprend les conceptions les plus réactionnaires de l'instruction exprimées par les gouvernements et les militants dans le domaine de l'enseignement vers la fin du 19ème et le début du 20ème siècle. Dans le domaine de la politique culturelle de certains gouvernements pendant les décennies suivantes on accepte beaucoup d'idées exprimées ou réalisées lors de la première période de la politique scolaire par le Ministre Iv. Chichmanov.

ИЛЧО ДИМИТРОВ
АНГЛИЙСКАТА ПОЛИТИКА КЪМ
БЪЛГАРИЯ (ОТ АНШЛУСА ДО НАЧАЛОТО
НА ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА)

ILCHO DIMITROV
BRITISH POLICY TOWARDS BULGARIA
FROM THE ANSCHLUB TO THE BEGINNING
OF THE SECOND WORLD WAR

Рецензент:

проф. *Николай Генчев*

Редактор:

доц. *Величко Георгиев*

Първата световна война затвърди положението на Англия като най-могъща и доминираща сила в капиталистическия свят. В рамките на англо-френското сътрудничество Франция трябваше да търси компенсация чрез укрепване на ръководната си роля в Европа. Ала дори тази амбиция бе прекомерна за английските управляващи среди и те усърдно я подриваха, като поощряваха и подпомагаха германското икономическо възмогване.

От началото на 30-те години и особено след като Хитлер застана начело на Германия, германският империализъм издигна претенцията за нова подялба на света, за световно господство.

Интересите на Англия изискваха да не допусне нацисткото господство в Европа, да запази положението си на лидер на световния капитализъм. По методите за постигане на тази цел обаче липсваше единство. Едни вярваха, че откритият сблъсък трябва да се избегне чрез отстъпки по второстепенни въпроси, като се гласка хитлеристката агресия на изток, срещу Съветския съюз. Политиката на омиротворяване, която те проповядваха, не означаваше премахване на англо-германските противоречия, а само усилия за разрешаването им, без да се стига до война. Други се съмняваха, че Хитлер ще се задоволи с дребни отстъпки и че войната може да бъде избягната. В нарастващата германска мощ те съзираха главна заплаха за империята и ратуваха за по-голяма твърдост спрямо агресивните намерения и действия. В крайна сметка надделяха първите. Политиката на омиротворение, чийто най-ярък представител бе Невил Чембърлейн, означаваше споразумение с Хитлер върху антисъветска основа.

Чембърлейн, заместил Стенли Боллуин на поста министър-председател през май 1937 г., лично не симпатизираше на нацизма. Естествено не му се нравеше и перспективата за германска хегемония в света. Но реакционер по убеждение и в плен на антисъветските си предразсъждения, той вярваше, че една герmano-съветска война ще обесили и Германия, и Съветския съюз и по такъв начин ще се съхранят британските интереси. Затова главната му външнополитическа цел бе да се постигне взаимно разбирателство и споразумение с фашистките държави и на първо място с Германия.¹ През ноември 1937 г. лорд Халифакс — министър без

---

¹ История внешней политики СССР. 1917—1976. Т. I. 1917—1945, М., 1976, с. 333, 340; В. Г. Трухановский. Внешняя политика Англии на первом этапе общего кризиса капитализма (1918—1939). М., 1962, с. 191, 293—294; В. Г. Поляков, Англия и мюнхенский сговор (март — сентябрь 1938). М., 1960, с. 24; А. Д. Чикваидзе. Английский кабинет накануне второй мировой. Второй Тбилиси, 1976, с. 60—61; И. М. Майский. Спомени на съветския посланик. Втора книга. С., 1965, с. 406, 409.

портфейл в правителството на Чембърлейн, посети Берлин и предложи на Хитлер пакт между четирите големи европейски капиталистически държави (Англия, Франция, Германия и Италия). На германския империализъм се осигуряваха свободни ръце в Източна Европа при условие, че действува постепенно и с мирни средства.² Три месеца по-късно Халифакс зае мястото на подалия оставката си външен министър А. Идън. Оставката на Идън бе ново свидетелство, че сред управляващите среди в Лондон липсва единство по методите на външната политика.³

Английската политика в Югоизточна Европа и специално в България се провеждаше в рамките на общия външнополитически курс на правителството на Чембърлейн и зависеше от главните му цели спрямо тоталитарните държави. Най-общите заключения на досегашните изследователи за тази политика са: Англия е проявявала слаб интерес към Югоизтока, придържала се е към една двойствена линия, съчетаваща плахи опити за съпротива с подчертан стремеж за споразумение с агресивните сили.⁴ Настоящото изследване върху основата на нов документален материал, извлечен главно от архива на Форин Офис, има за задача да конкретизира и разшири изводите за английската политика в България в навечерието на Втората световна война.

* * *

Агресивният курс на тоталитарните държави се прикриваше на първо време зад благовидния лозунг за ликвидиране на несправедливата Версайска система. Поради това непосредствено заплашени се чувстваваха тъкмо държавите, които в една или друга степен се бяха родили от победата на Антантата в Първата световна война (Австрия, Чехословакия, Полша, Югославия). И в същото време силите на Оста разчитаха на държави като Унгария и България, чиято външнополитическа програма бе пропита с ревизионизъм и в такъв смисъл те бяха податливи на изкушенията от Берлин и Рим.

Аншлусът бе първият явен сигнал за намеренията на Третия райх към Дунавска Европа и Балканите. В самото му навечерие в Лондон пристигна новоназначеният външен министър на Райха фон Рибентроп. Щом получи уверение, че Чембърлейн не ще реагира, Хитлер даде заповед на войските си да нахлуят в Австрия.⁵ Не бяха минали четири години от подписването на англо-френско-италианската декларация за незави-

² В. Г. Трухановский. Цит. съч., с. 304; В. Г. Поляков. Цит. съч., с. 40; История внешней политики СССР, с. 339; Ф. Д. Волков. СССР — Англия 1929 — 1945. М., 1964, с. 191.

³ И. М. Майский. Цит. съч., с. 411 — 412; В. Г. Трухановский. Цит. съч., с. 289; В. Г. Поляков. Цит. съч., с. 86; A. Eden. Mémoires. L'Épreuve de Force. Février 1938 — Août 1945. Paris, 1965, p. 11—12; ЦДИА, ф. 176, оп. 4, а. е. 656, Лондон, 18. I. 1938, л. 7.

⁴ Н. Генчев. Външно-политическата ориентация на България в навечерието на Втората световна война (септември 1938 — септември 1939). — Год. Соф. унив., Филос.-истор. фак., LXII, кн. 3. Ист., 1967 — 1968, с. 38; Л. Живкова. Англо-турските отношения 1933 — 1939. С., 1971, с. 8 — 9.

⁵ В. Г. Трухановский. Цит. съч., с. 311; Ф. Д. Волков. Цит. съч., с. 198; В. Г. Поляков. Цит. съч., с. 42; История внешней политики СССР . . . , с. 341.

симостта и цялостта на Австрия, когато Австрийската република бе ликвидирана и територията ѝ включена в границите на Райха. Сериозни изменения настъпиха в стратегическата и политическата карта на Европа. Непосредствена опасност възникна за съдбата на Чехословакия. Германия стана съсед на Югославия и Унгария, надвеси се застрашително над Балканите. Позициите на Англия и Франция чувствително отслабнаха.⁶

И при тази неблагоприятна обстановка Лондон не се откажа от политиката на омиротворяване. Подписаният наскоро след аншлуса англо-италиански пакт се възприе като стъпка към желания пакт на четирите държави.⁷ Германия бе уверявана, че няма да срещне пречки в икономическата експлоатация на Югоизтока.⁸ Отделните опити за противодействие на политическия ѝ монопол се минираха от генералния курс за отстъпки и компромиси.

Динамизмът на агресивните сили заставяше Англия все повече да се занимава с балканските проблеми. Английската историчка Е. Баркър отбелязва, че вниманието на британската дипломация било съсредоточено върху германската заплаха над Полша и върху италианската над Средиземноморието; Югоизточна Европа се разглеждала само като пространство между германския натиск на изток и италианския на юг и Англия, и Франция изразявали готовност да го предоставят на германска икономическа организация и експлоатация.⁹ Следователно балканската политика на Англия бе подчинена на главната грижа за Близкия и Средния изток, за Проливите и Източното средиземноморие. За най-сигурно звено в тази политика се приемаше Турция, с която Англия се бе сближила още в началото на 30-те години.¹⁰

През по-голямата част от междувоенния период активната велика сила на Балканите бе Франция. Тя разполагаше със солидни позиции тук чрез Малката антанта и Балканския пакт. Безкомпромисен защитник на статуквото, нейната политика бе неизгодна за България. Англия, по-свободна от политически ангажменти, проявяваше повече разбиране към някои български претенции. Докато Париж прекалено рано причисляваше България към враговете в една бъдеща война,¹¹ Лондон не изключваше възможността за общобалканско споразумение върху основата на известни отстъпки в полза на България. За разликата в поведението влияеше и по-особеното отношение на двете велики сили към отделните държави на полуострова. Франция разчиташе главно на Румъния и Югославия, Англия — на Турция и Гърция. Отслабването на френските позиции поради колебанията в югославската и румънската политика и кри-

⁶ Ф. Д. Волков. Цит. съч., с. 199; В. Г. Поляков. Цит. съч., с. 56 — 57.

⁷ В. Г. Трухановский. Цит. съч., с. 315.

⁸ E. V a r k e r. British Policy in South East Europe in the Second World War. London, 1976, p. 3, 6.

⁹ Ibidem.

¹⁰ Л. Живкова. Цит. съч., с. 10 — 11.

¹¹ В началото на 1938 г. Френският върховен съвет за национална отбрана смята, че в една бъдеща война евентуални итало-германски съюзници ще бъдат Испания, Унгария, България и Япония; евентуални англо-френски съюзници — Чехословакия, Турция, а по-резервирани — Полша, Румъния и Югославия. (Les Documents Diplomatiques Français, 2e série (1936 — 1939), t. VIII (13 janvier — 20 mars 1938). Paris, 1973, p. 255, 644).

зата в Малката антанга и Балканския пакт позволяваше на Лондон да поеме водеща роля и в този район.

През юни 1938 г. в София пристига новият английски пълномощен министър Джордж Рендел. Във Форин Офис той минаваше за специалист по Турция, а оттук и по проблемите на близките до Турция региони. От българската легация в Лондон предупредиха българското външно министерство, че за разлика от обикновените английски дипломати Рендел е католик и обича да разисква и да изказва открито мнението си.¹² Самият Рендел в мемоарите си ще признае, че когато заемал новия си пост, още не е имал ясно съзнание за съдбоносните събития, които назряваха в този район на Европа. Предварително той си бе съставил убеждението, че в българската политика доминират два фактора — германският и съветският. Цар Борис се постара да затвърди това му убеждение. Той го уверяваше, че алтернативата пред него била „Германия или Русия“, понеже Западна Европа — отдалечена и погълната в собствените си грижи — не била в състояние ефикасно да се намеси. И единият, и другият избор би бил неизгоден за Англия. Рендел констатираше, че надделява „германската опасност“, и се мотивираше с търговския монопол на Третия райх, със съвпадението между ревизионизма на хитлеристката външна политика и стремежа на България да си възвърне загубените територии. Отчитайки опасността, той не смяташе, че политическата обвързаност е фатално неизбежна. В това отношение се уповаваше най-вече на личното влияние и на политиката на цар Борис.¹³

Още в първата им среща — при връчването на акредитивните писма — царят изля цял водопад от думи, за да изкаже възхищението и почитта си към английското кралско семейство и лично към Джордж VI. Той се надяваше, че германското икономическо влияние в страната може да се балансира чрез развитието на търговията с Англия, а в назначаването на новия английски пълномощен министър виждаше доказателство, че и Лондон се вдъхновява от същите намерения. Царят не скри и източника на най-големия си страх — Съветския съюз. Рендел се опита да го успокои, но царят възкликна: „Лесно ви е на вас! Вашите революционери са почтени, зачитачи закона хора; червените революционери с руска закалка са нещо съвсем различно.“¹⁴ Като отстраним неизбежния протоколен баласт, царските излияния разкриваха някои съществени страни от българската външна политика и специално от отношението ѝ към Англия. Почти едновременно с пристигането на Рендел в София българската легация в Лондон се сдоби с нов титуляр — пълномощния министър Никола Момчилов. Той по-сетне ще увери Форин Офис, че е бил изпратен със специална мисия — да включи България в британската отбранителна система в Източното Средиземноморие.¹⁵ Очевидно към действителната си задача Момчилов е притурил субективните си предпочитания. Но без съмнение той бе изразил, поне частично, и настроение, което ре-

Н

¹² ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 656, Лондон, 18. I. 1938, л. 7.

¹³ S. i. r. G. R. e. n. d. e. l. The Sword and the Olive. Recollections of Diplomacy and the Foreign Service. London, 1857, p. 142, 144 — 145.

¹⁴ Ibidem, p. 154 — 155.

¹⁵ F. O., 371, 29724, л. 38.

ално съществуваше сред българските управляващи среди. Те се отнасяха със съчувствие към усилията за сговор между капиталистическите държави върху антисъветската основа и възлагаха големи надежди на политиката на Чембърлейн за омиротворяване.

В Лондон все повече се налагаше убеждението за значението, което ориентацията на България би имала за изхода от борбата между двете империалистически групировки в Югоизтока. Отслабването на френското влияние, колебанията на правителството на Стоядинович в Югославия, двойната игра на кралската диктатура в Румъния — всичко това увеличаваше тежестта на българската позиция при решаване на балканските проблеми. Представител на Форин Офис изтъкваше пред Момчилов изгодите, които България имала като „уравновесител“ на Балканите, и препоръчваше „голямо хладнокръвие, такт, ясен поглед и съзнание за политическите нужди на времето“. Той изказваше увереност, че цар Борис „ще се справи, както и в други случаи, с тази решителна роля“¹⁶.

Порасналият интерес към поведението на България се извяваше в две насоки — насърчаване на взаимните икономически връзки и съдействие за подобряване на отношенията ѝ с останалите балкански страни. Икономическите връзки трябваше да осуетят икономическия монопол на Германия, без да се оспорват привилегираните ѝ позиции в стопанско отношение. А на сближаването на България със съседите ѝ се разчиташе за преодоляване колебанията в Румъния и Югославия и да се пресеке германското политическо проникване в Балканите изобщо.

През лятото на 1938 г. френски банки отпуснаха заем на България за доставка главно на железопътни съоръжения. Междувременно се водеха поверителни разговори за английско участие в българското превъоръжаване. Форин Офис уведоми Момчилов и самолетните фирми, че правителството разрешава неофициални преговори по военните доставки за България.¹⁷ Щом се узна, че в Берлин е пристигнала българска военна делегация за доставка на морски съдове, Момчилов бе предупреден да не се бърза с ангажменти, докато не се видят резултатите от постъпките в Англия. Дадено му бе ясно да разбере, че в английските доставки трябва да се включат и плавателни съдове за Дунава.¹⁸ На съответните фирми бе разрешено да приемат български поръчки за противосамолетни и планински оръдия и за морски единици.¹⁹ Преговаряше се и по финансирането на военните доставки. От английска страна се поставяше условие три четвърти от искания кредит в размер на два милиона лири да се изразходват за чисто военни поръчки, а една четвърт — за моторни коли, телеграфен и телефонен материал.²⁰ Цялата тази активност бе свързана с предстоящото легализиране на българското превъоръжаване, в което Англия се стараше да си осигури съответно място.

Момчилов бе официално уведомен за значението, което Лондон отдава на сближението на България със съседите ѝ и преди всичко с Турция

¹⁶ ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 583, Лондон, 21. VII. 1938, л. 107 — 108.

¹⁷ Пак там, 4. VII. 1938, л. 56, 11. VII. 1938, л. 74.

¹⁸ Пак там, 30. VII. 1938, л. 122.

¹⁹ Пак там, 16. VII. 1938, л. 90.

²⁰ Пак там, 30. VII. 1938, л. 137.

и Гърция.²¹ На турското правителство бе внушено, че е време да се легализира българското превъоръжаване по инициатива на Балканската антанта.²² Така бе даден подтик за преговорите между България и страните от Балканския пакт. Тукaкcи английските пълномощни министри в София, Белград и Атина с идентични декларации изразиха задоволството на правителствата си.²³ В края на юни гръцкият министър-председател Метаксас връчи на българския пълномощен министър в Атина проект за декларация относно отказа на България и Балканската антанта от военните клаузи на Ньойския договор и постановленията на Лозанската конференция от 24 юли 1923 г. за границата в Тракия.²⁴ Представител на Форин Офис сподели с Момчиллов живия интерес на английското правителство към изхода от преговорите и готовност за подпомагане на България.²⁵

Подписването на споразумението в Солун на 31 юли се възприе в Берлин като успех на антигерманската политика. Английското правителство го оцени преди всичко като благоприятно условие за сближението на България с Балканската антанта. Финансовите и дипломатическите среди не криеха задоволството си. Форин Офис не пропускаше да отбележи собствения си принос. Морис Инграм — началник на отдела за Средна и Югоизточна Европа — покани Момчиллов на обед по този случай. Той похвали „мъдрата и далновидна политика на България“²⁶. Сега на самолетните фабрики бе официално разрешено да приемат и изпълняват български поръчки.²⁷

Германската икономическа експанзия в Източна и Югоизточна Европа водеше до рязко съкращаване на английската търговия в този район. А това тревожеше не само деловите среди, но и правителството. Нов източник за безпокойство бе съобщението, че страните от Оста обмислят план за тесен икономически съюз с държавите от Дунавска Европа и Балканите. В Камарата на общините се отправяха предупреждения, че икономическото господство ще улесни пълния политически контрол, и настояваха за действени мерки срещу тази опасност. През май 1938 г. бе сключено важно англо-турско споразумение за кредит и търговия. Предприеха се стъпки за укрепване на английските позиции в стопанството и търговията на Полша и Югославия.²⁸

В София се получаваше информация за усилващия се интерес на Англия към Балканите, за стремежа да се из земе инициативата от Франция,

²¹ ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 583, Лондон, 1. VII. 1938, л. 59—60.

²² Л. Ж и в к о в а. Цит. съч., с. 97.

²³ ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 583, Атина, 29. VI. 1938, л. 41.

²⁴ Пак там, л. 39.

²⁵ Пак там, Лондон, 1. VII. 1939, л. 54. За Солунското споразумение вж. у П. А р с о в.

Съперничеството между империалистическите държави на Балканите и Солунското споразумение от 1938 г. — Трудове на ВИИ „К. Маркс“, 1954, кн. 1; С. И. Р я б о к о н ъ. Салондкское соглашение 31 июля 1938 г. — В: Международные отношения в новейшее время. Свердловск, 1968.

²⁶ F. O., 371,23728, Лондон, 23. IV. 1939, л. 106; ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 656, Лондон, 5. VIII. 1938, л. 156 — 157.

²⁷ ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 656, Лондон, 6. VIII. 1938, л. 149.

²⁸ В. Г. П о л я к о в. Цит. съч., с. 160 — 163.

като се действува главно чрез стопански средства, конкретно във всяка отделна страна и като се държи сметка за големите стопански връзки на тези страни с Германия.²⁹ Във връзка с оживената кампания в английския печат по този въпрос Момчилов очертаваше и различията сред управляващите среди: съмишлениците на Чембърлейн гледали да не се създава впечатление, че Англия настъпва срещу германските интереси, докато съмишлениците на Чърчил и лейбъристите настоявали за активно противодействие.³⁰ Самият Момчилов, колкото и убедено да работеше за разширяване на българо-английските търговски отношения, не хранеше големи илюзии. И според него обрат в търговската политика на България бил невъзможен, преди всичко понеже липсвали условия за крупни сделки в Англия, а и Германия бе в състояние да попречи на подобен обрат.³¹ На практика в Лондон се налагаше линия на плах отпор, провеждан така, че да не се възприеме от Берлин като предизвикателство. Предпочиташе се съпротивата да се води от балканските държави, като Англия само ги подкрепя чрез финансова и стопанска помощ.³² Във връзка с посещението на лейбъристкия депутат Джордж Лянсбъри в балканските столици с мисия да проучи възможностите за стопанско сътрудничество Форин Офис изрично подчерта, че не го смята за свой пратеник, но одобрява мисията му и желае тя да бъде успешна. И пак предупреди: „Англия няма за цел да прегражда пътя на Германия, а да запази равновесие в стопанската област.“³³

Интересът, проявяван от Лондон, към разширяване на стопанските връзки с България се посрещна със съчувствие в София. Още повече поради уговорките, с които той се придружаваше и чието предназначение бе да разсейва германските подозрения. По такъв начин се получаваше съответствие и със съображенията на българското правителство: да се ограничи германското икономическо преобладание, но без да се засягат чувствително интересите на Райха и без да се предизвиква гневът му.

Колкото и предпазливи да бяха двете страни, Берлин нямаше намерение да толерира опити за накърняване на привилегированото си положение, където и да е. При посещението си в Германия през есента на 1938 г. царят бе упрекнат, че хитрува на дребно, че иска да седи на три стола и направо заплашен.³⁴ Необичайно дълго се проточи решението по искания от България 45-милионен кредит за въоръжаване.³⁵ Във връзка с доставката на тендери българското правителство бе принудено да приеме германското предложение, макар английското да бе по-благоприятно. Цар Борис се оправда пред Рендел с натиска на германския пълномощен министър, който заявил, че ако не се сключи договор с германските фирми, границите на Райха ще бъдат затворени за българските стоки.³⁶

²⁹ ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 583, Белград, 22. VI. 1928, л. 34 — 35.

³⁰ Пак там, Лондон, 12. VII. 1938, л. 81 — 87.

³¹ Пак там, л. 88 — 89.

³² Пак там, а. е. 656, Лондон, 22. X. 1938, л. 198.

³³ Пак там, 21. VII. 1938, л. 151.

³⁴ АМВР, II, н. с. д. 25, Берлин, 24. IX. 1938, л. 248.

³⁵ ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 585, Берлин, 23. XII. 1938, л. 49.

³⁶ G. R e n d e l. Op. cit., p. 143.

Икономическият натиск на Германия се улесняваше от неспособността на самата Англия да ревизира традиционните си търговски методи и да ги нагоди към успешна борба с тоталитарните държави.³⁷ Търсейки нови пласментни възможности особено за селскостопанските произведения, българският износ обръщаше внимание и на английския пазар. Но Англия не бе в състояние да предложи по-високи цени от Германия.³⁸ Безконечно се протакаха преговорите за военни доставки и за финансирането им.³⁹ Английските фирми проявяваха въздържаност към българските предложения. Рендел срещаше непреодолими пречки в усилията си за разширяване на българския внос в Англия.⁴⁰

Изобщо демонстрираният интерес към развитие на търговския обмен не даде очакваните резултати. Даже в сравнение с 1937 г. българският износ за Англия спадна чувствително. Момчилов търсеше причините в увеличаващата се разлика между английските и германските цени, плащани за български стоки. Отделните опити за нагаждане на цените в Англия (чрез премии, изравнителен фонд и др.) не се превърнаха в практика. Съществуваше и една реалност, която никакви мерки не можеха да измислят. Англия не бе в състояние да поеме значителна част от българския износ, а при това положение за България главният пазар си оставаше германският.⁴¹ В крайна сметка въпреки съвпадението в позициите по ред въпроси, въпреки общия интерес от подобряване на двустранните отношения нито в политиката, нито в икономиката чувствителен прогрес не настъпи.

Английското влияние в Югоизточна Европа понесе нов удар в резултат на Мюнхенската конференция от 29—30 септември 1938 г. Сключеното в Мюнхен споразумение върху антисъветска основа бе естествена последица от политиката на омиротворяване. Като тласкаха Третия райх на изток, срещу Съветския съюз, Англия и Франция практически признаваха господстващата му роля в Централна и Източна Европа. Държавите в този район получиха нови доказателства, че Лондон и Париж не са способни или не възнамеряват да помогнат за защита на националната им независимост и териториална цялост. Даже традиционните френски съюзници бяха заставени да дирят сближение с Германия. Равновесието на силите на европейския континент рязко се измени в полза на Третия райх.⁴²

Мюнхенската конференция съответствуваше на интимните предпочитания на цар Борис. Неслучайно в навечерието ѝ той се нагърби с по-

³⁷ ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 656, Лондон, 22. X. 1938, л. 198.

³⁸ ЦДИА, ф. 381, оп. 1, а. е. 158, л. 23 — 28, 71.

³⁹ ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 585, Лондон, 13. XII. 1938, л. 23.

⁴⁰ G. R e n d e l. Op. cit., p. 144.

⁴¹ ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 639, Лондон, 31. XII. 1938, л. 47. За външната търговия на България през това време и по-специално за отношенията с Англия вж. у Л. Б е р о в. Към въпроса за външнотърговската ориентация на българския фашизъм 1929 — 1944. — Трудове на ВИИ „Карл Маркс“, 1954, кн. 1; Х р. М и х о в а, Л. Ж и в к о в а. Политиката на Германия и Англия спрямо България в навечерието на Втората световна война. — Първи конгрес на БИД, 1972; С h r. P a n e v a - M i c h o v a. La Grande Bretagne et l'expansion économique de l'Allemagne Hitlerienne en Bulgarie après l'Anschluss et Munich. — Studia Balcanica, 1972, № 2.

⁴² Ф. Д. В о л к о в. Цит. съч., с. 231; В. Г. Т р у х а н о в с к и й. Цит. съч., с. 329; История Второй мировой войны. Т. II, с. 116.

средническа мисия пред нацистките водачи.⁴³ И поради това естествено бе удовлетворението му след успешния ѝ завършек. От една страна, се премахваше непосредствената заплаха от война между главните капиталистически държави. Царят винаги се бе страхувал от такава война, която според него би довела до болшевиизиране на Европа. От друга — той от все сърце подкрепяше комбинации, които биха изолирали Съветския съюз от активната европейска политика. И в това отношение Мюнхенската конференция можеше само да го радва. И накрая, в София подеха с ентузиазъм твърденията на германската и италианската пропаганда, че в Мюнхен бил възтържествувал принципът на националното самоопределение. Подхранваше се илюзията, че се създават благоприятни условия и за българските национални претенции. Съживяването на българската ревизионистична кампания събуди подозрението на страните от Балканската антанта. Така само два месеца след Солунското споразумение, в което Англия бе видяла начало на разведряване на Балканите, отново взе връх взаимното недоверие.⁴⁴

Сред политическите сили в българското общество съществуваше дълбоко разделение по въпросите на външната политика. Крайният фашизъм издигаше призови за незабавна ориентация към Оста като единствен път за разрешаване на националните проблеми. Демократичната буржоазна опозиция бе против всякакво обвързване с фашистките държави и съгласуваше дейността си с политиката на англо-френския блок. Комунистическата партия и левицата в буржоазните и дребнобуржоазните партии се обявяваха за мир, национална независимост и балкански антифашистки фронт, опрян върху СССР. Управляващият монархо-фашизъм съчувствуваше на агресивните държави, ала се предпазваше да вземе явно страна в конфликта между великите сили и официално провъзгласяваше политика на мир, необвързаност и неутралитет.⁴⁵

Непосредствено след Мюнхен правителството изрично подчерта, че ще продължи политиката на неутралитет и мирна ревизия. В официално комюнике за срещата в Нишка баня (31 октомври 1938 г.) на министър-председателите на България и Югославия се изразяваше пълно съгласие и политическа солидарност между двете страни в духа на пакта за вечно приятелство.⁴⁶ А в програмната реч на преустроеното си правителство през ноември 1938 г. Георги Къосеиванов потвърждаваше политиката на приятелски отношения с всички страни, на споразумение за запазване на мира на Балканите.⁴⁷

Тази линия произтичаше от разбирането, че още не са съзряли условията, за да се пристъпи към обща ревизия на териториалните клаузи на мирните договори. Едно съвещание на Къосеиванов с дипломатическите

⁴³ И. Димитров. Българо-италиански политически отношения 1922/1943, С., 1976, с. 332 — 333.

⁴⁴ Ф. О., 371, 23728, Лондон, 22. IV. 1939, л. 106.

⁴⁵ Н. Генчев. Външната политика на България през началния период на Втората световна война. — Год. Соф. ун-в., Философ.-ист. фак., т. LXII, кн. 3, 1970, с. 7; И. Димитров. Българската демократична общественост, фашизмът и войната, 1934 — 1939. С., 1976, с. 281 и сл.

⁴⁶ Днес, III, № 829, 2 ноем. 1938.

⁴⁷ Пак там, № 842, 18 ноем. 1938.

представители в Берлин, Лондон, Белград и Будапеща стигна до заключението, че събитията се развиват далеч от страната, че България не разполага с необходимата сила, за да упражни натиск, поради което не може да разчита на сполука, ако постави исканията си.⁴⁸ Но в същото време общо бе убеждението, че приближава часът, когато тези искания неминуемо ще излязат на преден план. На дипломатическите представители в големите държави бе поръчано да проучат становището им по българските териториални и военни проблеми при евентуалното тяхно повдигане.⁴⁹ Във връзка с това бе изработена и една „програма-минимум“, която предвиждаше възстановяването на границата от 1913 г. (т.е. Южна Добруджа, Беломорска Тракия, Струмишко и Западните покрайнини). Така формулира българските искания самият Кьосеиванов пред парламентарната комисия за външните работи, а и пред турския външен министър Сарачоглу през февруари 1939 г.⁵⁰ Доколкото тази минимална програма бе реалистична, може да се спори. По-сетне цар Борис ще заяви пред английски дипломати, че в края на 1938 г. било достатъчно само едно обещание за Южна Добруджа, за да се присъедини към Балканския пакт.⁵¹ В случая може би се касае за тактическа умереност със задна дата.

В хармония с общите насоки на българската политика след Мюнхен Момчилов увери Халифакс, че правителството на Кьосеиванов в желанието си да не създава нови усложнения в европейските отношения и да допринесе за омиротворяването на Европа ще продължи политиката си на добри и лоялни отношения със съседите, подпечатана с българо-югославския пакт и Солунското споразумение. Халифакс бе напълно удовлетворен и от своя страна изтъкна, че тази политика на благодарумие намира пълно одобрение на английското правителство и най-добре ще запази интересите на България.⁵²

В знак на приятелско разположение и на благосклонен интерес английското правителство обяви, че се отказва от прилагането на военните клаузи на Ньойския договор и на постановленията на Лозанската конференция.⁵³

Непосредствено след Мюнхен в английската политика надделяваше линията за широки отстъпки пред Германия, разчитайки на германосъветски конфликт. В Камарата на общините Чембърлейн констатираше, че Германия е заела преобладаващо положение в Централна и Югоизточна Европа, и декларираше, че Англия не възнамерява да ѝ пречи в тези страни, нито да я блокира икономически.⁵⁴ Жизнен за английските интереси се смяташе районът, непосредствено свързан с Близкия и Средния изток и Източното Средиземноморие, поради което главно значение се отдаваше на Гърция и особено на Турция.⁵⁵ Момчилов съоб-

⁴⁸ ЦДИА, ф. 176, оп. 17а, л. 1, поверителен протокол от 4. IV. 1939.

⁴⁹ В. Тошкова. България и Третият райх 1941—1944, политически отношения С., 1976, с. 17—18.

⁵⁰ ЦДИА, ф. 176, оп. 17а, л. 1.

⁵¹ ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 656, Лондон, 22. X. 1938, л. 208.

⁵² F. O., 371,23729, Анкара, 20. IV. 1939, л. 72.

⁵³ Днес, III, № 858, 7 дека. 1938.

⁵⁴ Н. И. Лебедев. Крах фашизма в Румънии. М., 1976, с. 211.

⁵⁵ E. Varkent. Op. cit., p. 3.

щаваше, че в Лондон се налагало мнението отбранителната линия срещу германската експанзия да се пренесе на Проливите.⁵⁶ Що се отнася до останалите страни от района, трябваше да се поощрява съпротивата им срещу германското проникване, без Англия да се излага на непосредствен риск.

Но още в края на 1938 г. се появиха сериозни съмнения в ефективността на мюнхенската политика. Заплахата от Германия не намаляваше, а нарастваше. Нямаше никакви признаци, че Хитлер възнамерява да следва желанието от Лондон курс. Без да се отказва от отстъпките пред агресорите, правителството на Чембърлейн бе принудено да вземе предпазни мерки. Засили се военната подготовка. Започна да се формира англо-френският военен съюз. Предприеха се известни стъпки за подобряване на отношенията със Съветския съюз,⁵⁷ насочени не толкова към антифашистко сътрудничество, колкото срещу евентуално германско-съветско споразумение. В някои страни — скандинавските, Полша, Турция, Гърция и др. — се направиха сондажи за евентуалното им включване в английската стратегическа комбинация.⁵⁸

Сред балканските държави най-пряко изложени на германския натиск бяха Румъния, Югославия и България. В тях бяха изпратени английски емисари, които под формата на частно посещение или културна мисия трябваше да проучат положението и да докладват впечатленията си. Да посети София бе определен секретарят на комитета на консервативната партия за имперска политика Кенет де Корси.⁵⁹ Британският съвет пък реши да командирова на Балканите културни, стопански и технически дейци, които да извършат пропаганда и да установят контакт със съответните ведомства.⁶⁰ В началото на януари 1939 г. де Корси пристигна в София. По време на четиридневния си престой той бе приет от царя, Къосеиванов, министъра на финансите Д. Божилов, председателя на Народното събрание Ст. Мошанов. Пред представители на печата де Корси се изказа за засилване на англо-българската търговия и изрече най-високи похвали за мирната политика на правителството и царя, когото окачестви като „истински конституционен монарх“, като „един от най-големите европейски миролюбци“⁶¹.

Англия не разполагаше с необходимата мощ, за да се противопостави открито на Германия в различните краища на континента. Пък и все още надделяваше стремението за компромиси. На Балканите надеждата бе в съпротивата на самите балкански държави. Обстановката тук обаче беше сложна. За сигурни се смятаха Турция и Гърция. Югославия и Румъния се колебаеха. Евентуален компромис с Германия можеше да се постигне за тяхна сметка. България изглеждаше като естествено клонещата към Берлин. Но едно хитлеристко господство в трите страни би направило мъчно удържимо положението на Турция и Гърция, които, кол-

⁵⁶ ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 656, Лондон, 28. X. 1938, л. 208.

⁵⁷ История Второй мировой войны, Т. II, с. 120.

⁵⁸ ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 269, Лондон, 24. XII. 1938, л. 53.

⁵⁹ Пак там, а. е. 969; Лондон, 2. II. 1939, л. 28; F. O., 371, 23728. София, 7. II. 1939, л. 9—10.

⁶⁰ ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 585, Лондон, 2. II. 1939, л. 30.

⁶¹ Днес, III, № 886, 10 ян. 1939.

кото и свързани да бяха с Лондон, не изпитваха никаква охота да провокират Берлин. Симпатиите им към Англия биха били подложени на сериозно изпитание, ако се явеше риск от военни усложнения с Германия. Следователно английската политика би могла да разчита на успех само ако се запази единството на вече твърде разклатената Балканска антан-та и ако — на второ място — към нея бъде привлечена България.

Идеалният изход би бил укрепването на Антантата с участието на България, компромисният — укрепване на Антантата и неутрализирането на България. И при единия, и при другия се очакваше една солидна преграда срещу германското проникване в Югоизтока и по такъв начин осигуряване на английските позиции в Средиземноморието и Близкия изток.

Но привличането и даже неутрализирането на България съвсем не бе проста задача. В Лондон имаха ясно съзнание, че българските управляващи среди не ще пропуснат сгодата, за да предявят определена цена, и то с оглед на териториалните си претенции. Общо взето, Англия се отнасяше със симпатия към усилията на царя и правителството да се предпазват от преки задължения, да балансират с някои, макар и по-скоро демонстративни актове на уважение към Англия нарастващото германско влияние. Но българската ревизионистична програма стоеше неизменно в официалната пропаганда и тя представляваше главната пречка пред плановете за обединение на Балканите под английско ръководство. Към края на 1938 г. Момчилов съобщи в София, че официалните среди в Лондон се държали по-хладно към него поради донесения, че в България нараствали настроенята за ревизия с итало-германска помощ. Като потвърждение на тези донесения дойде дискусиата в Народното събрание по външната политика и особено критиките на опозиционните депутати срещу правителството, че плахо отстоявало националните искания. С облекчение обаче бе приет отговорът на министър-председателя, който потвърди политиката на мир и необвързаност. Във Форин Офис споделиха с Момчилов безпокойство от резкия тон на опозиционните депутати и задоволство от декларацията на Кьосеиванов.⁶²

Като се стремеше да не допусне каквото и да е актуализиране на ревизионистичната програма, Форин Офис разбираше, че ориентацията на България в евентуална война ще се определи в крайна сметка от отношението на великите сили към териториалните ѝ претенции. Тези претенции обхващаха територии, включени в границите на три от четирите съседни държави. И трите в междувоенния период влизаха в англо-френската сфера. В конкурентната борба за влияние в България Германия се намираше в благоприятна позиция да обещава, докато Англия трябваше да се съобразява с правителства, които минаваха за приятелски и даже за евентуални съюзници в бъдеща война. Единствено спрямо Турция претенции не се предявяваха. А тъкмо с нея Англия бе най-тесно свързана. Затова най-сигурният път за сближаване на България със съседите ѝ минаваше през Анкара. За абсолютно изключено се смяташе удовлетворяването на максималната българска ревизионистична програма. Но и управляващите среди в София степенуваха исканията си. След 1934 г.

⁶² ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 969, Лондон, 24. XII. 1938, л. 53.

в името на сближението с Югославия те премълчаваха претенциите спрямо нея и даже подмятаха, че ще се примирят със загубата на Македония. Западните покрайнини нимаха голямо национално и стопанско значение за двете страни и Белград неведнъж бе намеждал за възможни отстъпки тук, но София не проявяваше особен интерес. Неотстъпно, макар и само словесно, се поддържаша исканията за Южна Добруджа и за излаз на Егея. Атина не даваше да се говори за нищо друго освен за обещания от Ньойския договор стопански излаз. Англия нямаше намерение да рискува позициите си в Гърция дори срещу пълното спечелване на България. Оставаше искането за Южна Добруджа и тъкмо по отношение на него Лондон допускаше възможност за компромис. Румъния бе най-отдалечена от районите с жизнен интерес за Англия, а и политиката ѝ не будеше голяма сигурност. От друга страна, единствено румънското правителство признаваше съществуването на българско малцинство в страната си, така че исканията на България спрямо Румъния външно се приемаха за най-обосновани. В едно писмо до лорд Халифакс се подчертаваше, че най-голямата опасност ще възникне, когато Оста предложи на България Македония, която българите не без основание смятаха за своя; Англия не е в състояние да направи това предложение, но тя може да убеди румънците да отстъпят Южна Добруджа.⁶³

Такова бе становището и на Рендел. В съответствие с указанията от Лондон от към края на 1938 г. той си постави за главна задача да съдействува за подобряване на отношенията на България със съседите ѝ и по такъв начин да се осигури сътрудничеството и даже съюзът на петте балкански държави. Самият лично бе убеден, че единственият изход е останалите балкански държави да се съгласят поне на малка териториална ревизия. Тя трябваше да стане именно чрез отстъпване на Южна Добруджа.⁶⁴ За полезно смяташе и отстъпването на Западните покрайнини. Що се отнася до излаза на Егея, надяваше се, че българското правителство не ще настоява за него, стига да постигне първите две искания. Рендел вярваше, че ако Румъния и Югославия направят тези отстъпки, България ще бъде спечелена за сътрудничество със съседите си, а останалите балкански държави ще имат много по-голяма изгода от приятелството на България, отколкото ако я загубят, упорствувайки за малки спорни райони.⁶⁵

Но трудностите за осъществяване на балканско единство върху тази основа бяха очевидни. Съседите на България не чувствуваха още непосредствена заплаха и не биха отстъпили нищо освен под силен английски натиск. Самата Англия официално бе против всяка форма на ревизия, защото се опасяваше от последиците ѝ. Традиционният ѝ антиревизионизъм бе подсилен след Мюнхен. Европейската атмосфера се преценяваше като прекалено опасна, за да се поемат рисковани дипломатически инициативи. Англия определяше отношението си към всяка държава от гледна точка на поведението ѝ в случай на въоръжен конфликт. Югославия, Гърция, Румъния бяха английски съюзници в Първата световна война и се разчитаха, че могат да бъдат такива и в бъдещата война. България бе във вражеския лагер в миналото; надделяваха съображения-

⁶³ F. O., 371, 23727, Лондон, 15. IV. 1939, л. 168.

⁶⁴ F. O., 371, 29721, л. 199.

⁶⁵ G. R e n d e l. Op. cit., p. 158.

та, че ще се озове в него и в бъдещето. При това положение Форин Офис бе длъжен да има пред вид становището на Балканската антантата по всеки въпрос, засягащ България. За тази зависимост красноречиво свидетелство привежда Рендел: „Югославският регент княз Павел — пише той — изпитваше силна омраза към цар Борис и Англия не можеше да стори нищо, което той не би харесал. Това — заключава Рендел — допълнително правеше всяка концесия, даже приятелски жест към България, немислима.“⁶⁶

Горе-долу така обясняваше затрудненията и английското външно министерство. То признаваше Южна Добруджа за главно териториално искане на България, оттук — българо-румънските отношения се разглеждаха като най-деликатни в сравнение с отношенията на България с осталите ѝ съседи. Но заключението бе, че Англия не е в състояние нито прикрито, нито открито да подкрепи българските искания. Справданията се изреждаха така. Благосклонността на Балканската антантата е по-важна за Англия от благосклонността на България; с подкрепата на българските искания Англия би се лишила от Балканската антантата, би отслабнала румънската съпротива срещу германския натиск, почти сигурно биха се провокирали унгарските искания за Трансилвания. Накрая се напомняше, че английското правителство е поело пред княз Павел задължение да не насърчава българския ревизионизъм.⁶⁷

Предпазливостта на Лондон усърдно се подклаждаше от държавите на Балканската антантата. Те неуморно втъпяваха убеждението, че България е спечелена от Оста, че само чака момент, за да манифестира открито ориентацията си и да пристъпи към насилствена реализация на ревизионистичната си програма. Момчилов бе уведомен за опасенията на Гърция от българския ревизионизъм и от проявите на българо-югославско приятелство.⁶⁸ Докато балканските дипломати не подбираха средства, за да компрометират българската политика, да я представят за източник на смут и несигурност на полуострова, ръководните военни среди на Балканската антантата обсъждаха — още в края на 1938 г. — военна акция срещу България. Предвиждаше се в случай на война страната да бъде окупирана, ако не се съгласи да влезе в Антантата.⁶⁹ Тези планове разкриваха предпочитаната от държавите на Балканската антантата линия на поведение към България: да се привлече тя не чрез отстъпки, а под заплахата от война и окупация.

Рендел оспорваше доктрината, господстваща във Форин Офис, че изборът е между Балканската антантата и България. Той настояваше да не се пренебрегват възможностите за общобалканско споразумение чрез отстъпване на Южна Добруджа.⁷⁰ Отговорено му бе, че английското правителство не може да поеме инициатива по добруджанския въпрос, понеже било неизвестно дали с него се изчерпват българските териториални искания. И пак се напомняше за очакваните реакции в останалите бал-

⁶⁶ G. R e n d e l. Op. cit., p. 159.

⁶⁷ F. O., 371, 23728, Лондон, 22. IV. 1939, л. 107.

⁶⁸ ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 656, Лондон, 9. XI. 1938, л. 217 — 218.

⁶⁹ F. O., 371, 23728. София, 7. IV. 23729, Лондон, 30. IV. 1939, л. 105; София, 26. VI. 1939.

л. 114.

⁷⁰ F. O., 371, 23721, л. 199.

кански държави, както и за трансилванския въпрос.⁷¹ А пред Момчилов се добавяше друг аргумент: всяка компромисна корекция по българо-румънската граница ще обедини срещу крал Карол цялата румънска опозиция.⁷² Англия — обясняваше Инграм — защитава Румъния, в която вижда един ограничителен фактор срещу евентуално съветско-германско споразумение.⁷³ Така значението на Румъния за английската политика се обясняваше и с антигермански, и с антисъветски съображения. Специално към антисъветските българските управляващи среди проявяваха пълно съчувствие.

Усилията на английското правителство да спечели или неутрализира България се обезсилваха от стремежа му да избегне всяка стъпка, която би се отразила неблагоприятно върху останалите балкански страни. То предпочиташе инициативата за компромис да се поеме от самите членове на Балканския пакт. Най-подходяща за тази цел бе Турция, която лично нищо не би загубила от удовлетворяването на която и да е българска претенция. А и самото турско правителство бе готово да поеме ролята на посредник между България и съседите ѝ.

По това време Малката антанта бе престанала да съществува, а Балканската антанта изживяваше дълбока криза. Югославия и Румъния не криеха, че няма да участват в антигермански комбинации.⁷⁴ На заздравяването на Балканската антанта бе посветена редовната ѝ годишна конференция, състояла се през февруари 1939 г. в Букурещ.

На път за румънската столица турският външен министър Сарачоглу мина на 19 февруари през София. Тук той уведоми Кьосеиванов, че предлага добрите си услуги за уреждане на българо-румънския спор върху базата на присъединяване на България към Балканската антанта срещу обещание от Румъния в определен срок да се разгледа добруджанският въпрос. Възможността за такова споразумение допускаха и други дипломати. Рендел докладваше в Лондон, че представителите на балканските държави в София по-добре от правителствата си съзнавали значението на българското поведение; даже гръцкият пълномощен министър предупреждавал, че отношението на Гърция и Румъния към България може да доведе до катастрофа.⁷⁵ Самият Рендел вярваше, че още е възможно България да влезе в Балканската антанта само срещу поправка на добруджанската граница.⁷⁶

За да накара румънските ръководители да приемат плана му, Сарачоглу им обещаваха военна помощ срещу българско участие в евентуално унгарско или германско нападение срещу Румъния. Те по принцип не възразяваха срещу опита да се спечели България, но категорично отказваха всякакво обсъждане по добруджанския въпрос. Така мисията на Сарачоглу пропадна. Турското и югославското правителство не скриха

⁷¹ Ф. О., 371, 23729, Лондон, 23. VI. 1939, л. 152.

⁷² ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 969, Лондон, 2. II. 1939, л. 28.

⁷³ Пак там, л. 29.

⁷⁴ История Второй мировой войны. Т. II, с. 119.

⁷⁵ Ф. О., 371, 23728, София, 10. IV. 1939, л. 46.

⁷⁶ Пак там, 17. VI. 1939, л. 57.

разочарованието си.⁷⁷ Официалният български печат саркастично отбеляза: Опитът за сближение между България и Балканската антанта не даде резултат, понеже някои членове на Антантата дават само хубави думи, които окачествяват като морални жертви.⁷⁸

По такъв начин към пролетта на 1939 г. се очертаваше следното положение. Към Балканите Англия подхождаше от гледна точка Балканската антанта—България, като отдаваше голямо стратегическо и политическо значение на антантата. При това в ръководните среди на Лондон господствуваше разбирането за България като потенциален враг, а за Антантата — като потенциален съюзник в случай на война. Ето защо въпреки интереса, който се проявяваше към заздравяване на балканското единство чрез привличането на България, въпреки известни симпатии към българските искания Англия смяташе за мъчно да се задоволят и двете страни и в края на краищата се надяваше на някои дребни, частични концесии, чрез които поне да се осигури българският неутралитет. Дори и в това отношение тя се предпазваше от лична инициатива, а подбуди турското правителство да предложи услугите си. Гърция и най-вече Румъния се обявиха срещу всякаква териториална отстъпка. Двусмислена бе позицията на Югославия. Пред българското правителство тя поддържаше впечатление на доброжелателство, а зад гърба му проявяваше не по-малка непримиримост. В София разбираха, че съседните държави не са готови за никакви жертви, освен ако не бъдат принудени от някоя велика сила. Но по това време нито Англия, нито Германия бяха склонни да упражняват натиск върху Румъния. Ето защо бе излишна всякаква демонстрация на предпочитание към едната или другата групировка. Българското правителство поддържаше исканията си, без да поема ангажименти към когото и да е било. На Балканите то продължаваше да търси разбирателство с Турция и Югославия, докато спрямо Румъния и Гърция поставяше известни условия за подобряване на отношенията. Този диференциран подход към съседните държави бе допълнителна пречка за локализиране на симпатиите му било към Германия, било към Англия. Защото, докато Англия държеше предимно на Турция и Гърция, германският натиск се концентрираше главно върху Румъния и Югославия.

* * *

В началото на пролетта на 1939 г. настъпиха събития, които предизвикаха коренен обрат в европейските отношения.

На 15 март хитлеристките войски нахлуха в Чехословакия. Бе ликвидирана независимата чехословашка държава. Седмица по-късно Германия окупира Мемел. В края на месеца приключи продължилата близо три години Испанска гражданска война. На 8 април Италия окупира Албания. Мюнхенската политика на Англия и Франция стигна своя печален, но естествен финал.

⁷⁷ F. O., 371, 23728. Лондон, 26. IV. 1939, л. 137; 23729, Лондон, 23. IV. 1939, л. 152; Л. Ж и в к о в а. Цит. съч., с. 104; Sir H u g e K n a t c h b u l l - H u g e s s e n. Diplomacy in Peace and War. London, 1947, p. 154.

⁷⁸ Днес, III, № 923, 23 февр. 1939.

В деня на окупацията на Прага Чембърлейн произнесе в Камарата на общините реч на примирение спрямо дръзкото погазване на споразумението в Мюнхен. Всеобщото възмущение принуди премиера да произнесе на 17 март нова реч, в която осъди заграбването на Чехословакия. Английската политика предприе една двойна игра, чиято цел бе да си запази свободата на действие в случай, че германската агресия се насочи срещу Съветския съюз, и да си осигури подкрепата на повече държави, включително на СССР, ако ударът бъде отправен на Запад.⁷⁹ Слуховете, че хитлеристите подготвят агресия срещу Румъния, даде повод на Лондон да запита съветското правителство какви биха били евентуалните му контрамерки. Така се постави началото на четиримесечните англо-френско-съветски преговори, в които двете западни държави се стараеха да наложат върху Съветския съюз главната тежест в евентуална война, а самите те продължаваха да залагат върху съветско-германски въоръжен конфликт.⁸⁰

Непосредствената опасност от хитлеристко господство върху Югоизточна Европа заплашваше английските позиции в Източното Средиземноморие, в Близкия и Средния изток. Нужни бяха нови средства и форми за спиране на натиска на Оста в Балканите, за заздравяване на английските позиции тук.⁸¹ Лондон препоръча на ред страни от Югоизточна Европа да се образува политическа коалиция, подкрепяна от западните държави. Ала балканските правителства се съобразяваха както с пряката вече близост на Германия и Италия, така и с двойственото и непоследователно поведение на Англия и Франция. Румъния побърза да заяви, че не съществува опасност от агресия. Предпазливи отговори дадоха Полша, Турция, Гърция, Югославия. При това положение на 31 март Чембърлейн обяви в Камарата на общините, че Англия и Франция са готови да окажат всичката си помощ на Полша в случай, че независимостта ѝ бъде застрашена.⁸² Гаранции трябваше да се предоставят и на балканските държави. Но от тяхна страна се проявяваше боязън към каквито и да са споразумения, които биха възбудили гнева на Оста.⁸³ След окупацията на Албания Лондон и Париж предоставиха едностранни гаранции на Румъния и Гърция.⁸⁴

Така, след като бе предпочитала да се запази спокойствието в Югоизтока, Англия бе заставена да вземе мерки тук в отговор на агресивните намерения и действия на Оста. Гаранциите означаваха обещание за под-

⁷⁹ А. Д. Чикваидзе. Цит. съч., с. 107 — 108, 116; И. М. Майски. Цит. съч., с. 436 — 437.

⁸⁰ И. М. Майский. Цит. съч., с. 437—439; Ф. Д. Волков. Цит. съч., с. 242—243; История внешней политики СССР. Т. I, с. 360—362; История Второй мировой войны. Т. II, с. 123 и сл.; А. Д. Чикваидзе. Цит. съч., с. 135 сл.; В. Г. Трухановский. Цит. съч., с. 343 и сл.; Н. И. Лебедев. Цит. съч., с. 217 — 222.

⁸¹ Л. Жикова. Цит. съч., с. 118 — 119.

⁸² Тук там, с. 124 и сл.; Днес, IV, № 954. 1 апр. 1939 г.

⁸³ Българският пълномощен министър в Атина съобщава, че гръцкото правителство ще приеме предоставените от Англия гаранции само като едностранен акт (ЦДИА, ф. 141, оп. I, а. е. 364, л. 144).

⁸⁴ Днес, IV, № 964, 14 апр. 1939.

крепа при условие, че гарантираните страни са готови сами да защитават независимостта си. Фактически Англия не разполагаше с възможност да изпълни задълженията си.⁸⁵

Провъзгласената политика на гаранции представляваше нова форма на стария външнополитически курс на Чембърлейн. Нейният краен резултат бяха англо-френско-турските преговори, ознаменувани с англо-турската и френско-турската декларация.⁸⁶

Турция продължаваше да заема централно място в балканската политика на Англия. През февруари 1939 г. в Анкара пристигна новият английски посланик сър Нямбъл-Хюгесън със задача да обвърже окончателно Турция към английските стратегически планове. Два месеца по-късно Хитлер изпрати за свой посланик в Анкара Франц фон Папен, който трябваше да противодействува на Хюгесън. Но двата месеца бяха дали известно предимство на английския посланик. Под прякото влияние на италианската заплаха в Балканите, към която Турция бе особено чувствителна, започнаха преговорите между Лондон и Анкара. Но турското правителство правеше ред уговорки. То се опасяваше, че една открита ориентация към западния блок би довела до концентриране на силите на Оста срещу Проливите, и с оглед на това настояваше да се уточни каква помощ би получило от Англия, а евентуално и от Франция и Съветския съюз. На второ място напомняше, че такава ориентация би засилила съпротивата на България срещу опитите за изграждане на балканско единство. Изводът беше, че най-добрият принос на Турция за западната кауза би бил съдействието ѝ за укрепване на балканската солидарност срещу проникването на Оста.⁸⁷ По такъв начин и в англо-турските преговори изпъкна важната роля, която позицията на България играеше при възможните политически комбинации.

Становището на България влияеше и върху поведението на Югославия, както и югославското поведение — върху българското становище. Форин Офис разглеждаше положението на Югославия като изключително трудно. Смяташе се, че правителството ѝ симпатизира на западните държави, но безсилно пред Германия и Италия (Югославия бе една от двете европейски страни, които граничеха и с Германия, и с Италия), е принудено да поддържа приятелски отношения с тях; в случай на война желае да остане неутрално, ще се намеси само ако страната бъде нападната, а към западните сили ще се присъедини, когато стане напълно ясно, че те надделяват.⁸⁸ От това следваше, че останалите държави от Балканската антанта не могат да се осланят на югославска помощ. Същевременно югославската държава се намираше в тежка вътрешна криза, което бе допълнителен източник за несигурност и предпазливост. Едно от извиненията, с които Кьосеиванов оправдаваше отказа си да се присъедини към Балканската антанта, бе тъкмо вътрешната и външната нестабилност на Югославия.⁸⁹ Румънският външен министър Гафенко разкриваше пред

⁸⁵ E. V a r k e r: Op. cit., p. 3 — 5.

⁸⁶ Л. Ж и в к о в а. Цит. съч., с. 120, 145.

⁸⁷ Sir H u g e K n a t c h b u l l - H u g e s s e n. Op. cit., p. 147.

⁸⁸ F. O., 371, 23728, Лондон, 14. IV. 1939, л. 66—67.

⁸⁹ Пак там, София, 23. IV. 1939, л. 97.

Халифакс взаимната зависимост между поведението на София и Белград, като предричаше, че ако Югославия излезе от Балканската антанта, България сигурно ще бъде във вражеския лагер.⁹⁰ В гръцкия генерален щаб се изказваха съмнения към югославското сътрудничество „освен ако България не влезе в Балканската антанта“⁹¹. От всички тези информации във Форин Офис се укрепя убеждението, че ако Англия успее да стабилизира Югославия, биха се увеличили шансовете за спечелване и на България.⁹² Тия шансове обаче чувствително се ограничаваха от гаранциите за Румъния, които, макар и насочени най-вече срещу Унгария, създаваха пречка и пред българското искане за Южна Добруджа.⁹³

Докато Балканската антанта се приемаше като главен фактор срещу агресията в Югоизтока, Югославия и Румъния се разглеждаха като първа отбранителна линия към Проливите и Егея. През пролетта на 1939 г. Рендел внушаваше допълнения в това становище. Нарастващата несигурност за бъдещото поведение на Югославия и Румъния означаваше, че тази линия при известни обстоятелства не би била много солидна. Затова препоръчваше да се има пред вид и една втора отбранителна линия по българската граница, продължена евентуално и по западната граница на Гърция.⁹⁴ Тази идея веднага бе прегърната от Н. Момчилов.⁹⁵

Дълбоко убеден в значението на България за английската стратегия на Балканите бе и английският военен аташе в София полковник Рос. Той искрено вярваше, че българското правителство е против обвързването с Германия и е готово да дискутира със съседите си.⁹⁶ В един обширен меморандум той очертаваше последиците от евентуалното поведение на България по време на война.⁹⁷ Възможностите за поведение бяха три:

а. *Вражеска на Англия* — в такъв случай първата българска военна акция би имала за цел присъединяването на Южна Добруджа. Как биха реагирали съседните държави? Румъния ще трябва да отдели шест дивизии, но е неизвестно дали разполага с тях. Турция може да нападне България с два армейски корпуса, две кавалерийски дивизии и част от въздушните си сили. Срещу тях България не ще е в състояние да окаже упорита съпротива, но би задържала значителна турска войска. Гърция не се намира в удобно положение, за да атакува на север и да разпилява силите си, особено ако и Италия воюва. Югославия разполага с необходимата войска, за да стигне бързо до София. Но югославската, както и гръцката намеса, би била проблематична, ако във войната участва Италия.

Необходимите сили за смазване на България Рос изчисляваше най-малко на 14 дивизии; голяма сила ще е нужна и за да се държи в покорство поробенят народ. Тези сили според него би било по-удобно да се използват другаде. Българска акция срещу Румъния едва ли би останала изо-

⁹⁰ F. O., 371, 23728, Лондон, 26. IV. 1939, л. 138.

⁹¹ Пак там, Анкара, 26. IV. 1939, с. 243.

⁹² Пак там, Лондон, 23. V. 1939, л. 219.

⁹³ E. V a r k e r. Op. cit., p. 7.

⁹⁴ F. O., 371, 24869, София, 17. III. 1940, л. 136.

⁹⁵ F. O., 371, 23728, София, 22. IV. 1939, л. 110.

⁹⁶ Пак там, 10. IV. 1939, л. 48.

⁹⁷ F. O., 371, 23723, София, 7. IV. 1939, л. 29а.

лирана: по-скоро тя би се съчетала с унгарско нападение срещу Трансилвания. Не бе известно и какво ще бъде поведението на Съветския съюз в такъв случай.

б. *Неутрална* — Рос допускаше, че в случай на война и докато цар Борис седи на трона, а правителството на Кьосеиванов е на власт, България ще бъде неутрална, но само в началото. От една страна, общественото мнение ще настоя да се отвоюват териториите, които мнозина смятат за български. От друга — съседните държави ще се стремят да я принудят или да влезе в Балканската антанта, или да воюва. Към това добавя и германските икономически позиции в страната, за да заключи, че неутралитетът ѝ не може да трае дълго.

в. *Член на Балканската антанта* — Рос не бе съгласен с твърдението, че България е прогерманска и че не заслужава доверие. Макар известни среди да съчувствуват на Германия, българската политика според него е преди всичко пробългарска. При това демократичните традиции в страната са много силни. Но най-важното за него е голямата изгода за Запада от участието на България в Балканската антанта: чрез изграждането на силен антигермански балкански блок би се осуетила войната на полуострова, няма да се задържат военни сили тук, би се елиминирала потенциалната опасност в тила на Югославия и Румъния; Турция и Гърция ще се чувствуват спокойни за северните си граници. Не се изключваше и непосредственият принос, който малката, но храбра българска войска би внесла в общата отбрана на Балканите.

От трите възможности за поведение на България Рос намираще най-благоприятна третата. Но за да надделее тя, трябваше да са налице две условия — териториална промяна и финансова помощ. Рос смяташе, че Румъния би могла да започне приятелски преговори за преустройство в бъдеще на границата в Южна Добруджа, а Югославия — за отстъпване на Цариброд и Босилеград. Що се отнася до излаза на Егейско море, той вярваше, че българското правителство би се задоволило с търговски улеснения, които Гърция вече е предлагала.⁹⁸ Отстъпките, препоръчвани от Рос, се имаха пред вид в дипломатическите сфери на Лондон и не представляваха някаква новост. По-силно впечатление правеше аргументацията му във връзка с възможностите за българското поведение. Докладът бе обсъден във Форин Офис и оценен като интересен. Практическа стойност обаче бе открита само в един пункт: не забавно отстъпване, и то на цяла Южна Добруджа, а преговори за бъдещо гранично преустройство в Южна Добруджа. Такава идея вече бе развита от Сарачоглу и бе получила одобрението на Халифакс.⁹⁹

Неуспехът в Букурещката конференция на Балканската антанта не обезсърчи турския външен министър. И за него поведението на България бе от първостепенно значение за осъществяване на идеята за балканско единство. Стремехът му бе да примири различията в схващанията между партньорите си. Дискретно Лондон го подтикваше да продължи усилията си.¹⁰⁰

⁹⁸ F. O., 371, 23727, София, 7. IV. 1939, л. 30—37.

⁹⁹ Пак там, с. 26, 27, 38.

¹⁰⁰ Sir H. Knatchbull-Hugessen. Op. cit., p. 154.

На 15 март, когато вестниците съобщаваха за хитлеристката агресия срещу Чехословакия, Кьосеиванов се отправи на официално посещение в Турция. Докато траеше то, бе ликвидирана Чехословашката република, бе подписан германо-румънският икономически договор. Върху българо-турските разговори европейското напрежение се отразяваше — и то предимно негативно.

Представителят на финансовия комитет на ОН в София П. Шейсон уведоми Рендел, че задачата на Кьосеиванов е да убеди турското правителство в необходимостта от всеобщ и единен балкански блок срещу германския натиск, тъй като Балканската антанта не била в състояние да отговори на тази потребност, а истински балкански блок без България е невъзможен. Кьосеиванов възнамерявал да обещае абсолютна лоялност към съседните държави и даже да отложи за срок от 25 години всички други искания, ако бъде върната Южна Добруджа. В този смисъл Турция трябвало да интервенира в Букурещ.¹⁰¹ Този план бе посрещнат хладно от Хюгесън, запознат със становището на Форин Офис по незабавните териториални ревизии. Сарачоглу показал добра воля, но на практика само обещал в случай на българо-румънски конфликт Турция да не се възползува от клаузите на Балканския пакт без предварително да се консултира със София.¹⁰²

Хюгесън отчете, че посещението е създадо атмосфера на приятелство и доверие между двете страни.¹⁰³ Ала този резултат не се оказа с голяма практическа стойност. Той само даде по-голям импулс на посредническата мисия на Сарачоглу. Кьосеиванов се върна в София силно угнетен. За настроението му пак свидетелствува Шейсон. Пред него Кьосеиванов с горчивина констатира, че българските искания все повече зависят от германската инициатива. Икономическият контрол на Райха над Румъния означаваше за него, че занапред по добруджанския въпрос българската политика ще се сблъсква не само с Букурещ, но и с Берлин. Той очакваше, че следващата си стъпка Хитлер ще направи в България, а след това с мотив, че подкрепя претенцията ѝ за Македония, ще притисне Югославия. Оплака се, че хитлеристите, които го подозират в симпатии към Запада, ще настояват за едно истинско германофилско правителство в София. Срещу тази перспектива не виждаше откъде може да се очаква помощ. Англо-френската политика му се струваше много нерешителна и като аргумент сочеше неуспеха ѝ да обедини в една обща декларация заплашените от агресията страни. Открита ориентация към западния блок не смяташе за реалистична поради реакцията, която би последвала от Германия. Разумна би била само политиката на балкански блок, като предварително се решат спорните въпроси. Този блок разглеждаше като израз на общност на интереси, съвпадащи с англо-френската политика, но без да бъде свързан с нея.¹⁰⁴

По всяка вероятност Кьосеиванов е бил достатъчно искрен пред Шейсон, макар акцентът върху надеждите към Запада да е естествено пред-

¹⁰¹ F. O., 371, 23728, София, 25. III. 1939, л. 59 — 60.

¹⁰² Пак там, л. 60.

¹⁰³ Sir H. Knatchbull-Hugessen. Op. cit., p. 154.

¹⁰⁴ F. O., 371, 23728, София, 25. III. 1939, л. 60 — 62.

намерен — нямаше съмнение, че събеседникът му ще докладва впечатлението си на своите началници. Точно по това време германската легация в София интригуваше срещу министър-председателя, а Берлин отклони предложението му да посети Берлин. Това поведение естествено се тълкуваше като израз на недоверие. Политиката на Кьосеиванов не срещаше необходимото разбиране нито на Балканите, нито в Лондон и Париж. Екстремистките кръгове в страната изпользуваха неуспехите му, за да го атакуват. Тенденциозно се ширеха слухове, че България е останала единствената ревизионистична страна, неполучила никакво удовлетворение. Причината се откриваше в нерешителността на правителството. От всичко това Кьосеиванов си извади съответни заключения: от една страна — да прояви повече твърдост по териториалните претенции, а, от друга — да направи необходимите реверанси пред Берлин. Окупацията на Албания и новата проява на нерешителност от страна на Запада укрепиха това му убеждение.¹⁰⁵

Във връзка с изявленията по националните претенции, които Кьосеиванов направи след завръщането си от Анкара, Хюгесън допускаше, че остротата им е по-скоро израз на вътрешнополитическа маневра¹⁰⁶ — да отбие нападите на екстремисткия национализъм. Но имаше и друго съображение — без да се отклонява от политиката на неангажираност, правителството съзнаваше, че в определени условия ще бъде принудено да я изостави. Трябваше да се напомни на каква цена България би се присъединила към единия или другия лагер, ако това ѝ се наложи. Тук именно се криеше най-сложният за българските управляващи среди проблем. Раздвоението между ужаса, който изпитваха пред мисълта за погрешен избор и за нова катастрофа, и амбицията да не пропуснат случая за възможното максимално реализиране на ревизионистичната програма ще влияе върху цялата им политика не само в предвоенния период, но и в годините на войната.

Твърдите изявления вътре в страната се придружаваха с успокоителни декларации в чужбина. Момчилов увери Форин Офис, че българската политика продължава да се стреми към балканско единство и да държи на Солунското споразумение, че тази политика при никакви обстоятелства не ще се измени под външно влияние и по-специално, че България няма намерение да прибегва до оръжие за разрешаване на споровете с Румъния.¹⁰⁷ В същия смисъл пред Рендел говори и Кьосеиванов. Рендел не се съмняваше в искреността му, но се опасяваше да не би тези декларации да подействуват прекалено успокоително в Лондон и по такъв начин да отслабят вниманието към България. Ето защо напомняше, че независимо от волята си българското правителство може да бъде заставено да се присъедини към Оста или да нападне Румъния, ако прецени, че няма рискове. Възникне ли възможност за връщане на Южна Добруджа с война или с външна помощ или ако Германия и Италия излязат с привлекателни обещания, Кьосеиванов не би бил в състояние да удържи. А в

¹⁰⁵ Рендел съобщава във Форин Офис, че българските управляващи среди били шокирани от пасивността, проявена от западните държави, спрямо окупацията на Албания (G. Rendel. Op. cit., p. 155).

¹⁰⁶ Sir H. Knatchbull-Hugessen. Op. cit., p. 155.

¹⁰⁷ F. O., 371, 23728, Лондон, 11. IV. 1939, л. 12.

случай на европейска война, без да е постигнато предварително българо-румънско споразумение, ориентацията срещу Англия ще е неизбежна. Изхождайки от тези разсъждения, Рендел апелираше успокоителните декларации да не влияят върху политиката, която английското правителство възнамерява да води спрямо България. Нещо повече, то трябваше да изпревари хитлеристите, като първо излезе с предложения. Съзнавайки, че открито присъединяване към английските стратегически комбинации би предизвикало реакцията на Оста, при която България, неразполагаща със средства за съпротива, ще бъде окупирана, той препоръчваше за непосредствена цел на английската политика спрямо България не незабавно сътрудничество, а приятелски неутралитет.¹⁰⁸

Съобщенията от София, които се събираха в Лондон, бяха противоречиви и свидетелствуваха поне за остра борба между двете линии сред управляващите среди — прогерманската и неутралистката. По френски сведения на заседания на българския Генерален щаб мнозинството от най-висшите офицери се изказвало в полза на политиката на съпротива срещу германското проникване, а Къосеиванов сондираше почвата за правителство на „национално единство“ с участието на БЗНС.¹⁰⁹ Лондонският печат придаде голямо значение на решението на българското правителство да разтури ратническата организация.¹¹⁰ И в същото време разтревожи новината, че най-официални лица ще почетат с присъствието си тържествата по случай 50-годишнината на Хитлер. Във Форин Офис бе вългълпено убеждението, че падне ли Къосеиванов, на власт ще дойде прогерманско правителство. Затова заминаването за Берлин и на председателя на Парламента Стойчо Мошанов се свърза с интригите на вътрешните и външните противници на министър-председателя.¹¹¹ Успокоенията, давани от Къосеиванов, не упражняваха ефект.¹¹² Положението става все по-тежко — докладваше Рендел в Лондон — поради окупацията на Албания и заминаването на българска делегация за Германия. То се влошава много бързо. И предупреждаваше, че пряка опасност ще се яви, щом Германия предложи съдействието си по добруджанския въпрос.¹¹³

При това положение — непосредствено след окупацията на Албания и предоставянето на гаранции на Румъния — английското правителство поднови опитите за привличане на България към Балканската антанта. Имаха се пред вид два варианта: като България бъде заставена да се откаже от териториалните си претенции или като се постигне компромис между нея и един или друг член на Антантата. Действуваше се пак чрез Турция. Един документ на Форин Офис подчертаваше: приемаме първостепенната необходимост от балканско единство и че Турция е държава-та, която може да упражни влияние върху България.¹¹⁴

¹⁰⁸ F. O., 371, 23728, София, 12. IV. 1939, л. 21; 13. IV. 1939, л. 50.

¹⁰⁹ Пак там, 22. IV. 1939, л. 131; Париж, 24. IV. 1939, л. 104.

¹¹⁰ F. O., 371, 23728, л. 20.

¹¹¹ Пак там, София, 12. IV. 1939, л. 21; 13. IV. 1939, л. 50, 22. IV. 1939, б. 111.

¹¹² Пред Рендел той съобщава, че поканите до министрите на търговията и финансите били изпратени направо чрез германската легация (F. O., 371, 23727, София, б. IV. 1939, л. 28 — 29), т. е. че те не заминават за Берлин по решение на правителството.

¹¹³ Пак там, л. 29; F. O., 371, 23728, София, 17. IV. 1939, с. 74.

¹¹⁴ F. O., 371, 23728, Лондон, 22. IV. 1939, с. 107.

Както видяхме, Сарачоглу разглеждаше разрешаването на българския проблем като предпоставка за осъществяването на неговата по-широка балканска концепция. Полковник Рос допълваше, че турският генерален щаб бил загубил доверие в Балканската антанта, отнасял се с подозрение към Съветския съюз, изпитвал големи страхове от понататъшното действие на Оста след окупацията на Албания и поради всичко това отдавал голямо значение на едно споразумение с България като стратегически буфер на балканската граница. Все по тези съображения турското правителство, което по-рано се обявявало срещу българските претенции, започнало да поддържа предложението за промени на добруджанската граница. Но то продължаваше да споделя подозренията на останалите балкански държави към искреността на намеренията на Кюсеиванов. Липсата на доверие у балканските държави към българското правителство и нежеланието им да пожертвуват каквото и да било — така виждаше Хюгесън главните пречки пред балканския блок.¹¹⁵

Рендел ентузиазирано подкрепяше всяка действена стъпка за спечелването на България. Даже в английските гаранции за Румъния, които София прие като допълнителен стимул за румънската непримиримост, той се постара да открие фактор, който увеличава ролята на България, В известен смисъл беше прав. Ако Англия се решише да изпълни гаранциите, помощ на Румъния можеше да окаже главно от територията на Гърция и Турция, т. е. само през България.

Рендел се опитваше да разсее заблудите, че реален резултат може да се постигне без разрешение по добруджанския въпрос.¹¹⁶ Момчилов лично го бе уверил, че никакви изгледи за присъединяване на България към Балканската антанта не може да има без удовлетворяване за Южна Добруджа. Затова Рендел настояваше пред Форин Офис да се направи бърз и окончателен избор, какво е по-изгодно: вражеска или неутрална България. Лично смяташе, че още е възможно да се осигури неутралитетът и даже подкрепата и в бъдещата война, ако своевременно ѝ се предложи солидна перспектива, че ще получи веднага или в близко бъдеще Южна Добруджа.¹¹⁷ Английският пълномощен министър в Букурещ допускаше, че Румъния би предложила връщане на Южна Добруджа срещу влизане на България в Балканската антанта, но само в случай, че Унгария нападне Румъния или предяви ултиматум за Трансилвания. Но обявяваше за излишна всяка препоръка на Лондон пред Букурещ за отстъпка, понеже бе сигурен, че отговорът ще е отрицателен.¹¹⁸ До окупацията на Албания английският пълномощен министър в Белград бе също против всяка инициатива на Лондон по българския въпрос. При новата обстановка обаче се съгласи, че Англия може да насърчи Турция в това отношение, още повече, че югославското правителство би присело благосклонно подобна постъпка.¹¹⁹

¹¹⁵ F. O., 371, 23728, Лондон, 14. IV. 1939, л. 64, 68; Анкара, 8. V. 1939, л. 229—231.

Si r H. K n a t c h b u l l - H ü g e s s e n. Op. cit., p. 155.

¹¹⁶ F. O., 371, 23728, София, 22. IV. 1939, л. 111 — 112; 23. IV. 1939, л. 97.

¹¹⁷ F. O., 371, 23728, л. 73.

¹¹⁸ Пак там, л. 71; Букурещ, 23. IV. 1939, л. 90.

¹¹⁹ Пак там, Белград, 19. IV. 1939, л. 77; 7. VI. 1939, л. 237.

След като мненията на дипломатическите постове в Балканите бяха събрани, Халифакс нареди с телеграма от 12 април на Хюгесън да проучи как турското правителство гледа на поведението на България и какво мисли по стъпките за привличането ѝ в обща балканска коалиция или поне за неутралитета ѝ. Фактически на Сарачоглу трябваше да се даде да разбере, че Лондон ще подкрепи опита му за привличане на България в Балканската антанта. Сарачоглу възнамеряваше да препоръча на Букурещ следния план: България влиза в Балканската антанта, Румъния обещава, че добруджанският въпрос ще се обсъди в определен срок и ако е нужно, ще се реши от конференция на балканските държави; приема се обща гаранция за външните граници на балканските държави. Хюгесън горещо го насърчи. Последва официално одобрение и от Форин Офис.¹²⁰ Заместник-външният министър Ал. Кадоган внимателно уведоми румънския пълномощен министър в Лондон за новата инициатива. Той заяви, че сътрудничеството с България може да се осигури чрез някои концесии и че Лондон би поддържал румънското правителство, ако то е склонно да даде известен принос в това отношение. Но решението трябваше да се вземе от Букурещ и такова, каквото е, ще има одобрението на Англия. Отговорът на румънския дипломат бе леко обнадеждаващ. Според него външният министър Гафенко бил за известна концесия, макар незабавна отстъпка да била невъзможна.¹²¹

Колкото и въодушевено да прегърна възложената му мисия, колкото и категоричност да проявяваше пред английските дипломати, пред румънските Сарачоглу се държеше крайно тактично. Планът бе изработен така, че да срещне най-малко възражения в Букурещ. От румънското правителство се искаше само по принцип да се съгласи с поставянето на добруджанския въпрос на обсъждане, и то в неопределен срок, като за конкретната форма на разрешаването му не се казваше нищо. Срещу това България бе длъжна да влезе в Балканската антанта и да участва в защитата на външните граници на балканските държави. Второто изискване ѝ налагаше едностранно задължение, доколкото тя граничеше само с балкански държави, а трябваше да се нагърбва със защитата на съседите си от нападения на извънбалкански сили. В интимна среда Сарачоглу разкриваше по-подробно идеята си: влизане на България в Балканската антанта, консолидиране на антантата, включително мерки за митнически съюз, постепенно премахване на вътрешните граници и гаранция за външните граници. Тази програма бе прекалено амбициозна, за да бъде реалистична, но имаше преимущество, че зад големите цели можеха да се прокарат непосредствените.

Чрез турската легация в Букурещ Сарачоглу представи на румънското правителство предложението си най-общо: позовавайки се на убеждението, че ако България влезе в Балканската антанта, въпросът за границите ще бъде без особено значение, той изказваше готовност да препоръча в София българо-румънско споразумение по спорните въпроси. В още по-обща форма изглеждаше предложението му от информацията, която румънското правителство даде на Лондон: Турция и Румъния да обсъдят

¹²⁰ Ф. О., 371, 23728, Анкара, 13. IV. 1939, л. 23—24, 40; Лондон, 14. IV. 1939, л. 25141; 26. IV. 1939, л. 137.

¹²¹ Пак там, Лондон, 14. IV. 1939, л. 54.

заедно българския проблем и да решат какво може да се предприеме спрямо България. Идеята на Сарачоглу била преди всичко да се постигне съгласие за външните граници, като се открие възможност за политическо уреждане на вътрешните въпроси между балканските страни. Гафенко заяви, че може да се преговаря, но без да се поставя добруджанският въпрос. Този отговор Сарачоглу сам прецени като отрицателен.¹²²

И тъй след пропадането на опита за привличане на България в Балканската антанта, предприет в началото на 1939 г., дойде и неуспехът на турския сондаж, извършен непосредствено след окупацията на Албания. В Лондон се бяха надявали, че гаранциите ще накарат Букурещ да се вслушва повече в английските съвети.¹²³ Но по-основателни се оказаха опасенията, изразявани в София, че благодарение на гаранциите румънското правителство ще проявява по-голяма твърдост спрямо България.¹²⁴ И в двата случая Англия бе непосредственият подбудител, но предоставяше почва изцяло в ръцете на Турция. Неизбежно бе вече да излезе иззад кулисите и да опита пряко да въздействува. За целта бе решено да се използва предвиденото за средата на април посещение на Гафенко в Лондон.

Без публично да се ангажира, Форин Офис поддържаше идеята за известни концесии в полза на България.¹²⁵ Задачата бе да се накарат българските правителствени среди да ограничат претенциите си само до Южна Добруджа. От събраните информации се добиваше впечатление, че и самият Гафенко не е принципиален противник на териториална концесия. За да отхвърля конкретното решение, той се оправдаваше с реакцията на Унгария. Някои служители във Форин Офис, които се съмняваха дали изобщо Англия трябва да препоръчва гранични изменения, добавяха допълнителен аргумент: ако се стигне до откупване приятелството на България, то Германия и Италия винаги ще могат да предложат по-висока цена, понеже въпросните територии принадлежат на английски съюзници.¹²⁶ Но по това време и държавите от Оста не поощряваха българските искания. Според английския министър в Букурещ германското правителство било уверило румънското, че не подкрепя никаква териториална претенция спрямо Румъния. Той настояваше подобно уверение да даде и Лондон.¹²⁷

От различните и често противоречиви констатации, мнения и препоръки се изготви общо становище, което трябваше да служи за ръководство при разговорите с Гафенко. То бе изложено в специален меморандум върху българо-румънските отношения. Меморандумът напомняше известните вече причини, поради които английското правителство избягваше да подкрепи открито или прикрито българското искане. Но с възникването на германска опасност балканското единство се превръща в първостепенна необходимост за Англия. За спечелването на България тя може да разчита на Турция. Предложението на Сарачоглу за влизане на България в Балканската антанта срещу обещание за обсъждане на добруджанския въпрос и за взаимни гаранции се оценяваше като неосъществимо в близко

¹²² F. O., 371, 23728, Анкара, 19. IV. 1939, л. 90—93; Лондон, 26. IV. 1939, л. 137—138

¹²³ Пак там, София, 23. IV. 1939, л. 73.

¹²⁴ Пак там, Анкара, 19. IV. 1939, л. 93.

¹²⁵ E. V a r k e r. Op. cit., p. 81.

¹²⁶ F. O., 371, 23728, л. 71; Лондон, 15. VI. 1939, л. 27.

¹²⁷ Пак там, Букурещ, 20. IV. 1939, л. 85.

бъдеще. В същото време за наложително се смяташе да не се допусне превръщането на България в германско предимство в Балканите. Оттук произтичаше необходимостта от нови усилия за българо-румънско разбирателство, по силата на което България би влязла в Балканската антантата върху основата на условно споразумение за Южна Добруджа.¹²⁸ Така меморандумът разкриваше, че Форин Офис е разположен да насърчава териториалната концесия, стига срещу нея да се осигури влизането на България в Балканската антантата.¹²⁹

Гафенко пристигна в Лондон на 24 април. В центъра на разговорите му с Халифакс застана българският въпрос. Английският външен министър го запозна с голямото значение, което се отдава на балканското единство и особено на привличането на България. Той очерта трите възможни подхода към нея: да се остави сама да решава с надежда, че няма да повтори грешката от миналата война; да се направи опит за подобряване отношенията чрез икономически и транспортни улеснения; да се привлече дори с цената на известни концесии. И му постави следните въпроси: евентуалните концесии на България не биха ли предизвикали съответни искания на Унгария; и ако е така — не бива ли да не се правят предложения на България, докато не се появи непосредствена опасност от Унгария, и тогава да се плати откуп на България, а към Унгария се прояви твърдост?

Гафенко се съгласил с необходимостта от укрепване на Балканската антантата чрез привличане на България. Но той възрази срещу всякакви териториални концесии. Главният му мотив бе пак унгарската реакция, а допълнителният — обичайният пропагандаторски аргумент, че България, както и Унгария, била вече подчинена на германо-италианското влияние. Румънското правителство — съобщи той — имало категорично решение да не обсъжда и даже да не говори за териториални концесии, а държавите от Балканската антантата били единодушни в решението си да защитават Румъния срещу България. Тази декларация бе смекчена с намека, че това не е последната му дума, че ръцете му са вързани от поменатото решение и че изобщо е възможна някаква концесия в Южна Добруджа в районите с „доста компактно българско население.“¹³⁰

На Халифакс стана ясно, че за румънското правителство поне на дадения етап териториалният въпрос не подлежи на дискусия. Намеците за бъдещи, частични и условни концесии — като крайна отстъпка, която Румъния би направила, бяха предназначени да доставят удовлетворение на демонстрацията от Англия интерес и на турската инициатива. За конкретната обстановка Гафенко бе дошъл с едно единствено предложение — преговори с България за подобряване на икономическите отношения. Той съобщи на Халифакс, че е поканил българското правителство да участва в икономическата конференция на Балканската антантата, която щеше да се открие в Букурещ на 17 май. Необходимо е да се направи нещо за

¹²⁸ F. O., 371, 23728, Лондон, 22. IV. 1939, л. 107—108.

¹²⁹ Пак там, Анкара, 6. V. 1939, л. 195 — 196.

¹³⁰ Пак там, Лондон, 26. IV. 1939, л. 137; 6. V. 1939, л. 151; Анкара, 31. V. 1939, л. 266 — 267.

България — заключи той, — но докато е задържана от Румъния, Турция и Гърция, тя не е в състояние да причини много вреда.¹³¹ Което щеше да рече, че английското правителство надценява значението на поведението на България, че не си струва да се правят каквито и да са жертви за спечелването ѝ.

При това недвусмислено становище Халифакс трябваше да направи завои. Той отново увери Гафенко, че не упражнява натиск, че именно румънското правителство е в състояние най-добре да оцени този въпрос, че интересът на Лондон се дължи само на общата цел, която двете страни преследвали — да се изгради единен балкански блок. Сега и Гафенко се почувствува длъжен да покаже разбиране спрямо английското становище. Той повтори, че декларацията му не представлява последната дума и обеща допълнително да проучи българския въпрос със Сарачоглу.¹³²

Един документ на Форин Офис резюмира така резултата от разговорите между двамата външни министри: Гафенко изложи румънското становище против всяка териториална отстъпка, но обеща отново да говори по въпроса със Сарачоглу.¹³³ Уведомен за това обещание, Кьосеиванов се показва пред Рендел обнадежден, че Гафенко не е затворил окончателно вратата и че лично изглеждал добре разположен.¹³⁴ Но когато управляващият българската легация в Лондон поиска осветление за разговорите, Инграм представи нещата така, сякаш всичко вече зависи само от България. Англия, каза Инграм, вижда в балканското единство най-правилния път за запазване на мира в Балканите. Но как ще се осъществи тази солидарност — това самите балкански държави трябва да решат помежду си. Вместо да обещава каквото ѝ да е уреждане на въпросите, които интересуваха България, Инграм предпочете да дава съвети за поведението ѝ. Той предричаше, че една победа на фашистките държави нямало да бъде полезна за България и че действителен победител във войната щяла да е Москва, за да напомня за поуците от миналото и да препоръчва най-внимателна политика, която да разсея подозрението на съседните държави. Българският дипломат лесно се съгласи с предупреждението за Москва, но във връзка с подозрението на съседите саркастично подметна: те знаят, че са длъжници, и затова са склонни да подозират този, спрямо когото са извършили несправедливост.¹³⁵

Обичайната практика в отношенията към България изискваше вината за румънската непримиримост да се прехвърли върху българското правителство.

Под влияние на европейските събития през пролетта на 1939 г. българското правителство бе принудено да направи известна преоценка на политиката си. Новите насоки бяха отразени в Директива № 19 от 19 април 1939 г., изпратена от външното министерство до легациите в чужбина. След като отново се потвърждаваше самостоятелната политика без об-

¹³¹ F. O., 371, 23728, Лондон, 24. IV. 1939, л. 138—139.

¹³² Пак там, Лондон, л. 139; 8. VI. 1939, л. 256.

¹³³ F. O., 371, 23729, Лондон, 23. VI. 1939, л. 153.

¹³⁴ Пак там, София, 26. VI. 1939, с. 118.

¹³⁵ F. O., 371, 23728, Лондон, 26. IV. 1939, л. 121 — 123.

вързванс, възможността за избор фактически се отричаше: ориентацията към фашистките държави се разглеждаше като предопределена. И в същото време се изразяваше воля да се избягва преждевременно въвличане в конфликта, да се запази — ако е възможно — изчаквателното поведение. Категорично се изразяваше становище против участието в Балканския пакт. Във връзка с английското предложение за балкански отбранителен блок се формулираха териториални условия: Южна Добруджа, границата в Тракия от 1913 г. и евентуално Западните покрайнини.¹³⁶

Съдържанието на меморандума остана неизвестно за чужбина. Отделни страни от него бяха развити в речта, която на 20 април министър-председателят произнесе пред парламентарната комисия за външните работи. Кьосеиванов заяви, че България не е свързана политически с някоя страна и че в бъдещ конфликт ще запази неутралитет, доколкото е възможно. Тази част на речта можеше само да успокои Лондон, но втората разкриваше възможност да се размаха пак българската опасност. Във връзка с постъпките за присъединяване към Балканския пакт Кьосеиванов отново подчерта, че България не може да участва в групировка, включваща гаранции за съществуващите граници, и постави условието за възстановяване на границите по Букурещкия договор от 1913 г.¹³⁷ Пред Рендел Кьосеиванов ще обясни, че е искал преди всичко да изтъкне, че не се е свързвал и няма да се свърже с райха. А що се отнася до искането за Егея — издигането му ще оправдае със стремежа да отнеме възможността на противниците си да спекулират с него. Най-искрен бе, когато в заключение заяви: по-добре е всички български искания да се формулират от самото начало и веднъж завинаги.¹³⁸ Очевидно изтичането на информация за речта е било съвсем преднамерено: своевременно да се обяви цената, при която българската политика би се отдръпнала от позициите си. Така и Рендел виждаше целта на правителството — да се опипа реакцията в чужбина. Той окачествяваше речта като „злощастна“, и то най-вече, понеже в нея се отдаваше еднакво значение на исканията към Гърция и исканията към Румъния.¹³⁹ А тъкмо това подриваше основата на тактиката на Лондон — да накара българското правителство да ограничи претенциите си до Южна Добруджа и върху тази основа да се търси компромис с останалите балкански държави.

Не по-малка тревога обхвана Анкара. На турския пълномощен министър в София бе наредено да се информира за речта. Пред него Кьосеиванов разшири ревизионистичната програма, като към излаза добави и известна гранична поправка в Македония.¹⁴⁰ По този повод във Форин Офис констатираха, че разширението е в противоречие с уверенията, давани от Англия, че България се интересува само от Южна Добруджа.¹⁴¹ В действителност не българското правителство, а английското бе правило заключение, че ако се удовлетвори искането за Южна Добруджа, Бълга-

¹³⁶ Н. Генчев. Цит. съч., с. 42 — 43.

¹³⁷ *F. O.*, 371,23728, София, 9. V. 1939, л. 188.

¹³⁸ Пак там, 10. V. 1939, л. 192.

¹³⁹ Пак там, 9. V. 1939, л. 189; *F. O.*, 371,23729, София, 26. VI. 1939, л. 116.

¹⁴⁰ *F. O.*, 371,23728, Анкара, 15. VI. 1939, л. 221.

¹⁴¹ Пак там, Лондон, 23. V. 1939, л. 219.

рия би премълчала останалите. Общо взето, управляващите среди в София се предпазваха от голяма конкретност в това отношение. А прибавката за гранична поправка в Македония се подразбираше от само себе си, щом за крайна цел се провъзгласяваше Букурещкият договор от 1913 г. Речта на Кьосеиванов в никаква степен не повлия върху поведението на Англия и Румъния; тя само бе използвана, за да се оправдае резултатът от лондонските разговори.

Посещението на Гафенко в Лондон, а след това в Париж отбеляза поредния неуспех в усилията за привличане на България. Английското правителство бе принудено да оттегли внушенията си. Запознат с хода на разговорите в Лондон, Хюгесън си извади заключението, че Англия окончателно е решила да не насърчава българските териториални амбиции дори в най-неопределения вариант: обещание за бъдещо уреждане.¹⁴² Ново разочарование понесе Сарачоглу. Неговият извод бе, че Англия се връща към предишната си позиция за привличане на България чрез икономически улеснения, без да се поставя териториалният проблем.¹⁴³ Пред Хюгесън той се оплакваше, че не знае как да действа понататък, след като не бива да се споменава за Южна Добруджа.¹⁴⁴ Още по-неприимчива стана позицията на Румъния. Румънският посланик в Анкара дори заявяваше, че по-добре би било страната му да се ориентира към Германия, отколкото да се откаже от Южна Добруджа. Гафенко, сигурен в английската поддръжка и насърчен в Париж, отхвърляше всяка мисъл за незабавна териториална отстъпка.¹⁴⁵

Още по-малко перспективна бе линията на спечелване на България чрез икономически улеснения.

Рендел бдително следеше германското икономическо проникване и предупреждаваше за последиците от преобладанието на райха в стопанството и търговията на България. Той докладваше за честата размяна на икономически мисии между двете страни и приемаше с недоверие успокоителните уверения на Кьосеиванов.¹⁴⁶ Особено знаменателно за него бе, че и англофилските среди се бяха примирили с мисълта, че Англия не е в състояние да помогне срещу налагащия се германски монопол.¹⁴⁷ Момчиллов се оплакваше, че собственото му положение пред българското правителство е разклатено поради неуспеха му да получи икономическа помощ от Англия.¹⁴⁸

Рендел препоръча в Лондон да се създаде специално англо-българско търговско дружество, субсидирано от английското правителство, което да осигурява цени, равни на предлаганите от Германия.¹⁴⁹ Въпросът

¹⁴² Ф. О., 371, 23728, Анкара, 6. V. 1939, л. 195, 199.

¹⁴³ Пак там, л. 196 — 197.

¹⁴⁴ Пак там, 2. V. 1939, л. 150.

¹⁴⁵ Пак там, също 3. V. 1939, л. 158. 6. V. 1939, л. 197.

¹⁴⁶ Ф. О., 371, 23723, София, 21. II. 1939, 21. II. 1939, л. 9; 4. VII. 1939, л. 13, 28. III. 1939, л. 17; 6. IV. 1939, л. 28; 1. V. 1939, л. 21.

¹⁴⁷ Пак там, 5. IV. 1939, л. 24.

¹⁴⁸ Ф. О., 371, 23728, София, 22. IV. 1939, л. 111.

¹⁴⁹ Ф. О., 371, 23723, София, 5. IV. 1939, л. 25 — 26.

бе обсъден във Форин Офис. Всички бяха единодушни, че трябва да се вземат мерки, които поне да демонстрират воля за помощ. В този дух бяха и повечето конкретни предложения: да се сключи някаква по-голяма сделка, да се изпрати търговска мисия или даже икономическият съветник на правителството сър Лейт-Рос. Други възразяваха срещу безполезните жестове с психологически ефект. В края на краищата се прецени, че единственото, което може да се стори, е да се уведоми българското правителство, че след одобряването на новите експортни кредити и при сигурност, че то ще сътрудничи с другите балкански държави, Англия ще му предостави политически кредит за покупка на оръжие.¹⁵⁰ Но и към целесъобразността на такава стъпка се изразяваха съмнения. Главното съображение пак бе ефектът, който един политически кредит за България би имал в Балканската антанта.¹⁵¹ По времето, когато бе сключен секретен протокол за поръчки на военни материали в Германия за България на стойност 30 милиона лева,¹⁵² Рендел уведоми българското правителство, че Англия не би могла да му достави никакво оръжие, понеже собствените ѝ нужди били големи, а била длъжна да снабдява и съюзниците си.

Това заявление, както сам разбираше, укрепваше убеждението в официалните среди, че Германия е по-добре въоръжена и способна да произвежда повече оръжие от Англия.¹⁵³ Икономическият съветник на английското правителство Лейт-Рос, който посети Атина и Букурещ, не намери време да се отбие в София, което естествено се изтълкува зле в българските официални среди.¹⁵⁴ Вместо него през май 1939 г. отново в София бе изпратен Кенет де Корси.¹⁵⁵

Икономическите средства за въздействие се обсъдиха и по време на посещението на Гафенко в Лондон. Той разкри големия интерес на румънското правителство към изграждане на жп. съобщителна връзка: Варшава—Букурещ—София—Солун. Проектът се обсъди в съответните английски ведомства. И пак с политически и икономически пречки се обоснова неосъществимостта му. Все пак бе решено, че ако Румъния настоява, Лондон да не се противопоставя, и то главно с оглед възможностите да ѝ се окаже помощ през българска територия в случай на война.¹⁵⁶

В английския печат се появяваха статии, които отчитаха незадоволителното състояние на англо-българската търговия и разкриваха пречките за нейното развитие.¹⁵⁷ Въпросът бе поставен и в Камарата на общините. Един депутат попита министъра на търговията дали английските

¹⁵⁰ Ф. О., 371, 23723, София, 5. IV. 1939, л. 28; Лондон, 14. IV. 1939, л. 21.

¹⁵¹ Пак там, 371, 23728, л. 109.

¹⁵² ЦДИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 581, л. 22 в.

¹⁵³ Ф. О., 371, 23728, София, 14. V. 1939, л. 224.

¹⁵⁴ Пак там, 10. V. 1939, л. 186; Рендел докладва, че министърът на финансите Д. Божинов, благосклонен към развитието на англо-българската търговия, променя становището си, след като Лейт-Рос отказва да се отбие в София (Ф. О., 371, 23723, София, 19. VI. 1939, л. 35).

¹⁵⁵ Н. Генчев. Цит. съч., с. 39.

¹⁵⁶ Ф. О., 371, 23728, Лондон, 11. V. 1939, л. 133—134.

¹⁵⁷ Зора, XXI, № 6016, 6 юли 1939.

фирми са уведомен за изгодите от вноса на плодове, руди и суровини от България и дали изобщо се вземат мерки за подбуждане на по-голям интерес към този внос. Министърът обяви, че се водят преговори за увеличаване на англо-българската търговия.¹⁵⁸ Преговорите приключиха със споразумение за уреждане на стокообмена и плащанията между двете страни,¹⁵⁹ което поради започналата наскоро война не можа да окаже особено влияние.

В самото навечерие на войната английска търговска мисия посети България. Членовете на мисията на място се убедиха в искреното желание и на официалните среди да се смекчи германският икономически натиск, като се отвори път за българските стоки в Англия. Те поеха задължение да съдействуват за разширяване на пазара за български тютюн в Англия и САЩ и успяха да уговорят допълнително изкупуване на 10 милиона кг тютюн от американски фирми.¹⁶⁰ Но и върху тази спогодба неблагоприятно се отрази избухналата световна война.

Изобщо усилията за съживяване на англо-българските икономически отношения не доведоха до чувствителни промени. Нещо повече, в сравнение с 1938 г. българо-английската търговия през 1939 г. отбеляза намаление. По-късно Момчилов ще обясни пропадането на мисията си между другото и с това, че Англия не била в състояние да окаже голяма материална помощ и че не се проявило необходимото разбиране към исканията му.¹⁶¹ По този повод Форин Офис ще признае: истина е, че не успяхме да дадем на България икономическа подкрепа, нито да ѝ доставим въоръжение.¹⁶² Англия не можеше да противодействува на германския стопански монопол, пък и изобщо нямаше намерение да води стопанска война с Райха в Югоизтока. Ограничените ѝ мерки бяха предназначени да манифестират интерес и симпатия, като същевременно уверяваше Германия, че признава преобладаващите ѝ стопански интереси на Балканите, стига тя да зачита английските стратегически интереси в съседните райони. Икономическото безсилие на Англия, придружено с политическата безпомощност, фактически улесняваше натиска на Оста в България.

Влиятелни среди в Англия, а и извън нея съзнаваха безперспективността на политическия ѝ курс и апелираха към енергични и конкретни мерки. Египетският външен министър на посещение в София сподели с Рендел впечатлението си за широко разпространени антигермански чувства в страната и изрази учудването си, че западните държави не полагат сили да я спечелят и не упражняват натиск върху Румъния да направи териториална отстъпка.¹⁶³ Американският пълномощен министър в София осъждаше предубеждението, че България е вече на страната на Оста. Икономическите връзки с Германия, заявяваше той, не означават непременно политически

¹⁵⁸ Зора, № 6022, 12 юли 1939.

¹⁵⁹ ЦДИА, ф. 381, оп. 1, а. е. 159, л. 92.

¹⁶⁰ Ф. О., 371, 23730, Лондон, 8. VIII. 1939, л. 39; 9. VIII. 1939, л. 32.

¹⁶¹ Ф. О., 371, 29723, л. 38.

¹⁶² Там там, л. 35.

¹⁶³ Ф. О., 371, 23729, София, 7. VII. 1939, л. 187 — 198.

съюз. И изказваше опасения, че това предубеждение съдейства за тласкането на България към Оста.¹⁶⁴ Полковник Рос убеждаваше генералните щабове на Гърция и Турция, че ако се действа бързо, още е възможно да се спечели България.¹⁶⁵

Такива констатации и предупреждения се трупаха във Форин Офис. Лорд Ноел-Бъкстон препоръчваше да се замести практиката за гарантиране на отделни страни с предоставяне на гаранция на един балкански блок. Обстойно аргументирайки изгодите от спечелването на България, той поддържаше основателността на българските искания, подчертаваше лоялността на правителството и антигерманските настроения на преобладаващата част от общественото мнение. Предложението му бе да се обещае на България част от Добруджа, да се признаят исканията ѝ към Македония и те да се подкрепят, ако Югославия мине към Оста, да се даде уверение, че ще се изпълни обещанието за излаз на Егейско море, да ѝ се предостави икономическа помощ, за да се измъкне от германската стопанска зависимост.¹⁶⁶ Халифакс се оправда с трудностите, които английската политика среща в България, и обеща да насърчава балканското единство.¹⁶⁷

По това време председателят на Балканския комитет в Лондон сър Едуард Бойл бе получил покана да присъствува на тържествата за 50-годишнината на Софийския университет. Ноел-Бъкстон препоръча да се използва този повод, като Форин Офис даде неофициални внушения на Бойл за разговорите му в София.¹⁶⁸

Междувременно самият Бойл поиска от външнополитическия съветник на правителството Ванситарт да бъде натоварен със специално послание за София. Той препоръчваше Англия да излезе с публична декларация в полза на преустройството на балканските граници и да се изпрати официална покана до Кьосеиванов за посещение в Лондон. Ванситарт отхвърли идеята за послание. Той смяташе, че на Бойл трябва да се възложи само да подпомага усилията на Рендел.¹⁶⁹ Така и бе сторено. Инграм прие Бойл, изясни му английската политика за балканско единство и мъчнотиите пред англо-българската търговия и го посъветва в разговорите в София да се ръководи от указанията на Рендел.¹⁷⁰

Полковник Хор, бивш отговорен служител във военното министерство, запозна Форин Офис със своя план за спечелване на България: Англия да купи Дедеагач от Гърция и го подари на България при условие, че се присъедини към Балканската антанта; да се упражни натиск за разумен българо-румънски компромис по добруджанския въпрос. Инграм обяви това предложение за неосъществимо и опасно по възможните си последици.¹⁷¹

¹⁶⁴ F. O., 371, 23728, Лондон, 10. IV. 1939, л. 186.

¹⁶⁵ Пак там, Анкара, 8. V. 1939, л. 229; 26. V. 1939, л. 243.

¹⁶⁶ Пак там, Лондон, 28. IV. 1939, л. 165 — 167.

¹⁶⁷ Пак там, 10. V. 1939, л. 170 — 171.

¹⁶⁸ Пак там, 28. IV. 1939, л. 164.

¹⁶⁹ Пак там, л. 173—174; 4. V. 1939, л. 175, 179—180.

¹⁷⁰ Пак там, 16. V. 1939, л. 177.

¹⁷¹ F. O., 371, 23729, Лондон, 12. VI. 1939, л. 36; 20. VI. 1939, л. 37.

Положението на България се постави на разискване и в английския парламент. В хода на дискусиата за европейското положение се наблегна върху значението на България за балканското единство и необходимостта да се задоволят исканията и. Морган Филипс-Прайс попита министър-председателя дали възнамерява да обсъди мерки за разрешаване на висящите въпроси между България, от една страна, и Гърция и Румъния, от друга, и по-специално — на българските искания за Добруджа и излаз на Егея. Чембърлейн отговори с официалната, неангажираща теза: правителството отдава най-голямо значение на балканското единство, но смята, че то трябва да се осъществи чрез преговори между заинтересованите страни. Филипс-Прайс попита дали някоя балканска страна е поставяла този въпрос пред английското правителство. Чембърлейн се отклони от отговор.¹⁷² Бен Рейли се интересуваше дали Англия не смята за необходимо да предложи посредничеството си за българо-румънски преговори. Чембърлейн използва пак мъглива формулировка: правителството желае всички трудности да се разрешат, но дали да предложи посредничеството си е въпрос, който трябва да се обсъди.¹⁷³

В Камарата на лордовете думата взе лорд Семпил. Той апелира за финансова и търговска помощ на балканските държави, за запазване на тяхната икономическа независимост. В противен случай, предричаше той, Германия би оглавявала голям политически и стопански блок от Балтика до Черно море, който ще заплаши имперските съобщения.¹⁷⁴ Семпил бе подкрепен от лорд Страболджи и лорд Ноел-Бъкстон. В началото на речта си Ноел-Бъкстон разви официалните гледища за легитимността на германското стопанско надмощие в Балканите, че Англия няма за задача да обединява балканските държави срещу Германия, а само да им помогне да запазят независимостта си. По-нататък той се спря на поведението спрямо България и в това отношение се разграничи от официалната политика. Ноел-Бъкстон осъди тенденцията да се пренебрегва България, понеже била малка страна, а в миналата война — във вражеския лагер. Напомни, че „четвърт от българската територия е под чужда власт“, за да препоръча свой план: Англия да даде търговски и финансови улеснения на Гърция и Румъния, които от своя страна да направят териториални отстъпки на България. В Камарата на лордовете представителят на правителството отговори с неангажираща фраза: всички министри разбират добре значението на България и на останалите балкански страни.¹⁷⁵

Разтревожен от парламентарната дискусия, румънският пълномощен министър веднага поиска обяснение от Форин Офис. Той остана напълно удовлетворен, когато бе уведомен за твърдото становище на правителството, че повдигнатите въпроси трябва да се решат от заинтересованите страни.¹⁷⁶

¹⁷² Ф. О., 371, 23729, 1. V. 1939, л. 156; ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 644, Лондон, 2. V. 1939, л. 38.

¹⁷³ ЦДИА, ф. 176, оп. 7, а. е. 996, Лондон, 3. V. 1939, л. 97.

¹⁷⁴ Пак там, 2. V. 1939, л. 39, 87.

¹⁷⁵ Пак там, л. 39 — 40, 42, 90.

¹⁷⁶ Ф. О., 371, 23728, Лондон, 2. V. 1939, л. 152.

Изключителна активност проявяваше английският пълномощен министър в София. Пред българските официални лица той трябваше да обяснява и оправдава английската политика, да разсейва неблагоприятното отражение от нея върху общественото мнение, да отхвърля упреците, че въздържаността към България се дължи на натиска на съседните държави. В същото време в Лондон доказваше, че мнозинството от българския народ е за добри отношения с Англия, че английската кауза не е окончателно загубена. Той опровергаваше твърденията на Букурещ и Атина, които намираха почва в Париж и Лондон, че България е ориентирана към Оста. Българските ръководители според него не биваше да вдъхват по-малко доверие от ръководителите на други държави и не заслужаваха да бъдат обект на специално подозрение. Аргументирано предупреждаваше срещу опасните последици от евентуално присъединяване на България към Оста. Без да оспорва оформеното в Лондон становище по българските искания, той пледираше английската политика да не се базира върху недоверието и върху предубеждението.¹⁷⁷ Отговорът на Форин Офис отново и красноречиво разкриваше ролята на становището на съседните на България държави за английското поведение към нея. Въпросът не е какво ние мислим за България и ръководителите ѝ — пише Инграм на Рендел, — а какво непосредствените ѝ съседи мислят. Не Англия, а България трябва да разсее подозренията, които дълго време е създавала. Безполезно е да я обявяваме за агне, ако съседните страни са убедени, че е вълк. Това само би прехвърлило върху нас тяхното недоверие към България.¹⁷⁸

Следователно преди всичко трябваше да се въздействува върху държавите от Балканската антанта. Турция споделяше загрижеността на Лондон, съгласяваше се да прокара внушенията му, но гледаше да не компрометира приятелството си с Румъния. Ала последователността на английската дипломация затрудняваше постъпките на Анкара. Сарачоглу се оплакваше, че при преговорите с Гафенко английското правителство въпреки обещанията си не му е помогнало достатъчно. Румънската непримиримост намираше пълната подкрепа на Гърция. Гръко-румънската пропаганда развиваше един основен мотив: понеже след Мюнхен България е подновила ревизионистичната си кампания, не бива да ѝ се оказва никакво доверие и може да се респектира само чрез сила.¹⁷⁹ Почти едновременно министър-председателите на двете страни публично се изказаха за неприкосновеност на съществуващите граници.¹⁸⁰ По повод англо-турските консултации за отношението към България гръцкото правителство изрази безпокойството си пред Форин Офис. България бе обвинена, че изнудва съседите си, че влошава положението на Балканите и че действа под диктовката на Оста. Декларирайки, че е готово да даде икономически излаз на Егея, но че ще отстоява териториалната цялост, гръцкото правителство настояваше Англия и Франция да не насърчават българските искания и да вземат ясно становище против тях.¹⁸¹

¹⁷⁷ Ф. О., 371, 23728, София, 14. V. 1939, л. 224, 225; 18. VI. 1939, л. 213—215; 25. V. 1939, л. 296.

¹⁷⁸ Пак там, Лондон, 25. V. 1939, л. 217 — 218.

¹⁷⁹ Пак там, София, 19. V. 1939, л. 213 — 214.

¹⁸⁰ Пак там, Букурещ, 8. V. 1939, л. 167; Анкара, 19. V. 1939; л. 236.

¹⁸¹ Пак там, Лондон, 1. V. 1939, л. 144.

Доколкото спрямо Югославия не се отправяха пряко претенции, югославското правителство не възразяваше срещу известно удовлетворяване. Но подозренията му към българската политика не намаляваха и то не пропускате случай да я злопостави.¹⁸²

По традиция Франция поддържаше недоверието на държавите от Балканската антанта спрямо България. Френският военен аташе в София майор дьо Робан пледираше за изменение на официалното френско становище по българския въпрос. Като се аргументираше с интересите на Румъния, той препоръчваше румънското правителство да обещае бъдещи разговори за отстъпки в Южна Добруджа срещу задължения на България да влезе в Балканската антанта, да сключи военен съюз с Румъния и ѝ обещае помощ в случай на унгарска интервенция.¹⁸³ Дори тази плаха препоръка не бе одобрена в Париж. Френският посланик в Лондон уведоми Форин Офис, че правителството му смята за трудно спечелването на България.¹⁸⁴ Според министър-председателя Даладие българското правителство не заслужавало никакво доверие.¹⁸⁵ Сарачоглу бе узнал, че Гафенко, който след Лондон посети Париж, бил насърчен от френските ръководители да не прави териториални концесии.¹⁸⁶

Подозирано или открито обвинявано, че е в таен съюз със страните от Оста, българското правителство не получаваше подкрепа и от тях. Германия се старееше да укрепва влиянието си и в България, и в Румъния и отбягваше да вземе позиция по добруджанския въпрос.¹⁸⁷ По това време Кьосеиванов се оплакваше пред Рендел, че германците водят кампания срещу него, говорейки, че докато е на власт, България няма да получи никаква територия. Той се опасяваше, че при подходящи условия ще се организира свалянето му и назначаването на прогерманско правителство.¹⁸⁸

Открито демонстрира интереса си към положението на Балканите и Съветския съюз. Заместник-комисарят на външните работи В. П. Потьомкин посети Анкара с предложение за турско-съветски пакт в рамките на общия фронт срещу фашистката агресия. Турските ръководители не дадоха определен отговор.¹⁸⁹ На път за Анкара Потьомкин се отби в София и Букурещ, където се обяви за балканско сътрудничество и за уреждане на българо-румънските отношения.¹⁹⁰ Пред него Кьосеиванов апелира да се направи нещо, за да не се допусне българското обществено мнение да стане жертва на илюзорните обещания на Оста. Това „нещо“ бе Южна Добруджа, срещу което поемаше задължение за неутралитет

¹⁸² Ф. О., 371,23729, Белград, 16. VI. 1939, л. 260 — 261.

¹⁸³ Ф. О., 371,23721, София, 22. IV. 1939, л. 131.

¹⁸⁴ Пак там, Лондон, 11. V. 1939, л. 207.

¹⁸⁵ Пак там, София, 19. V. 1939, л. 207.

¹⁸⁶ Пак там, Анкара, 2. V. 1939, л. 150.

¹⁸⁷ Пак там, Лондон, 5. V. 1939, л. 260 — 261.

¹⁸⁸ Ф. О., 371,23729, София, 15. VI. 1939, л. 147; И. Д и м и т р о в. Цит. съч., с. 313, 335.

¹⁸⁹ История внешней политики СССР. Т. I, с. 413.

¹⁹⁰ Ф. О., 371, 23728, Анкара, 6. V. 1939, л. 199—200; S i r Н. K n a t c h b a l l - H u g e s s e n. Op. cit., p. 154.

в случай на война.¹⁹¹ По принцип съветското правителство поддържаше основателността на искането за Южна Добруджа. Но в конкретния случай не бе склонно да го приеме като предварително условие за балканско единодействие срещу фашистката агресия. Още повече, че от българска страна не се обещаваха нищо повече от неутралитет.

От всичко това за българската политика произтичаха няколко извода: съседните държави ще се съпротивляват докрай срещу всяко нарушаване на статуквото; промяна в поведението им може да настъпи само в изключителни обстоятелства и при явен и пряк натиск на една или друга велика сила; нито една велика сила не бе склонна в съществуващата обстановка открито да подкрепи българските искания и да упражни натиск за приемането на което и да е от тях; следователно, без да се отказва от ревизионистичната си програма, българското правителство трябваше да избягва всякакви задължения към великите сили, докато някоя от тях не намери собствен интерес в подкрепата на България.

* * *

През май в европейската обстановка настъпиха нови промени, които отбелязаха важен етап към назряващата война. Англо-турското сътрудничество, в чиито рамки се развиваше и паралелната политика на двете страни по българския въпрос, се подчерта с подписаната на 12 май англо-турска декларация. Тя съдържаха специален пункт за взаимно сътрудничество и помощ в случай на агресия, която би пренесла войната в Средиземноморието.¹⁹² Последвана от аналогична френско-турска декларация, подписана на 23 юни, тя представляваше крупен успех на усилията за обвързване на Турция със западната политика. Момчилов уведоми Форин Офис, че българското правителство не разглежда декларацията като насочена срещу България.¹⁹³ Кьосеиванов се надяваше, че задълженията, поети от Турция към небалканска сила, ще засегнат тежко Балканския пакт и по-специално ще се отразят неблагоприятно върху отношението на Гърция към Турция.¹⁹⁴

---

¹⁹¹ F. O., 371,23728. София, 8. V. 1939, л. 183 — 184. Сведенията за отношението на Потьомкин към българската политика са противоречиви. В мемоарите си Гафенко твърди, че Потьомкин споделя в Букурещ мнението си, че България не изглежда склонна да се сближи със съседите си, и предупреждава да не ѝ се правят никакви концесии, докато не покаже желание да влезе в Балканската антантата (G r e g o i r e G a f e n c u, Préliminaires de la guerre à l'Est. De l'Accord de Moscou (21 août 1939) aux hostilités en Russie (22 juin 1941), Paris, 1945, p. 289—290). Сарачоглу информира Хюгесън, че Потьомкин е говорил в София много твърдо (F. O., 371, 23728, Анкара, 15. V. 1939, л. 211). На тази версия противоречат ред други документи. Рендел няма впечатление, че съветският дипломат е говорил много твърдо в София (пак там, София, 2. VI. 1939, л. 250). Според италианския пълномощен министър в София разговорът по добруджанския въпрос между Кьосеиванов и Потьомкин е бил само в информативен дух (I Documenti Diplomatici italiani, VIII serie, volume XII, Roma, 1953, p. 100). Лично Потьомкин съобщава на българския пълномощен министър в Москва, че е посъветвал румънското правителство да направи концесия в Южна Добруджа (F. O., 371, 23728, София, 2. VI. 1939, с. 250).

¹⁹² Л. Ж и в к о в а. Цит. съч., с. 159 и сл.; S i r Н. K n a t c h b u l l - H u g e s s e n. Op. cit., p. 147—148.

¹⁹³ F. O., 371,23728, Лондон, 5. VI. 1939, л. 262.

¹⁹⁴ DDI, VIII, XII, с. 98 — 99.

На 22 май в Берлин външните министри на Германия и Италия подписаха т. нар. Стоманен пакт, който предвиждаше обща политика на двете страни, основана върху взаимни военни задължения и определени сфери на влияние. Фашистката агресивна коалиция доби и организационни форми, с което заплахата от война още повече нарасна. Преговорите между Англия, Франция и Съветския съюз създаваха впечатление, че в скоро време ще се оформи и антифашистката коалиция.

И Оста, и англо-френският блок умножаваха усилията си, за да форсират ориентацията на България. Българското правителство отклони внушението на Италия за присъединяване към Оста.¹⁹⁵ От своя страна Англия бе загрижена да не загуби окончателно България поради неуспеха на постъпките на Сарачоглу.¹⁹⁶ Надеждата сега се възлагаше на посещението на Гафенко в Анкара, предвидено за 17 май.

Сарачоглу възнамеряваше да обсъди с румънския външен министър преди всичко икономическите средства за привличане на България. Но същевременно, доколкото в Лондон Гафенко бе резервирал за срещата в Анкара окончателното си решение по добруджанския въпрос и не бе напълно отхвърлил идеята за едно обещание за разрешаването му след войната, Сарачоглу се готвеше и в това отношение да потърси някакъв компромисен изход.¹⁹⁷

Английският посланик в Анкара, осведомен за решението на Форин Офис да не подкрепя българските искания, се намираше в раздвоение. От една страна, споделяше съображенията, с които се обосноваваше румънската непримиримост. От друга — съзнаваше, че е по-изгодно да се даде удовлетворение на България, отколкото тя да премине на страната на Оста. Англия според него трябваше да подкрепи усилията на Сарачоглу, ако тази подкрепа е в състояние да наклони взетите. Той настояваше да му се дадат конкретни указания, каква линия да следва към намерението на Сарачоглу да повдигне пак пред Гафенко териториалния въпрос.¹⁹⁸

Така отношението към България стана отново предмет на обсъждане във Форин Офис. Лансира се идеята Сарачоглу да сондира дали София е готова да изостави другите си искания, ако незабавно или в определен срок получи Южна Добруджа. Само при положителен резултат от този сондаж Англия би трябвало да се намеси, като се нагърби да убеди румънското правителство да направи жертва в общ интерес.¹⁹⁹ В указанията си до Хюгесън Форин Офис изрази скептицизъм към успеха на новото на-

¹⁹⁵ И. Димитров. Цит. съч., с. 317.

¹⁹⁶ *F. O.*, 371,23278, Лондон, 11. V. 1939, л. 202.

¹⁹⁷ Пак там, Анкара, 6. V. 1939, л. 195—200. *Sir H. Knatchbull-Hugess* e n. *Op. cit.*, p. 155.

¹⁹⁸ *F. O.*, 371,23728, Анкара, 2. V. 1939, с. 148 — 149; 6. V. 1939, л. 200, 201.

¹⁹⁹ Пак там, Лондон, 6. V. 1939, с. 151.

чинание на Сарачоглу. Внущаваше се друга тактика: турското правителство да използва времето до пристигането на Гафенко в Анкара, за да сондира дали българското правителство би изоставило другите си искания, ако Румъния обещае да обсъди възможността за териториална концесия в Южна Добруджа — незабавно или в определен срок, — а Гърция предостави свободна зона в Солун; в случай, че сондажът разкрие изгледи за успех, да информира другите членове на Балканската антанта за възможността да се започнат преговори за влизане на България в антантата върху тази база. Изтъкваше се, че английското правителство отдава голямо значение на разговорите в Анкара, и то с оглед на целта за привличане на България в Балканската антанта. То изразяваше готовност да подкрепи концесия на Румъния в Добруджа. Но преди да приключи посещението на Гафенко, инструкции до Хюгесън в този смисъл нямаше да се изпратят. Хюгесън бе натоварен само да заяви, че Англия не ще насърчава българските териториални амбиции, без това да означава, че не би подкрепила предложения и за териториални концесии от един или друг член на Антантата. Не насърчаваме София — заключаваше телеграмата, — но сме готови да подкрепим всеки мъдър акт, който Балканската антанта е склонна да обсъди.²⁰⁰ Позицията, както се вижда, бе старата: разрешението да се намери от балканските държави, които трябваше да знаят, че Лондон би одобрил и териториална ревизия. В случая важно бе само признанието за мъдростта на един акт на териториална концесия. Но упоритото нежелание на Англия да се ангажира дори с официално заявление в Анкара за значението, което отдава на влизането на България в Балканската антанта отново би затруднило мисията на Сарачоглу. Хюгесън напомни за разочарованието, което турският външен министър бе изпитал, когато Форин Офис се бе въздържал да изрази чрез Гафенко ясно становище за привличане на България, и предложи посещението в Анкара да се поотложи, а през този интервал Лондон да упражни въздействието си за положителен резултат от разговорите.²⁰¹

Форин Офис разглеждаше посещението на Гафенко в Анкара като критичен момент в политиката за привличане на България и с оглед на това дискретно насърчаваше турската инициатива за разрешение върху основата на условни концесии от страна на Румъния. Но преобладаваше мнението, че прекален оптимизъм не бива да се проявява. На френския посланик в Лондон бе обяснено, че Англия се колебае да упражни натиск върху страна, спрямо която се отправят претенции, и затова е предоставила инициативата на Турция и я насърчава да не се отказва, макар изгледите за успех да са малко.²⁰²

Българското становище не будеше никакво съмнение и се изразяваше достатъчно открито. Атмосферата се утежни от убийството на няколко българи в Добруджа. Не секваше печатната кампания в полза на териториалните искания и в духа на официалната линия, изложена в речта на Кьосеиванов пред парламентарната комисия. Като се позоваваше на тази кампания, българският пълномощен министър в Анкара Т. Христов на-

²⁰⁰ Ф. О., 371, 23728, 11. V. 1939, л. 202—204.

²⁰¹ Пак там, Анкара, 19. VI. 1939, л. 236.

²⁰² Ф. О., 371, 23726, л. 265, 269; Лондон, 11. V. 1939, л. 207; 23. V. 1939, с. 219.

стояваше пред Сарачоглу и Хюгесън да се даде удовлетворение на общественото мнение. Сарачоглу подхвърли, че това общественото мнение е организирано от правителството.²⁰³ Пред един френски кореспондент Къосеиванов напомни, че България се е отказала от претенциите си към Турция и Югославия, за да уреди отношенията си с тези страни, но че с Румъния и Гърция споразумение не се е постигнало. Той аргументира искането за Южна Добруджа и възкликна: всички мирни договори са вече исторически спомен. Само България ли трябва вечно да им се подчинява.²⁰⁴ Пред друг френски журналист Ст. Мошанов изказа съжаление за неблагоприятния обрат на българо-румънските отношения и също настоя върху искането за Южна Добруджа.²⁰⁵ С убийствата в Добруджа Къосеиванов оправда неучастието на български представител в икономическата конференция на Балканската антанта. Той се оплака пред Рендел, че въпреки обещанията си румънското правителство не е направило нищо за анкетиране на инцидента и наказване на виновниците.²⁰⁶

Влошаването на българо-румънските отношения тъкмо преди посещението на Гафенко в Анкара бе лошо предзнаменование за мисията на Сарачоглу. Но въпреки всички неблагоприятни фактори той държеше да не се пропуска и най-дребната възможност за споразумение.²⁰⁷ В това отношение се позоваваше и на убеждението на турския генерален щаб, че трябва да се задоволи България.²⁰⁸ Английският пълномощен министър в Букурещ обвини полковник Рос, че е повлиял за това убеждение. Хюгесън отхвърли категорично обвинението, като подчерта, че самият Генерален щаб е изменил предишното си мнение против концесии на България.²⁰⁹ Рендел продължаваше да настоява пред Форин Офис да се подтикне Румъния за малки жертви.²¹⁰ За английското военно министерство неутралитетът на България би бил недостатъчен, и препоръчваше да се осигури съюзът.²¹¹ Предимствата на този съюз се аргументираха от английския военен аташе в България с оглед значението на българската войска в сътрудничество с турската, гръцката и румънската и на българската територия за подпомагане на Югославия и главно на Румъния.²¹² Без да оспорва стратегическата изгода от една неутрална или съюзническа България, английският пълномощен министър в Белград Кямбъл се спираше главно на трудностите в това отношение: опасенията на останалите балкански страни, че една разумна концесия би увеличила само апетитите на българското правителство. Затова Форин Офис трябваше да окаже само най-общо насърчение, без да създава впечатление, че поема иници-

²⁰³ F. O., 371, 23728, л. 233, 239; Анкара, 19. V. 1939, л. 233, 239.

²⁰⁴ Paris-Soir, le 31 mai 1939. Пред Рендел Къосеиванов заявява, че в интервюто неговите думите са предадени невярно (F. O., 371, 23729, София, 9. VI. 1939, л. 11).

²⁰⁵ La Parole Bulgare, 4. VI. 1939.

²⁰⁶ F. O., 371, 23728, 2. VI. 1939, л. 248; F. O., 371, 23728, София, 15. VI. 1939, л. 61.

²⁰⁷ F. O., 371, 23728, Анкара, 19. V. 1939, 19. V. 1939, л. 233 — 234, 239.

²⁰⁸ Пак там, 371, 23729, Букурещ, 2. VI. 1930, л. 2; Анкара, 17. V. 1939, л. 95.

²⁰⁹ F. O., 37, 23729, Букурещ, 2. VI. 1930, л. 2; Анкара, 17. V. 1939, л. 95.

²¹⁰ F. O., 371, 23728, София, 5. VI. 1939, л. 154.

²¹¹ F. O., 371, 23729, Лондон, 23. VI. 1939, л. 154.

²¹² F. O., 371, 23728, Белград, 6. VI. 1939, л. 264.

циатива, нито че се стреми да вмъкне целия балкански блок в английската система.²¹³ Близко до Кямбъл бе становището на Хор — английския пълномощен министър в Букурещ. И той смяташе, че България не би била спечелена, ако ѝ се отстъпи Южна Добруджа, пък дори и териториален излаз на Егея. Като изход от положението подновяваше предишната си идея: в случай на унгарски ултиматум и нападение Румъния да предложи отстъпването на Южна Добруджа срещу влизането на България в Балканската антанга. Но пак предупреждаваше да не се натрапва никакъв съвет на румънското правителство за отстъпване на Южна Добруджа.²¹⁴

Форин Офис запозна пълномощните министри в балканските страни с предложението на Хор. Рендел фактически го отхвърли; според него една румънска отстъпка под натиск на унгарски ултиматум или нападение би била безполезна. Кямбъл намираше, че планът заслужава да се проучи. Хюгесън и Палайрет — пълномощният министър в Атина — не вярваха в успеха му.²¹⁵

Първоначалното намерение на Форин Офис бе да изпрати инструкция до Хюгесън, в която да се изрази надежда, че след неуспешния опит в Лондон посещението на Гафенко в Анкара предоставя добра възможност пред Сарачоглу отново да повдигне българския въпрос и да се подчертае необходимостта от известни жертви за разрешаването му. Телеграмата бе подготвена, когато се получи мнението на Кямбъл за неполитичността на всяка английска инициатива. Инструкцията до Хюгесън бе бързо пре-редактирана. Сарджант предупреди да не се отнема ръководството на дискусиата от турското правителство и да не се внушават решения, които Сарачоглу би представил като изхождащи от английското правителство.²¹⁶ Очевидна бе загрижеността да не излезе, че Англия проявява благосклонност към България за сметка на Гърция и Румъния. Форин Офис нямаше нищо против едно споразумение за Южна Добруджа. Но по искането за излаз на Егея — което в пропагандата на София все по-често се издигаше като равностойно на искането за Южна Добруджа — поддържеше безрезервно гръцкото становище: изключване на териториална концесия, разрешение върху базата на Ньойския договор за икономически излаз, въпреки че опитите за разрешение върху тази база досега бяха останали напразни.²¹⁷

При това положение бе решено: а) да се инструктира Хор да посети Гафенко и като се позове на изменените обстоятелства вследствие на итало-германския договор, англо-турската декларация и преговорите със СССР, да го убеди в ролята на България; б) да се инструктира Хюгесън още веднъж да подчертае пред Сарачоглу значението, което английското правителство отдава на сътрудничеството на България, като предоставя обаче инициативата на балканските страни.²¹⁸ В телеграмата

²¹³ Ф. О., 371, 23728, 7. VI. 1939, л. 274.

²¹⁴ Пак там, Букурещ, 2. VI. 1939, л. 280 — 282; Ф. О., 371, 23729, Букурещ, 2. VI. 1939, л. 2.

²¹⁵ Ф. О., 371, 23729, Лондон, 26. VI. 1939, л. 90.

²¹⁶ Ф. О., 371, 23729, л. 271 — 272.

²¹⁷ Пак там.

²¹⁸ Ф. О., 371, 23729, Лондон, 23. VI. 1939, л. 153.

до Хор по-конкретно се казваше: да напомни на Гафенко преди заминаването му за промените в европейската политика след срещата в Лондон, които позволяват отново да се обсъди българският проблем; да посочи, че английското правителство все повече се убеждава в необходимостта от една българска политика в съответствие с политиката на Балканската антанта или поне с политиката на Гърция, Турция и Румъния, а в краен случай — в необходимостта поне от неутралитет на България в случай на война; да изкаже разбиране по отношение на трудността за Румъния да направи концесия, но и вяра във възможността за подобна концесия и най-вече да изрази надежда, че румънският външен министър и неговият турски колега ще проучат всестранно българския въпрос, без да изключват всяка постъпка, която би допринесла за общата сигурност.²¹⁹ Хор изпълни веднага указанията. Гафенко го увери, че създава напълно значението на въпроса, но всяка дискусия за териториална концесия обяви за грешка. Неговият план бе да предложи на София размяна на населението, специални улеснения за износ на произведения от Южна Добруджа за България и изменения в статута за малцинствата.²²⁰ Рендел аргументирано изтъкна несъстоятелността на този план и доказа, че той не е в състояние да постигне целта — спечелването на България.²²¹

Въпреки мнението, че посещението на Гафенко в Анкара ще е от решаващо значение за осъществяване на гаранциите, дадени на Румъния, и за общобалканско споразумение с участието на България, Форин Офис не можа да отиде по-далеч от изпращането на най-общи и неангажиращи внушения до Букурещ и Анкара. Гафенко от своя страна потегли на път с категорично становище против всяко споменаване даже на териториална концесия и с предложение, чието предназначение бе само да прехвърли върху България вината за непостигнатото споразумение.

Успоредно с дискусиите в дипломатическите канцеларии поведението на България се обсъждаше и в ръководните английски военни среди. В Лондон бяха повикани военните аташета в страните от Източна Европа и Източното Средиземноморие. Целта бе да се преценят отбранителните възможности на този район и специално военната роля на Турция. Според аташетата първостепенната задача на турската отбранителна политика в случай на война ще е защитата на Тракия и Проливите. С това те обясняваха и голямото значение, което в Анкара се отдава на опита да се спечели България.²²³ Във основа на обсъжданията бе изготвен доклад до Комитета за имперска отбрана, в който се излагаха стратегическите положения на Балканите в зависимост от поведението на България.²²³

С оглед на общата цел на англо-френската стратегия — Германия да бъде заставена да воюва на два фронта в една бъдеща война — се поставяше задачата за изграждането на траен и солиден фронт на Изток. Шансът за такъв фронт се преценяваше за малък, ако не се разчита на съдействието на Съветския съюз или пък ако България е във вражеския лагер.

²¹⁹ F. O., 371,23728, Лондон, 8. VI. 1939, л. 256 — 257.

²²⁰ F. O., 371,23729, Букурещ, 9. VI. 1939, л. 5; Лондон, 23. VI. 1939, л. 41.

²²¹ Пак там, София, 10. VI. 1939, л. 7.

²²² Пак там, Лондон, 12. VI. 1939, л. 41.

²²³ Пак там, Лондон, 10. VI. 1939, л. 50—51.

От друга страна — българското сътрудничество се разглеждаше като условие, което би позволило на Румъния да окаже значителна съпротива срещу агресията, на Югославия — да укрепи връзките си с балканските държави, а на Турция — да се отърве от грижата за Тракия; Гърция, Румъния и Югославия биха получили помощ от Турция и България, а дори ако Оста разгроми Румъния и Югославия, мъчно би проникнала към Дарданелите, без да разчита на България.

Всички тези съображения водеха до заключението за България като ключ на балканското положение. Следователно, ако тя се присъедини към Балканската антанта, Англия ще разполага със значителна дълбочина на отбраната си в Югоизтока, а Оста не ще може да упражни натиск върху Турция дори чрез въздушни атаки. Ако България е вражеска, ще бъде трудно да се парира офанзивата срещу Дарданелите, а Гърция не би издържала на комбинирана българо-италианска акция към Егея.

Общото заключение в доклада бе: ако България се присъедини към Оста, военното положение на Англия в Източна Европа и Източното Средиземноморие ще отслабне опасно, ако подкрепи Балканската антанта — английското стратегическо положение ще получи здрава основа.²²⁴

Оттук следваше да се вземе отношение към цената, която би осигурила благоприятния за Англия вариант. В специален меморандум на военното министерство се степенуваха българските териториални претенции: Южна Добруджа, излаз на Егейско море, малки райони покрай българо-югославската граница (става дума за Западните покрайнини). Констатираше се, че искането за Македония напоследък не се издига, и се изказваше предположение, че населението в тази област, макар и българско, с течение на времето ще се претопа.

За най-важно и най-обосновано етнически и исторически се приемаше искането за Южна Добруджа. Румъния според мемурандума разбирала справедливостта му, но се оправдавала с опасенията да не насърчи България към други искания и да не предостави прецедент на унгарския ревизионизъм. Отчиташе се, че Гърция не желае да отстъпи никаква територия, която би я откъснала от Турция, и че Югославия не е съгласна да отслаби стратегическото си положение. Изводът бе, че разрешение на българския проблем от балканските държави е немислимо. Тези държави не вярват, че привличането на България ще засили балканския блок, че тя ще помогне с оръжие срещу военната заплаха над балканската сигурност. Затова достатъчно било да се установи икономическо сътрудничество с България и само ако тя докаже добрите си намерения — да се направят евентуално гранични поправки.

Меморандумът разкриваше стратегическото положение на България: тя заема централно място в съобщенията между членовете на Балканската антанта; ако е приятелска — ще може да се построи жп. линия, свързваща българските и гръцките пристанища, и мост на Дунав, с което биха се осигурили алтернативни съобщения с Румъния; българската войска, разполагаща в мирно време с 60 хиляди войници, но в случай на война е в състояние да мобилизира сила, която съответно на населението на страната, би била по-голяма от войската на другите балкански държави

²²⁴ Ф. О., 371, 23729, Лондон, л. 52—54.

(14 дивизии срещу 28 на Турция, 26 на Румъния, 20 на Югославия и 15 на Гърция); българският войник е добър, вероятно равен на турския и югославския, но по-добър от гръцкия и румънския.

Тъй като България е обкръжена от четирите държави на Балканската антантата, се очаква в случай на война да бъде неутрална, докато се убеди коя страна ще загуби. Неутрална, но потенциално вражеска България би представлявала сериозна стратегическа неизгода за Балканската антантата, която ще е длъжна да задържи на границите ѝ сериозни сили (4 румънски дивизии, 4 гръцки, 6 турски).²²⁵

Документите на военното министерство се посрещнаха доста критично във Форин Офис. Възраженията бяха, че се подценява искането за Македония, че не се взема пред вид присъствието на небългарско население в Добруджа и пр.²²⁶ Спрямо доклада до Комитета за имперска отбрана бяха отправени обвинения, че е внушен от полковник Рос, смятан за привърженик на българските тези по добруджанския въпрос. Оспорваха се някои твърдения за качеството на българската военна сила, за взаимозависимостта между поведението на България и Югославия и пр. Форин Офис се съгласяваше с оценката за България като ключ на балканското положение. Ала главният въпрос бе на каква цена може да се осигури българското сътрудничество. И тази цена трябваше да се определи върху основата на аксиомата, че за Англия Балканската антантата е по-важна от България. Обръщаше се внимание, че с предоставените безусловно гаранции на Румъния и Гърция английското правителство няма право да налага концесии, а може само да отправя съвети и препоръки в общ политически и стратегически интерес. Отчитаха се, че гарантираните страни не показват готовност да разискват въпроса за концесии, че никаква отстъпка не биха направили, докато не се стигне до конкретни форми на общата политика в Балканската антантата. Предложенията за размяна на населението, гаранции на малцинствата и търговски улеснения се преценяваха като безполезни. Смяташе се, че България се интересува от незабавни отстъпки.

След всички тези съображения се потвърждаваше отново линията за разрешаване на българския проблем без английска инициатива. Подалеч от съвети не биваше да се отива. Само в случай, че разговорите в Анкара вземат благоприятен обрат, можеше да се предложи на Сарачоглу споразумение върху основата на отстъпване част от Южна Добруджа след края на войната или в определен срок срещу благосклонния неутралитет на България.²²⁷

Обсъжданията във Форин Офис ставаха по време, когато Гафенко се намираще вече в Анкара. Общите заключения от тях бяха изложени в един документ, озглавен „Стратегическото положение на България“ и предназначен за държавния секретар във връзка със заседанието на външнополитически комитет на кабинета.

Комитетът се събра на 13 юни в резиденцията на министър-председателя. На обсъждане се постави докладът на военното министерство;

²²⁵ Ф. О., 371, 23729, 12. VI. 1939, л. 15—22.

²²⁶ Пак там, л. 12—13.

²²⁷ Пак там, л. 39—42.

който съдържаше съображения от военен характер, без да предлага политическо решение. Халифакс го оцени като полезен, но подчерта, че заключенията му не засягат общата политика. Потвърждавайки максимата за приятелството на Балканската антанта като по-важно от приятелството на България, той се противопостави на всякакъв натиск спрямо Гърция и Румъния за териториални отстъпки.²²⁸ Това мнение бе потвърдено от комитета.

Така разговорите в Анкара, на които се възлагаше голяма надежда, предварително бяха обречени на провал. Българското правителство недвусмислено бе дало да се разбере, че в случай на война би запазило неутралитет, но при никакви условия не би заело антигерманска позиция чрез присъединяването си към един политически съюз на балканските държави; то издигаше определени териториални искания като условие за уреждане на междубалканските отношения. Това условие категорично се отхвърляше от Румъния и Гърция, пряко засегнати от исканията, а Англия, субективно благосклонна за териториални отстъпки, обективно подкрепяше румънската позиция.

За Анкара Гафенко потегли на 9 юни. При отпътуването си произнесе реч, която представляваше ново потвърждение на линията на неотстъпчивост. В София естествено впечатлението бе лошо.²²⁹

В турската столица Гафенко пристигна на 11 юни. На следния ден преговорите започнаха. За съдържанието им съдим от съобщенията, които Сарачоглу редовно правеше на Хюгесън.

Дватама външни министри изхождаха от убеждението, че България не ще се съгласи да преговаря по други въпроси, докато не се постигне споразумение по добруджанския, и че неутралитетът ѝ може да се осигури, след като се удовлетвори и други нейни искания. Във връзка с това Гафенко декларира, че няма да дискутира с българското правителство, нито ще обещава концесии като условие за влизането на България в Балканската антанта или за неутралитета ѝ. Но не изключи възможността да обсъди добруджанския въпрос, даже очерта и евентуална териториална концесия, която би приел, но само след като България влезе в Балканската антанта. Сарачоглу се солидаризира с гледището му.²³⁰ Пред Хюгесън, който изрази интереса на Англия към участието на България в Балканския пакт, Гафенко поднови идеите си за размяна на населението и за икономически улеснения.²³¹

Очевидно Гафенко бе дошъл в Анкара с твърдото намерение да отхвърли турските внушения, зад които тайно стоеше Англия. Това се потвърждава и от разговора му с Хор в Букурещ, и от разговорите му с Хюгесън и Сарачоглу в Анкара. Още щом се запозна с плана му за икономически улеснения и размяна на населението, Форин Офис предрече, че резултат не може да се очаква. А по повод турското предложение за защита на външните граници Рендел предупреди, че и то не би привляк-

²²⁸ F. O., 371, 23729, София, 15. VI. 1939, л. 61.

²²⁹ Пак там, София, 15. VI. 1939, л. 61.

²³⁰ Пак там, Анкара, 20. VI. 1939, л. 70—72.

²³¹ Пак там, 12. VI. 1939, л. 25; Лондон, 23. VI. 1939, л. 154; S i r H. K n a t c h b u l l - H u g e s s e n, Op. cit., p. 156.

ло България, която не разполага с такива граници и не би се задължила да ги защитава, без да получи поне надежда за компенсация.²³² Предварително Гафенко достатъчно добре знаеше докъде Англия можеше да стигне с политиката си за насърчаване на сътрудничеството с България и че Турция се съобразява с английското виждане. Безусловно на румънската страна стоеше Франция. На нейното влияние един документ на английският генерален щаб приписваше неблагоприятния обрат на турско-румънските преговори.²³³ Следователно на срещата с Анкара можеше да се направят декларации за сътрудничество с България, но реалистична основа за такова сътрудничество не се предлагаше. При това положение никакъв напредък не се очакваше и не бе отбелязан. Но, както винаги, трябваше да се открие удобен повод, за да се прехвърли върху българското правителство вината за неразбирателството на Балканите.

Поводът се намери в едно изказване на българския пълномощен министър в Анкара Тодор Христов. В съгласие с позицията, установена със Сарачоглу, Гафенко разви пред Христов мисли за необходимостта от балканска солидарност срещу външна агресия и за участието на България в Балканския пакт. Той апелира българското правителство да изостави исканията си в името на общата цел, като намекна, че в резултат на приятелската атмосфера би могло да се направи нещо и по исканията. По-конкретно спомена икономически улеснения и подобряване на положението на малцинствата. Той изрично подчерта, че при никакви обстоятелства не може да става дума за териториална концесия. В отговор на тези изявления Христов му изложи официалното становище, че България не ще се присъедини към Балканската антанта, докато не се удовлетворят териториалните ѝ искания. А на въпроса на Гафенко, кои са те, уточни: Тракия, излаз на Егейско море, Цариброд, Добруджа.²³⁴ В този смисъл казаното от Христов се отбелязва в различни източници. Тук-там се добавят някои нови нюанси. Хюгесън например допълва декларацията на Христов, че България никога не ще застане на страната на Германия.²³⁵ В друг документ тази декларация се разширява в смисъл, че и дори да се изпълнят териториалните искания, България предпочитала да остане неутрална.²³⁶ Вероятно тук се има пред вид главно искането за Южна Добруджа. По това време цар Борис споделяше с английския военен аташе, че докато при мирна обстановка едно обещание за Южна Добруджа било достатъчно, при съществуващото положение вече не можело да осигури влизането на България в Балканската антанта.²³⁷

Изявленията на Т. Христов съответствуваха на становището, изработено от съвещанието във външното министерство през април и на речта на Кьосеиванов пред парламентарната комисия. Така че те не съдържаха нищо принципиално ново, неизвестно на дипломатическите служби в

²³² Ф. О., 23729, София, 26. VI. 1939, л. 117.

²³³ Пак там, Лондон, 10. VI. 1939, л. 53. Форин Офис оспори това твърдение (пак там, 12. VI. 1939, л. 43).

²³⁴ Пак там, 23. VI. 1939, л. 154; Анкара, 12. VI. 1939, л. 25; София, 26. VI. 1939, л. 116--117.

²³⁵ Sig H. Knatchbull-Hugessen. Op. cit., p. 156.

²³⁶ Ф. О., 371, 23729, Лондон, 23. VI. 1939, л. 156.

²³⁷ Пак там, Анкара, 20. VI. 1939, л. 72.

Балканите и в Анкара, и то както по отношение на териториалните искания, така и за поведението на България. Но изявленията дойдоха тъкмо навреме и може да се каже, че бяха съзнателно провокирани, за да оправдаят непримиримата позиция на Гафенко с обвинение за крайни български искания, от една страна, а, от друга — с твърдение за безполезността на всякакви аванси, понеже в никакъв случай България не ще влезе в Балканската антанта.

Веднага Гафенко обяви, че Христов е действувал по изрична инструкция на правителството си. Хюгесън и Сарачоглу гледаха да омеколят реакцията му и излизаха с версия, че е говорил по собствен почин или че е бил подстрекаван от германското посолство. Хюгесън бе информиран, че хитлеристките дипломати се стараят да осуетят българо-румънско споразумение по добруджанския въпрос. Военните аташета на Англия и Гърция в Анкара говореха, че Христов е играл по германска свирка. Турският пълномощен министър в София разкри изгодата, която Германия има от румънската непримиримост.²³⁸

Турското правителство направи специално проучване в София доколко Христов е изразил официалното гледище. Кьосеиванов нито потвърди, нито отрече.²³⁹ Изобщо сведенията в това отношение бяха противоречиви. Рендел докладваше, че Кьосеиванов не схващал истинското значение на изявленията на Христов и даже го защищавал. Българският пълномощен министър в Атина уведоми английския си колега, че Христов не е говорил по инструкция и че е споменал само Добруджа. От едно изказване на цар Борис английският военен аташе в София остана с впечатление, че Христов е бил оторизиран. А Момчилов увери Форин Офис, че царят напълно съзнава вредата от изказването на Христов.²⁴⁰ По-късно Кьосеиванов ще се оплаче, че турците и румънците го попитали какво иска, а когато им казал, възприели заплашително поведение.²⁴¹

Впрочем дали Христов е говорил по изрична инструкция или не — е второстепенно. Важното е, че правителството не го дезавуира — нещо повече — повиши го, като наскоро го премести от Анкара за пълномощен министър в Москва. Декларацията му формулираше добре известните български искания, които не се разглеждаха като непосредствена цел. Шумът около нея бе подчинен на задачата на румънската дипломация да компрометира българското правителство и така да оправдае собствената си твърдост. Хюгесън веднага изрази опасенията, че постъпката на Христов лишава от шанс линията, отстоявана от Форин Офис в Букурещ.²⁴² Ванситарт постави пред Форин Офис въпроса, дали позицията е на министъра или на правителството, и добави: трябва да бъдем абсолютно сигурни в това отношение, преди да вдигнем ръце от България.²⁴³

²³⁸ Ф. О., 371, 23729, Анкара, 13. VI. 1939, л. 28; 21. VI. 1939, л. 99; София, 15. VI. 1939, л. 147; Лондон, 23. VI. 1939, л. 155.

²³⁹ Пак там, Анкара, 20. VI. 1939, л. 72.

²⁴⁰ Пак там, София, 26. VI. 1939, л. 116; Атина, 17. VI. 1939, л. 64; Лондон, 23. VI. 1939, л. 155; Ф. О., 371, 23730, Лондон, 7. VI. 1939, л. 29.

²⁴¹ Ф. О., 371, 23727, Белград, 13. VII. 1939, л. 195.

²⁴² Ф. О., 371, 23727, Анкара, 13. VI. 1939, л. 28.

²⁴³ Пак там, Лондон, 21. VI. 1939, л. 146.

Рендел се опита хем да признае вредата от изявленията на Христов, хем да обясни, че той не е казал нищо повече от обичайните български максималистични искания.²⁴⁴

Хюгесън заключи, че посещението на Гафенко в Анкара е имало отрицателни резултати във връзка със задачата за привличането на България в Балканската антанта. И причината до голяма степен виждаше в изявленията на Христов.²⁴⁵ И гръцкото, и турското правителство откриха в изявленията оправдание за нежелателността от териториални концесии.²⁴⁶ В Атина, където Гафенко отиде след Анкара, с охота възприеха версията за Христов, за да се присъединят към заключението, че всеки опит за откупуването на България само ще увеличи териториалните ѝ апетити. При това положение английският пълномощен министър в Атина изобщо сметна за излишно да споменава за предложението на Хор, убеден че при потвърденото недоверие към България и то няма шанс за успех.²⁴⁷ Завърнал се в Букурещ, Гафенко със задоволство докладва, че от посещението си в балканските столици се е убедил във вредата от териториални концесии, и то поради несговорчивостта на България. Оперирайки съвсем произволно с историята, той обвини българите, че през последните 30 години два пъти са извършвали агресия в Южна Добруджа.²⁴⁸ След време Рендел ще констатира, че в Анкара е била загубена една от последните възможности за сближение с България и вината ще види в румънското поведение.²⁴⁹ Но през юни 1939 г. Форин Офис бе податлив на обясненията на дипломатите в страните от Балканската антанта. И заключението му бе песимистично: както предложението на Хор, така и други планове за осигуряване на българското сътрудничество ще срещнат отказа на Румъния.²⁵⁰

Като че ли се стопяваше всяка перспектива за спечелване на България. След Анкара непримиримостта на румънската дипломатия се затвърди. Тя още по-упорито се обявяваше срещу всякаква концесия, дори и частична, дори и в бъдеще.²⁵¹ След Турция Югославия проявяваше най-голям интерес към задоволително уреждане на отношенията с България. Тя подкрепи тутакси плана на Хор.²⁵² По време на анкарските разговори и без съмнение с намерение да подпомогне за успеха им княз Павел излезе с едно предложение, което предвиждаше едновременни концесии: от Румъния — Южна Добруджа, Гърция — търговски улеснения при Солун и Югославия — Западните покрайнини.²⁵³ Предложе-

---

²⁴⁴ Ф. О., 371, 23727, София, 26. VI. 1939, л. 116—117.

²⁴⁵ Пак там, Анкара, 17. VI. 1939, л. 46; H. Knatchbull - Hugessen. Op. cit., с. 155.

²⁴⁶ Ф. О., 371, 23729, Лондон, 7. VII. 1939, л. 187.

²⁴⁷ Пак там, Атина, 21. VI. 1939, л. 92.

²⁴⁸ Пак там, Букурещ, 14. VII. 1939, л. 205.

²⁴⁹ Ф. О., 371, 23728, София, 27. I. 1941, л. 8.

²⁵⁰ Ф. О., 371, 23729, Лондон, 26. VI. 1939, л. 90.

²⁵¹ Пак там, Анкара, 16. VI. 1939, л. 110.

²⁵² Пак там, Белград, 19. VI. 1939, л. 74.

²⁵³ Пак там, 15. VI. 1939, л. 78.

нието на югославския регент бе неочаквано и свидетелствуваше за значението, което Белград отдаваше на спечелването на България. Халифакс нареди на Кямбъл да изрази силен интерес към тази идея, без изрично Англия да се ангажира.²⁵⁴ Но княз Павел бързо се отметна с аргумента, че за отстъпването на територията била нужна санкция на Учредително събрание, а то поради трудностите с хърватите не можело да се свика.²⁵⁵ Хюгесън констатираше с горчивина, че чрез турското правителство нищо повече не може да се стори. Оставаше единствената възможност за пряко действие на Англия в Румъния. Но лично не смееше да даде мнение дали стратегическото положение на България оправдава риска на такава инициатива.²⁵⁶

От София Рендел докладваше, че след Анкарската среща Кьосеванов гледа все по-мрачно на международното положение. Разтревожен от напредъка на германското влияние в Югославия и Унгария, той настояваше да се даде поне надежда за удовлетворение на България, за да се разсее впечатлението, че демократичните държави са за пълно зачитане на статуквото. Рендел разбираше, че трябва да се действува, докато не е станало късно. Без всяка перспектива му изглеждаше вече идеята за присъединяването на България към Балканската антанта. Въпросът стоеше за ориентацията към Оста или за неутралитет. Само едно румънско предложение за отстъпване на Южна Добруджа, направено по съвет на Англия, бе в състояние да предотврати ориентацията към Оста, да осигури неутралитета ѝ.²⁵⁷ От Букурещ Хор отхвърляше пак внушението за пряка постъпка на Англия пред румънското правителство и се позоваваше на декларацията на румънския министър-председател, че неприкосновеността на границите е основа на външната му политика.²⁵⁸

Накрая въпросът пак се обсъди във Форин Офис. И пак надделя съчувствието към румънските съображения и недоверието към българската политика. Възможно е — се казваше в един меморандум — България да получи всичките си искания, но Англия не бива да е непосредственият подбудител. Това не значи да се преустановят дискусиите по българския въпрос с турците, но да се оставят балканските държави сами да решават.²⁵⁹ На това становище бе дадена публичност. В Камарата на общините бе повторено заявлението на Чембърлейн от 1 май: английското правителство отдава най-голямо значение на балканското единство, но този въпрос трябва да се реши главно чрез преговори между заинтересованите държави.²⁶⁰

Но държавите на Балканската антанта винаги бяха предпочитали да уреждат отношенията си с България чрез заплаха, а не чрез отстъпки. В Лондон признаха, че балканските столици възнамеряват чрез сила да

²⁵⁴ F. O., 371, 23729, Лондон, 5. VII. 1939, л. 81—82.

²⁵⁵ Пак там, Белград, 15. VI. 1939, л. 79.

²⁵⁶ Пак там, Анкара, 16. VI. 1939, л. 111—112.

²⁵⁷ Пак там, София, 15. VI. 1939, л. 147—149; 17. VI. 1939, л. 57—58; 19. VI. 1939, л. 88—89.

²⁵⁸ Пак там, Букурещ, 2. VII. 1939.

²⁵⁹ Пак там, Лондон, 24. VI. 1939, л. 160—163.

²⁶⁰ Пак там, 7. VII. 1939, л. 187—188.

накарат българското правителство да сътрудничи със съседите си. Когато споделяше с Хюгесън резултатите от Анкарската среща, Сарачоглу спомена, че в случай на война България ще бъде окупирана, ако заеме враждебна позиция. Очевидно бе противоречието между това заявление и уверенията на Турския генерален щаб, че Турция ще играе отбранителна роля във войната.²⁶¹

То свидетелствуваше колко силно Сарачоглу се бе ангажирал с румънските тези в разговорите с Гафенко. Според друго сведение в Балканската антанта се обсъждал план, който предвиждал, щом избухне войната, до България да се отправи ултиматум със заплаха за окупация.²⁶² Възкресяването на проектите от зимата на 1938—1939 г. разтревожи Рендел. Той бе съгласен, че военни действия ще са неизбежни, ако България се присъедини към фашисткия блок. Но окачестви като лудост военно предизвикателство, преди още тя да се е определила. Подобен курс според него ще премахне и последния шанс за осигуряване на неутралитета ѝ.²⁶³

Получавайки новите сведения за обмисляна военна акция срещу България, Форин Офис поиска официално мнението на компетентните власти.²⁶⁴ Според военното министерство акцията би се наложила само при вероятност за действие на България срещу членове на Балканската антанта. Но предупреждаваше, че въпреки численото превъзходство на Балканската антанта акцията криела опасности поради храбростта на българската войска и значителната сила, която ще е нужна, за да се поддържа окупацията на страната. Накрая приемаше, че разговорите за окупация са част от общата политика на Балканската антанта да спласва България.²⁶⁵ Последното уточнение бе съвсем основателно. Стремещът на българските управляващи среди да не се намесват във военен конфликт, да не вземат страна към една или друга групировка бе искрен. Балканските държави съзнаваха добре това. Но нежеланието им да правят отстъпки в името на разбирателството и сътрудничество трябваше да има някакво оправдание, а и предпочитаната линия спрямо България винаги бе заплахата и принудата. Английското правителство се придържаше до друга линия — за споразумение между всички балкански държави върху антигерманска основа и независимо от предпазливостта си поддържаше една по-реалистична политика спрямо България.

Непосредствено след разговорите Сарачоглу — Гафенко английска и турска военна делегация обсъдиха българския въпрос. Като изхождаха от официалните схващания за България като ключ на балканското положение, английските офицери аргументираха необходимостта от участието ѝ в евентуална война на страна на западния блок или поне да се предотврати ориентирането ѝ към германския лагер. С това се съгласиха не само представителите на турския генерален щаб, но и гръцкият

²⁶¹ Ф. О., 371, 23729, Анкара, 20. VI. 1939, л. 70; 21. VI. 1939, л. 99.

²⁶² Пак там, Лондон, 2. VIII. 1939, л. 242.

²⁶³ Пак там, София, 26. VI. 1939, л. 114.

²⁶⁴ Пак там, Лондон, 30. VI. 1939, л. 105—106.

²⁶⁵ Пак там, 14. VII. 1939, л. 166—167.

военен аташе в Анкара. Двете делегации формулираха общо становище за най-голямото стратегическо значение на ориентацията на България особено с оглед положението на Югославия и Румъния.²⁶⁶

Френският военен аташе в София препоръча на Френския генерален щаб свой план за отношението към България в случай на война: да ѝ се предложат „разумни“ териториални концесии и финансова помощ при условие, че веднага се ориентира към съюзниците или им разреши през българска територия да подпомогнат Румъния, а може би и Югославия; ако не се съгласи — да бъде нападната от Турция, с евентуалното участие на Гърция и Румъния да се окупира част от територията ѝ като гаранция, че няма да се използва от Оста.²⁶⁷ В този план Рендел откри някои привлекателни страни (турско-гръцко военно участие срещу Оста, по-ефективно, а не само за отбрана използване на турската войска; преки сухопътни съобщения между Турция и Румъния), но като цяло го обяви за безпочвен. Предложения за отстъпка при избухването на войната не би дало желания резултат, защото според Рендел в такъв случай българското правителство няма да възхожда от примамката, а от предвиждането за евентуалния победител и ще избягва ангажименти, докато възната не се наклони към едната или към другата страна. Едно нашествие при такива обстоятелства ще означава пряк агресивен акт, който би се отразил неблагоприятно и върху европейските отношения, и върху обществените настроения.²⁶⁸ Така Рендел отхвърляше и двете алтернативи, изложени в плана. Едно предложение за териториална отстъпка лесно можеше да се обезсили от Германия, която бе в състояние да излезе с по-висока цена. А окупацията въпреки някои преимущества за англо-френската стратегия би имала опасни последици не само в България, но и в европейски мащаб.

Все пак планът на френския аташе бе обсъден в Лондон. Основният въпрос, който стоеше, бе дали военните изисквания ще доминират над политическите. Целта бе да не се допусне присъединяването на България към Оста и използването на територията ѝ от вражеска сила. Смяташе се, че българското правителство се стреми да избегне войната, но в същото време и да реализира териториалните си аспирации. Прие се мнението на Рендел, че единственото съображение, от което то ще се ръководи, е: кой ще победи във войната. Следователно, ако Англия го убеди, че тя ще е крайният победител, то не ще се присъедини към Оста и втората алтернатива няма да се налага, но ако не успее да го убеди — втората алтернатива ще се приложи. Във връзка с това се изтъкна ползата от една официална постъпка в София, направена било от Англия и Франция, било от някои балкански държави. Чрез нея българското правителство да бъде информирано за последиците от възможното му поведение в случай на война: ако се присъедини към Оста — ще последва незабавно нападение от англо-френския блок, ако запази строг неутралитет — Англия и Франция ще го зачитат. В случай, че Германия и Италия нахлуят в българска

²⁶⁶ Ф. О., 371, 23729, Анкара, 16. VI. 1939, л. 111; 17. VI. 1939, л. 48; 21. VI. 1939, л. 99.

²⁶⁷ Пак там, София, 21. VII. 1939, л. 245.

²⁶⁸ Пак там, л. 246—247.

²⁶⁹ Пак там, Лондон, 2. VIII. 1938, л. 242—244, 12. VIII. 1939, л. 253—259.

територия, без да срещнат съпротива, България ще бъде смятана за вражеска, но ако се ориентира към англо-френския блок, ще може да разчита на негова защита. По повод двете последни алтернативи се допускаше и обещание да се обсъди след войната отстъпването на част от Южна Добруджа. От това обещание обаче не се очакваше много, понеже Германия лесно би го конкурирала, а и не бе сигурно дали Румъния би устояла на задължението си. В крайна сметка решаваща се оказваше преценката на българското правителство за евентуалния победител във войната и способността на Англия и Франция да докажат, че крайната победа ще е тяхна.²⁶⁹

Безсилието на английската политика спрямо България изпъкна още веднъж, и то в най-критичното време, когато опасността от война се изправяше като непреодолимата. Фактически разрешението на българския проблем се предоставяше на добрата воля на българските управляващи среди и на стечението на обстоятелствата. Никаква реална алтернатива не бе открита, която да се противопостави на нарастващото германско влияние в България.

Наистина въпросът, който занимаваше главно българското правителство, бе: кой ще бъде победителят в приближаващата война? И тъй като бе още много рано да се даде поне приблизителен отговор, изходът се виждаше пак само в лавирането и изчакването.

След дълго протакане на тристранните съветско-англо-френски преговори западните държави, без да са се отказали от двойната игра, приеха на 25 юли съветското предложение за преговори на военни мисии.²⁷⁰ Отново се очерта перспектива за създаване на мощен антифашистки фронт, който би издигнал преграда срещу агресивните сили, а в случай на война би направил победата им проблематична. Тази възможност българските управляващи среди не пренебрегнаха и тя ги заставяше да не създават впечатление, че проявяват прекалена симпатия към Оста. През юни още в английски и югославски вестници се появи съобщение за посещението на цар Борис в Лондон през лятото на 1939 г.²⁷¹ В началото на юли Момчилов уведоми Форин Офис за намерението на царя да извърши през септември обичайното си частно посещение в Лондон, Париж и Берлин.²⁷² Рейдел веднага приветства това намерение и препоръча да се направи официална покана.²⁷³ При тази обстановка и председателят на Народното събрание прие поканата да посети Лондон и да присъства на тържествата в Париж по случай 150-годишнината на Френската революция.

Но се яви и друга перспектива, чието влияние върху българското правителство ще се окаже решаващо — за съветско-германско споразумение. Тя се обсъждаше в печата още след Мюнхен. В началото на 1939 г. Германия предложи на Съветския съюз търговско споразумение. От пролетта Берлин предприе редица стъпки за уясняване на възможностите за подобряване на германско-съветските отношения. На 17 май Вилхелм-

²⁷⁰ История Второй мировой войны. Т. II, с. 140—141; История внешней политики СССР. Т. I, с. 372.

²⁷¹ DDI, VIII, XII, с. 204—205.

²⁷² F. O., 371, 23727, Лондон, 4. VII. 1939, л. 151а, л. 170.

²⁷³ F. O., 371, 23729, София, 7. VII. 1939, л. 199.

цресе постави този въпрос пред управляващия съветското посолство Г. А. Астахов, после разговорите се подеха от главния секретар на Вилхелмцресе Вайцзекер и посланика в Москва Шуленберг.²⁷⁴ Всичко това се извършваше в дълбока тайна. Но българското правителство научи за германските постъпки от пълномощния си министър в Берлин Първан Драганов. На 14 юни той съобщи, че и от двете страни се проявява интерес към споразумение.²⁷⁵ Точно тогава в София бяха силно депресирани от неуспеха на анкарската среща.²⁷⁶ Още по-голяма тревога причиниха поверителните данни за планове на Балканската антанта да нахлуе в България, за военни действия върху българска територия, щом войната избухне. Тези данни се свързаха със засилването на турските гарнизони по границата. Не подеждуваха успокоителните уверения на Анкара, че военните мерки не са насочени срещу България, а срещу друга сила, която би решила да нападне Турция през българска територия.²⁷⁷ Българското правителство имаше ясно съзнание, че не би издържало на комбинирано нападение на съседите, значи нужна му бе външна подкрепа, която да ги респектира, а ако въпреки всичко се осмелят — да му помогне ефикасно.

Въпреки уверенията на Кьосеиванов, че от Германия не са му поставяни никакви условия,²⁷⁸ Рендел констатираше, че в София укрепва неблагоприятното впечатление за западните държави като безусловни поддръжници на статуквото; набивал се контрастът между демонстративното игнориране и студеното отношение към България от страна на Англия с вниманието, оказвано от Оста; в неуспеха на Англия да раздвижи търговията с България се виждало доказателството за комбиниране на икономическите сили, за да тласнат страната в пътя от 1915 г.

Изобщо проявявало се чувство на „мрачен фатализъм“, при което един дребен инцидент бил в състояние да натежи върху везните. Но препоръките, които Рендел правеше, бяха съвсем скромни: ако Кьосеиванов посети Берлин, да бъде поканен и в Лондон; да се извърши някакъв акт на уважение към царя.²⁷⁹

И докато Лондон бе парализиран от непримиримостта на балканските си съюзници, Берлин бе в състояние да предложи услугите си. Англотурската декларация и последвалата я англо-френска декларация означаваха успех за западния блок в конкурентната борба за Югоизтока. Пред Райха възникна необходимостта да закрепи влиянието си в България и в никакъв случай да не допусне тя да се подаде на евентуални обещания от Лондон. Недоверието към Кьосеиванов бе временно заглушено. Официално му бе отправена покана да посети Берлин с надежда, че разочарованието от Англия ще го направи по-податлив на германските внушения.

²⁷⁴ История внешней политики СССР. Т. I, с. 381—390.

²⁷⁵ АМВР, II, НС, дело 19, Берлин, 14. VI. 1939, л. 186; ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 22, 22. VIII. 1939, л. 62.

²⁷⁶ Ф. О., 371, 23729, София, 26. VI. 1939, л. 118.

²⁷⁷ Пак там, 17. VII. 1939, л. 212.

²⁷⁸ Пак там, 16. VI. 1939, л. 62.

²⁷⁹ Пак там, 26. VI. 1939, л. 118—120.

За царя и правителството главната опасност винаги си оставаше Съветският съюз. Едно сближение между западните държави и Съветския съюз се приемаше за нежелателно, понеже съществуваше подозрението, че Лондон и Париж не биха оказали подкрепа в борбата срещу съветското влияние в страната. Нежелателна бе и перспективата за германско-съветско сближаване. Ала след като българските управляващи среди не можеха да го осуетят, им оставаше утехата, че Германия би била по-сигурна опора срещу активизирането на съветската политика на Балканите.

Италианският пълномощен министър в София свидетелства, че решението за посещението на Кьосеиванов в Берлин е било взето набързо и той го свързва с резултата от анкарската среща и със сведенията за турско-гръцки агресивни планове спрямо България.²⁸⁰ Косвено такива обяснения даваше и Кьосеиванов пред Рендел, като конкретно се позоваваше на насрочените в Източна Тракия турски военни маневри.²⁸¹ Американският пълномощен министър в София виждаше причините в безпокойството от турските военни маневри, подсилени от недоверието към СССР и перспективата за сближаване между Москва, Лондон и Париж.²⁸² Рендел бе склонен да отдаде главно значение на резултатите от Анкарската среща. Обикновено оптимист, вестта за посещението в Берлин го хвърли в песимизъм. Българската политика се намира пред обрат — алармира той Форин Офис, убеден, че правителството е направило вече окончателния си избор. А Кьосеиванов предупреди за огромната сила на Англия, за неограничените ѝ ресурси и сигурната ѝ победа, за да го сплаши, че независимостта на България е в опасност.²⁸³

Официално упълномощен, Момчилев се яви във Форин Офис, за да декларира, че политиката на независимост спрямо всеки политически ангажимент си остава неизменна, че усилията за реализиране на териториалните искания ще продължат само с мирни средства, че в тези усилия правителството разчита на приятелството и моралната подкрепа на великите сили от двете групи. Предназначението на декларацията бе, както обясни Момчилев, да се избягнат „недоразуменията и неверни впечатления“ във връзка с посещението в Берлин. А от свое име изрази увереност, че Кьосеиванов няма да се остави да бъде впримчен политически в Берлин. Единственото му опасение бе да не бъде наложено дългосрочно търговско споразумение, което Германия можела да използва като политически лост.²⁸⁴ Меродавният вестник „Зора“ излезе с уводна статия под красноречивото заглавие „Неутралитет не значи уединение“. След като подчертаваше, че България не взема страна в големия двубой между великите държави, статията заключаваше, че както по политически, така и по икономически съображения уединението е невъзможно.²⁸⁵

В Берлин Кьосеиванов престоя от 5 до 7 юли. Нацистките ръководители му оказаха най-високи почести. Те не скриха, че войната е неиз-

²⁸⁰ И. Димитров. Цит. съч., с. 318, 322.

²⁸¹ Ф. О., 371, 23729, София, 1. VII. 1939, л. 139.

²⁸² Пак там, л. 139—140.

²⁸³ Пак там, л. 140.

²⁸⁴ Пак там, Лондон, 4. VII. 1939, л. 170.

²⁸⁵ Зора, г. XXI, № 6012, 1 юли 1939.

бежна, и декларираха готовността си да издържат, колкото и дълго да трае тя. По отношение на балканското положение изразиха доверие в склонността на българската политика към Оста и признание на българските териториални аспирации. Не се предявиха никакви искания за политически ангажимент от българска страна. Удовлетворен напълно, Кьосеиванов изказа уверения за подкрепа и доверие в хитлеристката политика.²⁸⁶ Най-важното за него в случая бе, че не му бе наложено да поема политически задължения. И това той подчертаваше със задоволство пред всичките си събеседници в България.²⁸⁷ Но посещението в Берлин даде нов силен тласък за по-нататъшното всестранно развитие на българо-германските отношения и засилване на хитлеристкото влияние върху българската политика.

Преди Кьосеиванов да потегли, Рендел бе споделил с него тревогата си да не бъде „напълно преобразен“ в Берлин. Кьосеиванов пламенно отхвърли това опасение.²⁸⁸ Ала Рендел си остана песимист. Той се съмняваше, че министър-председателят ще е в състояние да се противопостави на германския натиск, а намираше, че и царят напоследък се е показвал колеблив и отчаян.²⁸⁹

По време на посещението английският печат прояви силен интерес към България. Появиха се съобщения, че през август балканските страни ще обсъждат добруджанския въпрос. От страниците на в. „Таймс“ сър. Ед. Бойл защити българските искания за Южна Добруджа и излез на Егейско море. Вестникът помести и други писма, в които българските основания за Южна Добруджа се оправдаваха или отхвърляха. Официалното становище бе изразено в една статия, която соломоновски заключаваше, че България има исторически и етнографски права върху Добруджа, а Румъния — практически причини, за да откаже отстъпването ѝ.²⁹⁰

От своя страна Рендел сумира реакциите на българския печат: посещението се преценявало като нормално събитие; то не означавало нито нова политика, нито поемане на политически ангажименти; обяснява се с търговските отношения между двете страни, с общата им съдба след войната, с подкрепата, която Германия оказвала на българските искания; изразявало се задоволство, че България се явява на световната сцена, че не е изолирана и че Кьосеиванов се е измъкнал без задължения.²⁹¹ Интересно е заключението, което италианският пълномощен министър в София прави за целта и смисъла на посещението в Берлин: принудена от обстоятелствата да направи жест към тоталитарните държави, в същото време българската политика се стреми да не се отдалечи от досегашната си линия на равновесие.²⁹²

²⁸⁶ DDI, VIII, л. 420—421; И. Димитров. Цит. съч., с. 319.

²⁸⁷ F. O., 371, 23729, Лондон, 28. VII. 1939, л. 233; София, 20. VII. 1939, л. 214; F. O., 371, 23727, Белград, 13. VII. 1939, л. 195; ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 13, 15. VII. 1939, л. 11.

²⁸⁸ F. O., 371, 23729, София, 7. VII. 1939, л. 199.

²⁸⁹ Пак там, л. 199, 201.

²⁹⁰ Зора, г. XXI, № 6017, 7 юли 1939; 6019, 10 юли 1939; 6022, 12 юли 1939; 6025; 16 юли 1939.

²⁹¹ F. O., 371, 23729, София, 21. VII. 1939, л. 261—270.

²⁹² DDI, VIII, XII, с. 416.

На отиване и на връщане от Берлин Кьосеиванов се отби в Югославия. В Белград и Блед той разговаря с югославските ръководители. В съответствие с традиционните усилия за хармонизиране на външнополитическите си действия с Югославия, преди да потегли за Берлин, Кьосеиванов уведоми югославския пълномощен министър в София, че с югославските ръководители възнамерява да проучи следните въпроси: двустранните отношения при двете евентуалности — Балканската антантата продължава да съществува или е загубила значението си; съвместен неутралитет в случай на европейски конфликт; съвместно поведение срещу натиск от воюващите; общо становище по исканията на двете страни; едновременна ориентация в случай, че решат да се откажат от неутралитета, така че да не се окажат в противоположни блокове; най-тясно икономическо и политическо сътрудничество, включително до общ фронт и военен съюз във време на война; съвместна отбрана срещу Съветския съюз, който лесно би заплашил България, ако подпише споразумение с Англия и Франция.²⁹³ Нито Югославия, нито България бяха готови за подобно политическо единодействие. Югославия нямаше намерение да рискува отношенията с партньорите си от Балканската антантата срещу приятелството на България. А и не бе мъчно да се отгатне, че една от целите на българската политика е да отдели Югославия от старите ѝ съюзници. Антисъветските мотиви лежах в основата на политиката и на двете страни; стремежът да избягнат участие във войната и да поддържат връзки с двата блока — общ, но независимо от колебанията, люшканията, непоследователността предпочитанията на София бяха към един прогермански неутралитет, а на Белград — към прозападен.

В същност предложенията на Кьосеиванов трябваше да демонстрират пределите на лоялността му спрямо западната съседка. А онова, което действително го занимаваше, бе възможността за сходно поведение на двете страни в случай на война — една постоянна грижа на политиката на Кьосеиванов. Пред югославския министър той подробно разви как си представя това поведение, когато се наложи да бъде изоставен неутралитетът. По-добре — рече той — чужда сила да влезе в територията ни като приятел, отколкото като враг.²⁹⁴ Това положение разкрива важен момент в развитието на българската външна политика. Без да ре-визира курса на неангажираност, правителството на Кьосеиванов трябваше да очертае поведението си за момента, когато която и да е от воюващите групировки би му наложила открита ориентация. Изходът се намери в решението да не се противопоставя на външния ултиматум, да се присъедини към този блок, който пръв заплаши с нахлуване, и по такъв начин да се предотвратят военни действия на българска територия, да се избегне пряко участие във войната. Тази идея срещахме за пръв път именно в разговора на Кьосеиванов с югославския пълномощен министър, но тя ще остане господстваща линия в българската политика през целия период на войната. Кьосеиванов щеше да е много щастлив,

²⁹³ Ф. О., 371, 24869, Белград, 20. VII. 1940, л. 98—99.

²⁹⁴ Пак там, л. 100.

ако идеята му допадне на Белград, защото така би се изпълнило и другото му желание — за сходно поведение на двете страни и в условия на война. И за да разсее всякакво подозрение, той даваше категорични уверения, че исканията спрямо Югославия не са актуални, че те ще се разрешат с течение на времето и като плод на добра воля от двете страни.²⁹⁵

В Белград Кьосеиванов се постара да убеди югославския външен министър Цинцар-Маркович, че по-добре е да минат чужди войски през територията на страната, отколкото да стане тя бойно поле на разпри между други народи. Но Цинцар-Маркович само се постара да го успокои, че България благодарение на приятелството си с Югославия не е изолирана.²⁹⁶ Даже не бе потвърдено устното уверение, дадено на времето от Стоядинович за югославски неутралитет в случай, че се иска изпълнението на Балканския пакт срещу България. Очевидно Кьосеиванов не бе удовлетворен от разговорите в Белград и Блед и това личи от негативните оценки, които даваше пред италианския пълномощен министър в София. Според него княз Павел бил прекалено много свързан с Англия, Югославия не искала да се оттегли от Балканската антанта и възнамерявала да води двойна игра, а югославската политика под английски натиск ставала все по-подозрителна. Той уверяваше италианския дипломат, че няма да подкрепи югославския „коварен неутралитет“, и даже подметна, че в случай на война и ако двете страни са в различни лагери, България ще повдигне македонския въпрос.²⁹⁷

В същото време югославските ръководители широко експлоатираха идеята на Кьосеиванов за допускане на чужди войски като доказателство за прогерманската му ориентация.²⁹⁸ Рендел се опита да я изтъква само като сондаж за югославското поведение в случай, че от Оста възникне такова предложение.²⁹⁹

Взаимното недоверие и взаимните интриги не пречеа да се демонстрират публично приятелство и единодействие. В съвместното комюнике за разговорите в Югославия се подчертаваше общата воля за независимост, неутралитет и приятелски отношения на Балканите. Пред италианския пълномощен министър Кьосеиванов обясняваше, че акцентът върху неутралитета и независимостта бил насочен срещу Турция, която се отдалечавала от този принцип, а върху добросъседството — за да се потвърдят отношенията с Оста. Ала италианският дипломат не възприе тези обяснения за много убедителни.³⁰⁰

Югославският пълномощен министър в София съветваше правителството си да оказва повече доверие на България. И той, както Рендел, мислеше, че една от главните цели на Райха на Балканите е да спъва сближението на България със съседите и.³⁰¹ Но към българо-югославското сближение се отнасяха с подозрение останалите балкански държави.

²⁹⁵ F. O., 371, 23727, Белград, 24. VII. 1939, л. 205.

²⁹⁶ Пак там, 13. VII. 1939, л. 195.

²⁹⁷ DDI, VIII, XII, с. 421—322, 473.

²⁹⁸ F. O., 371, 23729, София, 17. VII. 1939, л. 311.

²⁹⁹ Пак там, л. 211.

³⁰⁰ DDI, VIII, XII, с. 422.

³⁰¹ F. O., 371, 23729, София, 20. VII. 1939, л. 215.

По това време в София се състоя соколски събор. Той се превърна в манифестация на българо-югославско приятелство. Веднага и в Букурещ и Атина, а и в Лондон се изразиха подозрения, че зад тези манифестации стои хитлеристката политика.³⁰² Още повече, че те съвпадаха с подновяване на напрежението между България, от една страна, Турция, Гърция и Румъния — от друга. Концентрацията на турски войски по границата и печатната кампания в Румъния, придружена също с военни мерки, предизвикаха съответни контрамерки от България. Рендел критикуваше тези прояви на съседните държави и предупреждаваше, че те влияят само отрицателно върху българската политика.³⁰³ За българо-югославските манифестации той сочеше две възможни обяснения: като резултат на германските усилия за откъсване на Югославия от Балканската антанта и привързване на България към Оста; като израз на желанието на България чрез аванси към Югославия да си осигури опора срещу германския натиск. Лично Рендел бе по-склонен да приеме първото, но подчертаваше, че всяко заключение ще е прибързано.³⁰⁴ Хюгесън смяташе, че Германия се стреми да осигури не само неутралитета на България и Югославия, но на цялата балканска система, включително и на Турция.³⁰⁵ Това заключение бе близко до истината и в следващите седмици хитлеристката дипломатия широко ще експлоатира неутралитета на балканските държави срещу стремежа на Англия да ги обвърже пряко с политиката си.

В деня, в който Къосеиванов напусна Берлин, от София за Париж и Лондон потегли председателят на Народното събрание Стойчо Мошанов. Около пътуването на Мошанов се развиха събития, които потвърдиха наличието на нови моменти в политиката на неутралитет, и то под влиянието на външни фактори. Посещението в Лондон бе уговорено отдавна. На 4 юли Момчилов уведоми Форин Офис, че председателят на парламента се надява да бъде в Лондон между 15 и 20 юли, но че той, Момчилов, го съветва да ускори пристигането.³⁰⁶ Първоначалната уговорка бе Мошанов да тръгне след връщането на Къосеиванов от Берлин. В неведение за възможните европейски прегрупирации правителството бе одобрило посещенията през лятото на царя във Франция, Англия и Германия, на Къосеиванов — в Германия и Югославия, на Мошанов — във Франция и Англия и на парламентарна делегация — в СССР. Но преговорите в Анкара и вестта за възможен обрат в герmano-съветските отношения засилиха значението на германската карта в българската политика. Поради това посещениято в Лондон се оказа за Къосеиванов не съвсем подходящо и той търсеше начин да го осуети. Мошанов бе достатъчно амбициозен и упорит, за да не се подаде на внушение. Затова Къосеиванов избра маневрирането: той предложи пътуването на председателя на парламента да не съвпадне с неговото, за да не бъде упрекнат в Берлин, че пак се застрахова. Мошанов с основание се боеше, че след като се върне от Берлин, Къосеиванов изобщо ще се противопостави на посещениято в Лондон. Въпреки

³⁰² Зора, г. XXI, № 6624, 15 юли 1939; 6025, 16 юли 1939.

³⁰³ Ф. О., 371, 23729, София, 12. VII. 1939, л. 192; 20. VII. 1939, л. 214.

³⁰⁴ Пак там, 7. VII. 1939, л. 20; Ф. О., 371, 23723, София, 1939, л. 186—188.

³⁰⁵ Ф. О., 371, 23727, Цариград, 8. VII. 1939, л. 191.

³⁰⁶ Ф. О., 371, 23729, Лондон, 4. VIII. 1939, л. 170.

предупрежденията на двореца той реши да не изчаква завръщането на министър-председателя в София, а съобразявайки се с уговорката двете пътувания да не съвпадат, да потегли в деня, в който Кьосеиванов напусне Берлин.

Правителствените кръгове бяха неимоверно раздразнени. Пускаха се слухове, че Мошанов се домогва да оглави правителството с благословията на Лондон и Париж. Кьосеиванов го обвиняваше в суетна амбиция и политическа самореклама и се заканваше да го отстрани от ръководството на парламента, да разтури Народното събрание. На печата бе наредено да не дава информация за пътуването и да не го коментира. На чуждите журналисти в София бе обяснено, че Мошанов е заминал като частно лице.³⁰⁷

След кратко посещение в Париж, гдето присъствува на тържествата по случай 150-годишнината на Френската революция, Мошанов пристигна в Лондон. На 19 юли той бе приет от заместник-държавния секретар Р. Бътлър.

Мошанов заяви, че идва по поръчение на парламента, за да уведоми английското правителство какво мисли България. Според него 9/10 от народните представители смятали, че трябва да се държи страната на западните държави. За съжаление Англия не била готова да подпомогне България. В какво трябвало да се състои тази помощ? Преди всичко в удовлетворяване на териториалните претенции. Без да премълчава исканията за излаз на Егейско море и за част от Македония, Мошанов наблегна върху голямото значение на добруджанския въпрос. На второ място посочи нуждата от по-голяма икономическа и финансова помощ, за да се ограничи германското стопанско преобладаване. И на трето място — известна помощ за превъоръжаването, дори само като морален жест.

В препоръките си Мошанов изхождаше от вестите, които Драганов бе донесъл в София. Изложението пред Бътлър имаше за задача да представи минималните предели на подкрепата от Лондон, която англофилските среди в България разчитаха да получат. Заедно с това да изтъкне необходимостта от успешен завършек на англо-френско-съветските преговори, за да не се допусне германско-съветско споразумение. Едно такова споразумение според него би улеснило плановете на Хитлер за война. И ако на първо място поставяше балканския блок, очевидно имаше пред вид да се запази английският периметър в Югоизтока както срещу хитлеристкото, така и срещу съветското влияние.

Мошанов бе приет и от външния министър Халифакс. Пред него обяви, че България се тревожи най-вече от турските военни маневри в Тракия. Декларирайки волята на българския народ за приятелство със съседите, той подчерта стремежа на правителството да не настоява върху териториалните аспирации по „неудобен начин“. Халифакс го увери, че Турция не възнамерява да напада България и че военните ѝ мерки били

---

³⁰⁷ DDI, VIII, XII, с. 391—392; ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 13, 30. VII. 1939, л. 12—13. В мемоарите си, които се съхраняват в архива на БАН, Мошанов е разказвал доста подробно за посещението си. Те са използвани в историческата литература. В тях посещението се разкрива изключително чрез английската документация.

предпазни срещу евентуално изменение в българската политика. Що се отнася до териториалните аспирации, препоръча търпение, подобряване на отношенията, в рамките на което би се намерило разрешение и на териториалните въпроси.³⁰⁸

Мошанов разговаря и с финансовия съветник на правителството. Обед в негова чест даде спикерът на Камарата на общините.

Наличните документи за разговорите на Мошанов в Лондон не са пълни. От тях не личи да е предал сведенията за възможно германо-съветско споразумение. Не личи да е поставил и много категорично искането за Южна Добруджа. В един документ се споменава, че пред някои англичани Мошанов настоял за незабавно споразумение по добруджанския въпрос с английско посредничество.³⁰⁹ В отговор получи най-общо обещание в духа на линията, възприета след посещението на Гафенко в Анкара, за едно възможно разрешаване на спорните въпроси, като резултат от предварително подобряване на отношенията със съседните държави. Никакви задължения не бяха поети и по исканията за икономическа, финансова и военна помощ.

В Лондон Мошанов стана изразител на тежненията на прозападните среди на българското общество както от правителствения, така и от опозиционния лагер. Фактическият лидер на буржоазнодемократичната опозиция в парламента Гр. Василев развиваше по същото време пред Рендел горе-долу тезите на Мошанов: един балкански блок би представлявал солидна преграда срещу експанзията на Оста; този блок е немислим без България, а участието ѝ е възможно, ако Румъния под натиск на Англия, Турция и Полша отстъпи Южна Добруджа. Рендел му изложи официалната версия за невъзможността на териториалните отстъпки при „сегашното критично положение“ в Европа и упрекна правителството, че с искането за Егея потвърждава обвиненията за крайни претенции.³¹⁰

Английската резервираност щеше да има фатално значение за политическото бъдеще на председателя на българския парламент. Безсъмнено една по-ефикасна подкрепа или поне обещание за подкрепа биха засилили позициите му срещу налагащата се прогерманска ориентация. Единствена демонстрация, предназначена да даде известна тежест на посещението, след като апелите за подкрепа останаха без отзвук, бе аудиенцията, която на 20 юли кралят даде на Мошанов.

Отначало в Англия разглеждаха посещението на Мошанов и изявенията му за балканския блок като свидетелство за известно приближаване на българската политика към Англия и Турция.³¹¹ Но скоро стана ясно, че правителството на Кьосеиванов дезавуира председателя на парламента и думите му в Лондон останаха без всякакво значение.³¹² Самият Мошанов при завръщането си в София заяви пред журналисти, че е пъгувал съвсем частно и че не е преговарял нито по икономически, нито по политически въпроси.³¹³

³⁰⁸ Ф. О., 371, 23729, Лондон, 19. VII. 1939, л. 219.

³⁰⁹ Пак там, л. 240.

³¹⁰ Ф. О., 371, 2730, София, 31. VII. 1939, л. 7—8.

³¹¹ Пак там, Лондон, 18. VIII. 1939, л. 59—60.

³¹² Пак там, 24. VIII. 1939, л. 66—67.

³¹³ Зора, г. XX, № 6039, 2 авг. 1939; DDI, VIII, XII, с. 569.

Странните обстоятелства около посещението в Лондон: официалното мълчание на София, заедно с широко разпространените слухове, че Мошанов е натоварен да подготви визита на Кьосеиванов, даже на царя в Англия, големият шум в английската столица, повикването на Момчилов на доклад в София по същото време (той трябваше бързо да се върне в Лондон, за да присъства на кралската аудиенция), коментарите във френския печат, че България не може да се третира като окончателно влязла в орбитата на Оста — всичко това породило много недоумения. Югославският пълномощен министър в Лондон сподели с италианския посланик учудването си от коренно противоположните сведения и тълкувания. Гръцкият пълномощен министър поиска официална информация от английското правителство. Форин Офис нареди на Рендел да проучи дали наистина посещението е станало без съгласието и знанието на царя.³¹⁴ Правителството бе длъжно да излезе от мълчанието си. Официално бяха опровергани съобщенията за политическо значение на пътуването на Мошанов. Бе отново подчертано, че председателят на парламента е пътувал като частно лице, че не е бил натоварен да води стопански преговори, нито да разяснява външната политика, че в разговорите си следователно е могъл да изказва лично мнение, което не ангажира правителството.³¹⁵

Реакцията на управляващите среди недвусмислено потвърждаваше определена политическа линия в самото навечерие на войната. Ако правителството държеше за лоялен неутралитет към всички, очевидно едновременните посещения в Берлин, Рим, Лондон, Париж и Москва биха били само полезни. Но докато посещението на Кьосеиванов в Берлин бе представено като първостепенно политическо събитие и докато бе уговорено за септември официалното му посещение в Рим, Мошанов бе дезавуиран; фактически с мълчание бе съпроводено и посещението на парламентарната делегация в Москва. По такъв начин явно се даваше да се разбере, че във връзка с назряващите съдбоносни събития българската политика, без да поема ангажименти и пряко да се намесва с конфликта между великите държави, възлага надеждите си на фашистката ос и се отнася благосклонно към нейните цели. Онова поведение, което по-сетне ще се дефинира като „благосклонен към Оста неутралитет“, бе косвено демонстрирано още в самото навечерие на войната. Този избор българското правителство направи доброволно, като се опита да съчетае и стремежа си да се запази извън войната и да не пропусне възможностите за удолетворяване на териториалните претенции. И за него решаваща роля изигра не толкова прекият хитлеристки натиск, колкото неспособността на западния блок да даде поне една минимална надежда.

Англия фактически се бе примирила, че не е в състояние да осигури едно реалистично споразумение на Балканите и надеждите си възлагаше вече главно на благоразумието на българските управляващи среди. Германия и Италия експлоатираха двусмислената позиция на Лондон, за да

---

³¹⁴ Ф. О., 371, 23729, Лондон, 28. VII. 1939, л. 232; DDI, VIII, XII, с. 476—479, 514, 532.

³¹⁵ Зора, г. XX, № 6035, 28 юли 1939.

подмятат пред държавите от Балканската антанта, че Англия иска да плати на България за тяхна сметка, а пред България — че исканията ѝ могат да се задоволят само от Оста. Срещу това Форин Офис можеше да противопостави декларации за незаинтересованост.³¹⁶ Що се отнася до България, се констатираше, че опитът за въвличането ѝ в Балканската антанта е пропаднал, че териториална концесия в Добруджа е невъзможна и че при това положение единствената линия е да се убеди тя в непобедимостта на Англия и да остане неутрална — извън войната, докато е възможно.³¹⁷ В този дух Инграм отговори и на апелите на търговската мисия на лорд Лойд, посетила България през лятото, за ревизия на Балканите в интерес на мирния фронт.³¹⁸

През втората половина на август пак се появиха вести, че в Балканската антанта се обсъждал план в случай на война да се направи ултиматум до България за сътрудничество със съседите под заплахата за военна окупация. Единствената разлика от предишните подобни съобщения бе, че окупацията нямало да последва незабавно — на българското правителство щяло да се остави време за решение.³¹⁹ Отново въпросът бе обсъден в Комитета за имперска отбрана. Военните представители не бяха изменили становището си за ключовото положение на България, за силното антигерманско настроение в страната, за необходимостта от присъединяването ѝ към общия балкански фронт. Но и становището на Форин Офис бе неизменно: единствената възможност според дипломатите бе да се убедят българските ръководни кръгове, че Англия няма да загуби войната.³²⁰ Задачата за включването на България към Балканската антанта бе отпаднала. Дори Момчилов вече бе убеден, че е много късно да се разчита на успех в това отношение.³²¹ Влизането на България в Балканската антанта — заявяваше Кьосеиванов — би означавало да заемеме позиция срещу Оста, а това нямаме намерение да правим. И пак подчертаваше, че срещу разрешаването на добруджанския въпрос българското правителство може само да сключи пакт за ненападение с Румъния.³²² При това положение пред Англия стоеше задачата да се запази, доколкото е възможно, неутралитетът на България. За тая цел трябваше да се прилагат главно пропагандистки средства, които да поддържат убеждението за невъзможността Англия да загуби войната.

Сега в Лондон се опасяваха да не би турските и румънските военни мерки, предназначени да охлаждат евентуални прогермански стъпки на София, да имат обратен ефект — да подтикнат по-нататъшното българо-германско сближение. Пътуването на крал Карол в Турция се прецени от българското правителство като свидетелство за тясното обвързване на Румъния с англо-турската система.³²³ Още повече, че съвпаднаше с трево-

³¹⁶ Ф. О., 371, 23730, Лондон, 28. VII. 1939, л. 2—3.

³¹⁷ Пак там, Анкара, 11. VIII. 1939, л. 23—24; Лондон, 18. VIII. 1939, л. 55.

³¹⁸ Пак там, Лондон, 8. VIII. 1939, л. 35—46; 9. VIII. 1939, л. 32—33.

³¹⁹ Пак там, Париж, 26. VIII. 1939, л. 73, 75—79.

³²⁰ Пак там, Лондон, 18. VIII. 1939, л. 59—60; 24. VIII. 1939, л. 66—67.

³²¹ Пак там, Лондон, 8. VIII. 1939, л. 29.

³²² DDI, VIII, XII, с. 571.

³²³ Пак там.

гите, причинени от турските военни мерки по границата. Тези мерки Кьосеиванов разглеждаше във връзка със съобщенията за английска окупация на България с турска помощ в случай на война.³²⁴ Хюгесън препоръчва на Сарачоглу да се направи нещо за успокояване на загрижеността на София.³²⁵ Под влияние на тези съвети от двете страни — българската и турската — бяха взети мерки за прекратяване на инцидентите. Напрежението по границата временно стихна.³²⁶

При тези условия дойде подписването на герmano-съветския пакт на 23 август 1939 г. Тази перспектива не се изключваше от българското правителство. Независимо от това пактът постави и България пред нова обстановка и ѝ налагаше съответни изводи за собственото поведение. Главният въпрос, който занимаваше българското правителство, бе за последиците, които той би имал върху съветската политика на Балканите. Пред управляващия английската легация Кьосеиванов изрази загриженост да не би пактът да има секретен анекс.³²⁷ От Форин Офис веднага го успокоиха, че сведения за секретен анекс няма.³²⁸

По време на подписването на пакта Рендел бе на отпуск в Англия. Новият ход на събитията го принуди предсрочно да се върне в София. Във влака пътуваше с турския посланик в Лондон Р. Арас. Без да се доверява на България, Арас разчиташе цар Борис да разбере къде са жизнените му интереси. Според него трябваше да се обещае подкрепа за разрешаване на добруджанския въпрос след войната срещу присъединяването на България към западния блок.³²⁹ По същото време Хюгесън увещаваще Сарачоглу, че пред вид крайно опасното положение трябвало да се даде на България някакво обещание за бъдещето.³³⁰ Но Форин Офис не бе склонен да отстъпва от възприетата позиция против териториални концесии, още повече сега, когато се смяташе, че Румъния става още по-уязвима на германския натиск.

В София Рендел констатира силното въздействие, което герmano-съветският пакт бе упражнил върху общественото мнение. Обяснението откриваше в русофилството на мнозинството от народа. Надеждата му бе, че това настроение няма да е трайно и че по-нататък ще зависи от хода на войната. Първоначалните военни успехи на едната страна — предупреждаваше той — ще причинят много по-силен ефект от дипломатическите споразумения. Самият цар Борис не вярваше в солидността на пакта и очакваше, че Хитлер ще се насочи срещу Украйна.³³¹

На 28 август Рендел се среща с Кьосеиванов. Увери го, че войната е вече неизбежна, че и България няма да се измъкне от германската експанзия, че Англия е твърдо решена да воюва до победен край. Кьосеиванов декларира, че каквото и да се случи, няма да повтори грешките на пред-

³²⁴ DDI, VIII, XII, с. 473—474, 571.

³²⁵ F. O., 371, 23730, Анкара, 29. VII. 1939, л. 13—15.

³²⁶ Пак там, Лондон, 8. VIII. 1939, л. 28—29.

³²⁷ F. O., 371, 23730, София, 26. VIII. 1939, л. 70.

³²⁸ Пак там, Лондон, 28. VIII. 1939, л. 69.

³²⁹ Пак там, София, 27. VIII. 1939, л. 109—111.

³³⁰ Пак там, Анкара, 28. VIII. 1939, л. 15—16.

³³¹ Пак там, София, 23. VIII. 1939, л. 86—87; G. R e n d e l. Op. cit., p. 163—164; 168.

шествениците си. Но все пак постави поведението си в зависимост от Унгария и Югославия. Ако тези две страни удържат на германския натиск — заяви той, — положението на Балканите може да бъде спасено и България да запази неутралитета си.³³²

По такъв начин до самото избухване на войната Англия не се оказва в състояние да потвърди интереса си към България освен с демонстративни жестове. В същност тя прекалено късно се сети за България. Години наред България бе подложена на подозрения, бе обкръжавана и елиминирана, а се оказва, че е нужна, че Балканската антанта съвсем не е достатъчна, за да се разчита на сигурност в Балканите.

Дори в месеците, непосредствено предшествуващи войната в Европа, непримиримостта към България се запазваше непокътната. Румъния се намираше в най-трудно положение, а българското искане към нея се признаваше всеобщо за основателно. Но румънските управляващи среди не бяха склонни и на най-малката жертва в името на голямата цел. Балканските държави се нуждаеха от българското сътрудничество. То бе наложително поради стратегическото положение на България. Чрез него се премахваше перспективата за съюзяването на България с Оста. Ала в същото време балканските държави не желяеха България да се нареди сред победителите от войната, което би дало по-голяма сила на претенциите ѝ. Те не искаха да се лишат от нищо. Затова в края на краищата предпочитаха временната неизгода, но да запазят статуквото след войната. Затова не проявяваха интерес към съюз с България, предпочитаха неутралитета ѝ, а ако той се окажеше невъзможен — по-добре би било тя да е във фашисткия лагер и по такъв начин отново да се нареди сред победените в предстоящата война.

На 1 септември хитлеристките войски нахлуха в Полша. Два дни по-късно Англия и Франция обявиха война на Германия. Втората световна война започна. На 15 септември българското правителство оповести, че „във връзка с международното положение и развитието на събитията България, продължавайки мирната си политика, ще остане неутрална“. Не успяла да привлече България в Балканската антанта, английската политика си бе поставила по-скромна цел: неутралитет на България, който при благоприятен за Англия ход на войната да ориентира българското правителство към западния блок. Декларацията за неутралитет не означаваше, че тази цел е постигната.

В края на 1938 г. и началото на 1939 г. българските управляващи среди не изключваха възможността за споразумение с Балканската антанта. След окупацията на Чехословакия и Албания и при демонстрираната пасивност от западните държави тази възможност отпадна. В последните предвоенни месеци чувствително се засили хитлеристкото влияние върху българската политика. Но нагаждайки се към Оста, тя отбягваше да предприеме стъпки, които биха дали повод за обвинения от противния лагер. Липсваше увереност, че Германия е в състояние да надделее във въоръжения конфликт. Цар Борис предупреждаваше приближените си: „Англия отначало губи, но в края побеждава.“³³³ Оттук политиката на неанга-

³³² Ф. О., 371, 23730, София, 29. VIII. 1939, л. 103—104.

³³³ ЦДИА, ф. 456, оп. 1, а. е. 1, 19. VIII. 1939, л. 16.

жираност трябваше да се поддържа, докато е възможно. Но в същото време се очертаваха и линиите на поведение за случай, когато промяната в курса стане неизбежна: свободно пропускане на чужди войски в страната, неучастие във военните действия, конкретизиране на ревизионистичната програма (включително с искането за Македония, ако България и Югославия се окажат в различни блокове). При тази постановка въпреки дотогавашните си неуспехи Англия можеше да се надява на по-добър резултат от политиката спрямо България, стига ходът на войната да подсказва възможностите ѝ за победа и стига да съумееше да предложи приемлива перспектива за удовлетворяване на интересуващите България въпроси.

Така в условията на бушуваща европейска война Англия трябваше да продължи усилията си за стабилизиране на Балканите, а успехът ѝ до голяма степен щеше да зависи от способността ѝ да предотврати пълната хитлеристка хегемония над България.

BRITISH POLICY TOWARDS BULGARIA FROM THE ANSCHLUB TO THE BEGINNING OF THE SECOND WORLD WAR

Ilcho Dimitrov

(Summary)

The paper is concerned with Britain's efforts to keep Bulgaria free from the increasing German penetration on the eve of the Second World War and to win it over to some solidarity with the other Balkan countries, or at least to keep it to neutrality. Studying extensive documentary material from British and Bulgarian archives, the author comes to the conclusion that till the breaking out of the war the British government was not in a position to prove its interest towards Bulgaria in any other way than in spectacular political gestures. In fact Britain was late in recognizing the importance of Bulgaria. For years Bulgaria had been an object of suspicion surrounded by hostility and eliminated, while finally it became clear that Bulgaria was indispensable for the security on the Balkans and that the Balkan Entente was not sufficient for withstanding German aggression.

By the end of 1938 the Bulgarian government still considered the possibility of coming to terms with the Balkan Entente. After the occupation of Czechoslovakia and Albania and in view of the passiveness shown by London and Paris this opportunity dropped off. Continuously gearing itself into the axis, Bulgarian policy evaded open alliances. The line began to emerge which was to be applied in the moment when it would be inevitable to make a choicefree entrance of foreign troops into Bulgaria, restraint from military actions, concretization of a revisionalist programme.

Under these conditions Britain, irrespective of its previous failure could have hoped for better results in Bulgaria only if the course of the war was suggestive of its chances to victory and only if it could have offered some opportunities for solving Bulgaria's problems and claims.